

Ewa Bielska

Koncepcje oporu we współczesnych naukach społecznych

Główne problemy,
pojęcia, rozstrzygnięcia

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego • Katowice 2013

Pojęcie oporu trwale już funkcjonuje w kontekście filozofii oraz nauk humanistycznych i społecznych. Jest to kategoria, która uzyskała stabilny status m.in. w dyskursie socjologii, antropologii i etnografii, w pedagogice, psychologii, psychologii społecznej, kryminologii, teorii pracy socjalnej, studiach organizacyjnych. [...] Celem analiz prowadzonych w niniejszym opracowaniu jest identyfikacja kierunków interpretacji kategorii oporu w naukach społecznych oraz określenie perspektyw ich zastosowania [...]. [...] W prowadzonej analizie skoncentrowano się na proponowanych w poszczególnych kontekstach teoretycznych [...] kategoriach towarzyszących analizom dotyczącym oporu (np. władza, opresja, hegemonia, podmiotowość, emancypacja, *empowerment*, transgresja) oraz uwzględniono zróżnicowane fakty społeczno-pedagogiczne, w których analizie kategoria ta jest pomocna (np. odniesienie do perspektywy działań terapeutycznych i pomocowych, odniesienie do kwestii tożsamościowej, odniesienie do kwestii aktywności obywatelskiej (nieposłuszeństwa obywatelskiego), odniesienie do kontekstów poszczególnych środowisk aktywności człowieka (np. szkoła, przestrzeń pracy, przestrzeń obywatelska)). W pracy o profilu zawierającym się w przestrzeni nauk o wychowaniu starano się wyeksponować znaczenie poszczególnych teorii dla myśli pedagogicznej i edukacyjnej — zwłaszcza związanej z perspektywą pedagogiki społecznej.

Ze Wstępu

Koncepcje oporu
we współczesnych
naukach społecznych

Rodzicom i Bratu z wdzięcznością...

NR 3060

Ewa Bielska

Koncepcje oporu we współczesnych naukach społecznych

Główne problemy, pojęcia, rozstrzygnięcia

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2013

Redaktor serii: Pedagogika
Katarzyna Krason

Recenzenci
Zbyszko Melosik, Jacek Piekarski

Publikacja będzie dostępna – po wyczerpaniu nakładu – w wersji internetowej:

Śląska Biblioteka Cyfrowa
www.sbc.org.pl

Spis treści

Wstęp	7
I. Opór jako działanie i fakt rozumiany – kategoria rozumienia w naukach społecznych	25
II. Perspektywy metodologiczne badań nad oporem	69
III. Opór jako pochodna refleksyjności, podmiotowości i kapitału kulturowego	83
IV. Społeczny kontekst oporu	93
V. Władza, hegemonia, opresja a kategoria oporu społecznego	103
VI. Opór jako dewiacja a strategie kontroli społecznej	133
VII. Bunt, opór, nieposłuszeństwo w refleksji filozoficznej	141
VIII. Bunt i opór społeczny w teorii psychologicznej	151
IX. Podstawy i przejawy buntu i oporu społecznego w wybranych kontekstach teorii socjologicznej	177
X. Bunt i opór społeczny w teorii pedagogicznej	201
XI. Społeczne strategie oporu	229
XII. Nowe ruchy społeczne jako przestrzeń umiejscowienia potencjału oporu	269
Podsumowanie	285
Bibliografia	295
Summary	317
Résumé	318

Wstęp

Pojęcie oporu trwale już funkcjonuje w kontekście filozofii oraz nauk humanistycznych i społecznych. Jest to kategoria, która uzyskała stabilny status m.in. w dyskursie socjologii, antropologii i etnografii, w pedagogice, psychologii, psychologii społecznej, kryminologii, teorii pracy socjalnej, studiach organizacyjnych. Analizy prowadzone w obrębie niniejszej pracy mają charakter interdyscyplinarny, jednocześnie jednak starano się wyeksponować takie aspekty i konteksty eksplorowanego przedmiotu, które posiadają znaczenie dla teorii i praktyki pedagogiki społecznej oraz ściśle związanej z nią w rodzimej tradycji pracy socjalnej, a przy tym związane są z dyskursem charakterystycznym dla socjologii wychowania i edukacji¹. Przyjęcie takiej konwencji pracy stanowi celowe nawiązanie do współczesnych interpretacji procedur badań realizowanych w pedagogice, gdzie podkreślana jest preferencja wobec strategii interdyscyplinarnych. Również społeczna praktyka edukacyjna wymaga zaangażowania wiedzy o wspomnianym charakterze, bazującej na dorobku m.in. psychologii, socjologii, nauk o kulturze, polityki społecznej oraz edukacyjnej, prakseologii, teorii organizacji (por. HEJNICKA-BEZWIŃSKA, 2010, s. 43–45; MARYNOWICZ-HETKA, 2007, s. 553). Na istotność podejmowania analiz interdyscyplinarnych w studiach pedagogicznych wskazuje także Ewa Wysocka, zakładając, że podejście takie sprzyja poszerzeniu spektrum wiedzy, a w efekcie sprzyja efektywności oraz skuteczności działań praktycznych (WYSOCKA, 1996, s. 6). Aleksander Kamiński, charakteryzując pedagogikę społeczną jako dyscyplinę naukową, jak również jako praktykę pracy wychowawczej, stwierdza, że ściśle współpracuje ona z takimi dyscyplinami, jak socjologia, a w jej ramach zwłaszcza z socjologią wychowania, teorią środowiska społecznego oraz teorią małych grup społecznych. Kolejne dyscypliny, z którymi pedagogika społeczna intensywnie

¹ Kwestie metodologiczne dotyczące odniesienia analizy do perspektywy pedagogiki społecznej i socjologii edukacji wyjaśnione zostały w dalszej części *Wstępu*.

współpracuje, to psychologia społeczna oraz polityka społeczna (KAMIŃSKI, 1972, s. 9, por. WROczyński, 1974, s. 30–44). Dyskursy prowadzone przez pedagogów wskazują na konstruowanie dyscypliny jako wyrażającej aspiracje wdrażania proponowanych rozwiązań poprzez uwzględnienie zróżnicowanych refleksji naukowych, filozoficznych oraz światopoglądowych (PROKOPIUK, 2010, s. 122). Jak zostanie to wskazane w kolejnych rozdziałach niniejszego opracowania, w typowych działaniach założonych w praktycznym kontekście pedagogiki społecznej konieczne jest uwzględnienie kategorii oporu. Jest to nieodłączny element takich kluczowych dla pedagogiki społecznej działań, jak: pomoc, profilaktyka, zmiana, przekształcanie środowisk lokalnych (por. URBANIAK-ZAJĄC, 2007, s. 235–236). Jednocześnie postawy oporu sprzyjają realizacji strategii *empowerment*, rozwijaniu sił społecznych, są związane z kompetencją krytycznej oceny rzeczywistości społecznej.

Przyjmując za punkt wyjścia klasyczną interpretację pedagogiki społecznej autorstwa Heleny Radlińskiej, a następnie kontynuowaną przez Ryszarda Wroczyńskiego i Aleksandra Kamińskiego, określającą, że jest to dyscyplina o wyraźnym charakterze interdyscyplinarnym, „[...] rozwijająca się na skrzyżowaniu nauk o człowieku, biologicznych i społecznych z etyką i kulturoznawstwem (teorią i historią kultury)” (RADLIŃSKA, 1961, s. 361), analizująca wpływy wychowawcze, których źródłem jest środowisko (WROczyński, 1966, s. 46), będąca pedagogiką środowiska (KAMIŃSKI, 1972, s. 11), ogniskująca własne refleksje zarówno wokół kwestii podmiotowych, jak i strukturalnych oraz systemowych (por. RADLIŃSKA, 1961, s. 361) w niniejszym opracowaniu założono uwzględnienie perspektywy interdyscyplinarnej. Przyjęcie takiej perspektywy zostało uznane za uzasadnione również ze względu na specyfikę charakteru nauk społecznych, jaki obrały one od drugiej połowy XX wieku. Marek Ziółkowski wskazuje, że rozmycie granic między poszczególnymi naukami społecznymi i humanistycznymi kreuje sytuację, w której zanikają kryteria wyróżniające je od siebie (ZIÓLKOWSKI, 2006, s. 18). W efekcie zaliczenie realizowanych procedur badawczych *stricto* do jednej dyscypliny jest raczej kwestią umowności oraz tożsamości naukowej badacza niż pochodną oparcia tez jedynie na założeniach specyficznych dla danej dyscypliny nauki.

W momencie podejmowania refleksji o charakterze naukowym istotne jest określenie przyjętych założeń metodologicznych. Jednym z elementarnych aspektów jest w tym przypadku zidentyfikowanie paradygmatu bądź paradygmatów, na którym (bądź których) podjęty proces eksploracyjny będzie bazował. Samo pojęcie paradygmatu – wprowadzone do nauk społecznych przez Thomasa S. Kuhna – określa model, „wzorzec uprawiania nauki” (PACHOLSKI, SŁABOŃ, 2001, s. 132). W interpretacji Kuhna są to „powszechnie uznawane osiągnięcia naukowe, które w pewnym czasie dostarczają społeczności uczonych modelowych problemów i rozwiązań” (KUHN, 2001, s. 10). Jest to, zdaniem cytowanego klasyka, integrująca uczonych „matryca dyscyplinarna”, której składnikami są obiekty składające się na system przekonań oraz „symboliczne uogólnienia” oznaczające wyrażenia i twierdzenia, które można ująć w formułę logiczną (KUHN, 2001, s. 314–316). Z kolei zda-

niem Egon G. Guba paradygmat jest podstawowym zestawem przekonań badacza określających charakter realizowanej przez niego procedury eksploracyjnej (podaje za: GUBA, LINCOLN, 2009, s. 271). Przyjęcie przez badacza określonego paradygmatu ma istotne konsekwencje metodologiczne, sugeruje wybór przedmiotu badań, rodzaj stawianych problemów badawczych, wybór metod eksploracyjnych, przyjęcie określonej strategii interpretacyjnej uzyskanych wyników badań. W ramach paradygmatu porządkowane są wobec tego teorie, metody i narzędzia badawcze, jest on także obiektem integrującym poszczególne grupy naukowców (wspólnoty naukowe) (podaje za: SZACKI, 2002, s. 866).

Zdaniem Normana K. Denzina i Yvonne S. Lincoln paradygmaty różnią się m.in. założeniami ontologicznymi, epistemologicznymi, metodologicznymi, etycznymi i aksjologicznymi, celami badań, założoną relacją między uczestniczącymi w procesie badawczym podmiotami, statusem działania (celu praktyczno-społecznego) (DENZIN, LINCOLN, eds., 2009a, 272–291). Egon G. Guba i Yvonna S. Lincoln wyróżniają następujące paradygmaty badawcze występujące w naukach społecznych: pozytywizm, postpozytywizm (jako paradygmaty główne), teoria krytyczna, konstruktywizm oraz paradygmat uczestnictwa (interwencji uczestniczącej), obok nich wskazali na: feminizm, krytyczną teorię rasy, teorię *queer* oraz studia kulturowe. W drugiej z zaproponowanych typologii wyróżniono z kolei: konstruktywizm, interpretatywizm, hermeneutykę, teorię krytyczną (GUBA, LINCOLN, 2009, s. 272–291). Uzasadnione jest przyjęcie założenia, iż w każdej z przytoczonych perspektyw prowadzone są studia nad kategorią oporu.

Paradygmat pedagogiki społecznej określić można jako silnie nawiązujący do modelu uczestnictwa oraz nurtów krytycznych i emancypacyjnych. Jest on przy tym bliski teoriom podmiotowości. W ujęciu Aleksandra Kamińskiego pedagogika społeczna „wiąże swą nazwę, refleksję i badania nade wszystko z potrzebami upośledzonych warstw i klas społecznych, ze sprawiedliwością społeczną” (KAMIŃSKI, 1972, s. 12). W odniesieniu zaś do relacji między jednostką a środowiskiem w kontekście pedagogiki społecznej preferowana jest perspektywa dialektyczna (pedagogika społeczna rezygnuje z modelu deterministycznego oraz bazującego na idealizmie pedagogicznym). Środowisko jest w takim ujęciu traktowane jako źródło wpływów wywieranych na jednostkę, która jednocześnie dysponuje potencjałem przekształcania go (KAMIŃSKI, 1972, s. 36). Pedagogika społeczna zakłada analizę relacji między jednostką a środowiskiem, przy jednoczesnym założeniu prawa jednostki do optymalnego, wieloaspektowego rozwoju, któremu mają sprzyjać celowo realizowane przekształcenia środowiska (LORENTZ, 2008, s. 633–635).

Jak zostało to przedstawione w kolejnych rozdziałach niniejszego opracowania, marginalizacja, będąca pochodną uzyskania subordynowanego statusu społecznego, emancypacja, podmiotowość stanowią kluczowe kategorie analiz dotyczących oporu społecznego. Biorąc pod uwagę paradygmatyczny wymiar pedagogiki społecznej, w którym Ewa Marynowicz-Hetka wyróżnia paradygmat heterogeniczny oraz społeczno-pedagogicznej orientacji działania, można przyjąć, że niniejsze

opracowanie wykazuje silną orientację prakseologiczną, celem podjętych analiz jest wskazanie perspektyw aplikacyjnych kategorii oporu w systemie działań założonych w ramach pedagogiki społecznej (MARYNOWICZ-HETKA, 2007, s. 552–553).

W opracowaniu dokonano analizy i interpretacji studiów nad oporem podejmowanych poprzez odniesienie do różnych paradygmatów. Zabieg taki uzasadniony jest z jednej strony skrótowo przedstawioną powyżej specyfiką pedagogiki społecznej, z drugiej zaś charakterem uprawiania nauk społecznych w kontekście nurtu postpozytywistycznego. Jak wskazuje Andrzej Niesporek, rzeczywistość społeczna jest w jego założeniach interpretowana jako niestabilna, znajdująca się w stanie nieustannego procesu zmiany, niejednokrotnie chaotyczna. W efekcie dla wieloaspektowego rozumienia wybranych wycinków rzeczywistości konieczne jest uwzględnienie różnych perspektyw (NIESPOREK, 2007, s. 149–151). W analizie zjawisk społecznych pomocne jest dokonanie interpretacji statusu teorii w szeroko rozumianych naukach społecznych. Status tejże grupy nauk jest specyficzny, współwystępują w nich liczne – uzupełniające się, a w niektórych przypadkach rywalizujące o wpływy perspektywy interpretacji (wyjaśniania) faktów społecznych (por. MELOSIK, 2007c, s. 141–160; SZACKI, 2002, s. 867; ZIÓŁKOWSKI, 2006, s. 18). Zbyszko Melosik wskazuje na późnonowoczesny kontekst walki o wpływy i prawomocność w dyskursie akademickim dwóch modeli teoretycznych, z których jeden oparty jest na kanonie (nawiązuje do teorii strukturalno-funkcjonalnej, interakcjonizmu) drugi zaś model oparty jest na założeniach postmodernizmu (głównie związany jest z systemem teorii krytycznej) (MELOSIK, 2007c, s. 141–144). Współistnienie w obrębie systemu interpretacji faktów i uprawiania nauki wielu, niejednokrotnie radykalnie różnych paradygmatów jest, zdaniem Jerzego Szackiego, aktywem, kapitałem socjologii (a jednocześnie uznać można, iż nauk społecznych i humanistycznych w ogóle), której jednym z zadań jest kwestionowanie stwierdzeń traktowanych jako oczywiste i podejmowanie krytycznej analizy rzeczywistości społecznej (SZACKI, 2007, s. 29, por. także analizy dotyczące statusu wiedzy BERGER, LUCKMANN, 1983, s. 40–42). W ujęciu Jeffreya C. Alexandra, podobnie jak w ujęciu Anthony'ego Giddensa, rolą teorii w socjologii (naukach społecznych) jest konceptualizacja raczej niż wyjaśnianie. Kolejny kierunek dyskursu związany jest z postulatem kreowania w obrębie socjologii teorii o charakterze – odpowiednio do terminologii R. Klimy – czysto pluralistycznej (*genuine pluralism*) lub pseudo-pluralistycznej (*pseudo-pluralism*). Ujęcie określone jako czyste (naturalne) zakłada zestawienie poszczególnych koncepcji. Celem takiej strategii jest wyeliminowanie na bazie rywalizacji idei niespełniających przyjętych i uznanych założeń metodologicznych (co nie wyklucza uznania wielości strategii badawczych oraz zróżnicowania idei), jest to ujęcie wymagające zaistnienia konsensusu metodologicznego, który określałby standardy, odpowiednio do których rywalizacja byłaby prowadzona. Z kolei ujęcie pseudopluralistyczne zakłada współistnienie w przestrzeni dyskursu zróżnicowanych idei i ujęć interpretacyjnych, współistniejących w relacji konfrontacyjnej, a nie pełnej rywalizacji (GOLDTHORPE, 2000, s. 1–7).

Celem analiz prowadzonych w niniejszym opracowaniu jest identyfikacja kierunków interpretacji kategorii oporu w naukach społecznych oraz określenie perspektyw ich zastosowania w pedagogice społecznej. Refleksja została zogniskowana na sposobach interpretacji pojęcia oporu, kryteriach określających wyodrębnianie jego kategorii, perspektywach teoretycznych, w ramach których refleksja nad kategorią oporu jest w naukach społecznych i humanistycznych podejmowana². Nawiązując do prezentowanych w literaturze przedmiotu typologii (oraz nieco modyfikując je w sposób roboczy na potrzeby niniejszego opracowania), analizę rozpoczęto od nawiązania do perspektywy rozumiejącej (weberowskiej) oraz uwzględniającej współczynnik humanistyczny (perspektywa Floriana Znanieckiego). Jednocześnie jednak – w części opracowania dotyczącej interpretacji kategorii oporu w psychologii – przyjęto perspektywę traktującą analizowany przedmiot jako fakt nieuświadamiany przez podmiot i jako nieświadomą reakcję obronną podejmowaną w sytuacji traktowanej przez jednostkę jako zagrażająca. Następnie analizie poddano opór społeczny jako obiektywny fakt zachodzący w rzeczywistości społecznej (perspektywa durkheimowska) i umiejscowiony w strukturze społecznej i pełniący w niej określone funkcje (perspektywa Talcotta Parsonsa i innych przedstawicieli strukturalizmu funkcjonalnego), jako aspekt interakcji społecznych (perspektywa Ervinga Goffmana), jako fakt wskazujący na permanentność konfliktu społecznego oraz jako pochodną relacji władzy i podporządkowania (perspektywy specyficzne dla teorii konfliktu oraz socjologii krytycznej i poststrukturalizmu). Istotny jest w tym przypadku fakt, że dyskurs nad kategorią oporu podejmowany w ramach nauk społecznych jest silnie zakorzeniony w nurcie myśli krytycznej, która obok wspomnianych przestrzeni przedmiotowych koncentruje się także w tym przypadku na problematyce związanej z identyfikacją przestrzeni dominacji (AGGER, 2006, s. 174; por. SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 311). Podjęte zagadnienia odniesiono do podstawowych założeń pedagogiki społecznej, traktowanej jako dyscyplina, której głównym przedmiotem zainteresowania jest środowisko wychowawcze. Wychowanie z kolei jest w jej kontekście analizowane równolegle do problematyki refleksyjnego organizowania środowiska (KAMIŃSKI, 1972, s. 10). Istotne więc okazują się w podjętej analizie zagadnienia organizowania środowiska, zmiany oraz oporu wobec niej.

² Aby usystematyzować prowadzone refleksje, pomocne okazuje się nawiązanie do przyjętych w literaturze typologii modeli teoretycznych uznanych w obrębie nauk społecznych. Aleksander Manterys i Janusz Mucha wyróżniają, za Jonathanem H. Turnerem, następujące modele teoretyczne funkcjonujące w obrębie socjologii: teoria zachowania i wymiany społecznej, teoria racjonalnego wyboru, socjobiologia i psychologia ewolucyjna, strukturalizm lingwistyczny, interakcjonizm symboliczny i teoria interakcji, teoria systemu i funkcjonalizm, teoria konfliktu i władzy, neoinstytucjonalizm, teoria strukturalistycznego konstrukttywizmu oraz teoria strukturalizmu, teoria modernizacji i systemu światowego, neomarksizm i postmarksizm, socjologia fenomenologiczna, teoria działania komunikacyjnego, teoria systemu i świata przeżywanego, socjologia historyczna, teorie tożsamości i różnicy, feminizm (MANTERYŚ, MUCHA, 2009, s. XII).

Następnie, nawiązując do proponowanej w literaturze przedmiotu perspektywy analizy faktów społecznych jako posiadających charakter kontekstualny, określającej konieczność uwzględniania ich specyfiki, występujących między ich podtypami różnic i podobieństw, ich swoistości i niepowtarzalność (MANTERYS, MUCHA, 2009, s. XV), w niniejszym eksplorowaniu podjęto próbę określenia elementów wspólnych faktów społecznych zaliczanych do kategorii oporu, typowych elementów sytuacji, w których one zachodzą, jak również specyficznych uwarunkowań kontekstualnych ich poszczególnych typów.

Jerzy Szacki wskazuje, że specyfika rozwoju nauk społecznych, wyrażająca się w podejmowaniu przez ich przedstawicieli analiz nad podobnymi przedmiotami, określa sytuację, w której normą staje się interdyscyplinarność refleksji naukowej, przy jednoczesnych trudnościach jednoznacznego określenia tożsamości naukowej badaczy. Również specyfika przyjmowanych przez przedstawicieli nauk społecznych przedmiotów badań stwarza potrzebę podejmowania refleksji interdyscyplinarnej (SZACKI, 2007, s. 31–32). Carlos Alberto Torres i Theodore R. Mitchell, odnosząc własne analizy do wytycznych socjologii edukacji, wskazują, że przyjęcie koncepcji nauki społecznej jako elastycznej, skoncentrowanej na analizie form (reprezentacji) pojawiających się w zmieniającej się rzeczywistości, posiadającej charakter kompleksowy, określa konieczność podjęcia studiów interdyscyplinarnych, transdyscyplinarnych i porównawczych (TORRES, MITCHELL, 1998, s. 4). Założyć można, że również Jeffrey C. Alexander pośrednio podkreśla preferencję wobec podejmowania w ramach nauk społecznych studiów interdyscyplinarnych, proponując koncepcję rzeczywistości społecznej jako wielowymiarowej, określanej przez trzy komponenty, jakimi są: struktura społeczna, kultura i osobowość uczestniczących w tej przestrzeni podmiotów (BARTMAŃSKI, 2007, s. 22). Nawiązując do tej perspektywy, w opracowaniu kategoria oporu przedstawiona została w trzech wskazanych perspektywach (zdaniem Alexandra względnie autonomicznych względem siebie) – tym samym została poddana analizie jako fakt umiejscowiony w kontekście struktury społecznej, jako fakt kulturowy i wyrażany przez wytwory kulturowe (głównie niematerialne takie jak: dyskurs, sztuka, graffiti itp.) oraz jako pochodna osobowości jednostek podejmujących go, a tym samym jako fakt przeżywany oraz będących efektem motywacji podmiotów do podjęcia określonego rodzaju działań.

Marek Ziółkowski wskazuje, iż we współczesnych analizach socjologicznych preferencja badawcza dotycząca podejmowanych analiz teoretycznych ukierunkowana jest na systematyzację wiedzy, jej kodyfikację, identyfikowanie związków między grupami danych, rozpoznawanie luk i nieciągłości w istniejących interpretacjach faktów, uwzględnia kumulację wyników badań empirycznych. W takim ujęciu zadaniem nauk społecznych jest wyjaśnianie faktów społecznych, wyprowadzanie dotyczących ich wniosków, łączenie poszczególnych faktów ze sobą (ZIÓLKOWSKI, 2006, s. 17). Jednym z celów przyjętych w ramach przygotowania niniejszego opracowania jest dokonanie przeglądu perspektyw interpretacyjnych dotyczących kategorii oporu podejmowanych w naukach społecznych, przy uwzględnieniu róż-

nicowanych podstaw teoretycznych i paradygmatów badawczych, a następnie wyodrębnienie zestawu cech specyficznych i niespecyficznych działań zaliczanych do tejże kategorii, jak również określenie statusu oporu w kontekście dymensji: norma społeczna i kulturowa – problem społeczny – dewiacja – patologia. Istotnym zabiegiem o charakterze metodologicznym jest w takiej sytuacji dokonanie czynnikowej systematyzacji problemu, w tym przypadku odnoszącego się do kwestii oporu społecznego. Można się w tym przypadku odwołać do kategorii takich jak model bądź typ idealny. W prezentowanych eksploracjach wielokrotnie odwoływano się do zjawisk społecznych, wskazując na ich atrybuty odnoszone do klasycznej kategorii typu idealnego, wyjaśniano je także poprzez odniesienie do modeli (specyficznych matryc) np. praktyk opresyjnych czy też działań o charakterze nieposłuszeństwa i sprzeciwu (por. RADZIEWICZ-WINNICKI, 1979, s. 49–50).

W niniejszym opracowaniu refleksja nad oporem społecznym podjęta została zarówno w perspektywie kategoriycznej (co wyraża się w próbie szczegółowej, dogłębnej analizy podstawowych pojęć), jak również jest realizowana w perspektywie relacyjnej – gdzie uwzględniono związki i zależności między poszczególnymi elementami rzeczywistości społecznej – istotnymi z punktu widzenia analizy konceptu oporu społecznego. W tym ujęciu badane zjawisko interpretowane jest jako nieistniejące w izolacji, ale w związkach z innymi społecznymi fenomenami, analizowane są także efekty tychże specyficznych interakcji (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 140–141). Regina Day Langhout wskazuje, że analiza kategorii oporu wymaga uwzględnienia takich konstruktów uzupełniających, jak: kultura, władza, konflikt, mediacja (LANGHOUT, 2005, s. 125, 142), Jocelyn A. Hollander i Rachel L. Einwohner przytaczają kategorie, takie jak: władza, nierówność, zmiana społeczna (HOLLANDER, EINWOHNER, 2004, s. 535), do tego zestawienia dodać można kategorię dyskursu. Również w takiej sytuacji szczególnie uzasadnione okazuje się przyjęcie perspektywy interdyscyplinarnej, stąd też uwzględniono interpretację specyficzną dla pedagogiki, pedagogiki społecznej, socjologii, socjologii wychowania, antropologii, psychologii, nauk politycznych, kryminologii, studiów organizacyjnych (na temat zasadności wskazanego zjawiska por. SUDBURY, 2007; HOLLANDER, EINWOHNER, 2004, s. 533), filozofii. W perspektywie socjologicznej opór potraktowany został głównie jako fakt strukturalny oraz interakcyjny. Swoista preferencja umiejscowiona została w zakresie analiz zawierających się w przestrzeni socjologii wychowania i edukacji. W takiej sytuacji jednym z ważnych wątków jest opór umiejscowiony i realizowany w przestrzeni instytucji edukacyjnych i wychowawczych, jak wskazują przedstawiciele nurtu krytycznego w pedagogice, a także naukowcy uznani za twórców teorii oporu – Henry Giroux i Peter McLaren – szkoła może być z powodzeniem interpretowana jako przestrzeń, w której realizowana jest kontestacja, opór, walka (MELOSIK, 1994, s. 53; MORROW, TORRES, 1995, s. 322; zob. także: LANGHOUT, 2005).

Podjmując analizę faktów społecznych, uwzględnić należy perspektywę historyczną, temporalną, w której fakty owe zachodzą. W niniejszym opracowaniu opar-

to się na stosunkowo prostym podziale wyróżniającym kategorię społeczeństwa tradycyjnego (przednowoczesnego), nowoczesnego (industrialnego) i ponowoczesnego (postindustrialnego). Przyjęcie tego typu podziału wydaje się uzasadnione ze względu na często wskazywane w literaturze przedmiotu rozróżnienie na specyficzne dla tych typów społeczeństw podstawy działań oporowych. Jako specyficzne dla kontekstu nowoczesności (industrializmu) wskazywane są zwykle uzasadnienia działań oporowych, odnoszące się do takich kategorii, jak warunki pracy, relacje klasowe, logika kapitalizmu, podczas gdy przesłanki działań oporowych odnoszonych do kontekstu późnonowoczesnego i ponowoczesnego traktowane są jako bazujące na zmiennych tożsamościowych (por. ALEXANDER, 2006, s. 224–234; TOURAINE, 2009, s. 2).

Odpowiednio do specyfiki poszczególnych dyscyplin dokonano podziału tekstu na rozdziały, w wielu sytuacjach podział ten jest jednak umowny (np. w rozdziale zatytułowanym *Bunt i opór społeczny w teorii pedagogicznej* odnaleźć można liczne i jednoznaczne odniesienia do socjologii wychowania i edukacji). W pierwszym rozdziale dokonano próby określenia specyfiki oporu jako faktu społecznego. Zaprezentowano analizowaną kategorię jako rodzaj postawy, typ aktywności społecznej, strategię partycypacyjną oraz jako fakt poddający się rozumieniu. Jako podstawę teoretyczną analizy wykorzystano elementy socjologii wiedzy (głównie odnosząc się do myśli Karla Mannheima, Roberta Mertona, Petera Bergera i Thomasa Luckmanna, Pierre'a Bourdieu oraz Michela Foucaulta). Odniesiono się do kategorii dyskursu jako elementu konstytuującego wiedzę oraz poszczególne jej systemy, następnie odniesiono się do doświadczenia społecznego jako kategorii fenomenologicznej oraz związanej z nurtem socjologii rozumiejącej. Kategoria oporu została przedstawiona w kontekście założeń dotyczących społecznego konstruowania wiedzy, podmiotowości, poprzez odniesienie do kategorii emancypacji, transgresji oraz karnawalizacji. W koncepcji analiz podjętych w tymże rozdziale założono prezentację tych podejść teoretycznych, które z jednej strony odnoszą się do kategorii społecznej konstrukcji wiedzy i rozumienia faktów społecznych, z drugiej zaś zakładają refleksyjność podmiotu podejmującego działanie, zdolnego do rozumienia sytuacji, w kontekście której uczestniczy, oraz zdolnego do określenia (wskazania, zidentyfikowania) charakteru ewentualnej transgresji.

Przedmiotem analiz podjętych w drugim rozdziale są wybrane perspektywy metodologiczne prowadzenia badań nad oporem społecznym. Zakładając, że opór jest faktem poddającym się empatycznemu zrozumieniu motywów jego podejmowania, a przy tym zachodzi w strukturze społecznej, analizę rozpoczęto od nawiązania do założeń socjologii rozumiejącej Maxa Webera oraz kategorii współczynnika humanistycznego Floriana Znanieckiego. Następnie nawiązano do modelu strukturalno-funkcjonalnego Talcotta Parsona oraz interakcjonistycznego. Wskazano na perspektywy eksploracyjne kategorii oporu poprzez odwołanie się do modeli paradygmatycznych bazujących na pozytywizmie, postpozytywizmie, teorii krytycznej, konstruktywizmie oraz paradygmacie uczestniczącym.

W kolejnym rozdziale kategoria oporu została przedstawiona jako pochodna kategorii podmiotowości, refleksyjności oraz kapitału społecznego. Opór został przedstawiony jako działanie będące pochodną refleksyjnej, krytycznej partycypacji społecznej.

Przedmiotem następnego rozdziału są wybrane aspekty kontekstu społecznego podejmowanych działań oporowych. W tej części opracowania odniesiono się do wybranych aspektów typowych dla społeczeństwa nowoczesnego oraz ponowoczesnego (późnonowoczesnego, postindustrialnego) jako konstytuujących specyficzne uwarunkowania oraz matryce dla dominujących strategii oporowych.

Kolejny rozdział zogniskowany został wokół problematyki władzy (odwołano się do modeli teoretycznych Maxa Webera, Talcotta Parsonsa, Petera Blaua, Stanisława Ossowskiego, Michela Foucaulta), opresji, dyscypliny, związanych z nimi dyskursów oraz mechanizmów transmisji. Przedstawione zostały one jako czynniki ulokowane w przestrzeni społecznej, kreujące kontekst stymulujący występowanie zachowań oporowych.

W rozdziale zatytułowanym *Opór jako dewiacja a strategie kontroli społecznej*, analizując zasygnalizowane kategorie, odniesiono się do pojęcia normy społecznej, jej relatywnego oraz historycznego charakteru, wskazując przy tym na analogiczny charakter dewiacji. W podjętej analizie odniesiono się do klasycznych ujęć Floriana Znanieckiego, Howarda S. Beckera, Talcotta Parsonsa.

Przedmiotem kolejnego rozdziału jest wykorzystanie kategorii oporu, nieposłuszeństwa oraz buntu w dyskursie filozoficznym. Jako egzemplifikacje ujęcia wspomnianej kategorii przytoczono klasyczną myśl filozoficzno-społeczną Cyserona oraz nowoczesne ujęcia związane z filozofią społeczną i polityczną Henry'ego Davida Thoreau, Hannah Arendt, Alberta Camusa oraz Herberta Marcuse'a.

W kolejnym rozdziale przedstawiono perspektywę wykorzystania kategorii oporu w perspektywie psychologicznej. Nawiązano m.in. do perspektyw związanych z nurtami teoretycznymi psychoanalizy, psychologii kognitywnej, behawioralno-poznawczej, teorii atrybucji, teorii *gestalt*, teorii systemów rodzinnych, teorii reaktancji, transteoretycznego modelu zmiany, modelu integratywnego oraz teorii ekologicznej. Wskazano przy tym na perspektywy wykorzystania przyjętych w ich kontekście założeń w działaniach o charakterze pomocowym typowych dla praktycznego wymiaru pedagogiki społecznej.

W rozdziale zatytułowanym *Podstawy i przejawy buntu i oporu społecznego w wybranych kontekstach teorii socjologicznej* problematyka oporu została poddana analizie poprzez odniesienie do modelu związanego z teoriami reprodukcji (ekonomicznej, kulturowej, społecznej). Wskazano na strukturalne (stratyfikacyjne) podstawy podejmowanych działań oporowych oraz na znaczenie dla analiz zogniskowanych na kategorii oporu takich faktów społecznych, jak: dyskurs, habitus, transkrypt. W analizach odniesiono się m.in. do myśli społecznej Antonio Gramsciego oraz teorii socjologicznej Pierre'a Bourdieu i Jamesa C. Scotta. Wskazano na kategorię tożsamości oraz jej społecznego konstruowania jako kontekstu prak-

tykowania przemocy symbolicznej, jak również emancypacyjnych działań oporowych, jako egzemplifikacje odnoszących się do tegoż zagadnienia teorii przytoczono studia interdyscyplinarne LGBT oraz *queer*, założenia krytycznej teorii rasowej oraz latynoskiej krytycznej teorii rasowej (*LatCrit Theory*). Analizie poddane zostały makro-, mezo- oraz mikrostrukturalne konteksty podejmowania działań oporowych w przestrzeni społecznej.

Przedmiotem analiz przedstawionych w kolejnym rozdziale jest status kategorii buntu i oporu w systemie teorii i empirii pedagogicznej. Biorąc pod uwagę odnoszący się do założeń pedagogiki społecznej profil niniejszego opracowania, proces wychowania odniesiony został do kontekstu środowiskowego. Wskazano na znaczenie koncepcji środowiska wychowawczego w refleksji nad problematyką oporu społecznego (głównie w oparciu o teorię Floriana Znanieckiego), wskazano na strukturalno-funkcjonalny status społeczny instytucji oświatowych (odnosząc się do założeń teoretycznych Talcotta Parsonsa, Randalla Collinsa, Samuela Bowlesa, Herberta Gintisa oraz przedstawiciela teorii ponowoczesnej Richarda Rorty'ego). Wskazano na znaczenie ideologii edukacyjnych w reprodukowaniu systemu edukacyjnego. Kolejna część rozdziału poświęcona została zagadnieniom emancypacyjnego potencjału instytucji oświatowej oraz roli nauczyciela jako zaangażowanego intelektualisty. Obszerny fragment rozdziału zogniskowany został wokół zagadnień specyficznych dla pedagogiki społecznej oraz związanej z nią ściśle w rodzimej tradycji teorii i praktyki pracy socjalnej. W tym kontekście wskazano na specyfikę nurtu krytycznej pracy socjalnej oraz związanej z nią strategii *empowerment*.

Tematyka kolejnego rozdziału poświęcona została społecznym strategiom oporu. Odniesiono się w nim do kategorii takich jak: społeczeństwo obywatelskie, dialog, krytyka, debata. Przestrzeń publiczna związana z funkcjonowaniem struktur obywatelskich została przedstawiona jako kontekst podejmowania oporu, sprzeciwu, ekspresji nieposłuszeństwa wobec władzy interpretowanej jako opresyjna. Wskazano na dyspozycję do podejmowania działań oporowych jako pochodną rozwinięcia postaw obywatelskich oraz na status działań łagodnych, nieprzemocowych, wyrażających sprzeciw jako istotny środek wdrażania zmian społecznych. Odniesiono się do interpretacji sprzeciwu obywatelskiego w ujęciu Herberta Marcuśa, do kategorii potencjałów emancypacyjnych wskazanych przez Jürgena Habermasa, do kategorii hegemonii w ujęciu Antonio Gramsciego, do koncepcji Noama Chomsky'ego dotyczącej emancypacyjnej roli intelektualistów, do kategorii działań na poziomie infrapolitycznym w nawiązaniu do teorii Jamesa C. Scotta oraz do kategorii władzy i przeciwwładzy opisanej przez Ulricha Becka. Wskazano na wybrane społeczne strategie oporu oraz na ich strukturalne i podmiotowe podstawy, odniesiono się do kategorii symbolicznych (takich jak dyskurs, artefakty) środków wyrażania motywów oporowych, wskazano na strategie bazujące na konstruowaniu tożsamości oraz wspólnot.

W kolejnym – ostatnim rozdziale wskazano na status ruchów społecznych (oraz tzw. nowych ruchów społecznych) w realizacji działań o charakterze oporu społecz-

nego. Wskazano na ich status w kontekście społeczeństwa obywatelskiego oraz na ich nowoczesną oraz późnonowoczesną specyfikę. Zostały zaprezentowane jako struktury posiadające istotne znaczenie w procesach indukowania oraz realizacji zmian społecznych, a także jako środki ekspresji tożsamości oraz realizacji działań emancypacyjnych. Nawiązano do klasycznej interpretacji opracowanej przez Émile'a Durkheima dotyczącej rytuału społecznego jako faktu (systemu aktywności wraz z towarzyszącymi im symbolami i materialnymi oraz niematerialnymi artefaktami) sprzyjającego zachowaniu i umacnianiu solidarności społecznej i integracji.

W poszczególnych rozdziałach starano się eksponować odniesienia do kwestii podejmowanych w ramach dwóch (spośród trzech) wyodrębnionych przez Helenę Radlińską działów pedagogiki społecznej, którymi są: teoria pracy społecznej (w ramach której podejmowane są kwestie, takie jak: ratownictwo (interwencja kryzysowa), opieka, pomoc, różnorodne działania zabezpieczające, strategie identyfikowania oraz stymulowania rozwoju sił ludzkich) oraz teoria oświaty dorosłych (obejmująca kwestie dotyczące uczestnictwa w przestrzeni kultury, stymulowania rozwoju osób dorosłych). Biorąc pod uwagę klasyczne założenia dotyczące sposobu interpretacji procesu wychowania w ramach pedagogiki społecznej, założyć można, że posiada ona istotny potencjał emancypacyjny. Wychowanie jest traktowane jako wspomaganie rozwoju, rozwijanie kompetencji dokonywania wyborów, identyfikowania celów, rozwijanie kreatywności w toku całej biografii człowieka (RADLIŃSKA, 1961, s. 362–363).

Teorie oporu umiejscawiane są zazwyczaj w nurcie neomarksistowskiej, neogramsciańskiej, postmodernistycznej i poststrukturalnej teorii społecznej, tym samym związane są z teoriami, w ramach których wyjaśniane są relacje władzy, dominacji i podporządkowania oraz powstających na tej bazie konfliktów (ABOWITZ, 2000, s. 878; McLAREN, 1985, s. 86). Wśród głównych kategorii pojęciowych związanych z interpretacją oporu wyróżnić można: klasę, władzę, ideologię oraz kulturę, które są traktowane jako źródło środków realizowanej opresji (GIROUX, 2010, s. 123). W podjętych analizach występują liczne nawiązania do ważnych z punktu widzenia eksplorowania kategorii oporu perspektyw teoretycznych, którymi m.in. są: perspektywa neomarksistowska, teoria konfliktu społecznego, interakcjonizm symboliczny, studia interdyscyplinarne związane z perspektywą feministyczną, teoriami subkultur, teorią LGBT, teorią *queer*, czarną teorią rasową, teoria ruchów społecznych, perspektywa nowej socjologii edukacji, perspektywa pedagogiki krytycznej i rewolucyjnej (por. ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 134), której głównymi przedstawicielami są Peter McLaren, Paulo Freire, Paula Allman. Analogicznie jak w przypadku nurtu myśli społecznej specyficznej dla marksizmu, również przedstawiciele pedagogiki rewolucyjnej – jak wskazuje Peter McLaren – uznają, że w misję pedagogiczną wpisana jest konieczność podjęcia działań na rzecz zmiany niesprawiedliwego (nacechowanego krzywdzącymi dla podporządkowanych stanami rzeczy), opresyjnego porządku społecznego (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 151). Jest to nurt silnie nawiązujący do tradycji myśli marksistow-

skiej, przedstawiciele pedagogiki rewolucyjnej definiują przy tym własną tożsamość jako umiejscowioną w opozycji wobec nurtu liberalno-lewicowego, który jest określany jako promujący pozorne idee wolnościowe (idee wyzwolenia, emancypacji), jednocześnie sprzyjając reprodukcji reguł kapitalizmu w rozumieniu marksistowskim (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 152).

W licznych fragmentach niniejszego opracowania podjęto analizy umiejscowione w nurcie pedagogiki krytycznej oraz socjologii wychowania i edukacji (zwłaszcza nowej socjologii edukacji³). Ewa Syrek wskazuje na wyraźne podobieństwo przedmiotu zainteresowań pedagogiki społecznej i socjologii wychowania. Podstawowym wspólnym elementem jest występująca w obu subdyscyplinach (odpowiednio: pedagogiki i socjologii) szeroka interpretacja procesu wychowania nawiązująca do modelu socjalizacji (SYREK, 1987, s. 9–14; por. WŁODAREK, 1998, s. 307–311)⁴. Z kolei cechą różnicującą obydwie typy refleksji jest zogniskowanie dyskursu socjologii wychowania na aspektach diagnostyczno-eksplikacyjnych, zaś dyskursu specyficznego dla pedagogiki społecznej na prakseologicznych problemach wychowania (KOWALSKI, 1980, s. 6–10, podaję za: SYREK, 1987, s. 14). Orientacja specyficzna dla pedagogiki ma charakter prakseologiczno-interwencyjny, zaś orientacja socjologii wychowania – opisująco-analityczny (SYREK, 1987, s. 14–15, 17). Podobną interpretację przytacza Ewa Wysocka, wskazując na pedagogikę społeczną jako dyscyplinę (subdyscyplinę) prakseologiczną, której przedmiotem są środowiskowe uwarunkowania przebiegu procesu wychowania i socjalizacji oraz perspektywy zaspokojenia potrzeb jednostek jako przedstawicieli grup społecznych w kontekście środowisk ich egzystencji. Z kolei dla perspektywy socjologicznej charakterystyczne są dociekania naukowe o charakterze diagnostyczno-eksplikacyjnym, zogniskowane na analizie przebiegu zjawisk społecznych, określaniu ich funkcji oraz uwarunkowań o charakterze makro-, mezo- i mikrosocjalnym (WYSOCKA, 1996, s. 6). Specyficzny charakter pedagogiki społecznej związany jest ze zogniskowaniem uwagi na środowiskowych uwarunkowaniach procesu wychowania oraz na określaniu możliwości zaspokajania w kontekście środowiska specyficznych i niespecyficznych potrzeb populacji funkcjonujących w jego obrębie. W specyficznym dla niej paradygmacie zakłada się podejmowanie działań mających na celu ulepszanie, modernizację, aktywizację środowisk poprzez wykorzystanie zlokalizowanych w nim potencjałów (podaję za: SYREK, 1987, s. 15–16). Danuta Urbaniak-Zajac, określając specyfikę pedagogiki społecznej na tle innych dyscyplin oraz subdyscyplin nauk społecznych i humanistycznych, wskazuje, że obejmuje ona praktykę społeczną, a w tym system zorganizowanych działań mających na celu usprawnienie funkcjonowania jednostek, grup i środowisk narażonych na doznanie marginalizacji społecznej. Obejmuje ona także refleksję teoretyczną dotyczącą uwarunkowań określających ich efektywność (URBANIĄK-

³ Na temat cech charakterystycznych nowej socjologii edukacji zob. SAHA, 1978.

⁴ Na temat relacji między socjologią wychowania a pedagogiką zob. klasyczne opracowanie KOWALSKI, 1979.

-ZAJĄC, 2003, s. 8). Przedmiotem socjologii wychowania jest z kolei spontaniczna bądź planowo zorganizowana działalność pedagogiczna traktowana jako funkcja całego społeczeństwa. Podejmowane są w jej ramach studia dotyczące społecznej funkcji wychowania, genezy instytucji o profilu wychowawczym, społeczno-kulturowej genezy systemów edukacyjnych, kontekstów stratyfikacyjnych instytucji oświatowych i wychowawczych, społeczno-kulturowych, ekonomicznych i politycznych kontekstów przebiegu procesów socjalizacji i wychowania (SYREK, 1987, s. 21–25). Z punktu widzenia analiz przeprowadzonych w niniejszym opracowaniu istotne są zagadnienia podejmowane w ramach socjologii wychowania i edukacji odnoszące się do problematyki adaptacji społecznej oraz przebiegu procesu socjalizacji. Analizowane są wtedy procesy modyfikacji postaw, habitusu, modeli behawioralnych, kompetencji realizacji ról społecznych przedstawicieli danej grupy społecznej odpowiednio do specyfiki środowiska stanowiącego kontekst jej funkcjonowania. Drugim ważnym z punktu widzenia analiz podjętych w niniejszym opracowaniu zagadnieniem są społeczne strategie radzenia sobie przez przedstawicieli zróżnicowanych grup społecznych z dysonansem wynikającym z funkcjonowania w kontekście złożonych struktur społeczeństwa nowoczesnego i ponowoczesnego, a w ich ramach w kontekście grup określających wobec swoich członków zróżnicowane, niejednokrotnie wzajemnie wobec siebie antagonistyczne oczekiwania, bądź kreujących diametralnie różniące się dyskursy odnoszące się do znaczeń faktów społecznych (SYREK, 1987, s. 30). Strategie oporowe są w takim ujęciu traktowane jako pochodna identyfikacji z dyskursem opozycyjnym wobec interpretacji związanych ze zróżnicowanymi przestrzeniami władzy.

Biorąc pod uwagę odniesienie dyskursów podjętych w kontekście niniejszego opracowania do perspektywy pedagogiki społecznej przy jednoczesnej silnej korespondencji z perspektywą socjologii edukacji, istotne okazuje się uwzględnienie kategorii socjalizacji. Jest to pojęcie o interdyscyplinarnym zastosowaniu. Jest wykorzystywane w studiach z zakresu pedagogiki, socjologii, psychologii, w studiach kulturowych oraz w dyskursach naukowych podejmowanych w ramach wielu innych dyscyplin nauk społecznych i humanistycznych (por. BOROWICZ, 2002, s. 43). Określa powstawanie i rozwój osobowości oraz tożsamości jednostki w interakcji ze środowiskiem społecznym i materialnym (TILLMANN, 1996, s. 6). U podstaw socjalizacji znajdują się procesy identyfikacji, internalizacji i adaptacji (por. BERGER, LUCKMANN, 1983, s. 202–208). Współczesne teorie socjalizacji bazują na założeniu, że społeczeństwo wpływa na rozwój osobowości (w tym tożsamości) jednostki, a jednocześnie uzyskuje ona zdolność działania społecznego, realizacji ról społecznych, rozwijania strategii adaptacyjnych (BOROWICZ, 2002, s. 44). W przebiegu procesu socjalizacji wyróżniane są dwie fazy, obejmujące socjalizację pierwotną i wtórną. W toku socjalizacji pierwotnej, identyfikując się ze znaczącymi innymi, jednostka uzyskuje wiedzę dotyczącą własnej tożsamości oraz znaczenia podmiotów i obiektów zewnętrznych, która jest przefiltrowana poprzez takie zmienne jak status społeczny rodziny, jej historię, tożsamość jej członków.

Socjalizacja wtórna przebiega w kontekście zróżnicowanych środowisk, jednostka może dokonywać ich refleksyjnego wyboru. Funkcjonując w ich kontekście, może doznawać dysonansów i konfliktów ról. Przynależność do poszczególnych środowisk może być przedmiotem aspiracji aktora społecznego, jak również środowiska mogą zabiegać o nowych członków, rywalizując między sobą (BERGER, LUCKMANN, 1983, s. 202–226).

Raymond Allan Morrow i Carlos Alberto Torres wskazują na cztery główne przedmioty zainteresowań pedagogiki krytycznej i nowej socjologii edukacji w okresie ostatnich dekad. Są to: rozwijanie teorii reprodukcji kulturowej, nawiązującej do teorii hegemonii w ujęciu Antonio Gramsciego i teorii dominacji opracowanej w ramach szkoły frankfurckiej, następnie jest to łączenie tejże teorii z problematyką oporu społecznego oraz ruchów społecznych będących jednym z ważnych podmiotów zmiany społecznej, podejmowanie analiz nawiązujących do koncepcji poststrukturalistycznych i postmodernistycznych, uwzględnianie ograniczeń teorii interpretowanej w świetle modernizmu i uwzględnianie specyficznych warunków zaawansowanej fazy kapitalizmu, wreszcie jest to kreowanie i wyrażanie teorii państwa oraz praktyk politycznych z uwzględnieniem koncepcji demokratycznego populizmu (MORROW, TORRES, 1995, s. 309). Teorie reprodukcji zostały w latach 70. XX wieku poddane krytyce przez przedstawicieli teorii oporu (MELOSIK, 1994, s. 53). Sytuacja taka miała miejsce w wielu dyscyplinach nauk społecznych i humanistycznych, a w efekcie wyewoluował kierunek badawczy określany jako „studia nad oporem” (*resistant studies*) oraz „studia nad podporządkowaniem” (*subaltern studies*), a w ich ramach pojawiły się liczne analizy dotyczące grupowej opozycji ukierunkowanej na niewolnictwo i kolonializm, zogniskowane na zagadnieniach oporu codziennego (SEYMOUR, 2006, s. 303).

W pracy o profilu zawierającym się w przestrzeni nauk o wychowaniu starano się wyeksponować znaczenie poszczególnych teorii dla myśli pedagogicznej i edukacyjnej. Interesującą z punktu widzenia paradygmatu pedagogiki społecznej bazującego na kategorii podmiotowości uczestnika rzeczywistości społecznej, przyjmującego jako jedną z centralnych kategorii koncept sił społecznych, jest – marginalizowana w dyskursie rodzimym – myśl społeczna Antonio Gramsciego, będąca współcześnie inspiracją do analiz z zakresu studiów kulturowych (np. Stuart Hall), myśli politycznej (Ernesto Laclau, Chantal Mouffet) (MORROW, TORRES, 1995, s. 310). Jest to teoria, która, nawiązując do kategorii hegemonii i działań przeciwhegemonijnych, kreuje trafną podstawę dla – podjętej w ramach myśli neogramsciańskiej – refleksji dotyczącej aktywizacji społecznej, działań społecznych, wspólnotowych oraz emancypacji (por. MORROW, TORRES, 1995, s. 320). Z kolei wskazane kategorie, będąc kluczowymi dla pedagogiki społecznej – zarówno traktowanej w kontekście klasycznym, jak i współczesnym – posiadają jednoznaczne zastosowania w teorii oporu społecznego (por. RADZIEWICZ-WINNICKI, 2008).

Analizy dotyczące problematyki oporu społecznego stwarzają potrzebę nawiązania także do takich kategorii, jak: reprodukcja społeczna, reprodukcja kulturowa,

reprodukcja ekonomiczna, hegemonia (w tym hegemonia państwa), dominacja (MELOSIK, 1994, s. 51; MORROW, TORRES, 1995, s. 309). W niniejszym opracowaniu nawiązano m.in. do teorii hegemonii, władzy opresyjnej, reprodukcji (ekonomicznej, społecznej, kulturowej) oraz do interpretacji dominacji (opracowanej m.in. w ramach założeń przedstawicieli szkoły frankfurckiej) (MORROW, TORRES, 1995, s. 309).

W podjętych analizach starano się rozstrzygnąć kilka problemów badawczych, wśród których wyodrębniono następujące pytania:

1. Jakie są perspektywy wykorzystania teorii oporu w kontekście założeń teoretycznych oraz specyfiki prakseologicznej pedagogiki społecznej?
2. W jaki sposób kategoria oporu jest interpretowana w myśli filozoficznej (jakie główne konteksty, pojęcia, kategorie są w tejże analizie wykorzystywane)?
3. W jaki sposób kategoria oporu jest interpretowana w naukach społecznych (pedagogika, psychologia, socjologia, nauki polityczne), jakie główne kategorie są w poszczególnych podejmowanych w ich ramach nurtach teoretycznych wykorzystywane?
4. Jakie cechy specyficzne posiadają działania o charakterze oporu?
5. Jaki jest status świadomości, refleksyjności i podmiotowości w działaniach o charakterze oporu?
6. Jaki jest status zmiany społecznej w systemie celów założonych w działaniach o charakterze oporu?
7. Jakie cechy specyficzne i niespecyficzne wśród szerokiego zakresu działań ukierunkowanych na zmianę społeczną posiadają działania oporowe?
8. Jaki jest kontekst normatywny działań oporowych?
9. Jakie jest umiejscowienie strategii oporowych w systemie działań o charakterze dewiacyjnym?
10. Jakiego rodzaju formy przyjmują strategie oporowe w poszczególnych typach społeczeństw?
11. Jakie kondycje (uwarunkowania społeczne) stanowią korzystne warunki dla podejmowania działań oporowych?
12. W nawiązaniu do interpretacji systemu wiedzy Floriana Znanieckiego – analiza relacji między jakimi zjawiskami społecznymi jest pomocna w eksplorowaniu kategorii oporu społecznego?⁵

Zgodnie z założeniem Daniela G. Solórzano i Dolores Delgado Bernal uzasadnione jest, aby identyfikacja aktywności oporowej była traktowana jako źródło informacji o niekorzystnych uwarunkowaniach środowiskowych i stanowiła impuls do wprowadzania w ich kontekście uzasadnionych transformacji (SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 310; FERNÁNDEZ, 2002, s. 48). Cele niniejszego opracowania są zróżnicowane, jest to zarówno w wymiarze naukowo-poznawczym zebranie danych umożliwiających udzielenie odpowiedzi na założone problemy badawcze,

⁵ Interpretację kategorii i procedur kreowania systemu wiedzy w przytoczonym znaczeniu, por. ZNANIECKI, 1991a, s. 91–93.

jak i w wymiarze praktyczno-społecznym⁶ jest to przedstawienie zarysu przestrzeni opresji społecznej doznawanej przez przedstawicieli wybranych grup społecznych oraz określenie znaczenia działań oporowych podejmowanych w zróżnicowanych kontekstach społecznych. Jest to także określenie perspektyw wykorzystania wiedzy na temat oporu społecznego w przestrzeni aktywności pedagogicznej.

Założono, że udzielenie odpowiedzi na przyjęte problemy badawcze, jak również zrealizowanie przyjętych celów umożliwi wykorzystanie techniki analizy treści literatury przedmiotu. Analiza treści zaliczana jest do technik badawczych nieinwazyjnych wykorzystujących dane niewywołane (FRANKFORT-NACHMIAS, NACHMIAS, 2001, s. 342; PERÄKYLÄ, 2009, s. 325). Ore R. Holsti w przytaczanym przez Chavę Frankfort-Nachmias i Davida Nachmiasa fragmencie pracy wskazuje, że jest to „każda technika wyprowadzania wniosków na podstawie systematycznie i obiektywnie określanych cech przekazu” (FRANKFORT-NACHMIAS, NACHMIAS, 2001, s. 342). W niniejszej koncepcji metodologicznej postępowania badawczego bazowano głównie na kryteriach wyróżnionych przez Bernarda Berelsona. Analizie poddano treści opracowań naukowych głównie z zakresu filozofii, socjologii ogólnej, socjologii wychowania, socjologii dewiacji, pedagogiki społecznej, teorii pracy socjalnej, antropologii kultury, antropologii społecznej, psychologii ogólnej, psychologii klinicznej, psychologii społecznej przedmiotowo zogniskowanych na kwestiach oporu społecznego, emancypacji, buntu, działań transgresyjnych oraz kwestii odnoszących się do mechanizmów związanych z praktykowaniem władzy opresyjnej w zróżnicowanych kontekstach społecznych. Zastosowano proponowane przez Berelsona podejście odnoszące się do treści jawnych, gdzie jako przedmiot analizy przyjęto aspekty specyficzne i niespecyficzne interpretacji kategorii oporu w obrębie dyskursów podejmowanych przez przedstawicieli różnych dyscyplin nauk społecznych i humanistycznych, jak również odniesienie owych interpretacji do kwestii związanych z doznaniem władzy opresyjnej oraz praktyk o charakterze pomocy i wsparcia (zob. CARTWRIGHT, 1965, s. 149–150). W prowadzonej analizie koncentrowano się na proponowanych w poszczególnych kontekstach teoretycznych i przez poszczególnych przedstawicieli nauk społecznych perspektywach definicyjnych dotyczących kategorii oporu, proponowanych typologiach (odnoszących się również do wartości zmiennej *opór*), kategoriach towarzyszących analizom dotyczącym oporu (np. władza, opresja, hegemonia, podmiotowość, emancypacja, *empowerment*, transgresja), lokalizacji teoretycznej i kontekstualnej analiz (np. odniesienie do perspektywy działań terapeutycznych i pomocowych, odniesienie do kwestii tożsamości, odniesienie do kwestii aktywności obywatelskiej (nieposłuszeństwa obywatelskiego), odniesienia do kontekstów poszczególnych środowisk aktywności człowieka (np. szkoła, przestrzeń pracy, aktywność obywatelska).

⁶ Matrycę odnoszącą się do typologii celów badawczych podają za: RADZIEWICZ-WINNICKI, 1997, s. 46.

Mając świadomość licznych proponowanych przez innych metodologów perspektyw dotyczących wykorzystania techniki analizy treści, uznano jednak, że związane z nimi modele analizy danych nie są uwzględnione w założonych problemach badawczych. Zrezygnowano więc z modelu bazującego na metodzie archeologicznej (proponowanej przez Michela Foucaulta i służącej analizie historycznej lokalizacji faktów społecznych, ich rozumienia i nadawanych statusów), zrezygnowano również z podejścia specyficznego dla krytycznej analizy dyskursu oraz podejścia semiotycznego (PERÄKYLÄ, 2009, s. 327–328).

Mając na uwadze prakseologiczną przydatność podjętych kwestii, których przedmiotem jest problematyka oporu, jak również z nadzieją, iż staną się one przyczynkiem do pogłębionych, zogniskowanych na kwestiach cząstkowych zagadnienia badań empirycznych zakorzenionych w nurcie pedagogiki społecznej i socjologii wychowania w kolejnych rozdziałach opracowania starano się zaprezentować zestaw interdyscyplinarnych perspektyw interpretacyjnych dotyczących problematyki oporu.

* * *

Na wstępie niniejszego opracowania chciałabym wyrazić wdzięczność Osobom, które na różnych etapach przygotowywania pracy udzieliły mi nieocenionego wsparcia, wykreowały środowisko sprzyjające pracy naukowej, są Autorami licznych cennych sugestii, opinii, które pomogły mi określić ostateczny kształt książki. W szczególności dziękuję za wsparcie naukowe, cenne opinie, życzliwość, na którą zawsze mogę liczyć, Panu prof. zw. dr. hab. Andrzejowi Radziejewicz-Winnickiemu oraz Pani prof. dr. hab. Ewie Syrek. Recenzentom – Panu prof. zw. dr. hab. Zbyszkowi Melosikowi i Panu prof. zw. dr. hab. Jackowi Piekarskiemu za cenne sugestie i opinie dotyczące opracowania. Koleżankom i Kolegom z Katedry Pedagogiki Społecznej Uniwersytetu Śląskiego za wsparcie, przyjaźń, konstruktywność. Rodzinie za bliskość, wsparcie w każdej sytuacji, tolerancję, spotkania, dyskusje, wzajemne inspiracje. Przyjaciołom, którzy rozumieją czas zaangażowania i dają kolejną szansę na powrót po nieobecności.

I. Opór jako działanie i fakt rozumiany – kategoria rozumienia w naukach społecznych

Opór, jak zostanie to przedstawione w kolejnych częściach niniejszego opracowania, jest kategorią rozumianą w kontekście socjologii, pedagogiki, antropologii jako system działań będących odpowiedzią na sytuację zinterpretowaną przez jednostkę bądź grupę jako opresyjna. Jest to działanie podjęte w sposób refleksyjny, świadomy, zorientowane na wdrożenie zmiany w kontekście przestrzeni społecznej stanowiącej środowisko egzystencji jednostki, a u jego podstaw znajduje się **rozumienie** sytuacji. W nawiązaniu do interpretacji Jerzego Modrzewskiego można uznać, że działanie oporowe jest rodzajem uczestnictwa społecznego, a zatem odnosi się do obecności jednostki bądź grupy w przestrzeni społecznej, jej percepcji oraz kreacji (MODRZEWSKI, 2004, s. 44). Jest ważną kategorią analiz, których przedmiotem jest interakcja społeczna, procesy społeczne oraz zagadnienia partycypacji (RADZIEWICZ-WINNICKI, BIELSKA, 2008, s. 69), jak również problematyki dotyczącej realizacji zmiany społecznej, zwłaszcza w odniesieniu do problematyki ruchów społecznych, procesów żywiołowych czy też reakcji na zmianę społeczną (por. KWAŚNIEWICZ, 2000, s. 209–215; MERTON, 1982). Można przyjąć, że opór jest rodzajem zachowania zbiorowego. Stanisław Ossowski wskazuje na trzy ich typy idealne¹. Pierwszy określa działania realizowane w sposób zgodny z powszechnymi w danym środowisku normami. Drugi typ jest pochodną interferencji zachodzących między występującymi w danym kontekście społecznym alternatywnymi modelami normatywnymi, modelami motywacji oraz decyzji. Z kolei trzeci typ oznacza działanie odpowiednie do wytycznych jednego ośrodka decyzyjnego. W tym przypadku realizowana przez niego władza może mieć charakter arbitralny, opresyjny, hegemonijny, autorytarny (por. OSSOWSKI, 1967, s. 173–174). Jest pojęciem

¹ Kategoria **typu idealnego** jest w niniejszym kontekście przytoczona poprzez nawiązanie do teorii Maxa Webera.

pomocnym w analizie procesów żywiołowych (spontanicznych) traktowanych jako efekty działań wyalienowanych od pierwotnego zamierzenia ich inicjatorów, których konsekwencje przyjmują charakter przez nich niezałożony i nieprzewidziany (DOBROWOLSKI, 1973, s. 33; KWAŚNIEWICZ, 2000, s. 209). Procesy żywiołowe stanowią pochodną działań oddolnych, niekierowanych (DOBROWOLSKI, 1973, s. 5–9). Ich pochodną mogą być różnego rodzaju skutki, korzystne zarówno z punktu widzenia rozwoju społeczeństwa i jakości jego funkcjonowania, sprzyjające pozytywnym, prorozwojowym zmianom, jak i neutralne bądź negatywne, kreujące ryzyko wystąpienia zjawisk zaliczanych do kategorii patologii społecznej (DOBROWOLSKI, 1973, s. 24). Bazując na analizie Kazimierza Dobrowolskiego, można przyjąć, że występowaniu procesów żywiołowych sprzyja kontekst radykalnych zmian społecznych, ich asynchroniczny charakter, występowanie antagonizmów społecznych (np. o charakterze klasowym), współistnienie w przestrzeni społecznej grup reprezentujących radykalnie odmienne tożsamości społeczne i zróżnicowane systemy wiedzy, oraz klimat sprzyjający podejmowaniu działań emancypacyjnych (por. DOBROWOLSKI, 1973, s. 33–41). Biorąc pod uwagę zaprezentowaną w kolejnych fragmentach niniejszego opracowania specyfikę działań oporowych, można przyjąć, że są one związane z drugim wymienionym za Stanisławem Ossowskim typem zachowań o charakterze zbiorowym.

Na potrzeby analiz prezentowanych w niniejszym rozdziale celowo przyjęta została interpretacja pojęcia oporu abstrahująca od specyfiki traktowania go w kontekście teorii psychologicznej (zwłaszcza psychologii dynamicznej)². Przedmiotem podjętych tu refleksji jest specyfika oporu traktowanego jako **działanie oraz jako fakt rozumiany**. Opór zostanie przedstawiony jako działanie o podstawach refleksyjnych, o charakterze opozycyjnym, posiadające cechy transgresji, nawiązujące do strategii karnawalizacji, refleksyjnego konstruowania podmiotowości, emancypacji, sił społecznych oraz kategorii *empowerment*. Zostanie zestawiony z takimi kategoriami, jak: dewiacja społeczna, kontestacja, identyfikacja subkulturowa. Przedmiotem analizy podjętej w niniejszym rozdziale są perspektywy definicyjne oraz teoretyczne związane z analizą kategorii oporu, a także określenie jego wybranych typologii i perspektyw interpretacyjnych.

Celem analiz przedstawionych w niniejszym rozdziale jest prezentacja kategorii oporu zarówno jako działania stanowiącego pochodną refleksyjności podmiotu, jego zdolności do krytycznego wglądu w sytuację, której jest uczestnikiem, zidentyfikowania w niej przestrzeni opresji oraz podjęcia transgresji. Ponadto celem jest prezentacja kategorii oporu jako faktu społecznego poddającego się analizie naukowej poprzez wykorzystanie strategii, metod i technik znajdujących się w dyspozycji przedstawicieli nauk społecznych. Biorąc pod uwagę drugi ze wspomnianych kontekstów, kwestia ta będzie stanowiła przedmiot analizy również kolejnego rozdziału niniejszego opracowania.

² Wskazana perspektywa jest przedmiotem analizy podjętej w rozdziale *Bunt i opór społeczny w teorii psychologicznej*.

Można przyjąć tezę, iż rozumienie jest pochodną uzyskanej oraz skonstruowanej przez podmiot wiedzy o świecie. Odpowiednio do tak sformułowanej tezy znaczący okazuje się kierunek interpretacji związany z charakterem społecznego **konstruowania wiedzy**, a tym samym nawiązujący do socjologii wiedzy sięgającej w swoich tradycjach do podstaw związanych z filozofią Maxa Schelera, a także myśli społecznej Karola Marksa, Karla Mannheima, Émile'a Durkheima, Pitrima Sorokina, Roberta K. Mertona (por. BERGER, LUCKMANN, 1983, s. 26; MERTON, 1982, s. 498). W ujęciu Maxa Schelera socjologia wiedzy zawiera się w socjologii kultury, jej przedmiotem są procedury społecznego kreowania wiedzy, jej transmisji oraz systematycznego rozwoju (SCHELER, 1985, s. 196–197). Podobnie w ujęciu Petera L. Bergera i Thomasa Luckmanna przedmiotem tejże subdyscypliny są społeczne podstawy powstawania myśli, idei, jest to określanie procedur ich społeczno-historycznej selekcji (por. BERGER, LUCKMANN, 1983, s. 26). Zdaniem Karla Mannheima przedmiotem socjologii wiedzy jest historyczno-społeczny kontekst kreowania myśli, stanowiący matrycę interpretacji rzeczywistości przez funkcjonujące w nim jednostki. Zgodnie z tak rozumianymi założeniami w toku socjalizacji internalizują one modele (matryce) myślenia i działania traktowane jako odpowiednie, właściwe dla danej sytuacji. Określone modele interpretacji rzeczywistości są również pochodną uczestnictwa w określonych (specyficznie definiujących własne interesy, cele, tożsamość) grupach wtórnych (MANNHEIM, 1992, s. 2–3). W ujęciu Petera Bergera i Thomasa Luckmanna, pomimo iż każdy rodzaj wiedzy potencjalnie można społecznie, historycznie i kulturowo zrelatywizować, to z perspektywy jednostki określona interpretacja rzeczywistości społecznej traktowana jest jako naturalna, pomocne jest w tym przypadku odniesienie do schelerowskiego relatywnie naturalnego światopoglądu (BERGER, LUCKMANN, 1983, s. 33). Na wiedzę dotyczącą rzeczywistości jako konstrukcję społeczną wskazuje także przedstawiciel neopragmatyzmu Richard Rorty. Poznanie w ujęciu tegoż filozofa nie odzwierciedla społecznej rzeczywistości, ale wskazuje na społecznie uznane cele, interesy, z którymi identyfikują się przedstawiciele poszczególnych grup społecznych oraz określa uznane kulturowe środki służące ich realizacji (podają za: SZAHAJ, 2012, s. 23–24). Zdaniem Pierre'a Bourdieu jednostka, przyswajając (włączając do historii indywidualnej) system ucieleśnionych – wytworzonych w historii zbiorowej – schematów, które określają procedury działań praktycznych, a tym samym kształtują określone modele habitusowe, rozwija motywy oraz aspiracje określonego rodzaju działań, w tym uzyskuje określone dyspozycje do działania oporowego. Znajomość świata społecznego, pozwalająca na rozumne funkcjonowanie w nim, bazuje na schematach klasyfikacyjnych, określanych także jako formy klasyfikacji, struktury myślowe oraz formy symboliczne. Posiadają one charakter historyczny, odnoszą się do interpretacji faktów oraz dokonywania ocen (przypisywane są one opozycyjnym wobec siebie cechom – uzyskującym w takiej sytuacji status wartości); stosujące je podmioty nie są ich świadome, a tym samym nie występują one w komunikatach związanych z realizowanymi dyskursami potocznymi (codziennymi), są powszechnie

zinternalizowane przez przedstawicieli poszczególnych społeczeństw, tym samym pozwalają na podzielenie wspólnej zdroworozsądkowej interpretacji świata. Są one pochodną tworzonych klasyfikacji zakładających posiadanie bądź nieposiadanie przez poszczególne obiekty określonych przymiotów, stanowią matrycę ogólnych wyobrażeń i są wynikiem obiektywnych podziałów klasowych (BOURDIEU, 2005, s. 574–577). Można więc uznać, że dyspozycja do podejmowania oporu jest elementem kapitału kulturowego jednostki nabytego w toku socjalizacji. W ujęciu Michela Foucaulta jednostka rozwija model subiektywności oparty na przyjętej (uznanej) interpretacji prawdy. Podstawą owej prawdy mogą być zarówno przesłanki naukowe (racjonalne, będące pochodną stosowania określonej metody), jak i przesłanki wynikające z systemów interpretacyjnych rozwijanych w ramach instytucji kontroli społecznej (np. bazujących na ideologii, modelach dogmatycznych). Funkcjonując w określonym kontekście społecznym i związanych z nim polach dyskursywnych (odnoszących się do interpretacji prawdy, zasadności działania, interpretacji skuteczności, sukcesu, moralności), jednostka rozwija określoną technikę siebie. Matryce rozwijania praktyk siebie kreowane są w ramach instytucji, zdaniem Michela Foucaulta są to głównie instytucje o charakterze religijnym, pedagogicznym, medycznym (zwłaszcza psychiatrycznym) (FOUCAULT, 1997, s. 281–282).

Zgodnie z założeniami wskazanej subdyscypliny **wiedza** – zdaniem Roberta K. Mertona – określa specyficzny rodzaj tworów kulturowych, obejmujących m.in. filozofię, naukę, technologię, etykę, prawo, idee oraz ideologie. W zależności od tożsamości klasowej, pozycji statusowej, tożsamości pokoleniowej, przynależności etnicznej, umiejscowienia w strukturze władzy, dominujących procesów społecznych, wartości i etosu stanowiących przedmiot identyfikacji, mentalności kulturowej wyróżnia się różne typy wiedzy (MERTON, 1982, s. 493–497). Wiedza analizowana w kontekście socjologii jest konstruktem społecznym, jednocześnie określonym jej dyskursom nadawany jest status prawdy (podczas, gdy innym jest odmawiany) (MERTON, 1982, s. 496). Robert K. Merton wyróżnia siedem typów wiedzy, w kontekście których wybrane aspekty rzeczywistości społecznej mogą być interpretowane w zróżnicowany sposób. Cytowany socjolog wymienia: mit, podanie, wiedzę ludową; wiedzę religijną (obejmującą dogmaty kościelne oraz intuicję emocjonalną); wiedzę mistyczną; filozofię i metafizykę; wiedzę pozytywną oraz wiedzę technologiczną (MERTON, 1982, s. 506–507).

Jednym z istotnych modeli dyskursywnych określających sposób interpretacji rzeczywistości społecznej, jak również tożsamości indywidualnych jest ideologia. W klasycznym ujęciu Karla Mannheima pojęciu „ideologia” w kontekście społeczeństwa nowoczesnego przypisywane jest znaczenie pejoratywne, jest ona bowiem traktowana jako wiedza (świadomość) fałszywa (por. MANNHEIM, 1992, s. 52–61). Na wielość znaczeń przytoczonego terminu wskazuje Terry Eagleton, stwierdzając, że ideologia jest traktowana w naukach społecznych (jak również w systemie wiedzy potocznej, codziennej) jako system przekonań dominujących w obrębie określonej grupy, klasy społecznej, zorganizowanej w taki sposób, aby eksponować

istotność oraz zasadność specyficznych dla niej interesów, uzasadniających i legitymizujących arbitralnie przypisaną nadrzędną pozycję określonej grupy społecznej względem innej. Jest to także system przekonań o fałszywym, iluzorycznym charakterze, bazujących na ograniczonych kodach znaczeniowych. Nawiązując do kategorii naturalność *versus* nienaturalność, ideologia może być wykorzystywana w interpretacji znaczenia tożsamości (EAGLETON, 1991, s. 1–2; por. HOWARTH, 2004, s. 357). W ujęciu Normana Fairclough'a ideologia współistnieje z władzą, jest środkiem służącym uzasadnianiu relacji społecznych, zwłaszcza tych, które są związane z dominacją i podporządkowaniem (FAIRCLOUGH, 1989, s. 2). Z kolei Chela Sandoval wskazuje na kategorię ideologii opozycyjnej, która jest dyskursem rozwijanym przez przedstawicieli grup podporządkowanych świadomie poszukujących strategii wyzwalających (opozycyjnych wobec porządku dominującego) (SPADE, 2007, s. 240). Jest to dyskurs antagonistyczny wobec dyskursu ideologii opresyjnej, jednocześnie jednak z uwagi na zróżnicowany dostęp do zasobów społecznych służących transmisji opinii bądź też ze względu na ryzyko stosowania sankcji przez podmioty dominujące jego zasięg publiczny może być węższy w porównaniu z zasięgiem ideologii opresyjnej. Jednocześnie jednak taki stan rzeczy ulega zmianie w kontekście społeczeństwa sieci, w którym Internet kreuje możliwość uzyskania akcesu do przestrzeni transmisji oraz lokalizacji dyskursów alternatywnych wobec związanych z ideologią kreowaną przez przedstawicieli grup dominujących (por. HO, BABER, KHONDKER, 2002, s. 135).

Funkcją konstruowania zróżnicowanych modeli wiedzy w ujęciu Roberta K. Mertona jest m.in. podtrzymywanie istniejących struktur władzy, dostarczanie motywacji do określonych działań oraz ich kanalizowanie, koordynacja stosunków społecznych, usprawiedliwianie działań przemocowych, dążenie do stabilizacji społecznej (MERTON, 1982, s. 498). W kontekście społeczeństwa nowoczesnego, charakteryzującego się znaczną złożonością struktury społecznej, pojawiają się warunki sprzyjające wystąpieniu konfliktu społecznego, zaś znajdujące się u jego podstaw antagonizmy, zróżnicowane modele postaw, wartości, modeli interpretacji rzeczywistości społecznej, powodują, że podobieństwa między przedstawicielami poszczególnych grup są marginalizowane, różnice zaś są eskalowane. Kreowane są zróżnicowane – w niektórych przypadkach antagonistyczne – **subświaty myślowe**, w kontekście których kwestionowana jest wiarygodność dyskursów wobec nich alternatywnych (MERTON, 1982, s. 494).

Odnosząc się do analizowanego przedmiotu, można (posługując się terminologią Durkheimowską) przyjąć, że dominujące prądy społeczne mogą w zróżnicowany sposób sprzyjać wystąpieniu strategii oporowych bądź też blokować je. Można się w takiej sytuacji odnieść do cech społeczeństwa nowoczesnego i ponowoczesnego oraz do wynikających z nich konsekwencji dla tendencji do występowania działań oporowych. W tym kontekście pomocne jest również uwzględnienie związanych z historycyzmem modeli **społecznego usytuowania oraz osadzenia w życiu** (BERGER, LUCKMANN, 1983, s. 32).

Elementem istotnie związanym ze społecznym konstruowaniem wiedzy jest dyskurs. Michel Foucault określa tę kategorię jako jedno z instrumentów sprawowania władzy w przestrzeni społecznej (FOUCAULT, 2002, s. 7). Jest to kategoria, której przypisywany jest istotny status w refleksji specyficznej dla pedagogiki krytycznej. Język jest w niej traktowany jako narzędzie sprawowania dyscypliny oraz wdrażania praktyk normalizacyjnych (por. McLAREN, 1991a, s. 41–42). Dyskursy wykorzystywane są również w strategiach oporowych. Analizując typy dyskursów uprawianych przez podmioty oporujące, Chela Sandoval wyróżnia pięć modeli świadomości oporowej, których są one pochodną. Sandoval zalicza do nich: dyskurs równych praw, dyskurs rewolucyjny, dyskurs supremacyjny, dyskurs separatystyczny oraz świadomość zróżnicowaną. Dyskurs równych praw (oraz pierwotny wobec niego sposób postrzegania rzeczywistości) bazuje na założeniu, że różnice między przedstawicielami grupy dominującej i podporządkowanej są niewspółmiernie do realnego stanu rzeczy eskalowane. Grupa o niekorzystnym statusie, zgodnie z taką interpretacją, zasługuje na dysponowanie atrybutami statusu analogicznymi do cech statusu grup dominujących, które w aktualnie mającej miejsce sytuacji są przedstawicielom grupy podporządkowanej odmawiane (są oni poddawani dyskryminacji). Z kolei dyskurs rewolucyjny zakłada, że asymilacja przedstawicieli grup podporządkowanych i dominujących nie jest możliwa w kontekście istniejącego porządku społecznego. Podkreślana jest potrzeba wprowadzenia zmiany społecznej w obrębie struktury. Dyskurs supremacyjny bazuje na założeniu, że przedstawiciele grupy podporządkowanej dysponują bardziej wartościowymi standardami moralnymi niż przedstawiciele grupy dominującej. Ostatni z wymienionych dyskursów – separatystyczny określa dążenie do zachowania i ochrony różnicy poprzez społeczne i kulturowe odseparowanie się od aktywności, symboli, instytucji społecznych uznawanych przez przedstawicieli grup dominujących. Świadomość zróżnicowana jest formą specyficzną w porównaniu z wcześniej wymienionymi. Jest ona pochodną szczególnego typu tożsamości, wykraczającej poza arbitralnie określone definicje społeczne. Jest to tożsamość dynamiczna, modyfikowana odpowiednio do strategii podejmowanych przez podmiot dominujący, dryfująca w poprzek znaczeń, konstruująca własny, partykularny model prawdy, jest rodzajem taktycznej konstrukcji subiektywności. Celem tego typu strategii jest wyrównanie wpływów (władzy) między grupą aktualnie dominującą a grupą podporządkowaną. Jest to strategia wykorzystująca elementy wcześniej wymienionych dyskursów (podaję za: SPADÉ, 2007, s. 242). Biorąc pod uwagę poszczególne podstawy działań oporowych (które zostaną przedstawione w dalszej części opracowania), wolno założyć, że mogą w nich być wykorzystywane wszystkie z wymienionych typów dyskursów. Potencjał oporowy umiejscowiony jest także w kontekście dyskursów wywodzących się z teorii naukowej, zwłaszcza w kontekście modeli krytycznych, związanych z pedagogiką, psychologią, socjologią krytyczną. W ujęciu Caroline Howarth społeczna psychologia krytyczna, będąc w specyficznej dla niej refleksji, zogniskowana na kategoriach takich jak: nierówność czy też opresja, jednocześnie kreuje wyzwania dotyczące

funkcjonowania instytucji społecznych, umacniania przez nie wskazanych stanów rzeczy, ale także potencjałów emancypacyjnych, transformacyjnych, które mogą być uruchomione poprzez wykorzystanie ich struktur (HOWARTH, 2004, s. 356–357).

Konsekwencją skonstruowania określonego rodzaju wiedzy jest poznanie i rozumienie rzeczywistości społecznej. Jednocześnie, jak przedstawiono we wcześniejszych fragmentach niniejszego opracowania, wiedza może być konstruowana odpowiednio do przesłanek empirycznych, naukowych, jak również może być konstruowana na bazie matryc o charakterze ideologicznym bądź dogmatycznym. Przyjmując rozumienie ideologii, traktując ją jako system interpretacji mających na celu uzasadnienie władzy (w tym władzy opresyjnej), można odnieść się do myśli filozoficznej Karola Marksa i tezy o świadomości fałszywej będącej pochodną zinternalizowania przez jednostkę podporządkowaną owych ideologicznych przekonań. W ujęciu Normana Fairclough'a efektywność działań oporowych, traktowanych jako środek wprowadzenia zmiany społecznej, zależy od wypracowania przez podmiot krytycznej świadomości społecznej pozwalającej na zidentyfikowanie przestrzeni dominacji (FAIRCLOUGH, 1989, s. 4). Według Leona Festingera kategoria poznania oznacza wiedzę, przekonania oraz poglądy na temat otoczenia lub własnej tożsamości (FESTINGER, 2007, s. 20). Z punktu widzenia hermeneutyki rozumienie jest warunkiem działania człowieka w przestrzeni doświadczenia codziennego. W ujęciu Zdzisława Krasnodębskiego rozumienie oznacza, że podmiot jest zdolny do bezpośredniego poznania siebie na drodze introspekcji, postrzeżenia wewnętrznego. W takiej sytuacji uzyskuje dostęp do wiedzy na temat stanów, do których inni nie mają dostępu. Jednocześnie jednak jest zdolny do poznania obiektów zewnętrznych wobec niego, wtedy też uzyskuje dostęp do rzeczy obiektywnych, wyabstrahowanych z „łupiny wtórnych jakości, będących [...] tylko wartościującymi projektami świadomości” (KRASNODEBSKI, 1986, s. 7). Rozumienie danego działania zawsze wiąże się z koniecznością rozpoznania świata (społecznego kontekstu), w którym podejmowany akt ma miejsce, stanowi on „korelat możliwych intencjonalnych odniesień” (KRASNODEBSKI, 1986, s. 7) tegoż działania. Tym samym rozumienie określa sposób doświadczenia danej rzeczywistości społecznej, świata. Rozumienie, nadawanie sensu kontekstowi społecznemu jest warunkiem uzyskania doświadczenia, umożliwia je (KRASNODEBSKI, 1986, s. 7–10), zaś rozumienie obiektów określa zachowanie się podmiotu wobec nich (KRASNODEBSKI, 1986, s. 189). Biorąc pod uwagę intencjonalny charakter działań, klasyk socjologii – Florian Znaniecki – zaleca uwzględnianie w realizowanych w ramach nauk społecznych eksploracjach perspektywy współczynnika humanistycznego, czyli zogniskowanej na postrzeganiu danego wycinka rzeczywistości i rozumienia go przez podmiot (ZNANIECKI, 1988, s. 322).

Egzystencja zawiera w sobie aspekt etyczny, etyce podporządkowana jest relacja bycia z innymi. Jak wskazuje Martin Heidegger, bycie w świecie wskazuje zawsze na fakt bycia z innymi, efektem tego jest kategoria współegzystencji, w której pojawia się doświadczenie świata wspólnego. Bycie z innymi nie oznacza jedynie faktu

współwystępowania podmiotów, lecz relację opartą na opiekuńczości, trosce o drugiego. Niechęć i obojętność wobec innych jest w takiej sytuacji osłabieniem lub negacją troski. Rozumienie innych nie jest równoznaczne z zaznajomieniem się z nimi, ale jest pierwotnym i egzystencjalnym sposobem bycia. Rozumienie w tym przypadku interpretuje się jako wczucie, zaś projektowanie własnych przeżyć na inną osobę, wspólnota przeżyć i doświadczeń są fenomenami wtórnymi wobec niego (KRASNOŁĘBSKI, 1986, s. 192–193). Kategoria rozumienia współwystępuje z relacją dialogu, może tym samym zawierać się w określonym typie świadomości historycznej bądź hermeneutycznej. W przypadku świadomości historycznej rozumienie wyprzedza znaczenie treści przekazywanych przez innego, bazuje ono na wszechwiedzy, bagatelizuje interpretację innego, „nie traktuje jej poważnie”. Z kolei świadomość hermeneutyczna bazuje na doświadczeniu Innego w jego odmienności, która jest respektowana. Jest on wysłuchiwany, a sama relacja konstruowana jest wokół kategorii otwarcia na „to, co inne i nowe”, jednocześnie jednak jest to otwartość niezakładająca rezygnacji biorących w niej udział partnerów z własnych światopoglądów. Może się ona stać przestrzenią dyskusji, sporu, negocjowania racji, gdzie „argument będzie wysuwany przeciwko argumentowi”, jest to relacja wyłączająca dogmatyzm, marginalizację argumentów partnera, ale także wyłączająca konformistyczne i bezkrytyczne przyjmowanie jego perspektywy interpretacyjnej. U podstaw tego typu relacji umiejscowiony jest dialog. Perspektywa hermeneutyczna zakłada jednocześnie wejście w relacje dialogu z historią i tradycją (KRASNOŁĘBSKI, 1986, s. 201–203). Do kategorii relacji z **Innym** nawiązuje także Emanuel Lévinas, który wskazuje na relację etyczną, będącą pochodną kontaktu z **Twarzą Osoby** (LÉVINAS, 1982, s. 49–54, 55).

Kategorię **rozumienia** można ujmować także nowocześnie, poprzez odniesienie do kategorii wiedzy jako bliskiej **racjonalności**. Randall Collins zakłada, że w świecie społecznym racjonalność bywa ograniczona, gdyż społeczeństwo jako całość funkcjonuje odpowiednio do wytycznych, zasad o charakterze nieracjonalnym (np. w ramach wskazywanych przez Émile’a Durkheima rytuałów) lub też poszczególne aspekty przypisane działaniom racjonalnym nie współlistnieją ze sobą (w takiej sytuacji działanie w określonych interpretacjach jest racjonalne, podczas gdy nie jest takie w ramach innych interpretacji, np. w sytuacji rozbieżności między wskazanymi przez Maxa Webera kategoriami racjonalności funkcjonalnej i substancjalnej) (COLLINS, 1992, s. 4–5).

Zdolność postrzegania faktów społecznych jako znaczących jest pochodną procesu socjalizacji³. W taki sposób proces ten interpretują Peter Berger oraz Thomas Luckmann. Kluczowy dla funkcjonowania społeczeństwa, zdaniem tychże socjologów, jest proces dialektyczny, dla którego podstawowe są trzy elementy: eksternali-

³ Socjalizacja stanowi jedną z kluczowych kategorii nauk społecznych, stanowi przedmiot zainteresowań m.in. socjologii, pedagogiki, antropologii, psychologii. Jest traktowana jako proces nabywania kompetencji oraz kształtowania postaw umożliwiających realizowanie ról społecznych (MAYER, 1970, s. XIII).

zacja, obiektywizacja oraz internalizacja. Na ich bazie jednostka w procesie socjalizacji poprzez identyfikację ze znaczącym innym internalizuje znaczenia faktów społecznych oraz obiektów stanowiących kontekst jej doświadczeń oraz eksternalizuje własne rozumienie ich, przeżywanie, eksternalizuje własną tożsamość oraz interpretację realizowanej roli. Efektem internalizacji jest rozumienie innych ludzi oraz faktów przedmiotowych, jest to rozumienie konstruowane na bazie matryc (skryptów) przejętych od znaczących innych (BERGER, LUCKMANN, 1983, s. 202–203). Działania podejmowane przez podmiot mogą być odnoszone do kontekstu dyskursu społecznego jako bazującego na kategorii norm społecznych (w tym zakazów i nakazów określonego działania). Michel Foucault wskazuje na specyficzne **techniki siebie** określające wypracowanie form ekspresji w sytuacji doznawania presji na podporządkowanie się zakazom przez jednostkę. Foucault odnosi wprowadzone analizy do kontekstu seksualności i związanych z nią technik dyscyplinowania, jednak mogą być one uogólnione również na inne przestrzenie, w których jednostka podlega kontroli społecznej. Zdaniem Foucaulta ludzie kreują wiedzę o sobie, korzystając z danych wypracowywanych w ramach różnych dyscyplin naukowych, m.in. biologii, medycyny, psychiatrii, ekonomii; dane owe nie są jednak interpretowane w sposób dosłowny i zgodny z przesłankami profesjonalnymi, ale składają się na całość tzw. gier prawdy, łącząc się z technikami wypracowanymi w celu rozumienia siebie w ramach poszczególnych kontekstów społecznych. Są to techniki odnoszące się do przestrzeni produkcji, znaków umożliwiających posługiwanie się sensami, władzy oraz „siebie”. Techniki władzy określają normy dotyczące zachowania się jednostek, determinują owe zachowania i dyscyplinują je, podporządkowują jednostki określonym celom, a tym samym obiektywizują je. Z kolei **techniki siebie** pozwalają jednostkom poprzez wykorzystanie własnych środków, **kapitałów** lub za pomocą środków i kapitałów innych osób wprowadzać modyfikacje w kontekst własnego funkcjonowania (np. reprezentowaną interpretację rzeczywistości społecznej, style behawioralne, styl życia itp.), tak aby osiągnąć założony przez siebie cel. Poprzez wskazaną technikę jednostki oddziałują same na siebie (FOUCAULT, 2000b, s. 245–249). Jest to sposób samozarządzania. Można założyć, że działania o charakterze oporu stają się możliwe wtedy, gdy potencjalnie podejmujące go jednostki uzyskują zdolność krytycznej interpretacji statusu podmiotu dominującego, a przy tym rozwijają interpretację siebie jako podmiotów zdolnych do działania na rzecz zmiany istniejącego stanu rzeczy. Pojawia się w tym przypadku nawiązanie do kategorii tożsamości jednostki i jej interpretacji siebie jako zdolnej do wywierania presji na rzeczywistość społeczną, dokonywania w jej kontekście zmian. Zdaniem Anthony’ego Giddensa u podstaw działań ludzkich znajduje się refleksyjna świadomość, rozumowa kontrola działania. Bycie istotą ludzką – według wspomnianego socjologa – oznacza świadomość i zdolność uzasadniania własnych działań (dokonywania opisu tego, „co się robi i dlaczego”). Na zdolność działania składa się świadomość praktyczna oraz świadomość dyskursywna dotycząca warunków działania (GIDDENS, 2001, s. 50–51). Z kolei Michel Wie-

viorka wskazuje na tezę, że aktorzy uczestniczący w rzeczywistości społecznej nie mają pełnej świadomości sensu podejmowanych przez siebie działań, nigdy nie są jej jednak w pełni pozbawieni (WIEVIORKA, 2011, s. 28).

„Opór” może być uznany za jedno z kluczowych pojęć nauk humanistycznych i społecznych (w tym pedagogiki, psychologii, socjologii, nauk politycznych). Jednocześnie jednak przegląd perspektyw jego rozumienia (dokonany m.in. na potrzeby niniejszego opracowania) sugeruje występowanie licznych niekonsekwencji, efektem są pojawiające się trudności w precyzyjnym określeniu desygnatów tegoż pojęcia (por. GIROUX, 2010, s. 133). Jednym z problemów, którego rozstrzygnięcia dotyczy niniejsza praca, jest określenie okoliczności, w ramach których podmioty wykazują dyspozycję do podejmowania działań oporowych, podobnie jak określenie okoliczności, w których aktorzy społeczni są skłonni do przyjęcia postaw konformistycznych wobec porządku interpretowanego jako opresyjny. Jest to – jak wskazuje Susan Seymour – jeden z istotnych aspektów analiz podejmowanych nad problemem oporu (SEYMOUR, 2006, s. 304). Refleksja nad wskazanym zagadnieniem wymaga przyjęcia perspektywy wieloaspektowej, zakładającej uwzględnienie głównych atrybutów związanych z porządkiem dominującym, specyfiki działania podmiotów podporządkowanych oraz kontekstu społecznego, w którym tego typu działania (bądź też stosunki społeczne) mają miejsce⁴. Opór, w nawiązaniu do tezy Alaina Touraine’a, może być rozumiany jako działanie zbiorowe zakładające istnienie aktora (podmiotu owego działania), którego interesy są odmienne wobec dążeń podmiotu dominującego oraz pola społecznego, stanowiącego kontekst ich wzajemnych relacji (TOURAINÉ, 2010, s. 296). W sytuacji, gdy rozbieżności dążeń towarzyszy kontekst opresji, można założyć, że wystąpi kontekst sytuacyjny sprzyjający podejmowaniu strategii oporowych.

Zdaniem Jocelyn A. Hollander i Rachel L. Einwohner jednym z kluczowych zagadnień podejmowanych w ramach naukowej refleksji nad oporem jest jego intencjonalność, co obejmuje możliwość uzasadnienia podejmowanych działań przez jednostki realizujące je oraz możliwość określenia znajdujących się u podstawowych działań motywów (HOLLANDER, EINWOHNER, 2004, s. 542). Opór jest więc traktowany jako działanie, czyli aktywność będąca świadomą reakcją na określoną sytuację, jest to rodzaj odpowiedzi na określony stan rzeczy (konfigurację faktów społecznych w danym kontekście) (por. TOURAINÉ, 2010, s. 298). Z kolei Susan Seymour interpretuje ową kategorię jako celowy i świadomy akt nieposłuszeństwa i sprzeciwu, podejmowany w kontekście relacji władzy i podporządkowania przez jednostkę lub grupę subordynowaną. Są to działania wymierzone przeciwko podmiotowi dominującemu (SEYMOUR, 2006, s. 305).

Opór może być realizowany w formie działania o charakterze werbalnym, poznawczym, bądź fizycznym. Kolejnym atrybutem działań o charakterze oporowym jest ich opozycyjność. W tym ujęciu opór ma na celu kwestionowanie uzna-

⁴ Poszczególne wymienione elementy zostaną poddane analizie w kolejnych rozdziałach niniejszego opracowania.

nych definicji ról społecznych oraz dokonywanie ich redefinicji, kwestionowanie wartości i modeli poznawczych podtrzymujących istniejące relacje dominacji, kwestionowanie uznanych relacji władzy oraz negocjowanie autorytetów lub też zdeorganizowanie działania struktur (instytucji, organizacji, relacji społecznych), w obrębie których (w przekonaniu oporujących) umiejscowiony jest potencjał opresyjnej władzy (HOLLANDER, EINWOHNER, 2004, s. 538). Podobnie Andrzej Radziejewicz-Winnicki interpretuje opór społeczny jako formę zachowania opozycyjnego wyrażającego postawę antagonistyczną wobec innego podmiotu bądź sytuacji. Jest to akt oraz proces obejmujący trzy elementy, którymi są: dokonanie subiektywnej oceny faktów opresyjnych, zaistnienie motywacji do przeciwstawienia się opresji oraz podjęcie działań ukierunkowanych na przeciwstawienie się podmiotowi opresyjnemu lub sytuacji, obejmuje ono także etap planowania oraz związaną z nim aktywność. Opór jest strategią kreowania tożsamości opozycyjnej wobec kodów określonych w ramach kultury dominującej, a także strategią autowykluczania się przez podmiot z kontekstu znaczeń, sytuacji, relacji określonych przez grupę dominującą (RADZIEWICZ-WINNICKI, 2008, s. 615). Ewa Bilińska-Suchanek wskazuje na analizowaną kategorię jako formę protestu oraz przeciwstawienia się w sposób jawny bądź ukryty dominacji, stanowi wyraz krytyki istniejącego stanu rzeczy, bazuje na refleksyjnym oglądzie aspektu rzeczywistości, którego dotyczy, jest także zbiorem okoliczności stymulujących refleksyjność uczestniczących w nim podmiotów (BILIŃSKA-SUCHANEK, 2003, s. 68). Z kolei Peter McLaren, odnosząc własną interpretację kategorii oporu do kontekstów środowiska szkoły, wskazuje, że jest to podejmowane przez uczniów (traktowanych jako podmioty podlegające dominacji) zachowanie opozycyjne posiadające symboliczne i historyczne znaczenie, odnoszące się do przestrzeni ich doświadczeń oraz ukierunkowane na kontestację legitymizacji, władzy oraz uznanych znaczeń przypisanych kulturze szkoły (zarówno w odniesieniu do partykularnej instytucji, jak i znaczeń przypisanych powszechnie szkole w określonym kontekście społecznym) (MCLAREN, 1985, s. 85). Zdaniem Kathleen Knight Abowitz teorie oporu odnoszone do środowisk szkolnych wyjaśniają strategie sprzeciwu i symbolicznej walki podejmowanej przez młodzież reprezentującą cechy kultury zdominowanej, traktowanej jako promująca normy działania opozycyjne wobec interesów specyficznych dla przedstawicieli kultury podporządkowanej. Opór – zgodnie z proponowaną interpretacją – jest pochodną uzyskania przez podmioty zdominowane wglądu, świadomości dotyczącej zajmowania statusu niekorzystnego oraz podlegania niesprawiedliwemu, deprecjonującemu traktowaniu, w efekcie pojawia się relacja opozycji i konfliktu (ABOWITZ, 2000, s. 878).

Zdaniem Michela Foucaulta opór jest elementem strategicznej relacji związanej z władzą, a w jej efekcie z dominacją i podporządkowaniem. W działaniach o charakterze oporu mogą być jednak wykorzystywane narzędzia dominacji stosowane przez podmiot dysponujący władzą. Opór zawiera komunikat, że jednostka zajmująca subordynowaną pozycję jest pozbawiona możliwości realizacji własnych aspiracji (lub też możliwości takie są jej znacznie ograniczane). Jest to akt – komunikat

określający, że podmiot podporządkowany dysponuje potencjałem pozwalającym na wywieranie presji na zmianę opresyjnych strategii działania podmiotu dominującego. Zdaniem Michela Foucaulta pojęcie oporu jest kluczowym terminem opisującym dynamikę relacji dominacja – podporządkowanie (FOUCAULT, 1997, s. 166–168). Włączenie w obręb definicji oporu aspektu intencjonalności działań o charakterze opozycyjnym wobec porządku zinterpretowanego przez jednostkę jako opresyjny jest szczególnie istotne w przypadku ogniskowania refleksji na działaniach alternatywnych wobec modeli dominujących podejmowanych w kontekście późnej nowoczesności, gdzie funkcjonuje wiele zróżnicowanych matryc konstruowania własnej tożsamości. Respektowanie kryterium refleksyjności sprzyja uniknięciu błędnego włączenia do działań oporowych niszowych modeli adaptacyjnych, będących przejawem zróżnicowania społeczeństwa, w którym ma miejsce „normalność ograniczonego zasięgu i ograniczonego znaczenia” (podaję za: DROZDOWSKI, 2009, s. 271–272).

W niniejszym opracowaniu pojawia się dosyć jednoznaczne nawiązanie i analogia do stwierdzenia Pierre’a Bourdieu, iż w ramach nauk humanistycznych „nikt nie próbuje zaprzeczać istnieniu dyspozycji do oporu i że jednym z zadań socjologii jest badanie, w jakich okolicznościach dyspozycje te są społecznie kształtowane, kiedy wybuchają i są politycznie skuteczne” (BOURDIEU, WACQUANT, 2001, s. 61). W przytoczonym stwierdzeniu pojawia się kolejna istotna cecha (i kontekst podejmowania) działań oporowych, jakim jest jego znaczenie polityczne, jest on wtedy traktowany jako pochodna politycznego i moralnego oburzenia (por. GIROUX, 2010, s. 133). Podobnie w ujęciu Zbyszka Melosika opór ma znaczenie polityczne, jest częścią programu politycznego ugrupowań odwołujących się do nurtu radykalnego. Zgodnie z założeniami teorii krytycznej opór implikuje potencjał aspiracji do zdobycia władzy przez podejmujących go opozycjonistów (MELOSIK, 1994, s. 60–63).

Lauraine Leblanc zakłada, iż wystąpienie oporu jest pochodną kilku czynników, takich jak: subiektywna świadomość funkcjonowania w kontekście warunków opresyjnych, motywacja przeciwstawienia się jej oraz podjęcie działań wyrażających ową motywację (LEBLANC, 2006, s. 18). Jest to interpretacja oporu zakładająca traktowanie go w kategoriach refleksyjności przedtransgresyjnej, polegającej na analizie potencjalnych korzyści i strat będących pochodną podjęcia działań, których konsekwencją jest przejście od normalnej codzienności do subnormalnych enklaw rzeczywistości podstawowej. Ma ona na celu identyfikację ryzyka oraz korzyści, jakie jednostka może ponieść bądź uzyskać, włączając się w przestrzeń subnormalności, a jednocześnie sprzyja unikaniu dysonansu poznawczego i moralnego oraz związanych z nim dylematów, wątpliwości oraz poczucia winy w sytuacjach związanych z funkcjonowaniem w owej przestrzeni (DROZDOWSKI, 2009, s. 274–275). Z kolei w nawiązaniu do tez Michela Wieviorki można przyjąć interpretację związaną z nurtem antropologii filozoficznej. Zgodnie z nią człowiek dysponuje potencjałem do stania się podmiotem, który może uzyskiwać ekspresję poprzez procesy subiektywizacji oraz autotransformacji. Czynniki zewnętrzne mogą sprzyjać owej

ekspresji bądź ograniczać ją. Można więc wyodrębnić proces autosubiektywizacji bądź heterosubiektywizacji. W przypadku heterosubiektywizacji okoliczności zewnętrzne (w tym działania osób trzecich) sprzyjają podjęciu określonych działań przez jednostkę (bądź grupę). Subiektywizacja w znaczeniu nowoczesnym jest traktowana jako element procesu uspołecznienia (WIEVIORKA, 2011, s. 23–24).

Kategorią pomocną w analizie oporu społecznego jest kapitał społeczny oraz kapitał kulturowy. Kategoria kapitału społecznego uzyskała istotny status w kontekście dyskursu pedagogiki społecznej. Maria Theiss wskazuje na opracowaną w ramach Centrum Badań Edukacyjnych i Innowacji OECD typologię, w której wyróżniono interpretację kapitału specyficzną dla antropologii, socjologii, ekonomii i nauk politycznych. Z punktu widzenia niniejszych analiz wyjątkowo pomocne wydaje się ujęcie antropologiczne oraz socjologiczne. W ujęciu antropologicznym kapitał społeczny jest rozumiany jako: naturalne podstawy stowarzyszania się, czego pochodną są określone modele porządku społecznego, z kolei w ujęciu socjologicznym jest on rozumiany jako określone normy oraz atrybuty organizacji społecznej, szczególnie znaczące są w tym ujęciu normy zaufania, normy wzajemności, sieć społeczna (np. zaangażowania obywatelskiego) itp. (THEISS, 2009, s. 81–82). W kontekście analiz zogniskowanych na kategorii oporu społecznego istotne są takie aspekty i konsekwencje rozwinięcia kapitału społecznego, jak określający go „potencjał współdziałania służący realizacji indywidualnych i grupowych celów: materialnych, politycznych, edukacyjnych lub innych” (THEISS, 2009, s. 82–83). Posiadaczem tak rozumianego kapitału jest jednostka. Z kolei kapitał traktowany jako własność grupy społecznej jest pojmowany jako atrybut społeczno-kulturowy wyrażający się w solidarności społecznej oraz uznanych w jej obrębie standardach współdziałania. W ujęciu Marii Theiss kapitał społeczny jest to „sieć powiązań i norm społecznych, które przyczyniają się do współdziałania osób dla poprawy indywidualnej sytuacji życiowej oraz zapobiegania i rozwiązywania problemów społecznych” (THEISS, 2009, s. 82–83).

Jak zostało to przedstawione wcześniej, w większości podejmowanych w ramach nauk społecznych perspektyw teoretycznych opór jest interpretowany jako działanie mające charakter refleksyjny, jako pochodna decyzji podmiotu, a w takiej sytuacji bazujące na kategorii rozumienia oraz poznania i interpretacji określonego wycinka rzeczywistości społecznej⁵. Jednocześnie jednak w refleksji zestawiającej kategorię działania refleksyjnego, celowego oraz opór wyodrębnić można – zdaniem Jocelyn A. Hollander i Rachel L. Einwohner – trzy perspektywy interpretacyjne. Pierwsza bazuje na założeniu, że jeżeli działająca jednostka kieruje się intencją przeciwstawienia się porządkowi interpretowanemu jako opresyjny, to będące efektem takiej intencji działanie będzie zaliczane do aktów oporowych niezależnie od jego rezultatów. Według drugiej perspektywy przyjmuje się, że samo rozpoznanie intencji, motywów działania jest trudne, wymaga dotarcia do mechanizmów psychologicz-

⁵ Radykalnie odmienną interpretację przyjęto w ramach psychoanalizy, co zostanie przedstawione oraz poddane interpretacji w dalszej części niniejszego opracowania.

nych w tym do mechanizmów obronnych, podczas gdy sam działający aktor może doznawać trudności i ograniczeń w werbalizacji motywów własnego działania. W przypadku realizacji procesu badawczego lub diagnostycznego jednostka, której motywy działania są rozpoznawane, może także celowo je ukrywać lub konfabulować. Z kolei przedstawiciele trzeciej perspektywy interpretacyjnej przyjmują, że dla określania działań jako oporowych nie jest istotna intencja działającego, który może być nieświadomy oporowego potencjału bądź konsekwencji swoich działań (HOLLANDER, EINWOHNER, 2004, s. 542–543).

Kategoria oporu z powodzeniem może być odnoszona do problematyki konstruowania przez podmiot własnej tożsamości. Nawiązując ponownie do myśli Michela Foucaulta, można postawić tezę, że zdolność do podjęcia oporu w sytuacji interpretowanej jako opresyjna jest pochodną afirmacji podmiotu własnej tożsamości. Foucault wskazuje na modele hermeneutyki siebie rozwijane w dwóch kontekstach społecznych – w kontekście klasycznym filozofii greckiej i rzymskiej oraz w kontekście wpływów duchowości chrześcijańskiej. Analizując poszczególne techniki siebie, Foucault wyróżnił trzy główne nurty – pola podejmowanej refleksji, dotyczą one relacji między troską o siebie a troską o życie polityczne, relacji między troską o siebie a edukacją oraz relacji między troską o siebie a poznaniem siebie (FOUCAULT, 2000a, s. 259). Zdaniem Foucaulta w kontekście klasycznym – starożytnej Grecji, jedną z naczelných zasad określających funkcjonowanie podmiotu w społeczeństwie było troszczenie się o siebie, dbałość o siebie, zajmowanie się sobą, były to zasady łączące się z zaleceniem poznania samego siebie. Poznanie samego siebie i zajmowanie się sobą było przy tym traktowane jako środek stawania się użytecznym społecznie, Foucault wskazuje na filozofię Sokratesa, który zakładał, że ucząc ludzi zajmowania się sobą filozof jednocześnie uczy ich zainteresowania sprawami państwa-miasta. W systemie filozofii greckiej Epikur wskazywał na korzystną wartość poznania siebie (w tym przypadku własnej duszy – można uogólnić: osobowości, tożsamości). Znaczenie kontemplacji, poznania siebie i opieki nad sobą podkreślał także Filon Aleksandryjski. Podobnie aspekt poznania siebie – aczkolwiek traktowanego przez pryzmat ascezy rozumianej jako świadoma rezygnacja z koncentracji na potrzebach cielesnych – pojawił się we wczesnych tekstach filozofii chrześcijańskiej (np. w pismach Grzegorza z Nyssy). Michel Foucault, analizując teksty Platona, zakłada, że troska o siebie określa połączenie aktywności – ambicji politycznej z dążeniem do zdobywania mądrości, kompetencji działania i wiedzy, oprócz tego dbałość o siebie ma aspekt erotyczny wyrażający się w rozwijaniu zdolności wchodzenia w relację miłości, określa zdolność otaczania opieką. Głównym przedmiotem dbałości w interpretacji sokratejskiej jest „dusza”, osobowość i tożsamość człowieka. Troska o siebie oznacza dbałość o własną aktywność (traktowaną jako pochodną duszy – tożsamości) a nie o substancję. Troska o siebie bazuje, w ujęciu Platona, na poznaniu siebie. Z kolei w okresie helleńskim troska o siebie zostaje odłączona od zaangażowania politycznego, dopuszczalna jest rezygnacja z dbałości o sprawy publiczne, gdy sprzyja to lepszej dbałości o siebie. Troska o siebie stała

się w tym kontekście zasadą uniwersalną. Perspektywie takiej towarzyszy zmiana modelu interakcji pedagogicznej, w której dialog platoński mistrza z uczniem zastąpiony zostaje słuchaniem przez ucznia mowy nauczyciela, wyodrębnia się specyficzna kultura milczenia, która zakłada jednak przyjęcie wewnętrznej krytycznej postawy i dokonywania ocen uzyskiwanych danych w kategoriach prawdy i fałszu; uczeń nie znajduje się w takiej sytuacji pod kontrolą mistrza, ale jest zachęcany do słuchania *logosu* oraz dokonywania obserwacji siebie i samooceny. Celem autorefleksji, w ujęciu stoików, nie było odkrycie własnych błędów, ale przypomnienie sobie zasad działania. Odmierna jest także koncepcja prawdy i możliwość dotarcia do niej w interpretacji stoików i Platona. Zdaniem Platona prawda tkwi w jednostce, która jest zdolna ją odkryć, zdaniem stoików prawda jest umiejscowiona w nauczaniu nauczycieli, z którego wynikające treści są następnie zamieniane w reguły działania, zaś prawda uzyskuje znaczenie subiektywne, jednostka jest zachęcana do namysłu – refleksji nad sobą (FOUCAULT, 2000b, s. 250–256).

W perspektywie filozoficznej – w interpretacji Martina Heideggera – rozumienie obiektów otaczającego świata oraz kompetencja intencjonalnego odnoszenia się do nich stanowi pochodną zrozumienia samego siebie przez podmiot. Rozumienie jest w takim ujęciu pochodną aktywności podmiotu, dokonania przez niego wyboru określonej perspektywy interpretacyjnej, jest ono efektem „samoprojektowania się, wyboru odpowiednich możliwości bycia-w-świecie” (KRASNODĘBSKI, 1986, s. 190–191). Odnosząc taką interpretację do kontekstu późnonowoczesnego, można uznać, że konstruowanie tożsamości jest pochodną refleksyjnego i krytycznego „bycia w świecie”. Jest to interpretacja stanowiąca istotne nawiązanie do analiz dotyczących oporu. George S. Rigakos i Alexandra Law wskazują, że działania o charakterze oporu bazują na reprezentowaniu przez jednostkę postawy krytycznej, ironicznej, realistycznej, tym samym nie jest ona naiwnym, biernym podporządkowaniem istniejącym relacjom władzy aktorem rzeczywistości społecznej (RIGAKOS, LAW, 2009, s. 87). W takiej interpretacji pomocny jest także model tożsamości późnonowoczesnej nawiązujący do koncepcji Anthony’ego Giddensa. Zgodnie z nią tożsamość stanowi projekt refleksyjny, za który kreująca go jednostka jest odpowiedzialna, ma ona prawo rekonstruować własną tożsamość w toku trwania biografii. Refleksyjność tożsamości oznacza, że jednostka dysponuje prawem do definiowania aktualnych sytuacji, w których funkcjonuje i podejmowania działań mających na celu ich modyfikację zgodnie z własnymi aspiracjami. Związana z refleksyjnym kreowaniem tożsamości samorealizacja odnosi się do kreowania równowagi między ryzykiem a szansami rozwojowymi, jednostka podejmuje świadome uczestnictwo w **grach** odbywających się w przestrzeni społecznej. Z przytaczanego przez Anthony’ego Giddensa terapeutycznego punktu widzenia kluczowym elementem samorealizacji (odnoszonym do wymiaru moralności) jest autentyczność rozumiana jako szczerłość jednostki wobec samej siebie. Rozwój jest interpretowany w takiej sytuacji przez pryzmat przezwycięzania blokad emocjonalnych i znoszenie napięć uniemożliwiających jednostce identyfikację własnej tożsamości, wspomniana wcześniej

autentyczność działania polega na zdolności rozdzielania **ja prawdziwego** od **ja fałszywego**, refleksyjne kreowanie tożsamości polega na świadomym konstruowaniu własnej historii w różnych relacjach z historiami kreowanymi w otoczeniu społecznym. Opór w takiej sytuacji może być odnoszony do zdolności rekonstruowania interpretacji oraz narracji. Kreując własną tożsamość, jednostka – w późnonowoczesnej interpretacji Giddensa – uwalnia się od konieczności. Na bazie świadomej realizacji włącza do własnej biografii przejścia (transfer) do kolejnych etapów. Są to przejścia będące pochodną decyzji podmiotowej, a nie presji społecznej (np. wynikającej z tradycji bądź obyczaju), co stanowi o ich późnonowoczesnym charakterze. Jednostka kreuje własny system światopoglądowy, będąc lojalną wobec siebie. Istotnym elementem, będącym w późnonowoczesnym porządku posttradycyjnym przedmiotem wyboru dokonywanego przez jednostkę, a jednocześnie nadającym jakość (kształt) jej narracjom tożsamościowym jest styl życia. Styl życia zestawiany jest z przestrzenią konsumpcji, ale także – przez pryzmat refleksyjnie dokonywanych wyborów – z przestrzenią rodziny, pracy, rekreacji itp. Zdaniem Anthony’ego Giddensa wielość stylów życia jest dostępna jednostkom, które uwolniły się od determinacyjnego potencjału porządku tradycyjnego (GIDDENS, 2001, s. 104–114). Jednostka może wykorzystywać działania oporowe w konstruowaniu własnej tożsamości. W takiej sytuacji opór może bazować zarówno na podejmowaniu określonego działania, jak również na rezygnacji z niego (np. poprzez konstatowanie konsumpcji określonych produktów, lub też określonych aktywności). W obu przypadkach podstawą działania jest sprzeciw wobec podmiotu lub zasady interpretowanego/interpretowanej jako opresyjna (por. MULLANEY, 2001).

Z punktu widzenia podjętych w niniejszym opracowaniu analiz traktowanie oporu jako faktu rozumianego łączy się z określeniem okoliczności, racji, warunków, z powodu których ludzie podejmują działania o charakterze sprzeciwu (por. HOY, 2005, s. 13). Jest to analiza, w której można odnaleźć pewną analogię do podjętej przez Howarda S. Beckera refleksji nad sekwencyjnością rozwoju dyspozycji do podjęcia zachowań dewiacyjnych. Analogicznie do refleksji przytaczanego klasyka socjologii dewiacji stawiać można – w przypadku niniejszych analiz – pytania dotyczące okoliczności, w których środki do podejmowania oporu (zarówno materialne, jak i symboliczne – wiedza, świadomość emancypacyjna, idee) stają się dostępne dla podmiotu, a następnie stawiać można pytania dotyczące czynników określających, że jednostka środki owe wykorzystuje w celu uzyskania podmiotowości, sprawstwa, a pośrednio w celu dokonania zmiany w obrębie wybranego wycinka rzeczywistości społecznej. Istotne są w tego rodzaju analizie również czynniki określające kontynuację działań oporowych mimo ryzyka uzyskania statusu dewianta (BECKER, 1991, s. 22–23). Za trafny – w odniesieniu do niniejszych analiz – uznać można model kariery (w interpretacji Howarda S. Beckera przeniesiony z poziomu analiz dotyczących przestrzeni zawodowej do socjologii dewiacji) sprowadzający się w tym przypadku do odnoszenia sukcesów lub porażek w toku realizacji działań o charakterze oporu (BECKER, 1991,

s. 24). Howard S. Becker podkreśla aspekt świadomości (celowości) podejmowania działań dewiacyjnych przez jednostkę, wskazując, że realizacja działań narażających ją na uzyskanie wskazanego statusu może nie zakładać jako celu złamania normy społecznej, jednostka może takiej sytuacji w ogóle nie uwzględniać, analizując kontekst własnego działania (np. w wyniku braku świadomości występowania określonej normy). Jest to interpretacja mało przydatna z punktu widzenia refleksji nad oporem. Nonkonformizm (w interpretacji przyjętej przez Beckera) może jednak być także działaniem zamierzonym i celowym, odnosi się wtedy do kategorii motywów działania dewiacyjnego. Koncentrując analizę na czynnikach społecznych, istotnym źródłem motywów działania nonkonformistycznego jest – zdaniem Howarda S. Beckera (w tym przypadku nawiązującego do teorii Roberta K. Mertona) – nałożenie na poszczególne pozycje społeczne wymagań pozostających względem siebie w konflikcie, jednostka może w takiej sytuacji podjąć działania dewiacyjne, aby zrealizować wynikające z roli oczekiwania, którym przypisuje znaczenie priorytetowe (BECKER, 1991, s. 25–26). Jednocześnie pojawia się w takiej sytuacji konieczność jednostki poradzenia sobie z dysonansem moralnym bądź poznawczym⁶.

Biorąc pod uwagę kontekst działania w sytuacji zagrożenia, Regina Day Langhout wyróżnia, za Blakem Ashforthem i Fredem A. Maelem, poszczególne kategorie oporu, takie jak: opór zogniskowany na źródle zagrożenia i ukierunkowany na nie (*targeted*), opór rozproszony (*diffused*), z którym związane działania nie są bezpośrednio ukierunkowane na źródło zagrożenia i są podejmowane najczęściej w sytuacji, gdy podmiot podporządkowany dysponuje znacznie słabszym potencjałem sprawczym niż podmiot dominujący. Kolejną formą jest opór mający na celu ułatwienie osiągnięcia celów instytucjonalnych (*facilitative*) oraz opór opozycyjny utrudniający realizację celów założonych w ramach instytucji. Opór może przyjmować formę autoryzowaną – realizowaną w ramach struktur określonej instytucji i przy wykorzystaniu obowiązujących w niej reguł oraz nieautoryzowaną. Kolejne dwie kategorie to opór indywidualny i zbiorowy (kolektywny) (LANGHOUT, 2005, s. 125).

Działania o charakterze oporu mogą różnić się swoim zasięgiem oraz liczebnością zaangażowanych w nie podmiotów, w nawiązaniu do tych kategorii może on przyjmować formę działania indywidualnego bądź kolektywnego, z kolei biorąc pod uwagę kontekst przestrzenno-terytorialny, może mieć charakter lokalny bądź ponadlokalny (aż do uwzględnienia zasięgu globalnego, np. w przypadku ruchów alterglobalistycznych). Działania o charakterze oporu różnicowane są także w zależności od charakteru ich koordynacji, gdzie analizowany jest zakres formalizacji działań oraz ich systematyczność. Różnią się ze względu na cel, na którego osiągnięcie są ukierunkowane, mogą być zorientowane zarówno na uzyskanie zmiany, jak również mogą jej zapobiegać, mogą przyjmować formę prospołeczną – zgodną z ogólnie uznanymi normami cywilizacyjnymi, lub antyspołeczną, wreszcie mogą

⁶ Problematyka ta zostanie poddana analizie w kolejnych rozdziałach niniejszego opracowania.

mieć charakter polityczny⁷ lub tożsamościowy (nawiązujący do zmiennych psychologiczno-społecznych). W sytuacji, gdy opór ma charakter tożsamościowy, jego celem może być zarówno społeczne uznanie (akceptacja) atrybutów jednostek i grup społecznych (najczęściej należących do kategorii zmiennych niezależnych), jak również może to być dążenie do uniknięcia stygmatyzacji społecznej (HOLLANDER, EINWOHNER, 2004, s. 535–536). Daniel G. Solórzano i Dolores Delgado Bernal wskazują na dwie kategorie oporu, przy czym jeden typ oporu polega na przyjęciu przez jego aktorów strategii alienacyjnych wobec porządku społecznego będącego przedmiotem działań oporowych (a tym samym zwrotnie go utrwalających, sprzyjających jego reprodukcji), drugi z kolei polega na podjęciu strategii wprowadzenia w obręb owego porządku zmiany (tym samym sprzyjając transformacji). Solórzano i Delgado Bernal wskazują także na aspekt działań związanych z werbalizowaniem i precyzowaniem zasady sprawiedliwości społecznej, co jest uwzględniane w niektórych działaniach oporowych (w innych zaś nie występuje lub nie jest jednoznacznie wskazywane) (SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 310; 316). Stephen Gill wskazuje z kolei na opór przeciwhegemoniczny oraz transformacyjny, aktywny i pasywny, lokalny i globalny (przytaczany już wcześniej) oraz negatywny i twórczy (GILL, 2003, s. XI).

Jocelyn A. Hollander i Rachel L. Einwohner wyróżniają na bazie szerokiego spektrum literatury przedmiotu następujące typy oporu: opór otwarty, opór ukryty, opór mimowolny, opór definiowany przez pryzmat grupy doznającej jego konsekwencji, opór zewnętrznie definiowany, opór niezauważalny, opór usiłowany (HOLLANDER, EINWOHNER, 2004, s. 544). U podstaw wyodrębnienia tychże typów oporu leży założenie o jego interakcyjnym charakterze, przy czym w określaniu działań jako oporowych uwzględniana jest interpretacja owych aktów, podejmowana przez podmioty realizujące je, jak również interpretacja dokonywana przez przedstawicieli grup, na których elementy statusów owe działania są ukierunkowane, oraz przez będących obserwatorami działań, niezaangażowanych w nie bezpośrednio świadków. Opór, w ujęciu Hollander i Einwohner, jest kategorią społecznie konstruowaną poprzez interpretacje wymienionych podmiotów. Jest to działanie o charakterze złożonym, w efekcie może przyjmować zróżnicowane formy. Może występować w formie czystej, jednoznacznej, jak również może przyjmować charakter nacechowany ambiwalencją, z jednej strony wyrażając sprzeciw wobec interpretowanych jako opresyjne relacji, z drugiej zaś paradoksalnie wzmacniając struktury dominacji. Sytuacja taka określana bywa w literaturze przedmiotu jako akomodacja, ambiwalencja, kooperacja, konformizm, asymilacja. W analizie złożonego charakteru działań zaliczanych do kategorii oporu istotne jest także uwzględnienie faktu, że zarówno podejmujący opór, jak i struktury opresyjne (i związane z nimi podmioty) nie mają charakteru monolitycznego – są zróżnicowane, a przy tym w poszczególnych sytuacjach jednostka (bądź struktura) może być zarówno opresorem, jak i oporującym, nie są to role stałe (HOLLANDER, EINWOHNER, 2004, s. 548).

⁷ Na temat politycznych znaczeń strategii oporowych zob. GIROUX, 2010, s. 122–127.

Kolejnymi opisywanymi w literaturze przedmiotu kategoriami oporu są: opór otwarty, opór ukryty, opór codzienny, opór zewnętrznie definiowany, opór niezauważalny oraz opór usiłowany. Opór otwarty został przez Jocelyn A. Hollander i Rachel L. Einwohner zinterpretowany jako widoczny i zidentyfikowany jako działanie o charakterze opozycyjnym zarówno przez przedstawicieli grupy, na której status ukierunkowane jest owo działanie, jak również przez zewnętrznych niezaangażowanych w nie bezpośrednio obserwatorów. Jest to działanie jawne, posiadające jednoznaczną ekspresję w przestrzeni społecznej. Z kolei do kategorii oporu ukrytego zaliczyć można scharakteryzowany przez Jamesa C. Scotta opór o charakterze codziennym. Są to działania o charakterze intencjonalnym, ale realizowane w taki sposób, aby zminimalizować ich widoczność, bądź nadać im charakter niejednoznaczny. Specyficzny charakter posiada opór mimowolny, w przeciwieństwie do wcześniej przytoczonych form jest on działaniem pozbawionym intencji sprzeciwu, opozycji ze strony podmiotu owe działania podejmującego. Jest to jednak działanie interpretowane przez obserwatorów jako opozycyjne wobec uznanych norm. Podobny charakter posiada opór zewnętrznie definiowany, w przypadku którego przedstawiciele grup niezaangażowanych bezpośrednio w sytuacje związane z oporem (np. przedstawiciele środowisk naukowych) przypisują mu znaczenie opozycyjne, podczas gdy jednostki podejmujące owe działania nie nadają owym aktom znaczenia oporowego. Kolejną formę stanowi opór niezauważalny, mający miejsce w takich przestrzeniach uczestnictwa społecznego, do których dostęp mają podmioty podejmujące działania opozycyjne i podmioty, na których statusy owe działania są ukierunkowane, natomiast nie są to przestrzenie kontrolowane przez zewnętrznych i niezaangażowanych obserwatorów. Ostatnią wyróżnioną przez cytowane autorki formą jest opór usiłowany, który definiuje się jako zamierzone działanie o charakterze opozycyjnym, ale jednocześnie nieidentyfikowane ani przez przedstawicieli grupy, na której cechy statusu jest skierowany, ani przez zewnętrznych obserwatorów (HOLLANDER, EINWOHNER, 2004, s. 546).

Specyficzną typologię oporu proponuje Rebecca Raby, która wskazuje na perspektywę paradygmatyczną określającą analizę oporu poprzez odniesienie do teorii modernistycznej bądź postmodernistycznej. Wśród typów oporu wyodrębnionych poprzez odniesienie do teorii modernistycznej Raby wyróżnia: opór aktywny kolektywny, opór aktywny heroiczny, opór pasywny kolektywny lub heroiczny oraz przejęcie-asymilację. Z kolei wśród typów oporów wyodrębnionych poprzez odniesienie do teorii ponowoczesnej wyróżnione zostały: opór językowy (lingwistyczny), dezidentyfikacja, opór strategiczny, alternatywne dyskursy oraz opór wyrażany poprzez zarządzanie ciałem (RABY, 2005, s. 153–154).

Opór aktywny kolektywny wyraża się w otwartym, kolektywnym działaniu skierowanym przeciwko obiektom (bądź faktom) utożsamianym z praktykowaniem relacji władzy. Jest on ukierunkowany na zmianę określonego porządku (fragmentu rzeczywistości społecznej). Związaną z nim przestrzenią ryzyka jest możliwość wykreowania alternatywnego porządku o charakterze hegemonicznym i wycisza-

nie skierowanych przeciwko niemu działań oporowych. Opór aktywny heroiczny z kolei jest jednoznacznie społecznie zdefiniowanym (i zlokalizowanym), indywidualnym, zwerbalizowanym działaniem skierowanym przeciwko statusom utożsamianym z przestrzenią władzy, podobnie jak w przypadku oporu otwartego, kolektywnego – również w tym przypadku celem jest realizacja zmiany społecznej (zmiana wybranego aspektu porządku społecznego), przy jednoczesnym uwzględnieniu możliwości zdestabilizowania istniejącego statusu kojarzonego z władzą. Jest to strategia interpretowana jako najczęściej występująca w przestrzeni szkoły. Deficytem tego typu strategii oporowych jest wąski zakres zmian, jaki poprzez ich wykorzystanie jest realizowany, łatwość bagatelizowania działań, na których bazuje, ryzyko pośredniego, niezamierzonego wzmocnienia relacji władzy. W przypadku działań podejmowanych przez młodzież relatywnie często strategię tego typu są stygmatyzowane, uznawane za dewiacyjne. Kolejnymi wyróżnionymi przez Rebeccę Raby typami oporu są: opór pasywny kolektywny oraz opór heroiczny. Jest to opór wyrażany w sposób pośredni, słabo eksponowany, ale także pozbawiony systematycznej organizacji. Bazuje on na założeniu istnienia nierówności w dostępie do władzy oraz innego rodzaju kapitałów. Podjęte w jego ramach działania mają także na celu kwestionowanie autorytetów, utrudnianie posiadaczom wzmocnianych przez autorytet pozycji realizowanie założonych przez nich celów, jest to jednak typ oporu nie we wszystkich przypadkach uwzględniający jako cel realizację zmiany społecznej. Może wyrażać się wagarowaniem, brakiem zaangażowania w realizację zadań przypisanych jednostce przez przedstawiciela pozycji związanej z autorytetem, rezygnacją z wyróżnień nadanych przez autorytet itp. Deficytem tego typu oporu jest jego słaby potencjał dotyczący wprowadzania zmiany społecznej, z kolei słaba ingerencja w zakres istniejącego *status quo* sprawia, że łatwo może być zinterpretowany jako zachowanie apatyczne lub dewiacyjne. Podobnie jak wcześniej przytaczana strategia, również w tym przypadku niezamierzonym efektem może być wzmocnienie istniejących struktur władzy. Ostatnim, wyróżnionym przez Rebeccę Raby w grupie strategii bazujących na teorii nowoczesnej typem oporu jest przejście-asymilacja. Jest to strategia polegająca na podjęciu alternatywnej interpretacji symboli funkcjonujących w obrębie kultury dominującej, celem jest zakwestionowanie, redefinicja i destabilizacja istniejących modeli strukturalnych, jest to strategia wykorzystująca m.in. kategorię ironii. Deficyt tego modelu analizowany jest przez pryzmat założenia o jego słabym potencjale wdrażania zmiany społecznej (RABY, 2005, s. 153). Biorąc pod uwagę poststrukturalistyczny charakter ostatniej z analizowanych kategorii, można założyć tezę, iż stanowi ona model silnie nawiązujący do ponowoczesnych kierunków interpretacji oporu.

Z kolei egzemplifikacją działań oporowych o charakterze ponowoczesnym jest – według R. Raby – opór lingwistyczny, pojawiający się na przecięciu samego aktu wypowiedzi oraz sposobu jej interpretacji. Kolejna strategia oporowa określona jako dezidentyfikacja polega na wykorzystaniu stereotypu lub dominującej interpretacji określonego modelu tożsamościowego, gdzie przemieszczane są związane

z nim pola znaczeniowe, a w efekcie znaczenia uzyskują alternatywną jakość wobec uprzedniej – stanowiącej przedmiot działań oporowych. Nowe znaczenia mogą być kreowane poprzez odniesienie do modeli interpretowanych jako różnica (np. przejmowanie odmiennych ról genderowych, przejmowanie symboliki specyficznej dla odmiennych wobec przypisanych jednostce tożsamości itp.). Kolejny typ działań oporowych określony został jako strategiczny. Jest to świadome, celowe działanie ukierunkowane na zmianę wybranego aspektu rzeczywistości społecznej poprzez wykorzystanie istniejących systemów znaczeń w sposób zgodny z dążeniami przedstawicieli grupy oporującej. Używany jest w tym kontekście dyskurs nawiązujący do kategorii eksperymentowania bądź emocjonalności. Kolejna strategia określona została jako bazująca na dyskursach alternatywnych, polega ona na wypieraniu dominujących w danym kontekście społecznym definicji i znaczeń oraz wprowadzaniu dyskursów nowych wobec nich, w takiej sytuacji dokonuje się zmiana znaczeń dotychczas dominujących. Ostatnia z wyróżnionych w analizowanej typologii strategii określona została jako cielesna, fizyczna. Polega ona na włączeniu w ramy dyskursywne elementów doświadczenia oraz zarządzania ciałem, wykorzystywane są w tym przypadku działania takie jak tatuaż, piercing, aktywność seksualna itp. (RABY, 2005, s. 154).

Rebecca Raby wyróżnia jednocześnie dwa kierunki w interpretacji oporu traktowanego jako jeden z aspektów interakcji (występujących np. w strukturach subkulturowych). Do kierunków owych cytowana autorka zalicza opór analizowany w kontekście teorii konfliktu społecznego, obejmujący działania dewiacyjne (wobec dominującego porządku) oraz opór interpretowany w kontekście adaptacji elementów kultury dominującej do matryc opozycyjnych wobec niej (RABY, 2005, s. 155–156).

David Couzens Hoy, reprezentując perspektywę filozoficzną, interpretuje opór analizowany w perspektywie krytycznej jako kategorię związaną z poststrukturalną teorią społeczną, odnoszącą się do działań emancypacyjnych podejmowanych wobec dominacji. Aspekt krytyki, zdaniem cytowanego autora, pozwala odróżnić kategorię oporu emancypacyjnego od oporu podejmowanego przez podmiot opresyjny i realizowanego przeciwko działaniom emancypacyjnym podporządkowanych (Hoy, 2005, s. 2). David Couzens Hoy wskazuje także na kategorię oporu reakcyjnego, w którego przypadku podejmowana jest strategia sprzeciwu wobec dominacji, wyraża się on w przyjęciu opozycyjnych wobec niej strategii działania, jednocześnie jednak nie jest kreowane uzasadnienie nawiązujące do racji normatywnych ani ideologii, nie jest kreowany specyficzny program polityczny, nie jest określane dążenie do uzyskania wpływu i podmiotowości przez aktualnie podporządkowanych, brak także pozytywnej wizji określającej stan rzeczy antycypowany w wyniku zmiany społecznej będącej efektem działania oporowego. Można stwierdzić, że jest to opór przyjmujący formę negatywną, nieimplikujący aspektu pozytywnego – kreacji nowego stanu rzeczy. Cytowany autor jako specyficzną formę oporu wskazuje opór krytyczny, który zawiera zarówno aspekt demaskatorski dotyczący specyfiki

istniejącego stanu rzeczy (związanego z relacją dominacji i podporządkowania), jak i implikuje perspektywę praktycznego zaangażowania we wprowadzenie planowych zmian społecznych (Hoy, 2005, s. 2–6).

Specyficzny rodzaj oporu odnoszony jest do kategorii zmiany (społecznej lub w wymiarze podmiotowym – zmian dotyczących postaw, tożsamości oraz innych aspektów osobowości). Zdaniem Goodwina Watsona opór wobec zmiany jest pochodną tendencji do zachowania sytuacji interpretowanej jako charakteryzująca się stabilnością (bądź względną stabilnością) w ramach systemów społecznych lub – w wymiarze psychologicznym – osobowości podmiotu. Z punktu widzenia jednostki przyjmującej rolę społeczną podmiotu dążącego do zrealizowania zmiany opór jest czynnikiem dezorganizującym, zakłócającym możliwość realizacji pożądanых modyfikacji (por. WATSON, 1971, s. 745–746).

Kolejną specyficzną formą jest opór podejmowany w sytuacji systemowo realizowanej sankcji (np. w warunkach zakładu karnego czy zakładu poprawczego). Jest on odpowiedzią na interpretowane jako niezadowolające (np. godzące w godność osadzonych) warunki i okoliczności (tym samym jest formą kontestacji warunków instytucji), ma także na celu ekspresję przez podejmujące go jednostki własnej podmiotowości. Opór w takiej sytuacji może przyjmować zróżnicowane formy: indywidualne, kolektywne, pasywne bądź agresywne, może przyjmować formę oporu codziennego lub nadzwyczajnego. W przypadku oporu kolektywnego najczęściej występującą strategią są zamieszki, które w konsekwencji mogą przyjmować formę próby przejęcia kontroli nad instytucją, mogą stanowić próbę nagłośnienia istotnych dla podejmujących opór problemów oraz negocjowania ustępstw. Konsekwencją zamieszek może być zaostrenie kontroli/dominacji instytucjonalnej, a także umacnianie społecznych przekonań o przedstawicielach oporującej grupy jako jednostkach niebezpiecznych, dla których należy kreować środowiska izolowane i nie należy stosować wobec nich przywilejów. Inną realizowaną kolektywnie w środowisku instytucji punitywnej strategią oporu – w tym przypadku nieagresywnego – jest inicjowanie procedur sądowych dotyczących wyegzekwowania możliwości realizacji własnych konstytucyjnych i cywilnych praw, np. dotyczących zakazu stosowania tortur i okrutnych form karania, prawa do obiektywnego procesu, prawa do wolności wyznania religijnego oraz wolności od dyskryminacji ze względu na płeć oraz rasę. Oprócz odwoływania się do sądów krajowych realizowane są także odwołania do międzynarodowych organizacji takich jak Amnesty International czy też Human Rights Watch. Kolejne strategie oporu o charakterze zbiorowym związane są z podejmowaniem pokojowych akcji politycznych (przykładem jest Dzień Sprawiedliwości w Więzieniach obchodzony w zakładach karnych w USA i Kanadzie, kiedy poprzez odmowę przyjmowania posiłku oraz odmowę pracy celebrowane jest wspomnienie osób, które zginęły w więzieniach lub podejmowały walkę o prawa więźniów), symbolicznych demonstracji, tworzenie spontanicznych ruchów społecznych w odpowiedzi na próbę wprowadzenia nowych – interpretowanych jako niekorzystne – rozwiązań politycznych lub strategii działania praktycznego; kolej-

ną strategią jest kreowanie przez więźniów własnego dyskursu w formie sztuki – w tym sztuki publicystycznej (np. poprzez publikowanie czasopism, książek itp.) (BRUCKERT, 2007).

Opór czynny może przyjmować formy codzienne bądź wyjątkowe (nadzwyczajne), zaś jego specyficzną formą są strategie symboliczne. Sytuacje, w których opór przyjmuje formy wyjątkowe, mogą wyrażać się np. w atakach na przedstawicieli instytucji społecznych interpretowanych jako opresyjne bądź w praktykach autoagresywnych (np. głodówkach, samookaleczeniach, samobójstwach). Z kolei codzienne formy oporu wyrażają się w uchylaniu się jednostek od wykonywania przypisanych im obowiązków (np. w pasywnym uczestnictwie w programach rehabilitacyjnych, w propagowaniu opozycyjnego do porządku uznanego w ramach instytucji światopoglądu, w niszczeniu mienia należącego do instytucji bądź podmiotów dominujących są to także strategie nawiązujące do kategorii polityki tożsamości). Specyficzne strategie oporu bazują na wykorzystaniu kategorii symbolicznych (mogą być realizowane np. poprzez wykorzystanie tatuażu – w tym tatuaży wskazujących na przynależność do subkultury więziennej) (BRUCKERT, 2007).

Biorąc pod uwagę prezentowane interpretacje kategorii oporu, można przyjąć, że u jego podstaw znajdują się dwie kluczowe kategorie – jedną z nich jest poczucie deprywacji istotnych potrzeb jednostki bądź grupy w danym kontekście społecznym, drugą jest dysponowanie przez podmiot kapitałem społecznym i kulturowym pozwalającym na podjęcie działań o charakterze sprzeciwu. W literaturze przedmiotu jako najbardziej predysponowane do podejmowania oporu najczęściej wskazywane są trzy grupy podmiotów (w tym przypadku zostaną one przytoczone za Herbertem Marcusem): młodzież, intelektualiści oraz przedstawiciele mniejszości społecznych doświadczający dyskryminacji (por. MARCUSE, 2000, s. 7). Cechy trzech wskazanych grup mogą w konkretnych przypadkach tworzyć zróżnicowane konfiguracje intersekcyjne (np. w przypadku tożsamości intelektualisty reprezentującego jednocześnie status grupy mniejszościowej ze względu na czynnik etniczny, orientację seksualną itp.).

W ujęciu Raymonda Allana Morrow i Carlosa Alberto Torres pojęcie oporu zostało wprowadzone jako termin zastępujący pojęcie rewolucyjności. Opór jest kategorią, której przestrzeń interpretacyjna umiejscowiona jest w tradycji teorii hegemonii, wykorzystywana jest ona także w analizach związanych z opartymi na kategorii dominacji koncepcjami legitymizacji⁸, w interpretacjach krytycznych wobec teorii reprodukcji społecznej i kulturowej, a także w innych konstrukcjach teoretycznych, gdzie jedną z kluczowych kategorii jest mobilizacja jednostek (podmiotów) (MORROW, TORRES, 1995, s. 319–320). Koresponduje z popularną w kontekście teorii pracy społecznej i pedagogiki społecznej teorią *empowerment* oraz koncepcją sił społecznych.

⁸ Do kategorii legitymizacji oraz kapitału legitymizacyjnego nawiązuje w teorii władzy i przeciw-władzy Ulrich Beck (zob. BECK, 2005, s. 303–306).

Zdaniem Petera McLaren działania o charakterze oporu zawsze współwystępują z relacjami o charakterze dominacji i podporządkowania, zaś zadaniem badacza jest rozpoznawanie najbardziej ukrytych, niejednoznacznych form oporu (z uwzględnieniem form o charakterze obojętności, pasywności) poprzez wyodrębnienie ich cech osobliwych (podaję za: LANGHOUT, 2005, s. 126). Precyzyjne odniesienie do kategorii władzy zostało zawarte w interpretacji znaczenia pojęcia oporu podjętej przez Blake'a Ashforth'a i Freda A. Maela. Zdaniem cytowanych przedstawicieli nauk społecznych terminem oporu określane są intencjonalne działania lub celowe zaniechania działań, u których podstaw leży sprzeciw wobec realizacji woli innego podmiotu⁹. Celem tak interpretowanego działania jest także wzmocnienie własnej tożsamości przez podporządkowanych, wyekspozowanie jej oraz wzmocnienie ich samooceny poprzez opracowany dyskurs – alternatywny wobec dyskursu grupy dominującej. Opór w przytoczonym ujęciu jest działaniem podejmowanym najczęściej w sytuacji, gdy podmiot dominujący podejmuje kontrolę nad kategorią tożsamości, realizowanymi celami, wartościami i założeniami działania przedstawicieli grupy społecznej o statusie podporządkowanym (podaję za: LANGHOUT, 2005, s. 125). Może on być traktowany także jako pochodna świadomości krytycznej podmiotu, która z kolei współlistnieje z wypracowaniem postawy afirmacji wobec własnej tożsamości (interpretowanej przez podmiot dominujący jako tożsamość zdyskredytowana) oraz współlistnieje z odejściem od postawy nacechowanej niechęcią do siebie – autodeprecjacją (specyficzną dla mentalności skolonizowanej) (por. HOOKS, 1990, s. 45).

Chris Bruckert wskazuje, że aby akt sprzeciwu wobec istniejącego stanu rzeczy mógł zostać określony terminem oporu, konieczne jest odwołanie się do takich kategorii, jak: intencja działania, subiektywna interpretacja sytuacji i nadawane działaniu znaczenie. Oprócz tego cytowany autor wskazuje na znaczenie kapitału społecznego i kulturowego, jakim dysponuje podmiot, a także na zmienne niezależne (takie jak: płeć, rasa, przynależność etniczna) (BRUCKERT, 2007). Podobnie David Couzens Hoy wskazuje na uzyskiwanie świadomości emancypacyjnej. U początków związanego z nim procesu jednostka wprawdzie podejmuje działania na rzecz dokonania zmiany w kontekście opresyjnej sytuacji, jednak nie zidentyfikowała jeszcze wszelkich racji i uzasadnień własnego działania, kolejne motywy działania rozpoznawane są przez nią stopniowo wraz z kolejnymi etapami podejmowanych działań (Hoy, 2005, 10–11).

Kolejna perspektywa interpretacji oporu związana jest z traktowaniem go jako formy transgresji (CONTU, 2008, s. 368). Polega on wtedy na przekraczaniu granic związanych z pierwotnym rozumieniem rzeczywistości społecznej oraz własnej tożsamości (por. KOCHANOWSKI, 2004, s. 50). Christina Foust, wskazując na specyficzny typ oporu, jakim jest opór hegemonijny, określa różnice między nim a dzia-

⁹ Jest to ujęcie silnie korespondujące z klasycznymi interpretacjami pojęcia władzy, które przedstawione zostały w rozdziale *Władza, hegemonia, opresja a kategoria oporu* w niniejszym opracowaniu.

łaniami transgresyjnymi. W tym ujęciu przytoczony typ oporu ukierunkowany jest na wykreowanie nowego porządku społecznego w miejsce tego, który stanowił przedmiot sprzeciwu. Tego typu opór może przyjmować cechy rewolucji bądź walki reformistycznej. Analogicznie jak w innych typach oporu, również w trakcie jego realizacji ma miejsce ekspresja alternatywnych stylów życia. Jego cechą specyficzną jest założona w nim tendencja do kreowania dyskursów, którym nadawany jest status metanarracyjny, mogą być także wykorzystywane środki działania analogiczne do tych, którym w poprzednim porządku społecznym przypisywane było znaczenie opresyjne, w efekcie podmioty podejmujące opór mogą dążyć do przejęcia kontroli w obrębie określonego kontekstu społecznego. Efekty zmiany są traktowane jako implikujące powinność wdrażania ich w kolejnych kontekstach rzeczywistości społecznej (FOUST, 2010, s. 4).

Opór może być traktowany jako strategia bazująca na karnawalizacji, w której środkami wyrażania opozycji wobec porządku identyfikowanego z dominacją jest humor, ironia, parodiowanie, wyrażanie sceptycyzmu (CONTU, 2008, s. 368). Opiera się wtedy na strategiach prześmiewczych, ironii, kreowaniu obrazu danego wycinka rzeczywistości jako odwrotności ogólnie przyjętej interpretacji jego porządku. Karnawał stanowi rodzaj „wentyla bezpieczeństwa” czy też „zrutynizowanej rebelii”. Bazuje na strategii odwracania porządku, któremu przypisany jest status normy (np. odwracanie ról społecznych, tymczasowe kreowanie odwróconego porządku stratyfikacyjnego itp.) (DUDZIK, 2005, s. 103).

W analizie oporu pomocną perspektywą teoretyczną jest koncepcja społecznego konstruowania podmiotu. Może ono być traktowane jako typ działania będącego pochodną odmowy uznania określonego stanu rzeczy, odrzucenia go. Stanowiącego wyzwanie wobec standardowych form zachowania, a w związku z tym postrzeganego społecznie jako działanie destabilizujące. Opór jest w takiej sytuacji opozycją wobec rezygnacji, kreuje nadzieję – oczekiwania, że aktualny stan rzeczy może przyjąć odmienną formę (HOŁ, 2005, s. 9–10). Jest to perspektywa istotna z punktu widzenia analizowanego przedmiotu, gdyż podmiot i podmiotowość stanowią jedną z centralnych kategorii teorii oporu (MEŁOSIK, 1994, s. 58–59). Jednocześnie koresponduje ona ze znaczeniowo jej bliską teorią *empowerment* oraz klasyczną dla pedagogiki społecznej teorią sił społecznych. W świetle kategorii podmiotowości znaczenie oporu wyjaśnia, nawiązując do interpretacji Michela Foucaulta, Tomasz Szkudlarek. Działania oporowe w ujęciu przywołanego badacza są aktem refleksyjnym i celowym. W relacji z takimi kategoriami jak władza i wiedza podmiotowość staje się zadaniem, konstrukcją, którą jednostka rozwija. Podmiotowość jest konstruowana w kontekście dynamicznej relacji zachodzącej między władzą, rozumem i wolnością, jest konstruowana w sytuacjach o charakterze historycznym i jest efektem wykorzystywania określonych technologii podmiotowości. W kreowaniu podmiotowości istotne znaczenie mają czynniki związane z relacjami władzy i dominacji, w ujęciu Michela Foucaulta są one rozproszone, a w takiej sytuacji wyodrębnianie się podmiotowości wymaga działania czynników stabilizujących,

specyficznych domknięć, które rozproszonym aspektom tożsamości oraz dyskursom nadałyby spójność. W ujęciu Lawrence'a Grossberga specyficznym czynnikiem określającym domknięcie może być ideologia nadająca określonej dyskursowi znaczenie nadrzędne. Opór, w ujęciu Tomasza Szkudlarka, jest interpretowany jako działanie polegające na sprzeciwie wobec zewnętrznej dominacji, jest to akt podejmowany jednak przez jednostkę, której tożsamość, będąc konstruowaną na bazie matryc określanych przez systemy władzy, nie posiada charakteru autonomicznego, w takiej sytuacji pojawia się problem dotyczący możliwości określenia sprawstwa. Foucault wskazuje, że podmiotowość nie kształtuje się jedynie w relacji z władzą, ale także w relacji wobec władzy, jednostka jest wtedy traktowana jako podmiot aktywny pomimo ulegania wpływom władzy determinującej zakres jej wyborów i aktywności. Podmiotowość i tożsamość są kształtowane w tym ujęciu w sposób dyskursywny i dialektyczny w kontekście relacji zachodzących między jednostką a społecznym, politycznym, kulturowym jej otoczeniem. W takiej sytuacji zarówno działania o charakterze oporu, jak i konformizmu (i uległości) wobec dominacji są aktami działania celowego, są aktywne i współistnieją z takimi kategoriami, jak: mimikra i emulacja. Mimikra to proces polegający na konstruowaniu przez jednostkę własnej tożsamości na bazie zewnętrznych znaków, wpisuje się ona wtedy w otoczenie, staje się niewidoczna i zakorzeniona w kodzie dominującym, emulacja również polega na konstruowaniu przez podmiot własnej tożsamości na bazie przyjęcia znaków zewnętrznych, ale jest ona przy tym konstruowana w taki sposób, aby wpisywała się w porządek władzy i reprezentowała jej cechy (symbole). W związku z tym mimikra i emulacja wyrażają strategie oparte na podporządkowaniu, czego efektem jest konstruowanie podmiotowości na bazie zewnętrznych oznaczeń, w odrębny sposób jest konstruowana tożsamość oporowa, w tym przypadku zewnętrznie określane znaczenia są w strukturze tożsamości odwracane, przyjmowane są ich antytezy, a tożsamość konstruowana jest w sposób alternatywny wobec znaczeń określanych przez kulturę dominującą. Aktywność podmiotu w procesie samokonstrukcji (gdzie z kategorią determinizmu społecznego współistnieje autonomia i wolność) może skutkować w kreowaniu stanów rzeczy niezgodnych z interesami grup dominujących także w przypadku podporządkowania strategii kreowania tożsamości mimikrze lub emulacji, które mogą kreować kontekst buntu podejmowanego wobec kultury dominującej (SZKUDLAREK, 1993, s. 195–200).

Istotna jest analiza kategorii oporu podejmowana w kontekście studiów nad subkulturami młodzieżowymi. Są to analizy realizowane w obrębie socjologii i studiów kulturowych od lat 20. XX wieku. Początek umiejscawiany jest w badaniach i refleksjach naukowych podejmowanych przez przedstawicieli szkoły chicagowskiej, a następnie Centrum Współczesnych Studiów Kulturowych w Birmingham. W obu tych ośrodkach refleksje nad problematyką subkultur podejmowane były w odmiennych perspektywach. Badania szkoły chicagowskiej zogniskowane były na poszukiwaniu relacji między przynależnością subkulturową a przestępczością, z kolei w interpretacji procesów związanych z funkcjonowaniem subkultur podej-

mowanej przez przedstawicieli ośrodka naukowego Birmingham opór zinterpretowany został w perspektywie działań emancypacyjnych bazujących na różnego rodzaju ekspresjach (w znacznym stopniu symbolicznych, ale także związanych ze strategiami dewiacyjnymi należącymi do kategorii czynów zabronionych) podejmowanych przez młodzież reprezentującą status związany z przynależnością do klasy robotniczej. Przedmiotem refleksji jest w tym przypadku kategoria stylu życia traktowanego jako ekspresja tożsamości klasowej i wyrażającego sprzeciw wobec porządku interpretowanego jako opresyjny. Rebecca Raby wskazuje, że jest to ujęcie nowatorskie w porównaniu ze strukturalno-funkcjonalną – podjętą przez Talcotta Parsonsa – interpretacją młodzieży jako grupy bezklasowej (w efekcie niewykazującej identyfikacji z klasą społeczną) (HALBERSTAM, 2008, s. 33; RABY, 2005, s. 155).

James C. Scott, stwierdzając trudność skonstruowania definiensu pojęcia, wskazuje na kategorię oporu podejmowanego na bazie identyfikacji klasowej i zalicza do niego działania podejmowane przez członków klasy podporządkowanej, u podstaw których to działań znajdują się intencje osłabienia (zmniejszenia) zobowiązań nakładanych na przedstawicieli klasy podporządkowanej przez klasę dominującą bądź przeforsowanie własnych rozwiązań jako alternatywnych wobec decyzji podmiotu dominującego. Scott wskazuje przy tym na kategorię oporu ideologicznego polegającego na dekonstruowaniu definicji faktów oraz wprowadzaniu interpretacji alternatywnych (odwołujących się m.in. do takich kategorii, jak sprawiedliwość bądź równość społeczna) (SCOTT, 1985, s. 290). Według Jamesa Scotta opór obejmuje działania aktywnie podejmowane przez podporządkowanych wobec grupy dominującej, jak również krytykę istniejących relacji (LEBLANC, 2006, s. 17). Podobnie Henry Giroux wskazuje, że aby móc określić działanie jako oporowe, musi ono bazować na aspekcie krytyki skierowanej na obiekt dominujący oraz na świadomości własnych interesów związanych z emancypacją podmiotu podejmującego działanie (GIROUX, 2001, s. 110–111).

Oprócz prezentowanego, kontekstualnego ujęcia oporu w refleksji filozoficznej podejmowane są także próby interpretacji oporu w perspektywie transcendentnej – niezależnej od kontekstu społecznego. Perspektywa taka zakłada rezygnację z analiz dotyczących sytuacyjnych i tożsamościowych uwarunkowań oporu (odnoszących się np. do takich kategorii, jak: „opór robotniczy”, „opór młodzieżowy”, „opór kobiet”, „opór osób niepełnosprawnych” itp.) (HOY, 2005, s. 4). Interpretacje oporu społecznego nawiązują wtedy do takich kategorii uniwersalistycznych, jak: wolność, autonomia, sprawiedliwość społeczna, emancypacja, racjonalna samoświadomość, demokracja, krytyczne obywatelstwo (por. HOY, 2005, s. 1–4; 13; McLAREN, 1994, s. 213).

Kolejnym zagadnieniem istotnym z punktu widzenia prowadzonych analiz jest określenie atrybutów wspólnych i różnicujących takich faktów społecznych, jak: opór, bunt, nonkonformizm, należących do kategorii działań opozycyjnych. Regina Day Langhout wskazuje na trudności w przeprowadzeniu linii demarkacyjnej między działaniami o charakterze oporu oraz innymi działaniami opozycyjnymi – niebędącymi strategią oporową. Według tej interpretacji opór wyraża się w podjęciu

działań, które są możliwe do zidentyfikowania z perspektywy zewnętrznej, badaczka zakłada podjęcie dialogu, konstruowanie krytycznego dyskursu, kreowanie komunikatów zarówno o charakterze werbalnym, jak i niewerbalnym. Z kolei działanie wyrażające nierespektowanie woli podmiotu dominującego, ale pozbawione przytoczonych aspektów jest zaliczane do kategorii działań opozycyjnych, ale niebędących oporem. Opór jest traktowany jako działanie podejmowane w sposób celowy, intencjonalny (intencjonalność nie jest jednak traktowana na równi z refleksyjnością). Świadomość celowości działania (ukierunkowania go na osiągnięcie określonego efektu w postaci zmiany społecznej) może być uzyskiwana w toku jego realizacji, opór jest rozumiany jako proces, a jego podstawę stanowi rozwinięcie przez podmiot podporządkowany świadomości krytycznej dotyczącej własnego niekorzystnego (dyskryminowanego) statusu (LANGHOUT, 2005, s. 125–126, 142). Zdaniem Jamesa C. Scotta w określaniu działania jako oporowego istotna jest znajdująca się u jego podstaw motywacja dotycząca zmiany określonego wycinka rzeczywistości społecznej. Wdrożenie owej zmiany może okazać się niemożliwe w danym kontekście historycznym, jednak nie zmienia to faktu, że działanie posiadało charakter oporowy (SCOTT, 1985, s. 290).

W badaniach własnych dotyczących oporu występującego w środowisku szkoły Regina Day Langhout przyjęła dwa główne kryteria decydujące o zdefiniowaniu działania jako oporowego, jest to: podjęcie przez podmiot podporządkowany działania w odpowiedzi na doznanie aktu dominacji skierowanego na kontrolowanie aspektów behawioralnych, fizycznych (cielesnych), tożsamościowych, teleologicznych (związanych z kategorią przyjętych celów działania) oraz powtarzanie działań w sytuacjach o analogicznych cechach (LANGHOUT, 2005, s. 127). Langhout wyodrębnia więc kolejną (w porównaniu z uprzednio przytaczanymi interpretacjami) cechę działań oporowych, jaką jest ich systematyczność i powtarzalność.

Na podstawie wyżej zaprezentowanych analiz można potwierdzić tezę wyprawdzaną wielokrotnie przez teoretyków podejmujących analogiczną tematykę, iż zjawiska zaliczane do kategorii oporu są na tyle zróżnicowane, iż w efekcie opór staje się pojęciem niejasnym. Rebecca Raby wskazuje, że do działań oporowych zaliczane są w literaturze tak zróżnicowane akty, jak: krytyczne postawy uczniów wobec obowiązków szkolnych, podejmowanie przez młodzież zachowań ryzykownych, podejmowanie działań na rzecz przełamywania stereotypów społecznych (np. przez podmioty reprezentujące grupy o statusie mniejszościowym i podporządkowanym), opór może przyjmować formę strategii opartych na wykorzystaniu żartów (błaznowanie), nieuczestniczeniu w wyborach, przemycaniu na teren szkoły symboli subkulturowych, określaniu własnej tożsamości przez pryzmat matrycy kultury popularnej itp. (RABY, 2005, s. 151).

Jednocześnie elementem łączącym wskazane typy działań jest fakt, iż stanowią one odpowiedź na doznanie sytuacji opresyjnej. Peter McLaren zakłada, że kategoria oporu stanowi nieodłączny element konstruktu władzy, opresji, hegemonii, są one w stosunku do siebie równoległe (podają za: LANGHOUT, 2005, s. 126).

Podobnie interpretują kategorię oporu Stellan Vinthagen i Mona Lilja, wskazując, że opór stanowi odpowiedź na działania władzy, stanowi dla niej wyzwanie, podważa ją – ale także jest strategią negocjacji (można uznać, że funkcjonuje z władzą w relacji dialektycznej) (VINTHAGEN, LILJA, 2007). Regina Day Langhout zakłada, że kategoria oporu jest pomocna w diagnozowaniu władzy opresyjnej i jest relacyjna wobec niej (LANGHOUT, 2005, s. 124). Jednocześnie jednak – jak wskazuje Kathleen Knight Abowitz – opór nie wyraża jedynie postawy opozycyjnej wobec podmiotu władzy – autorytetu, ale zawiera aspekt aktywny związany z podejmowaniem próby wprowadzenia zmiany, zmodyfikowania wybranych aspektów istniejącego – traktowanego jako opresyjny – porządku społecznego, obejmując zarówno jego strukturę, jak również istniejące w jego ramach interakcje (ABOWITZ, 2000, s. 878). David Couzins Hoy z kolei dokonuje rozróżnienia na opresję jawną i ukrytą oraz wskazuje, że podjęcie działań oporowych jest specyficzne dla sytuacji, gdy opresja została zidentyfikowana (HOY, 2005, s. 15). Garth Myers zaś stwierdza, że pojęcie oporu określa siłę znajdującą się w relacji opozycyjnej wobec dominującego podmiotu, tym samym jest pojęciem ściśle zakorzenionym w dyskursie związanym z takimi kategoriami, jak: kolonializm, imperializm, globalizacja, kapitalizm, przy czym analogicznie jest określany jako antykolonializm, antyimperializm, antyglobalizacja czy antykapitalizm (MYERS, 2007). Z wyróżnionymi kategoriami koresponduje typologia kategorii oporu opracowana przez Davida Couzinsa Hoya. Cytowany przedstawiciel nauk społecznych wyróżnia opór analizowany w perspektywie społecznej i politycznej (związany ze sprzeciwem wobec hegemonijnych praktyk podejmowanych przez jedno państwo wobec innych), opór analizowany w perspektywie globalnej, opór interpretowany w kontekście zmiany (politycznej i społecznej), następnie opór analizowany w odniesieniu do działalności ruchów społecznych, opór etyczny i moralny (odnoszący się do norm społecznych, specyficzny raczej dla jednostek niż dla instytucji lub większych grup społecznych, może stanowić podstawę do zaangażowania się w działania o charakterze oporu społecznego lub politycznego) (HOY, 2005, s. 8–9).

James C. Scott wyróżnia dwa typy oporu: opór codzienny oraz otwarty akt sprzeciwu (zestawiając z przytoczonym powyżej opracowaniem autorstwa Chrisa BRUCKERTA (2007), można określić go także jako opór o charakterze wyjątkowym, nadzwyczajnym). Otwarty akt sprzeciwu jest charakterystyczny dla działań oporowych o charakterze politycznym, przyjmujących formę otwartej konfrontacji publicznej. Czynnikiem łączącym wspomniane dwie kategorie oporu jest wpisany w obie strategie cel emancypacyjny. Jest on realizowany poprzez pomniejszenie znaczenia, ignorowanie bądź aktywne odrzucenie żądań kierowanych wobec podporządkowanych przez przedstawicieli grup dominujących lub też poprzez sprecyzowanie przez podporządkowanych żądań alternatywnych wobec określanych przez przedstawicieli grupy dominującej. Z kolei opór codzienny ma charakter ukryty i nieformalny (SCOTT, 1985, s. 35). Jest podejmowany w sytuacji, gdy podmioty podporządkowane nie dysponują możliwościami lub kapitałem pozwalającym na działania

oporowe o charakterze jawnym (HOLLANDER, EINWOHNER, 2004, s. 539). Można założyć, że jest to forma oporu bazująca na strategiach o potencjale emergencyjnym (BOUDON, 2009, s. 63–64), zaś nawiązując do koncepcji władzy Stanisława Ossowskiego – można uznać, że warunki szczególnie sprzyjające jego wystąpieniu mają miejsce w sytuacji, gdy podmiot dominujący aktywnie realizuje zarówno bezpośrednie, jak i pośrednie formy władzy (por. OSSOWSKI, 1986, s. 24). Oprócz przytoczonej typologii można także – bazując na analizach oporu proponowanych przez Jamesa C. Scotta – wyróżnić opór zorganizowany, realizowany w sposób planowy, koordynowany przez uznanego lidera opozycyjnego i niezorganizowany (przyjmujący formę strategii partyzanckich, stylu *guerilla*) niekoordynowany przez oficjalnie uznany podmiot lub koordynowany w słabym stopniu (SCOTT, 1985, s. 35).

Specyfika oporu codziennego kreuje dylemat dotyczący konieczności społecznego uznania i zdefiniowania podejmowanych przez podmiot podporządkowany działań jako opozycyjnych (bądź braku takiej konieczności) w przypadku desygnowania działań jako oporowych. Jocelyn A. Hollander i Rachel L. Einwohner wskazują (nawiązując do tezy Jamesa C. Scotta), że działania oporowe mogą przyjmować formę ukrytą, wyrażającą intencję opozycyjną w sposób pośredni, istnieje jednak w takiej sytuacji ryzyko błędnej interpretacji (wobec intencji oporującego) znaczenia podjętych działań przez partnerów interakcji. Inni przedstawiciele nauk społecznych (np. Jeffrey W. Rubin) przyjmują z kolei, że działania oporowe posiadają zawsze charakter jawny, zbiorowy, a ich efektem jest wdrożenie zmiany społecznej, w tym ujęciu opór codzienny posiada charakter minimalistyczny i nie jest działaniem oporowym w sensie właściwym. Jednocześnie jednak pomocne jest określenie statusu grup, których członkowie mogą być świadomi podejmowania działań oporowych przez inną jednostkę lub grupę. Jocelyn A. Hollander i Rachel L. Einwohner wskazują, że mogą nimi być przedstawiciele grupy dysponującej statusem dominującym wobec podejmujących działania oporowe, na określane przez nich cechy sytuacji społecznej działania oporowe są ukierunkowane, jak również mogą to być przedstawiciele otoczenia społecznego obserwujący działania (HOLLANDER, EINWOHNER, 2004, s. 541). Podobnie Susan Seymour wskazuje na opór jawny oraz opór ukryty, interpretując pierwszą ze wskazanych kategorii jako obejmującą działania manifestujące protest wobec określonego aspektu rzeczywistości będącego efektem praktykowanych relacji władzy, z kolei ukryte formy oporu traktowane są jako charakteryzujące się podejmowaniem działań opozycyjnych wobec ustalonego porządku przy jednoczesnym ograniczeniu ryzyka rozpoznania działań niesubordinowanych (por. SEYMOUR, 2006, s. 305–306). W niniejszym opracowaniu przyjęto szeroką (nawiązującą do tez Susan Seymour) interpretację oporu, zakładając, że są to działania podejmowane refleksyjnie przez podmiot interpretujący sytuację, w kontekście której funkcjonuje, jako opresyjną. Podjęte działania ukierunkowane są na jej zdestabilizowanie i zmianę (która może być traktowana jako cel długoterminowy), mogą to być działania podejmowane zarówno w sposób jawny, jak również ukryty (w tym przyjmując charakter oporu codziennego).

Na nowoczesną, strukturalistyczną, a przy tym zakorzenioną w dyskursie politologicznym interpretację oporu społecznego wskazuje Andrzej Friszke, który definiuje wspomniany fakt społeczny jako: „spontaniczny, niezorganizowany i niekierowany sprzeciw wobec narzuconego porządku politycznego, ideologicznego, często połączony z obroną tradycyjnych wartości” (por. KAMIŃSKI, MAŁKIEWICZ, RUCHNIEWICZ, 2004, s. 5). Podobnie Łukasz Kamiński, Andrzej Małkiewicz i Krzysztof Ruchniewicz wskazują na opór społeczny jako wyrażający się w żywiołowym (realizowanym spontanicznie, chociaż w toku realizacji poszczególnych działań mogą kształtować się struktury organizacyjne – istotny jest jednak w tej sytuacji kontekst inicjacji działań), ponadjednostkowym (ma charakter ponadindywidualny, aczkolwiek mogą towarzyszyć mu akty osobistego protestu) i pozainstytucjonalnym (realizowanym poza kontekstem partii, stowarzyszeń, organizacji podziemnych) sprzeciwie podejmowanym przez jednostki i grupy społeczne wobec podmiotu dominującego (w kontekście prowadzonych przez cytowanych autorów analiz – władzy totalitarnej), obejmuje zróżnicowane formy demonstrowania niezadowolenia z danego stanu rzeczy, obronę własnej tożsamości oraz walkę z narzuconą władzą i systemem. Jest realizowany w przestrzeni politycznej (obejmującej wiece, manifestacje, udział w wyborach – głosowania itp.), ekonomicznej (stosunki pracy, stosunek wobec podatków i wywiązywanie się z dotyczącego ich obowiązku, itp.) i społecznej (która obejmuje relacje interpersonalne, relacje między grupami społecznymi, aktywność kulturalną w tym religijną i inne) (KAMIŃSKI, MAŁKIEWICZ, RUCHNIEWICZ, 2004, s. 5–7).

Łukasz Kamiński, Andrzej Małkiewicz i Krzysztof Ruchniewicz wskazują także na tzw. archaiczne formy oporu, które charakteryzują się niskim poziomem zorganizowania i brakiem świadomości podejmujących działania sprzeciwu jednostek w zakresie znaczenia tychże działań, przy jednoczesnej słabej świadomości celów stanowiących przedmiot dążeń. Cel jest określany zwykle przez pryzmat dążenia do poprawy własnego losu, a nie zmiany stosunków (relacji) społecznych, politycznych, ekonomicznych itp. Są to działania zwykle podejmowane indywidualnie lub w małych grupach (KAMIŃSKI, MAŁKIEWICZ, RUCHNIEWICZ, 2004, s. 8). Można wskazać na swoistą korespondencję między przytoczonym rozróżnieniem na archaiczne i nowoczesne formy oporu a opracowanym przez C. Wrighta Millsa rozróżnieniem na doznawane przez człowieka w toku egzystencji troski oraz analizowane w wymiarze strukturalnym problemy społeczne, w tym ujęciu archaiczne formy oporu stanowią odpowiedź ze strony podejmujących je jednostek na wydarzenia związane z obszarami życia społecznego, w których uczestniczą one bezpośrednio – doznają ich konsekwencji. Niekorzystna sytuacja określa dane okoliczności związane z biografią jednostki lub (i) jej najbliższego otoczenia społecznego. Troska – w interpretacji C. Wrighta Millsa – „jest sprawą prywatną” i występuje w sytuacji, gdy „jednostka czuje, że cenione przez nią wartości są zagrożone”. Z kolei kategoria problemu odniesiona została do faktów, których przyczyny i konsekwencje wykraczają poza przestrzeń doświadczenia bezpośredniego jednostki, zachodząc w prze-

strzeni makrospołecznej. Problem ma znaczenie publiczne, wiąże się z okolicznościami, w wyniku których zagrożone mogą być wartości uznawane przez ogół danej populacji (w danym kontekście społecznym, historycznym, kulturowym) (MILLS, 2007, s. 56). Podjęcie reakcji ukierunkowanej na rozwiązanie problemu społecznego wymaga, zdaniem Millsa, wypracowania tzw. wyobraźni socjologicznej określającej zdolność podejmowania analizy faktów społecznych poprzez odniesienie ich do zmiennych o charakterze mezo- i makrospołecznym, poprzez umiejscowienie ich w konkretnym kontekście historycznym i wyjaśnienie w kontekście założeń teoretycznych (por. MILLS, 2007, s. 52–55). Podobnie w kontekście założeń interakcjonizmu symbolicznego Herbert Blumer podkreśla konieczność uwzględniania kontekstu społecznego (sytuacyjnego) w analizie działań podejmowanych przez jednostki (BLUMER, 2007, s. 9). Z kolei Pierre Bourdieu wskazuje na konieczność uwzględnienia w analizie dynamiki faktów społecznych wszelkich pól społecznych, aspektów związanych z ich strukturą, genezą jej konstytuowania się, napięć między składającymi się na nią pozycjami oraz relacji między polem analizowanym a innymi polami (BOURDIEU, WACQUANT, 2001, s. 71).

Na wskazywany przez Millsa kontekst społeczny składa się analizowana kategoria doksy (w nawiązaniu do pojęć filozoficznych) oraz stereotypu i uprzedzenia. Pierre Bourdieu wskazuje, że doksa stanowi model wiedzy, który podmiot przyjmuje w sposób bezdyskusyjny, bezrefleksyjny i bezkrytyczny, poddając się w ten sposób przestrzeni życia codziennego. W sytuacji, gdy dotyczy ona przedstawicieli zdominowanych pozycji społecznych wyraża radykalną akceptację istniejącej (przyjętej) interpretacji przestrzeni życia, tym samym jest, zdaniem cytowanego socjologa, „najbardziej absolutną formą konformizmu” (BOURDIEU, WACQUANT, 2001, s. 55). Internalizacja modelu interpretacji wybranego aspektu rzeczywistości społecznej zawartego w systemie wiedzy o charakterze doksy staje się w takiej sytuacji gwarantem respektowania istniejącego porządku, który jest postrzegany jako naturalny.

Odnosząc prowadzone analizy do koncepcji C. Wrighta Millsa, można założyć, że opór stanowi reakcję, m.in. na ryzyko zagrożenia wartości uznanych jako istotne przez jednostkę bądź traktowanych jako ważne w danym kontekście społecznym. Zdaniem Millsa człowiek – jako podmiot i uczestnik rzeczywistości społecznej – doznaje dobrostanu w sytuacji, gdy uznawane przez niego wartości są interpretowane jako niezagrożone, zaś w perspektywie ich zagrożenia doznaje kryzysu, który może być doznawany jako osobista troska lub problem publiczny (MILLS, 2007, s. 59–60).

Pojęcie oporu blisko koresponduje z takimi terminami jak – analizowana przez Antonio Gramsciego – przeciwhegemonia, analizowane przez Karla Polanyiego pojęcie przeciwruchów, wskazywana przez Jamesa C. Scotta idea infrapolityki oraz opisywana przez Ulricha Becka kategoria przeciwwładzy (BECK, 2005; MITTELMAN, 2000, s. 166). W ujęciu Antonio Gramsciego w sytuacji, gdy jednostka funkcjonując w kontekście kultury hegemonijnej, pod jej wpływem kreuje przekonania i wzory behawioralne, identyfikuje się z kontekstem własnej socjalizacji, zaś nie podejmując wobec opresyjnego porządku sprzeciwu, wzmacnia własny podporządkowany status

(SEYMOUR, 2006, s. 304). Z kolei wskazując na konteksty podejmowania działań przeciwhegemonijnych, Antonio Gramsci podkreśla, że u ich podstaw znajduje się kategoria wspólnej interpretacji rzeczywistości posiadanej przez członków danej społeczności. Jest to interpretacja mająca konsekwencje dla funkcjonowania w kontekście życia codziennego, jest uzyskiwana w toku uczestnictwa w poszczególnych grupach społecznych, związana jest z postawą wobec nich i zajmowaną w nich pozycją. Jednocześnie przynależność jednostki do kilku grup społecznych określa fakt, że interpretacja rzeczywistości społecznej nie jest jednolita (MITTELMAN, 2000, s. 168). W ujęciu Zbyszka Melosika teorie oporu odwołujące się do myśli Antonio Gramsciego nawiązują głównie do kategorii asymetrii władzy politycznej i ekonomicznej oraz do założenia, że percepcja rzeczywistości społecznej nie jest jedynie prostym aktem konformizmu człowieka do dyskursu dominującego nadającego prawomocność określonej interpretacji (MELOSİK, 1994, s. 56). Do kontekstu asymetrii nawiązuje również w opracowanej przez siebie koncepcji władzy i przeciwwładzy Ulrich Beck, który stawia tezę, że w kontekście drugiej nowoczesności ma miejsce asymetria władzy i legitymizacji. Wzrasta w takiej sytuacji kapitał legitymizacyjny ruchów sprzeciwu, w efekcie prezentowanym przez nie dyskursom (alternatywnym wobec oficjalnych dyskursów władzy) przypisywany jest status wiarygodności (BECK, 2005, s. 303–306). Z kolei infrapolityka określa przestrzeń subtelnej, ukrytej, niejawnej walki politycznej. Obejmuje działania stanowiące podstawę dla potencjalnych działań jawnych, zwłaszcza w sytuacji znacznej asymetrii sił podmiotu dominującego i podporządkowanego (SCOTT, 1990, s. 183–184).

Kategoria oporu wielokrotnie zestawiana jest z kategorią emancypacji, działania oporowe są traktowane jako sprzyjające jej, prowadzące do niej, a także stanowiące jej istotny aspekt (por. MELOSİK, 1994, s. 61). Początkowo (w XIX wieku) było to pojęcie służące określaniu nurtów promujących wyzwolenie od restrykcji prawnych europejskich Żydów, rosyjskich chłopów oraz niewolników w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. Stopniowo termin ten uzyskiwał kolejne znaczenia: był odnoszony do dążeń ruchów robotniczych, których przedstawiciele podejmowali dyskurs wskazujący na niesprawiedliwe warunki pracy i wynagrodzenia, do aktywności ruchów antykolonialnych przyjmujących formę narodowych ruchów wyzwoleniczych, do działalności organizacji i społecznych ruchów kobiecych. Zwłaszcza emancypacja kobiet nawiązywała do promowania alternatywnych, nonkonformistycznych, niekonwencjonalnych stylów życia. Pojęcie to oznaczało prawo jednostki do samorealizacji, równości szans uczestnictwa społecznego, a przy tym prawo do autonomii, rozwoju, reprezentowania różnicy. Odnoszone było zarówno do aktywności podmiotu, jak i dążeń grupowych ukierunkowanych na zniesienie przestrzeni dyskryminacji. Specyficzną interpretację pojęcia proponowali przedstawiciele szkoły frankfurckiej, którzy włączali pojęcie emancypacji do systemu terminologii służących określaniu kontekstów rewolucji społecznej (por. GOLKA, 2012, s. 80–81; OUTHWAITE, 2006, s. 196). Podobnie jak kategoria oporu również refleksja nad emancypacją rozwijana jest w obrębie zróżnicowanych

perspektyw teoretycznych. Krzysztof Nowak wskazuje, że głównie są to: zakorzeniony w nurcie marksistowskim kontekst teorii krytycznej oraz perspektywa realizmu krytycznego – wraz z metodą krytyki wyjaśniającej – traktowane jako podstawowe modele interpretacyjne, a oprócz nich są to modele węższe, takie jak: krytyczna teoria działania komunikacyjnego Jürgena Habermasa oraz perspektywa praktycznego krytycyzmu zakorzeniona w nurcie myśli Axela Honnetha (NOWAK, 2007, s. 307–308). Emancypacja stanowi klasyczną kategorię myśli społecznej, Karol Marks w nurcie własnej teorii wskazywał na przestrzeń pracy najemnej występującej w relacji antagonistycznej z kapitałem jako teren emancypacji, tym samym opracowując krytyczną teorię pracy. Praca najemna była przez Marksa traktowana jako przestrzeń alienacji człowieka, jednocześnie owo wyobcowanie (zarówno samej aktywności pracy, jak i uczestniczącego w niej podmiotu) traktowane było jako funkcjonujące w relacji dialektycznej z aktywnością krytyczno-rewolucyjną. Emancypacja wyraża się w uzyskaniu świadomości, że możliwości działania jednostki, jej kompetencje i potencjały pozwalają na przekroczenie warunków określonych aktualnym kształtem struktury społecznej oraz – w wymiarze gospodarczym i ekonomicznym określonych stosunkami produkcji (NOWAK, 2007, s. 308–309). Stanowi ważną kategorię pedagogiki, a zwłaszcza jej nurtu określanego jako pedagogika emancypacyjna, bazuje ona na krytycznym modelu analizy zjawisk wychowawczych, jej główną kategorią jest wyzwolenie odnoszące się do aktywności intelektualnej, kreowania tożsamości, określania modeli stylów życia. Rzeczywistość społeczna, tożsamości, biografie są analizowane poprzez odniesienie do teorii konstruktywistycznej, są traktowane jako kreacja społeczna (ZIELIŃSKA-KOSTYŁO, 2004, s. 394). Określa ona zarówno dyspozycje dotyczące rozwoju podmiotowego, transgresji, jak również postawy aktywne sprzyjające realizacji zmiany społecznej sprzyjającej demarginalizacji (por. SZUMLEWICZ, 2011). Kategoria emancypacji uzyskała ugruntowany status w obrębie pedagogiki społecznej – gdzie zestawiana jest z klasyczną koncepcją sił społecznych, oraz w teorii pracy socjalnej, gdzie zwykle zestawiana jest z założeniami koncepcji *empowerment*. W nurcie teoretycznym pedagogiki społecznej emancypacja interpretowana jest – jak wskazuje Andrzej Radziewicz-Winnicki – jako perspektywa teoretyczna, ale także aspekt postawy określający działania kreatorów społecznych. W tym ujęciu bliska jest znaczeniowo kategoriom takim jak: samoorganizacja, aktywizacja małych struktur społecznych, działania na rzecz przezwyciężania kryzysów, obejmuje działania stymulujące rozwój społeczności – w tym rozwój więzi społecznych i integracji, a tym samym jest kategorią bliską kompensacji społecznej (RADZIEWICZ-WINNICKI, 2008, s. 526). Jest to kategoria odnoszona do faktu uzyskiwania – a następnie posiadania – przez podmiot świadomości własnych praw, poczucia sprawstwa. Dotyczy ona różnych aspektów funkcjonowania w przestrzeni społecznej, kulturowej, politycznej, gospodarczej, ekonomicznej. Może odnosić się do uwarunkowań społecznych względnie stałych, jak również do kontekstów dynamicznej zmiany społecznej i wtedy analizowana jest m.in. w odniesieniu do aspek-

tu kompetencji identyfikacji własnych praw przez podmiot oraz rozpoznawania perspektyw działania na rzecz polepszania warunków egzystencji w nowych warunkach społecznych (por. RADZIEWICZ-WINNICKI, ROTER, 2004, s. 139–140). W ujęciu Marii Czerepaniak-Walczak emancypacja jest procesem refleksyjnego uwalniania się podmiotu od opresji oraz ograniczeń dotyczących szans korzystania z ważnych zasobów społecznych przy jednoczesnym respektowaniu praw akcesu do nich ze strony innych uczestników przestrzeni społecznej. Obejmuje takie kompetencje i dyspozycje jak rozumienie własnego statusu historycznego, zdolność podejmowania krytycznej analizy charakteru własnego uczestnictwa w przestrzeni codziennej, jej podstawą są refleksyjne rozumienie własnej sytuacji, statusu społecznego, kompetencja identyfikowania oraz omijania ograniczeń strukturalnych oraz dyspozycja do podejmowania działań. Jest efektem rozwinięcia przez uczestników przestrzeni społecznej podmiotowego potencjału emancypacyjnego, będącego zespołem kompetencji umożliwiających wyrażanie opinii i przeżyć za pomocą kodów językowych implikujących znaczenia osobiste, lokalne, specyficzne dla tożsamości podmiotu. Rozwinięcie potencjału emancypacyjnego prowadzi do uzyskania przez nią charakteru transpozycyjnego, jednostka dysponuje wtedy kompetencją wykorzystywania własnych dyspozycji emancypacyjnych oraz związanych z nimi doświadczeń w różnych sytuacjach społecznych, efektem jest spiralny charakter emancypacji wyrażający się w poszerzającym się polu autonomii i refleksyjności podmiotu, który rozwija zorientowaną na zmianę postawę desocjalizacyjną i derutynizacyjną (CZEREPIANAK-WALCZAK, 2010, s. 94–101). Proces emancypacji może być wzmacniany kreowaniem i transmisją wiedzy emancypacyjnej, która bazuje na krytycznej świadomości, umożliwia transgresję oraz może stać się podstawą intelektualną zmiany społecznej (CZEREPIANAK-WALCZAK, 2006, s. 24). Tak rozumiana emancypacja koresponduje z wyróżnionymi przez Marię Ossowską jako elementy wzoru osobowego demokracji cechą aktywności, aspiracji perfekcjonistycznych, krytycyzmu, otwartości intelektualnej, odwagi cywilnej¹⁰ (OSSOWSKA, 1992, s. 15–23). Z kolei wskazane cechy, składając się na swoisty kapitał kulturowy jednostki, sprzyjają jej aktywności o charakterze społecznym, a tym samym sprzyjają uzyskaniu przez nią statusu – nawiązując do kategorii pedagogiki społecznej – jednostkowej siły społecznej (traktowanej jako pochodna uzdolnień, dyspozycji, kompetencji podmiotu, które wyrażają się w podejmowanym przez niego działaniu). Koncepcji sił społecznych jest bliska w swych założeniach koncepcja radykalnej pracy socjalnej oraz rozwijanej w jej ramach koncepcja *empowerment*. *Empowerment*, jak wskazuje Wiesław Ciczkowski, zakłada przekazanie jednostkom słabym, narażonym na marginalizację kompetencji podejmowania działań na rzecz poprawy własnych kondycji życiowych oraz rozwijania świadomości w zakresie własnych praw. Podobnie jak koncepcja sił społecznych bazuje ona na postulatcie uznania podmiotowości człowieka, jego indywidualności i auto-

¹⁰ Na istotność wskazanego przez Marię Ossowską wzoru demokracji dla refleksji podejmowanej w ramach pedagogiki wskazuje Ewa SYREK, 1995.

nomii. Analizowana w aspekcie socjopedagogicznym kategoria oporu stanowi w takiej sytuacji pochodną indywidualności, autonomii, refleksyjności jednostki jako przedstawiciela różnych grup społecznych. Autonomia, zgodnie z charakterystyką Wiesława Ciczковского, sprzyja nieuleganiu presji społecznej, pozwala na skonstruowanie oraz zachowanie indywidualnego modelu interpretacji wybranych aspektów rzeczywistości społecznej. Indywidualizacja z kolei odnoszona jest do kompetencji konstruowania własnych, specyficznych systemów dążeń (aspiracji) i wartości, względnie niezależnych od promowanych modeli społecznych (CICZKOWSKI, 1999, s. 94–98). Odnosząc przytoczone analizy do kontekstu oporu, założyć można, że owe promowane modele związane byłyby z doktryną (ideologią) grup dominujących i sprzyjałyby utrwalaniu hierarchicznych relacji dominujący – podporządkowany.

Na specyficzną interpretację działań emancypacyjnych wskazuje Michel Foucault, który traktuje należące do wskazanej kategorii działania jako pochodną strategii swobodnego zarządzania prawdą, uzyskiwania sprawstwa, wykorzystywania własnej podmiotowości przez jednostki znajdujące się na pozycjach subordynowanych. Emancypacja jest w tym ujęciu traktowana jako realizacja swobodnej gry prawdy (*game of truth*). Działanie emancypacyjne polega na identyfikacji alternatywnych interpretacji sytuacji, skonstruowaniu systemu prawdy nawiązującego do zmierzających marginalizowanych w interpretacji konstruowanej przez podmiot dominujący, polega także na zachęcaniu ludzi do odkrywania danych dotyczących własnej sytuacji, których dotychczas byli nieświadomi (np. w odniesieniu do warunków pracy, relacji rodzinnych, relacji w kontekście środowiska szkolnego itp.) (FOUCAULT, 1997, s. 295–296). Interpretację tą można z kolei zestawzić ze specyfiką jednej ze strategii działania przeciwwładzy, określoną przez Ulricha Becka jako dramatyzacja ryzyka (BECK, 2005, s. 306–308).

W kontekście realizowanych, wstępnych analiz istotne jest określenie czynników sprzyjających uzyskaniu dyspozycji oporowych, można się w tym kontekście odnieść do teorii społecznych. W teorii nauk humanistycznych i społecznych działania ludzkie wyjaśniane są przez pryzmat zróżnicowanych zmiennych. W socjologii najczęściej podejmowane są odniesienia do takich czynników, jak: pozycja społeczna, wymagania wynikające z określonego statusu i roli, role społeczne, kulturowe nakazy, normy i wartości, naciski społeczne (presja społeczna), sankcje, afiliacja grupowa, znaczenie, jakie obiekty posiadają dla podmiotu działającego (co stanowi nawiązanie do założeń interakcjonizmu symbolicznego). Z kolei w teorii psychologicznej najczęściej wskazywane są bodźce, postawy, motywy działania (zarówno uświadamiane sobie przez podmiot, jak i nieuświadamiane), ukryte kompleksy, percepcja oraz poznanie. Działania podejmowane przez jednostki i grupy mogą być wyjaśniane przez odniesienie do zmiennych kulturowych (np. zwyczaje, tradycje, normy, reguły działania, wartości) lub związanych ze strukturą społeczną (np. pozycja społeczna, status, prestiż, rola społeczna, autorytet, władza) (BLUMER, 2007, s. 6–9). Andrzej Radziewicz-Winnicki, nawiązując do kategorii aktywności

społecznej (która jest nadrzędna wobec działań o charakterze oporu), wskazuje, że jest ona wypadkową zaistnienia zmiennych należących do dwóch kategorii, którymi są dynamiczne tendencje specyficzne dla podmiotu, mobilizujące go do podjęcia działania oraz specyficzne uwarunkowania społeczne i historyczne – w tym m.in. dominujący system wartości, dominujące role społeczne, światopoglądy itp. Aktywność uwarunkowana jest przy tym zmiennymi osobowościowymi, jest właściwością, która przejawia się zarówno w wymiarze intelektualnym (przyjmując formę idei, myśli, inicjatyw), jak i fizycznym (polega wtedy na wprowadzaniu modyfikacji w kontekst środowiska życia) (RADZIEWICZ-WINNICKI, 2008, s. 528–529). W naukach społecznych zgodnie przyjęte zostało założenie, że jednostki działają odpowiednio do znanych sobie regulacji wynikających z określonego systemu norm (por. PARSONS, 2009), które są im znane – czasem jedynie intuicyjnie i w takiej sytuacji nie potrafią ich zwerbalizować (por. LÉVI-STRAUSS, 2000), określają modele (scenariusze) zachowań interpersonalnych (por. GOFFMAN, 2000), ich nieprzestrzeganie naraża jednostkę na uzyskanie statusu dewianta (*outsidera*) (por. GOFFMAN, 2000; BECKER, 1991). Działania podejmowane są odpowiednio do przypisywanych obiektom znaczeń, które wynikają z obiektywnie posiadanych przez nie cech (jest to nawiązanie do teoretycznego nurtu realizmu filozoficznego) lub są one przypisywane im przez podmiot wchodzący z owymi obiektami w interakcję (i w takiej sytuacji konieczne jest nawiązanie do zmiennych psychologicznych głównie związanych z atrybucją). W sytuacji, gdy cechy są obiektowi przypisywane aktywnie przez poznający go podmiot, interakcji towarzyszą takie procesy i fakty jak percepcja, poznanie, uczucia, idee, wspomnienia, motywy, stłumienie, przeniesienie uczuć, kojarzenie idei oraz postawy wobec obiektu. Zgodnie z założeniami interakcjonizmu symbolicznego znaczenia przypisywane są w toku interakcji (BLUMER, 2007, s. 7). Opór jest w takim ujęciu traktowany jako akt komunikacyjny, pochodna nadania przestrzeni społecznej, będącej jego przedmiotem określonego rodzaju znaczeń, jednocześnie sam akt oporu jest komunikatem, a także kontekstem generującym konieczność podjęcia dialogu dotyczącego istniejących przestrzeni nierówności, dyskryminacji (ABOWITZ, 2000, s. 878).

Z kolei w perspektywie myśli marksistowskiej (oraz w kontekście założeń neo-markszizmu) opór utożsamiany jest z antagonizmem oraz postawami opozycyjnymi, jest to strategia zbiorowa, której cel stanowi wprowadzenie zmiany w obrębie będącego przedmiotem krytyki porządku kapitalistycznego. Stanowi on odpowiedź na relacje interpretowane jako niesprawiedliwe oraz jest działaniem związanym z walką klas (a więc realizowanym poprzez uwzględnienie interesów klasy podejmującej go) (por. CONTU, 2008, s. 365–366).

Zgodnie z powyższymi rozstrzygnięciami opór jest pochodną aktywności, będącej wypadkową dyspozycji samego podmiotu (w tym kapitału społecznego i kulturowego, jakim dysponuje, oraz szeroko rozumianych aktywów) oraz okoliczności społeczno-historycznych, w kontekście których jednostka funkcjonuje w określonym czasie społecznym. Zdaniem Herberta Blumera kategoria działania

jest kluczowa z punktu widzenia podejmowania analiz dotyczących funkcjonowania grupowego (bądź zbiorowego) ludzi, składa się ono z aktywności podejmowanych przez wchodzące ze sobą w interakcje jednostek, które mogą działać pojedynczo lub zbiorowo, reprezentując określone struktury społeczne, uwzględniają one przy tym kontekst sytuacyjny, w jakim funkcjonują (BLUMER, 2007, s. 9). Nawiązując do szerokiego systemu ujęć definicyjnych odnoszonych do kategorii działania oraz aktywności, opór można zaliczyć do kategorii działań społecznych, traktowanych jako ukierunkowane, służących realizacji celu, jakim jest przekształcenie wybranych aspektów rzeczywistości; są to działania o charakterze nieobowiązkowym, a więc w wielu przypadkach należące do kategorii czasu wolnego. Analizując konteksty specyficzne dla działań o charakterze oporu, można przy tym uznać, że posiadają one charakter instrumentalny, będąc ukierunkowanymi na realizację specyficznych dla przedstawicieli danej (w tym przypadku podporządkowanej) grupy interesów, w wielu przypadkach jednak działania te współistnieją z aktywnością o charakterze ekspresyjnym. Ze względu na swą specyfikę opór może być realizowany w ramach grup o charakterze sformalizowanym, ale także (jak ma to miejsce w przypadku działań o charakterze tzw. oporu codziennego) może być realizowany poza strukturą formalną (RADZIEWICZ-WINNICKI, 2008, s. 529–530; por. RADZIEWICZ-WINNICKI, BIELSKA, 2008). Jednym z aspektów łączących refleksję, specyficzną dla pedagogiki, psychologii i socjologii, nad oporem jest analiza postaw stymulujących jego ujawnianie się. Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto roboczą interpretację kategorii postawy jako dyspozycji jednostki określającej jej przychylnie bądź negatywne (awersyjne) ustosunkowanie wobec obiektu, posiada ona charakter ewaluujący (zawiera ocenę obiektu, którego dotyczy). Postawa zawiera komponent afektywny, kognitywny oraz behawioralny (AJZEN, 2005, s. 3–6; ALBARRACIN, JOHNSON, ZANNA, KUMKALE, 2005, s. 5). Biorąc pod uwagę analizy przedstawione w poprzednich fragmentach niniejszego rozdziału, można założyć, że działania oporowe podejmowane są w sytuacji, gdy jednostka oceni jako niekorzystną sytuację stanowiącą kontekst swojego funkcjonowania, a jednocześnie dokona pozytywnej ewaluacji szans odniesienia sukcesu w wyniku podjętego sprzeciwu. Podobnie opór wobec zmiany, zdaniem Maksymiliana Pacholskiego i Andrzeja Słabonia, może być traktowany jako efekt negatywnej postawy wobec antycypowanego stanu rzeczy (PACHOLSKI, SŁABOŃ, 2001, s. 236). W tym kontekście analiza oporu społecznego może być realizowana w świetle teorii postaw, a także w świetle elementów teorii zmiany społecznej.

W systemie założeń psychologii społecznej przyjmuje się zazwyczaj, że postawy są nabywane w procesie społecznego uczenia się zarówno podczas interakcji ze znaczącymi innymi, jak i poprzez dokonywanie obserwacji werbalnej oraz niewerbalnej ekspresji ich postaw. Jako istotne traktowane są także interpretacje kreowania postaw odnoszące się do mechanizmu uczenia się poprzez asocjacje (co stanowi nawiązanie do mechanizmów warunkowania klasycznego) (por. BARON, BYRNE, BRANSCOMBE, 2006, s. 127–133). Można więc przyjąć, że podejmowaniu działań

oporowych będzie sprzyjała socjalizacja realizowana w kontekście środowisk, w których podejmowane są dyskursy krytyczne wobec istniejącego stanu rzeczy. Pomocne w wyjaśnianiu działań oporowych mogą być teorie: Edwina H. Sutherlanda zróżnicowanych powiązań oraz teoria racjonalnego wyboru. Teoria zróżnicowanych powiązań Edwina H. Sutherlanda w zamyśle wybitnego przedstawiciela szkoły chicagowskiej odniesiona została wprawdzie do wyjaśniania patologii społecznej, jednocześnie jednak ogólność przyjętych w niej tez pozwala na zastosowanie jej również do innych zjawisk należących do kategorii szeroko rozumianej dewiacji społecznej (zarówno interpretowanej w kontekście negatywnym, jak i pozytywnym). Zgodnie z przytoczoną koncepcją człowiek funkcjonuje w toku swojej biografii w kontekście różnych grup społecznych (formalnych i nieformalnych), ich przedstawiciele w zróżnicowany sposób interpretują uznane w społeczeństwie zasady normatywne, jak również różnie interpretują zachodzące w społeczeństwie procesy oraz ich znaczenie. Odnosząc teorię zróżnicowanych powiązań do kontekstu analizy oporu nie tylko indywidualnego, ale także społecznego, założyć można, że w ramach określonych grup dominująca może być orientacja konformistyczna wobec norm i interpretacji uznanych w społeczeństwie konwencjonalnym, podczas gdy w innych grupach interpretacje te przyjmować mogą formę alternatywną bądź formę dewiacyjną. W określaniu rozwoju tendencji do podejmowania oporu społecznego założyć można w kontekście tejże teorii, że jest to tendencja wyuczona, której jednostka nabywa głównie w toku interakcji werbalnej; priorytetowe znaczenie w jej rozwoju posiadają przedstawiciele grup pierwotnych, natomiast inne środki przekazu (np. mass media) mogą ją wzmacniać; jest to oddziaływanie wielokierunkowe obejmujące aspekt poznawczy (wiedzę), wolicjonalny, emocjonalny oraz behawioralny (kompetencje instrumentalne, np. znajomość technik działania). Rozwijanie dyspozycji działania dewiacyjnego obejmuje także redefinicję norm społeczeństwa konwencjonalnego i przedstawianie ich powszechnie uznanych uzasadnień w taki sposób, aby działanie przeciwne wobec nich nie powodowało poczucia dysonansu. Z kolei przyswojenie dyspozycji do działania dewiacyjnego wynika z nadwyżki takich interpretacji stanów rzeczy, przeciwko którym jest ono ukierunkowane, że uzasadniają one działanie przeciwne wobec uznanych powszechnie reguł. Trwałość dyspozycji do działania dewiacyjnego uzależniona jest, zdaniem Sutherlanda, od częstotliwości kontaktów z podmiotami prezentującymi analogiczne wzory, czasu trwania takich interakcji oraz od przebiegu wcześniejszych doświadczeń związanych z działaniem dewiacyjnym. Sutherland odniósł się również do celów działania dewiantów i konformistów, zakładając, że są one ukierunkowane na analogiczne wartości, różne są jedynie sposoby ich osiągania. W przypadku praktyk o charakterze oporu celem może być np. uznanie kultur posiadających status mniejszościowy, równouprawnienie, uzyskanie satysfakcjonującego statusu społecznego, możliwość uczestniczenia w instytucjach społecznych (POSPISZYL, 2008, s. 42–44).

Problematyka oporu podejmowana jest w kontekście zróżnicowanych perspektyw teoretycznych, m.in. w kontekście teorii subkultur, teorii organizacji, w ramach

kierunku semiotycznego, feministycznego, studiów neokolonialnych, studiów LGBT oraz *queer* (LEBLANC, 2006, s. 14–17). Zagadnienia dotyczące ryzyka marginalizacji społecznej, stygmatyzacji, dyskryminacji, uzyskiwania niekorzystnych statusów społecznych w zhierarchizowanym społeczeństwie są w ramach wymienionych studiów odnoszone do kryteriów tożsamościowych. Sytuacja taka jest uzasadniona, gdy w kontekście późnonowoczesnej myśli społecznej relacje dominacji i podporządkowania nie są interpretowane jedynie w nawiązaniu do relacji międzyklasowych, ale odnoszą się do całego spektrum zależności i interakcji obejmujących oprócz przynależności klasowej także kategorię płci, rasy, orientacji seksualnej itp. (por. MORROW, TORRES, 1998a). Jak wskazuje Lauraine Leblanc, konstrukt oporu był intensywnie wykorzystywany przez badaczy brytyjskich reprezentujących szkołę Birmingham w analizach dotyczących kreowania i uczestnictwa adolescentów w subkulturach młodzieżowych. W tym ujęciu analiza oporu nawiązuje głównie do koncepcji marksistowskich (LEBLANC, 2006, s. 15). Podobnie wskazują Paula Allman, Peter McLaren i Glenn Rikowski, uznając, że marksistowska koncepcja klas społecznych stanowi jedną z ważnych perspektyw teoretycznych przyjmowanych w analizie różnego rodzaju walk i konfliktów – w tym konfliktów politycznych i edukacyjnych (ALLMAN, MCLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 140). W efekcie ważną perspektywą interpretacji oporu okazuje się teoria konfliktu społecznego, w której konflikt zinterpretować można – nawiązując do ujęcia Lewisa A. Cosera – jako walkę, której przedmiotem jest dostęp do ograniczonych zasobów (a także statusu i władzy) jak również mającą na celu wdrożenie systemu wartości określonej grupy. Celem podmiotów uczestniczących w owym antagonistycznym procesie jest zneutralizowanie, narażenie na straty lub wyeliminowanie grupy opozycyjnej. Konflikt może być interpretowany jako czynnik sprzyjający podtrzymywaniu granic grupy, integrujący, zapobiegający wycofywaniu się z grupy jej uczestników. Interpretacja Cosera jest niejako uzupełnieniem modeli teoretycznych traktujących konflikt jako czynnik dezintegrujący (COSER, 2009, s. 5–6)¹¹.

Kategoria oporu może być zestawiana z procesami o charakterze buntu i kontestacji. Z punktu widzenia precyzji prowadzonych analiz konieczne jest jednak określenie cech specyficznych wskazanych zjawisk, stanowiących o ich odrębności i odmienności względem siebie. W ujęciu Roberta Mertona bunt jest jedną ze strategii adaptacyjnych przyjmowanych w kontekście anomii społecznej¹² (MERTON, 1982, s. 218–220). Z kolei w odniesieniu do kontekstu rozwojowego Rebecca Raby

¹¹ Warto wskazać w tym kontekście na tezy traktujące konflikt jako źródło zmiany społecznej. W ujęciu Alaina Touraine'a konflikt (w ramach przytaczanej tezy zachodzący pomiędzy klasami społecznymi) jest podstawą wyodrębniania się form organizacji społecznej oraz reguł zachowania, które z kolei stanowią ramy zachowań społecznych (TOURAINÉ, 2010, s. 295).

¹² Robert K. Merton interpretuje sytuację anomijną jako pochodną zmiany społecznej, w wyniku której identyfikowane są nowe wobec poprzednio dominujących kulturowo zdefiniowane cele oraz środki ich osiągania. W odpowiedzi uczestnicy takiego kontekstu społecznego wypracowują różne modele adaptacyjne, które Merton określił jako: konformizm, innowacja, rytualizm, bunt i wycofanie (MERTON, 1982, s. 195–220).

określa bunt analizowany w odniesieniu do kultury adolescentów jako działanie związane ze specyfiką dyspozycji rozwojowych, nieposiadające jednak znaczenia politycznego, jest to działanie nieoparte refleksją oraz irracjonalne. Z kolei opór jest przez Raby traktowany jako działanie refleksyjne, posiadające znaczenie polityczne oraz ukierunkowane na osiągnięcie zdefiniowanego celu. Subtelna – zdaniem cytowanej autorki – różnica między oporem a kontestacją polega na ukierunkowaniu oporu na zakwestionowanie relacji o charakterze dominacja – podporządkowanie o szerokim społecznym zasięgu, podczas gdy kontestacja jest działaniem ukierunkowanym na zakwestionowanie (i zmianę) relacji kontroli o lokalnym zasięgu (RABY, 2005, s. 158). Jest to jednak teza o zbyt ogólnym charakterze, którą, biorąc pod uwagę zróżnicowane badania dotyczące kategorii oporu oraz kontestacji, trudno jest w sposób precyzyjny uzasadnić.

Tadeusz Paleczny w odniesieniu do kategorii kontestacji wskazuje na zróżnicowane perspektywy teoretyczne, w ramach których konstrukt ten uzyskuje specyficzne interpretacje. Kontestacja w ujęciu przytaczanego socjologa analizowana może być m.in. w kontekście teorii ładu społecznego, teorii funkcjonalnej, teorii kultury i osobowości, psychoanalitycznej teorii kultury, teorii interakcjonizmu symbolicznego, teorii strukturalnej, teorii marksistowskiej. W ramach teorii ładu społecznego kontestacja interpretowana jest jako fakt społeczny destabilizujący system, jako pochodna anomii, dewiacja, odchylenie od stanu równowagi, a także jako akt celowego i świadomego naruszenia obowiązującego porządku społecznego. Z kolei w kontekście teorii funkcjonalnej kontestacja jest analizowana zarówno jako fakt destabilizujący, jak również w określonych aspektach stabilizujący system, ze względu na własne funkcje wtórne lub ukryte sprzyja integracji grupowej. Kontestacja odnoszona do teorii kultury i osobowości traktowana jest jako odchylenie od dominującego wzorca kulturowego, wyznaczającego wzory preferowanych postaw i zachowań. W ramach psychoanalitycznej teorii kultury kontestacja jest traktowana jako środek sublimacji potrzeb w kontekście represyjnej kultury określającej zakazy oraz nakazy blokujące możliwość realizacji naturalnych potrzeb człowieka. Z kolei odnoszenie kategorii kontestacji do perspektywy interakcjonizmu symbolicznego wiąże się z traktowaniem jej jako swoistej dowolności (samowoli) w odgrywaniu ról społecznych, zmian wnoszonych w kontekst goffmanowskiego scenariusza faktów społecznych, używaniem w interakcji powszechnie niezrozumiałych (hermetycznych) kodów i symboli, kontestator w tym ujęciu wdraża w zakres interakcji i stosuje w niej specyficzny dla reprezentowanej przez siebie grupy repertuar ról. W ramach perspektywy strukturalnej kontestacja jest traktowana jako wyraz dezaprobaty, sprzeciwu wobec realizacji ponadczasowych zasad kulturowych – jest to sprzeciw bazujący raczej na intuicyjnym odczytywaniu reguł kultury niż na ich intelektualnym rozpoznaniu. Jednocześnie jednak – z uwagi na nieuchronność realizacji procesu kulturowego – paradoksalnie kontestacja traktowana jest jako katalizator sprzyjający realizacji zasad kultury. Z kolei w kontekście teorii marksistowskiej (traktowanej jako podstawa teoretyczna dla rozwijanego

w drugiej połowie XX wieku nurtu socjologii krytycznej) kontestacja jest interpretowana jako działanie emancypacyjne, jest aktem bazującym na zakwestionowaniu nieuchronności istniejącego – interpretowanego jako niesprawiedliwy i opresyjny – stanu rzeczy, który posiada charakter historyczny i kontekstualny (PALECZNY, 1997, s. 37–46). Ostatnia z przytoczonych perspektyw wraz z wynikającym z niej nurtem socjologii krytycznej oraz modelem interpretacyjnym nawiązującym do interakcjonizmu symbolicznego stanowią model teoretyczny relatywnie często wykorzystywany w analizach kategorii oporu.

Podobnie jak opór, również kontestacja może przyjmować charakter bierny lub czynny. Kontestacja bierna polega na ignorowaniu dominujących wzorów działania, odstępowaniu od nich, odmowie uczestnictwa, odmowie przestrzegania (respektowania) obowiązków uznanych w danym kontekście społecznym za powszechne. Przybiera ona zazwyczaj formę eskapizmu, marginalizacji, biernego uczestnictwa. Z kolei kontestacja czynna wyraża się w aktywnym sprzeciwie wobec porządku społecznego określanego przez kulturę dominującą, obejmuje wystąpienia przeciwko podmiotom kontrolującym oraz instytucjom uznany za opresyjne (jako przykłady tego typu kontestacji Tadeusz Paleczny podaje publiczne akty spalania flagi, zniszczenia karty powołania do wojska, ale także akty terroryzmu) (PALECZNY, 1997, s. 55–56).

Zgodnie z tezą Herberta Blumera interakcjonizm symboliczny bazuje na trzech przesłankach, jedna z nich odnosi się do założenia, że ludzie działają wobec obiektów zewnętrznych względem siebie na podstawie przypisywanych im znaczeń. Obiektami tymi mogą być przedmioty fizyczne, inni ludzie, ich kategorie, instytucje, idee, ideały oraz wartości, działania podejmowane przez innych oraz sytuacje codzienne. Zgodnie z drugą przesłanką znaczenia owych obiektów kreowane są w toku interakcji społecznych, w jakich jednostka funkcjonuje ze swoim otoczeniem. Z kolei według trzeciej przesłanki ludzie wykorzystują owe znaczenia, ale również modyfikują je w procesie interpretacji dotyczących przedmiotów ich postaw. Interpretacja jest procesem aktywnym, twórczym, charakteryzującym się rewidowaniem znaczeń, ich negocjowaniem, są one także traktowane jako elementy organizujące działanie jednostki. Interpretacja realizowana jest w dwóch etapach, w pierwszym podmiot (jednostka) identyfikuje przedmiot, wobec którego podejmuje działanie oraz identyfikuje obiekty posiadające znaczenia, jest to proces mający charakter zinternalizowany, jednostka niejako negocjuje znaczenie na bazie komunikacji z samą sobą. Drugi etap dotyczy operowania znaczeniami, które są przez podmiot selekcjonowane, zawieszane, przegrupowywane i adaptowane do sytuacji (BLUMER, 2007, s. 5–8). W toku interakcji jednostka reguluje własne działania, może też podejmować decyzje o tym, czy będzie dążyła do realizacji pierwotnie założonego celu (w tym, czy zintensyfikuje owe dążenia), czy też zmodyfikuje go lub zaniecha jego realizacji. Istotne znaczenie w realizowanej interakcji odgrywają gesty oraz symbole. Georg Herbert Mead wskazuje na dwa poziomy interakcji, które określa jako konwersację gestów (w terminologii Herberta Blumera określaną

jako interakcja niesymboliczna, w którą nie jest włączony proces interpretacji znaczenia działań realizujących ją partnerów) oraz wykorzystanie symboli znaczących (według Blumera traktowane jako interakcja symboliczna, zakładająca podejmowanie przez jej partnerów wzajemnej interpretacji zachowań) (BLUMER, 2007, s. 10).

W nawiązaniu do teorii interakcjonizmu symbolicznego oraz do teorii stygmatyzacji społecznej w studiach dotyczących oporu analizie poddawane są zarówno procedury, poprzez które jednostce nadawany jest status dewianta, jak również strategie, jakie są przez nią wykorzystywane w celu stawiania oporu praktykom dyskryminacyjnym. Pomocna w tego typu analizie może być interpretacja Ervinga Goffmana, który przytacza trzy strategie radzenia sobie jednostek posiadających cechę (właściwość) dyskredytującą ze związanym z nią stygmatem. Do owych strategii Goffman zaliczył: podejmowanie prób bezpośredniej korekty cechy stygmatyzowanej, w efekcie jednostka może uzyskać bądź status *normalsa* bądź jednostki, która przebyła korektę cechy dyskredytującej, ale mimo to nadal *normalsem* nie jest. Druga strategia polega na podejmowaniu prób opanowania aktywności traktowanych jako niedostępne dla osób posiadających określoną cechę. Z kolei trzecią strategię charakteryzuje pozostawanie jednostki przy własnej, niekonwencjonalnej tożsamości społecznej (GOFFMAN, 2005). Podobnie Steven Seidman wskazuje, za Kenem Plummerem, że mogą to być strategie oparte zarówno na odrzuceniu deprecjonowanej cechy (lub własnej identyfikacji), jak również może to być strategia afirmująca ją, polegająca np. na kreowaniu bazujących na owej cesze (oraz kreowanych na jej podstawie identyfikacjach) subkultur (SEIDMAN, 1996, s. 15).

Uwzględniając przytoczone aspekty definicji kategorii oporu, można przyjąć jego robocze rozumienie, jako działania opozycyjnego wobec podmiotu, grupy, bądź idei identyfikowanych jako związane z opresyjną dominacją. Jest praktykowany w sytuacji interferencji zróżnicowanych interesów przedstawicieli poszczególnych grup społecznych przy jednoczesnych nierównych możliwościach ich osiągnięcia. Można w tym ujęciu teorię oporu zestawzić z teorią klas społecznych, teorią subkultur, teorią konstruowania podmiotowości. Jest to działanie o charakterze refleksyjnym oraz intencjonalnym. Może zawierać potencjał polityczny.

Jak zostanie to przedstawione w kolejnych rozdziałach niniejszego opracowania, opór w naukach społecznych jest poddawany analizie poprzez uwzględnienie różnych perspektyw. Zazwyczaj jest traktowany jako reakcja podmiotu podporządkowanego na sytuację opresyjną – jest to dominujący kierunek interpretacji, może być także traktowany jako przeciwstawianie się przez podmiot dominujący zmianie, jak również może być traktowany jako nieświadoma reakcja jednostki zachodząca w sytuacji terapii bądź diagnozy (w takim ujęciu opór stanowi głównie przedmiot badań psychologicznych).

II. Perspektywy metodologiczne badań nad oporem

Jak zostało to przedstawione w poprzednim rozdziale niniejszego opracowania, definiens pojęcia „opór” jest niejednoznaczny. Poszczególni przedstawiciele nauk społecznych i humanistycznych przyjmują zróżnicowane stanowiska m.in. w odniesieniu do takich kategorii jak celowość podejmowanych działań o charakterze sprzeciwu wobec podmiotu dominującego, jego jawność, uzyskanie w wyniku ich realizacji efektu w postaci zmiany w obrębie określonego wycinka rzeczywistości społecznej, kreowanie jako uzasadnienia podejmowanych działań dyskursu odwołującego się do kryteriów normatywnych.

W niniejszym rozdziale przedstawione zostaną perspektywy badawcze wykorzystywane w procesie realizacji badań nad kategorią oporu w naukach społecznych. Jest to problem, którego analiza wymaga odniesienia do szerokiego spektrum teorii wypracowanych w ramach nauk społecznych oraz związanych z nimi paradygmatów badawczych. Kategoria rozumienia sięga w naukowej tradycji nauk społecznych myśli Maxa Webera, który wskazał na specyficzny rodzaj interpretacji i wyjaśniania faktów społecznych przez pryzmat tzw. socjologii rozumiejącej. Jest to kategoria jednoznacznie wpisana także w koncepcję dotyczącą badania zjawisk społecznych, opracowaną przez Floriana Znanieckiego, który podjął pogłębioną refleksję nad działaniem i czynnościami oraz wprowadził koncepcję tzw. współczynnika humanistycznego, zgodnie z którym zjawiska kulturowe, a także inne (zawierające się w innych kategoriach) przedmioty badania humanistycznego stanowią obiekt doświadczeń historycznie i społecznie uwarunkowanego podmiotu lub też są efektem świadomych działań (czynności) jednostek. Obiekty poznawane przez humanistę są w takiej sytuacji zarówno wytworem świadomych podmiotów, jak również mogą to być narzędzia, środki, którymi one się posługują, wykorzystując je we własnej twórczej działalności (ZNANIECKI, 1988, s. 25). Z kolei w ramach nurtów funkcjonalizmu oraz strukturalizmu funkcjonalnego przyjmuje się założenie, że konstrukcja systemu społecznego jest racjonalna, ma możliwą do identyfikacji

i wyjaśnienia strukturę, a poszczególne jej elementy pełnią wobec siebie istotne funkcje (por. TURNER, 2004, s. 32–44; SZACKI, 2002, s. 819–822). Interakcjonizm symboliczny bazuje zaś na założeniu, że zdarzenia społeczne są w typowych sytuacjach przewidywalne, gdyż uczestniczący w nich aktorzy działają odpowiednio do społecznie zdefiniowanych scenariuszy (por. GOFFMAN, 2000).

Badania w ramach nauk społecznych prowadzone są odpowiednio do poszczególnych, przyjętych w ich obrębie paradygmatów¹. Z punktu widzenia analiz nad zagadnieniami oporu społecznego jako najbardziej znaczące uznać można problemy dotyczące natury rzeczywistości społecznej, znaczenia działania ludzkiego w jej konstruowaniu oraz specyfiki i przesłanek określających owo działanie. Badania nad oporem (typowo, jak w przypadku realizacji badań dotyczących innych faktów społecznych) podporządkowane są poszczególnym paradygmatom. Wśród podstawowych paradygmatów badawczych uznanych w obrębie nauk społecznych wyróżnia się pozytywizm, postpozytywizm, teorię krytyczną, konstruktywizm oraz paradygmat uczestniczący/oparty na współpracy (GUBA, LINCOLN, 2009, s. 282–290).

Wskazanim pięciu paradygmatom Egon G. Guba oraz Yvonna S. Lincoln przyporządkowują specyficzne założenia ontologiczne, epistemologiczne i metodologiczne. Ontologiczne podstawy pozytywizmu bazują w tym ujęciu na naiwnym realizmie, przy czym rzeczywistość interpretowana jest jako byt obiektywny (realny) i pojmowalny. W wymiarze epistemologicznym poznanie jest interpretowane jako identyfikacja faktów obiektywnych, a rezultaty procesu poznania są traktowane jako odzwierciedlające realny stan rzeczy. Z kolei w wymiarze metodologicznym preferowane są podejścia eksperymentalne, ukierunkowane na weryfikację hipotez poprzez wykorzystanie metod ilościowych, zaś celem realizowanych badań jest wyjaśnianie, przewidywanie i kontrola faktów. Postpozytywizm w wymiarze ontologicznym bazuje na krytycznym realizmie, rzeczywistość jest interpretowana jako byt obiektywny, ale jej poznanie jest niedoskonałe i probabilistyczne. W kontekście epistemologicznym poznanie jest interpretowane jako identyfikacja faktów obiektywnych, ale jednocześnie jest zapośredniczone tradycją, w efekcie jego wyniki mają status prawdopodobnie prawdziwych, zaś w kontekście metodologicznym preferowane są zmodyfikowane strategie eksperymentalne, proces badawczy bazuje na krytycznym pluralizmie, ma miejsce falsyfikacja hipotez, a w postępowaniu badawczym wykorzystywane są zarówno metody ilościowe, jak i jakościowe. Cele realizowanych badań są analogiczne do paradygmatu pozytywistycznego. Podstawy ontologiczne teorii krytycznej bazują z kolei na historycznym realizmie, rzeczywistość jest interpretowana jako kształtowana wartościami społecznymi i kulturowymi (etnicznymi, genderowymi), politycznymi, ekonomicznymi. Analogicznie w przy-

¹ W ujęciu Marka Ziółkowskiego różni je m.in. założone ustosunkowanie wobec dymensji, takich jak: naturalizm *versus* antynaturalizm, obiektywizm *versus* konstruktywizm, wartościowanie *versus* neutralność wobec wartości, holizm *versus* indywidualizm metodologiczny, determinizm *versus* aktywizm oraz spór o naturę działania ludzkiego, w ramach którego jest ono traktowane jako racjonalne *versus* nieracjonalne (por. ZIÓŁKOWSKI, 2006, s. 18–23).

padku związanej z nią epistemologii efekty poznania traktowane są jako zapośredniczone wartościami. Jest to epistemologia transakcyjna i subiektywistyczna. W kontekście metodologicznym dominują podejścia o charakterze dialektycznym i dialogowym. Również w przypadku tego paradygmatu celem realizowanego procesu badawczego jest wyjaśnianie faktów, ich przewidywanie i kontrola. Paradygmat konstruktywistyczny w kontekście ontologicznym bazuje na relatywizmie. Znaczenia faktów społecznych są traktowane jako lokalne, konstruowane i rekonstruowane. Podobnie jak w przypadku podejścia krytycznego epistemologia ma charakter transakcyjny oraz subiektywistyczny, zaś preferowane podstawy metodologiczne związane są z hermeneutyką i podejściem dialektycznym. Celem realizowanych badań jest rozumienie oraz rekonstrukcja znaczeń. Ostatni ze wskazanych paradygmatów – określony jako uczestnictwo w kontekście ontologicznym – zakłada interpretację rzeczywistości jako subiektywno-obiektywnej, współkreowanej przez podmiot. W wymiarze epistemologicznym uwzględnia krytyczną subiektywność, przy czym poznanie jest efektem wymiany danych w relacji podmiot – natura (świat obiektywny). Z kolei w kontekście metodologii preferuje model badań aktywnych, angażujących polityczne uczestnictwo, ukierunkowanie działań na cele praktyczne, zakłada także zogniskowanie analiz na kategorii języka jako przedmiotu wspólnego doświadczenia uczestników danego wycinka rzeczywistości społecznej (GUBA, LINCOLN, 2009, s. 283–287). Jest to perspektywa będąca pochodną zwrotu kognitywnego, lingwistycznego i działaniowego w kontekście metodologii nauk społecznych (por. REASON, TORBERT, 2010). Badania mieszczące się w nurcie modelu aktywnego są często realizowane w przypadku eksploracji, których przedmiotem jest opór oraz korespondujące z nim kategorie (takie jak: emancypacja, *empowerment*)² (BURNS, WALKER, 2008, s. 66).

Ken Plummer, podejmując analizę strategii jakościowych, wskazuje na projekt krytycznego humanizmu, obejmujący kierunki badań zogniskowane na identyfikacji doświadczeń uczestników przestrzeni społecznej. Są to badania, w które również relatywnie często wpisany jest cel aktywizujący, emancypacyjny, o charakterze politycznym. W ramach krytycznego humanizmu, zdaniem Plummera, zawiera się perspektywa interakcjonizmu symbolicznego, etnografii, badań biograficznych. Jest to nurt zakładający refleksyjność uczestniczących w procesie badawczym podmiotów (PLUMMER, 2009, s. 511–512). Z powodzeniem w badaniach nad oporem wykorzystywana może być perspektywa etnometodologiczna. W interpretacji Harolda Garfinkla zogniskowana jest ona na przedmiotach o charakterze czynności codziennych, które są traktowane jako racjonalne, zaś eksploracji poddawane są znaczenia, jakie nadają im uczestnicy sytuacji, w kontekście których działania owe mają miejsce. Jest to perspektywa refleksyjna, o charakterze jakościowym, jednym z jej celów jest identyfikowanie znaczeń, zaś dane wykorzystywane w procesie eksploracyjnym są

² Diane Burns i Melanie Walker wskazują na egzemplifikację badań realizowanych w nurcie feministycznym, które, zdaniem cytowanych autorek, realizowane są w odniesieniu do sytuacji kobiet, ale także są to badania realizowane dla kobiet (BURNS, WALKER, 2008, s. 66).

uzyskiwane od samych uczestników sytuacji (GARFINKEL, 2007, s. 1–2). W odniesieniu do kategorii oporu perspektywa etnometodologiczna może być szczególnie przydatna w badaniach jego form codziennych, Garfinkel przyjął, że przedmiotem eksploracji etnometodologicznych są najzwyczajniejsze codzienne czynności nie zaś zdarzenia szczególnej rangi. Są to jednocześnie fakty wytłumaczalne, czyli takie, które można zaobserwować i zrelacjonować, są one efektem działania uczestników konkretnych zdarzeń, którzy dysponują określonymi dyspozycjami i kompetencjami (por. GARFINKEL, 2007, s. 9–10). Z punktu widzenia analiz dotyczących oporu perspektywa etnograficzna pozwala określać interpretacje uczestników określonej rzeczywistości społecznej dotyczące przestrzeni władzy i opresji, jakim podlegają, pozwala określać okoliczności traktowane jako kontekst czasowy, przestrzenny i sytuacyjny podejmowanego oporu, dopuszczalne, uzasadnione i postrzegane jako skuteczne strategie oporu (a w ich ramach metody, techniki oraz środki), kompetencje konieczne do podejmowania działań oporowych oraz zaangażowane w nie statusy.

Jest to perspektywa preferowana w kontekście badań podporządkowanych teorii krytycznej (m.in. krytycznej teorii rasowej oraz latynoskiej krytycznej teorii rasowej), w której głównie stosowane są modele metodologiczne wykorzystujące narrację, metodę biograficzną, analizę indywidualnych przypadków, analizę wytworów oraz artefaktów kulturowych (przypowieści, legend, przeciwhistorii (*counter-storytelling*), narracji określających kontekst symboliczny funkcjonowania grupy). Preferowane jest przy tym wykorzystywanie perspektyw interdyscyplinarnych oraz uwzględnianie kontekstu historycznego badanych zjawisk (SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 314; FERNÁNDEZ, 2002). Model krytyczny jest szczególnie pomocny w realizowaniu eksploracji, których przedmiotem jest problematyka władzy oraz opresji. Matrycą analizy mogą być w takiej sytuacji założenia socjologii czy też psychologii krytycznej (por. HOWARTH, 2004, s. 356–357).

Kolejną perspektywą, pomocną w dokonywaniu analizy faktów społecznych o charakterze oporu, jest podejście narracyjne. Jeżeli przyjęte są założenia definicji roboczej, określające opór jako działanie, u podstaw którego znajduje się przekonanie o niesprawiedliwych relacjach społecznych prowadzących do marginalizacji oraz dyskredytacji przedstawicieli określonej grupy społecznej, a także dążenie do wprowadzenia zmian strukturalnych bądź poprawy kompetencji adaptacyjnych przedstawicieli grupy (jak ma to miejsce w przypadku oporu konformistycznego) istotne jest rozpoznanie w procesie badawczym poprzez analizę narracji występowania motywacji nawiązujących do wyżej wymienionych elementów definiensu (por. SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 321). Zakłada się przy tym, że jest to perspektywa, która pozwala na identyfikację dyskursów wyciszanych lub eliminowanych z przestrzeni społecznej, która jest traktowana jako kontekst konstruowania wiedzy, jej organizowania i dystrybuowania, a tym samym kreowania przestrzeni dominacji i opresji, może być przy tym wykorzystywana w badaniach aktywizujących, jest to strategia protransformacyjna, sprzyjająca kreowaniu wspólnot (na

bazie zwerbalizowanych wspólnych doświadczeń) i korespondująca z modelem *empowerment* (FERNÁNDEZ, 2002, s. 46–48).

Specyficzną techniką identyfikacji przestrzeni oporu jest opowiadanie przeciwhistorii (*counterstorytelling*). Polega ona na prezentowaniu historii marginalizowanych w dominującym dyskursie publicznym i zestawianiu ich z historiami bazującymi na interpretacji dominujących grup społecznych. W wymiarze praktyczno-społecznym technika ta sprzyja rozwijaniu identyfikacji i poczucia wspólnotowości wśród przedstawicieli grup marginalizowanych, sprzyja demaskowaniu stereotypów oraz uprzedzeń społecznych i stanowi punkt wyjścia do ich zmiany, sprzyja określaniu perspektyw transformacji niekorzystnych statusów przedstawicieli grup zmarginalizowanych oraz kreowaniu wiedzy alternatywnej wobec modelu dominującego (SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 327–328; FERNÁNDEZ, 2002, s. 48).

Do strategii jakościowych, narracyjnych opartych na analizie artefaktów należy analiza tekstów testimoniów, która zakłada wejście w swoistą relację dialogu i identyfikacji z tekstem wyrażającym doświadczenia przedstawicieli grupy marginalizowanej. Konsekwencje praktyczno-społeczne takiej strategii badawczej mogą odnosić się do projektowania emancypacyjnych działań politycznych, jak również terapii (BRABECK, 2003, s. 256; FERNÁNDEZ, 2002, s. 48).

Przytoczone modele krytyczne zawierają się w dekonstrukcyjnym i postmodernistycznym nurcie uprawiania refleksji naukowej, charakterystyczna jest dla nich interpretacja wiedzy jako kategorii historycznej i lokalnej, badacz jest traktowany jako rezygnujący z aspiracji kreowania modelu idealnego wiedzy obiektywnej (FERNÁNDEZ, 2002, s. 49). Jednocześnie widoczne są w nich jednoznaczne nawiązania do modelu analizy hermeneutycznej. Są to techniki dające szansę na – jak wskazuje Włodzimierz Prokopiuk – zrozumienie jednostki lub grupy o statusie **Innego**, reprezentującego **Odmienne** wobec modelu dominującego kulturę, tożsamość, styl życia. Opór jest w takiej sytuacji traktowany jako fenomen kulturowy, przedmiot działania jednostkowego, ale także fakt nawiązujący do kontekstu stosunków społecznych. W podejściu hermeneutycznym zakłada się, że jednostka dysponuje wiedzą o sobie samej, własnych aspiracjach i motywach działania, jest przy tym w stanie dokonać ich ekspresji. Nawiązuje ono do takich kategorii, jak: introspekcja, rozumienie, samorozumienie, objaśnianie, interpretacja, biografia, dialog, jest praktyką interpretacji, wyjaśniania dekodowania tekstów kulturowych. Z punktu widzenia hermeneutyki filozoficznej język jest traktowany jako narzędzie kreowania warunków dla rozwoju sensów oraz idei, jest więc narzędziem społecznego tworzenia rzeczywistości (PROKOPIUK, 2010, s. 120–125).

Analiza oporu, będącego faktem społecznym o charakterze złożonym, wymaga, zdaniem Henry'ego Giroux, uwzględnienia czynników składających się na system okoliczności, w ramach których ma miejsce. Podejście takie ma na celu umożliwienie identyfikacji czynników zapośredniczających go oraz rozpoznanie modeli jego ekspresji w przestrzeni życia codziennego (GIROUX, 2010, s. 127). Z punktu widze-

nia przedmiotu analiz podjętych w niniejszym opracowaniu istotnym elementem rzeczywistości społecznej ściśle związanym z występowaniem aktywności o charakterze oporu są: władza, dominacja, opresja i hegemonia. Są to elementy włączone w przedstawioną przez Egoną G. Gubę i Yvonnę S. Lincoln charakterystykę paradygmatów. Zdaniem cytowanych przedstawicieli nauk społecznych hegemonia może przyjmować formę kontroli publikacji, kontroli promocji społecznych czy też dostępu do określonych ról, dóbr itp. Jest to interpretacja często wykorzystywana w analizach nawiązujących do modelu pozytywistycznego i postpozytywistycznego. Z kolei w kontekście teorii krytycznej i konstruktywistycznej hegemonia analizowana jest poprzez nawiązanie do studiów krytycznych, a w ich ramach np. do studiów postkolonialnych, studiów queer, feministycznych, genderowych itp. (GUBA, LINCOLN, 2009, s. 284).

Analizy dotyczące kategorii oporu szczególnie często podejmowane są w nawiązaniu do założeń teorii krytycznej. Teoria krytyczna zawiera poszczególne szczegółowe modele. G. Guba i Yvonna S. Lincoln wyodrębniają w jej ramach klasyczną teorię krytyczną związaną teoretycznie z neomarksizmem, modele postpozytywistyczne niebazujące na założeniach marksizmu, ale jednocześnie preferujące konwencjonalne kryteria ścisłości w postępowaniu badawczym oraz modele postmodernistyczne, poststrukturalistyczne, a także zorientowane konstruktywistycznie (GUBA, LINCOLN, 2009, s. 281). Pomimo owej złożoności można – zdaniem Bena Aggera – wyodrębnić pewne atrybuty typowe dla wskazanego modelu teoretycznego, występujące we wszystkich jego nurtach. Fakty społeczne są w kontekście teorii krytycznej traktowane jako posiadające charakter historyczny, a wobec tego nie są interpretowane jako pochodna praw ponadczasowych i uniwersalnych, wiedza jest traktowana jako aktywnie konstruowana zarówno w ramach dyskursu naukowego, jak i jako wypadkowa praktyki działania codziennego. Zakłada promowanie w realizowanym dyskursie działań emancypacyjnych, aktywności wyzwalających (o charakterze *empowerment*), zaś wpisaniem w nią celem praktyczno-społecznym jest podnoszenie świadomości podmiotów podporządkowanych w zakresie faktu doznawania opresji oraz wskazywanie na możliwości zmiany interpretowanego jako niesprawiedliwy stan rzeczy. W tym kontekście promowana zmiana społeczna ma znaczenie polityczne. Źródła zmiany umiejscowione są w poszczególnych kontekstach będących przedmiotem doświadczenia codziennego jednostki (składających się na jej kapitał społeczny i kulturowy) oraz stanowiących matrycę konstruowania jej tożsamości, takich jak: płeć, seksualność, role rodzinne, role zawodowe. Jednocześnie teoria krytyczna bazuje na koncepcji podmiotu świadomego i odpowiedzialnego za działania, jakie jednostka podejmuje, nie jest w tym ujęciu etycznie właściwe poddawanie opresji przedstawicieli innych grup celem realizacji własnej odległej perspektywy wyzwolenia. Dominacja w teorii krytycznej jest prezentowana jako posiadająca charakter strukturalny, doznawana opresja jest w takiej sytuacji pochodną specyficznego działania instytucji politycznych, ekonomicznych, jej źródła są zakorzenione w kulturze, wpisane są w społeczną interpretację płci,

ras, specyfikę uprawianych dyskursów (AGGER, 2006, s. 4–5). W systemie założeń teorii krytycznej istotny – z punktu widzenia analizy kategorii oporu – jest fakt, że w sytuacji, gdy wiedza jest konstruowana społecznie i posiada charakter historyczny, dokonanie zmian (modyfikacji) w istniejącym stanie rzeczy jest możliwe (analogicznie) na bazie działań aktywnych, świadomych, wyrażających aspiracje emancypacyjne podmiotów (MEŁOSIK, 1994, s. 62). Daniel G. Solórzano i Octavio Villalpando, odnosząc teorię krytyczną do analizy relacji w przestrzeni międzyrasowej, nawiązują do krytycznej teorii rasowej. Wskazują, że sytuacja, w której rasa wraz z kategorią płci społecznej i pozycji klasowej współokreślają marginalną pozycję przedstawicieli mniejszości, jest efektem wykorzystywania oficjalnie funkcjonujących w przestrzeni społecznej doktryn, które uzasadniają subordynowane pozycje przedstawicieli mniejszościowych i deprecjonowanych grup społecznych. Krytyczna teoria rasowa została wyprowadzona z teorii krytycznej, rozwija jednak specyficzne modele dotyczące perspektyw interpretacyjnych, metod badawczych i wytycznych pedagogicznych, są to: skoncentrowanie na kategorii rasy i rasizmu, odniesienie do kategorii ideologii dominującej i prób jej demaskowania, odniesienie do kategorii sprawiedliwości społecznej, zogniskowanie na istotności wiedzy będącej efektem doświadczenia przedstawicieli grup marginalizowanych oraz przyjęcie w procesie analiz i badań perspektywy interdyscyplinarnej. Praktyczno-społecznym celem rozwijania krytycznej teorii rasowej jest potępienie rasizmu, a w dalszej perspektywie innych form dyskryminacji (SOLÓRZANO, VALLALPANDO, 1998, s. 213; SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 311). Uprawianie tego typu teorii może być uznane za strategię emancypacyjną oraz strategię oporu podejmowanego w ramach dyskursu nauki. Zbliżona do niej jest latynoska rasowa teoria krytyczna (*Lat/Crit Theory*), jej cechą różnicującą jest jednak zogniskowanie refleksji na takich kategoriach, jak: język, imigracja, kultura, etniczność, tożsamość, fenotyp, seksualność. Podkreślana jest w niej intersekcyjność rasy, klasy i seksualności, podejmowana jest analiza nad związanymi z nimi (oraz z innymi kategoriami) formami opresji. Podobnie jak krytyczna teoria rasowa i teoria LGBT również latynoska rasowa teoria krytyczna ma charakter antyesencjalistyczny i antysubordynacyjny. W realizowanych w nawiązaniu do niej badaniach silnie eksponowany jest aspekt aktywizacyjny, są one realizowane poprzez zaangażowanie marginalizowanych grup społecznych oraz implikują wdrażanie celów edukacyjnych (SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 311–312).

Teoria krytyczna zakłada, że relacje dominacji i podporządkowania podlegają reprodukcji, której sprzyja fałszywa świadomość podmiotów podtrzymujących owe relacje poprzez uznanie zasadności wspierających je ideologii. Tak skonstruowana teza stanowi oczywiste nawiązanie do koncepcji Marksa, założeń dotyczących reifikacji człowieka posiadających istotny status w myśli Georgy'ego Lukacsa, koncepcji hegemonii – w nawiązaniu do myśli społecznej Antonio Gramsciego, myślenia jednowymiarowego – koncepcji rozwiniętej przez Herberta Marcusa oraz metafizyki teraźniejszości opracowanej przez Jacques'a Derridę (AGGER, 2006, s. 4–5).

W badaniach nad oporem pomocna jest perspektywa feministyczna. Zdaniem Diane Burns i Melanie Walker jest to raczej podejście badawcze niż systematyczna metodologia. Bazuje ono na krytyce opresyjnego porządku społecznego będącego pochodną modelu patriarchalnego i opartego na androcentryzmie. Badania realizowane w ramach modelu feministycznego sprzyjają określaniu wytycznych służących realizacji zmiany społecznej, wpisują się więc w typową interpretację kategorii oporu. Są to badania krytyczne, praktycznie zorientowane oraz zawierające potencjał polityczny (por. BURNS, WALKER, 2008, s. 66). Rob Moore, Robyn Thomas i Anette Davies w ramach modelu feministycznego wyróżniają sześć kierunków określających specyfikę ogólnych przedmiotów zainteresowań oraz związanych z nimi problemów badawczych. Są to: feminizm liberalny, feminizm radykalny, feminizm marksistowski, feminizm czarny, feminizm strukturalny oraz feminizm poststrukturalny. Moore odnosi własną analizę do kontekstu edukacyjnego, proponowany model może być jednak z powodzeniem zastosowany do wszelkich innych przestrzeni uczestnictwa społecznego. Model liberalny zogniskowany jest na analizie szans uczestnictwa oraz odniesienia sukcesu w przestrzeni edukacyjnej kobiet i dziewcząt, podejmowane są zagadnienia rozwoju karier zawodowych oraz problematyka stereotypów społecznych i uprzedzeń. W modelu radykalnym z kolei demaskowany jest esencjalistyczny dyskurs wskazujący na naturalną i nieuniknioną różnicę między męskością i kobiecością, przy jednoczesnym założeniu, iż w dyskursie społecznym kobiecość jest traktowana jako subordynowana wobec męskości. Bazuje on na krytyce androcentrycznego charakteru instytucji, zakłada, że wiedza szkolna podporządkowana jest męskiej interpretacji rzeczywistości społecznej. Analizie poddawana jest płeć jako matryca konstruowania przestrzeni opresyjnej. W modelu marksistowskim podejmowane są zagadnienia reprodukcji nierówności klasowych oraz odtwarzania nierówności bazujących na zmiennej płci w kontekście instytucji społecznych. Analizie poddawane są relacje między modelami socjalizacji traktowanymi jako normalnie zachodzące w rodzinie, szkole, oraz preferencjami rynku zatrudnienia. Odnoszone są one do zagadnień związanych z reprodukcją nierówności bazującej na niezależnej zmiennej płci, która z kolei jest traktowana jako uwikłana w relacje o charakterze ekonomicznym. W kontekście czarnego feminizmu zestawiane są zagadnienia rasizmu i seksizmu, podejmowane w jego ramach analizy zogniskowane są na intersekcyjności zmiennej: płci oraz rasy; przyjmuje się założenie, że są one głównymi czynnikami określającymi status społeczny. Analizie poddawane są doświadczenia czarnoskórych dziewcząt i kobiet uzyskiwane w wyniku kontaktu z różnymi instytucjami społecznymi. Opór w interpretacji feminizmu strukturalnego traktowany jest jako pochodna rozwinięcia przez kobiety świadomości podlegania opresji o charakterze genderowym, co może być wykorzystywane w transformacji schematów utrwalających hierarchiczne relacje konstruowane na podstawie związanych z nimi różnic. Celem działania reformatora społecznego jest takie modyfikowanie struktur organizacyjnych, aby sprzyjały równemu uczestnictwu w nich przedstawicieli obojga płci. W modelu poststrukturalnym z kolei ana-

lizie poddawane są praktyki dyskursywne konstruujące społeczne znaczenie płci (MOORE, 2007, s. 22; THOMAS, DAVIES, 2005, s. 714–715).

W badaniach zogniskowanych na analizie artefaktów związanych z oporem (takich jak np. graffiti, performance) pomocne są modele bazujące na teorii reprezentacji oraz socjologii wizualnej. Ich przedmiotem zainteresowania są procedury kreowania, przepływu oraz odczytywania tekstów kulturowych. W analizie wytworu zakłada się, że nie jest on bezpośrednią reprezentacją świata obiektywnego, ale przedstawienie jest zapośredniczone zmiennymi społecznymi oraz doświadczeniami autora i wynikającymi z nich informacjami. Jest to perspektywa nawiązująca do modelu semiotycznego, teorii znaku, oznaczania, oznaczającego i oznaczanego w nawiązaniu do teorii Ferdinanda de Saussure'a oraz Rolanda Barthes'a. Znaczenia w ujęciu modelu semiotycznego zakorzenione są w systemach wiedzy społecznej, w ujęciu Barthes'a kreowane są na bazie denotacji i konotacji, z punktu widzenia analizy praktyk oporowych szczególnie pomocne jest uwzględnienie założeń konotacji, nawiązujących do kategorii metafory. Jest to interpretacja określona terminem studium, Barthes wskazuje także na model *punctum*, będący wrażeniem uzyskiwanym przez odbiorcę, bez uprzedniej dogłębnej analizy wytworu (CARSON, PEARSON, JOHNSTON, MANGAT, TUPPER, WARBURTON, 2008, s. 164–166; SZTOMPKA, 2005, s. 82–85). Piotr Sztompka, wykorzystując egzemplifikację fotografii, wskazuje na możliwość przyjęcia w jej analizie perspektywy hermeneutycznej, semiologicznej, strukturalistycznej oraz dyskursywnej. Perspektywa hermeneutyczna sugeruje uwzględnienie w analizie wytworu m.in. tożsamości autora, jego statusu społecznego, kontekstu sytuacyjnego jego wykonania, tożsamości adresata wytworu, statusu społecznego przedstawionych na wytworze postaci. Biorąc pod uwagę perspektywy interpretacyjne oporu, są to elementy pomocne w jego analizie. Reprezentacja przedstawiona w dziele jest w prezentowanej perspektywie traktowana jako ekspresja postaw, doświadczeń, motywów działania jego wykonawcy. W analizie wytworu pomocna jest empatia odbiorcy, można w tym kontekście wskazać na kategorię tzw. podwójnej hermeneutyki, czyli odnoszącej się do analizowanego dzieła, a jednocześnie do znaczeń przyjętych przez interpretującego. Z kolei w przypadku perspektywy semiologicznej i strukturalistycznej przedmiotem analizy jest sam wytwór, tożsamość jego autora jest zaś traktowana marginalnie. Identyfikowane są w takiej sytuacji znaczenia wspólne dla określonej zbiorowości. Wytwór traktowany jest jako zbiór znaków będących pochodną znaczeń kulturowych. Analiza bazująca na modelu strukturalnym zmierza do identyfikacji wielowymiarowych znaczeń kulturowych i społecznych. W perspektywie semiotycznej analiza zogniskowana jest na znaku i jego znaczeniach wynikających z systemu kulturowego. W nawiązaniu do typologii Charlesa Peirce'a analiza może odnosić się do znaków-ikon, gdzie symbol wykazuje podobieństwo do obiektu oznaczanego, znaków-wskaźników, posiadających charakter typowych, umownych, powtarzalnych indyktorów oznaczanego obiektu, oraz znaków-symboli, będących umownymi w danym systemie kulturowym oznaczeniami obiektu. Z kolei Ervin Panofsky wskazuje na typ analizy preikonograficznej, polegającej na

identyfikacji przedstawionych obiektów oraz ikonograficznej, polegającej na identyfikacji znaczeń implikowanych, pojęć, kontekstu społecznego, historycznego oraz kulturowego przedstawionych faktów. Analiza semiologiczna ukierunkowana jest na identyfikację przedstawionych w obrębie wytworu znaków, pomocna jest analiza konotacji (w nawiązaniu do modelu Barthes'a), czyli kulturowo ugruntowanych skojarzeń, jest to ukryta warstwa znaczeń, pomocna jest w tym przypadku interpretacja analityczna. W sytuacji gdy analizie poddawana jest seria wytworów stanowiących całość tematyczną, wprowadzona może zostać analiza syntaktyczna bądź paradygmatyczna, identyfikowane jest wtedy następstwo zdarzeń, historia reprezentowana przez obrazy. Model syntagmatyczny dotyczy obrazów składających się na czasową sekwencję, z kolei model paradygmatyczny określa możliwość występowania zróżnicowanych przedstawień wskazujących na jeden, będący przedmiotem przedstawienia fakt. Analiza kodów zakłada przy tym uwzględnienie systemu wiedzy, poprzez wykorzystanie których treści zostały zaprezentowane. W ujęciu strukturalistycznym układ obiektów przedstawionych w wytworze jest traktowany jako emanacja ukrytych elementów struktury społecznej, których pochodną są fakty oraz zdarzenia społeczne. Analiza wytworu zogniskowana jest na identyfikacji elementów struktury społecznej, która, w ujęciu Piotra Sztompki, obejmuje strukturę interakcyjną, normatywną, idealną oraz strukturę szans. Biorąc pod uwagę kontekst eksploracji zogniskowanych na problematyce oporu, wskazane podejście oferuje bazę teoretyczną zarówno do analiz przestrzeni kontestacji społecznej, jak i praktyk opresyjnych. Z kolei w ramach modelu dyskursywnego analizowane są interpretacje, jakie wytworowi nadają instytucje, społecznie uznane autorytety oraz masowi odbiorcy reprezentacji kreowanych przez wytwór. Tekst jest traktowany jako polisemiczny, zaś odbiorcom przypisany jest status podmiotów przyjmujących aktywną rolę w dekodowaniu komunikatu zawartego w artefakcie, interpretacje kreowane przez instytucje mogą pełnić w takiej sytuacji funkcję pośredniczącą w odczytywaniu tekstu, kreując jednocześnie swoisty reżim odbioru. Znaczenia nadane tekstowi uzależnione są od statusu społecznego odbiorcy, jego cech tożsamościowych oraz doświadczeń biograficznych (SZTOMPKA, 2005, s. 77–95).

Pierre Bourdieu wyróżnia trzy modele kreowania wiedzy, której przedmiotem są wybrane aspekty rzeczywistości społecznej. Zalicza do nich podejście fenomenologiczne, podejście obiektywistyczne oraz podejście łączące dwa wcześniejsze modele. Podejście fenomenologiczne, o charakterze etnometodologicznym, zogniskowane jest na podmiotowym doświadczeniu świata społecznego. Z kolei podejście obiektywistyczne (do którego zaliczony jest model hermeneutyki strukturalistycznej) dotyczy obiektywnych relacji (np. ekonomicznych, politycznych, lingwistycznych), które kreują ramy strukturalne dla praktyki, trzecie podejście zakłada przyjęcie dialektycznej perspektywy łączącej dwa wcześniej wymienione modele (BOURDIEU, 2007, s. 3).

W analizie dyskursów społecznych możliwe jest wykorzystanie perspektywy krytycznej (krytycznej analizy dyskursów). Język oraz reprodukcja związanych

z nim kodów jest wtedy zestawiany z kategoriami takimi jak: klasa, rasa, płeć, tożsamość genderowa, tożsamość seksualna, tożsamość etniczna, ideologia itp. Kody językowe są traktowane w takiej sytuacji jako uwikłane w relacje władzy, dominacji, praktyk opresyjnych. W nawiązaniu do modelu interakcyjnego eksponowana jest we wskazanym podejściu kategoria nierówności społecznych oraz ich reprodukcji poprzez specyficzne (można w tym kontekście nawiązać do koncepcji reżimów dyskursywnych) sposoby oznaczania faktów oraz ich interpretacji przez wpływowe (dysponujące władzą) podmioty i instytucje (WILSON, STAPLETON, 2007, s. 393–395; por. VANN, 2011, s. 97–106).

Zdaniem Karla-Dietera Oppa perspektywa podejmowanych eksploracji nad kategorią oporu wymaga sprecyzowania założeń dotyczących relacji między czynnikami o charakterze makro- i mikrospołecznym. Określonego rodzaju okoliczności o charakterze makrospołecznym kreują kontekst sprzyjający podejmowaniu działań o charakterze oporu, sprzeciwu, protestu na poziomie mezo- i mikrostrukturalnym, zaś oddolne działania stanowią czynnik wymuszający zmianę na poziomie makrostrukturalnym. Karl-Dieter Opp wskazuje, że w analizie tego typu pomocne są teorie średniego zasięgu i zalicza do nich ogólne teorie społeczno-psychologiczne, zawierając w ramach tej kategorii teorię racjonalnego wyboru, teorię oczekiwanej wartości, teorię postaw, teorię dysonansu i teorię równowagi oraz teorię tożsamości społecznej (OPP, 2009, s. 1–8).

Teoria racjonalnego działania jest interpretowana wieloaspektowo. W jednym ze swoich nurtów określonym jako stanowisko preferencyjne zakłada, że czynnikami warunkującymi działanie jednostki są jej preferencje i związane z nimi motywy działania. W efekcie działanie jednostki zorientowane jest na osiągnięcie pożądanego przez nią celu. W drugim nurcie nazywanym stanowiskiem ograniczeń teoria bazuje na założeniu, że działanie jednostki (podmiotu) określane jest z jednej strony poprzez ograniczenia, w kontekście których jednostka funkcjonuje i które zakłócają jej szanse osiągnięcia celu z drugiej zaś – warunkowane jest przez szanse i możliwości działania sprzyjające osiągnięciu pożądanego efektu. Z kolei trzeci nurt interpretacyjny rozwinięty w ramach tejże teorii – określany jako stanowisko maksymalizacji użyteczności – bazuje na założeniu, że jednostka, dążąc do osiągnięcia pożądanego celu, dokonuje wyboru pomiędzy alternatywnymi strategiami działania, dostosowując własny wybór do przesłanek użytecznych (gdzie kryterium stanowi maksymalizacja zysku).

W ramach teorii racjonalnego działania rozwinęła się jej wersja wąska oraz szeroka. Wąska wersja bazuje na założeniach, w których uznaje się, że rzeczywistość jest przez uczestniczący w niej podmiot postrzegana w sposób prawidłowy, w kolejnym założeniu przyjmuje się, że znaczenie dla jednostki mają jedynie bodźce i motywy działania o charakterze materialnym, następnie zakłada się, że jednostki w swoim działaniu dokonują kalkulacji potencjalnych kosztów, a jednocześnie, że dysponują pełnym zestawem informacji dotyczących określonego wycinka rzeczywistości stanowiącego kontekst ich działania; kolejne założenie mówi, iż z punktu widzenia

zewnętrznego obserwatora działające jednostki rzeczywiście swoim działaniem maksymalizują własny zysk. Z kolei szeroka wersja bazuje na „ograniczonej racjonalności”. Jej zwolennicy zakładają, że motywy działania związane są z oczekiwaniami różnie interpretowanych kosztów oraz zysków, a także zależne są od interpretacji znaczenia faktów społecznych. Preferencje działania stanowią przy tym pochodną subiektywnej oceny znaczenia owych faktów z perspektywy działającej jednostki, a uznany przez nią bilans zysków i kosztów danej decyzji może być inny niż bilans określany z perspektywy podmiotu zewnętrznego – obserwatora. Krytyka teorii racjonalnego wyboru bazuje zwykle na przypisaniu jej charakteru cyrkularnego, gdyż zmienna zależna (działanie, zachowanie) jest traktowana jako wystarczająca dla założenia, że zmienne niezależne (motywacje i przekonania) mają określoną wartość. Ważne jest jednak w tym przypadku kolejne założenie odnoszące się do faktu, iż w sytuacji, gdy przyjmuje się, że implikowana zmienna niezależna (norma, przekonanie) wyjaśnia fakt zaistnienia zmiennej zależnej, jaką jest działanie oporowe, a jednocześnie twierdzeniu takiemu nadawana jest wartość teoretyczna, ma miejsce uzasadnienie cyrkularne bądź tautologiczne.

Teoria oczekiwanej wartości jest jedną z modyfikacji teorii racjonalnego działania, zakłada ona, że jednostka jest świadoma możliwości podjęcia którejś z alternatywnych strategii działania, wybór uzależniony jest zaś od jego przewidywanych konsekwencji. Korzyści wynikające z działania oraz prawdopodobieństwo uzyskania owego efektu w ocenie jednostki są przez nią „pomnażane”. Jednostka jest najbardziej skłonna do podejmowania działań, których efektem przypisuje istotną wartość, a jednocześnie zakłada, że owe efekty są osiągalne. Jest to jednocześnie model teoretyczny wyjaśniający kształtowanie się preferencji, która jest traktowana jako rozwijająca się wtedy, gdy jednostka zakłada, że dysponowanie nią będzie powodowało określone korzyści, traktowane jednocześnie jako dostępne dla niej (OPP, 2009, s. 6).

Teoria postaw rozwinięta przez Martina Fishbeina i Iceka Ajzena zawiera założenie, iż jednostka przypisuje obiektowi wartość (znaczenie), jeżeli jest on przez nią kojarzony z cechami, które owa jednostka pozytywnie ewaluuje (wobec których przejawia preferencję). Ocena kierowana wobec obiektu jest w efekcie wypadkową postaw, którymi jednostka dysponuje wobec poszczególnych, przypisywanych owemu obiektowi cech. Z kolei teoria dysonansu i teoria równowagi zogniskowane są na relacjach między poszczególnymi elementami kreującymi struktury poznawcze jednostki. Analizowane w ramach tychże teorii są uwarunkowania zmiany modeli poznawczych, identyfikowane są ich podstawowe elementy, których modyfikacja powoduje zmianę interpretacji poszczególnych aspektów rzeczywistości. Zmiana jest traktowana jako pochodna dysonansu oraz zachwiania równowagi w obrębie struktur poznawczych (OPP, 2009, s. 7).

Kolejną przytoczoną przez Karla-Dietera Oppa teorią, poprzez odniesienie do której wyjaśniane są działania o charakterze oporu, jest bazująca na założeniach Henri Tajfela teoria tożsamości społecznej. Tożsamość społeczna jest interpretowa-

na jako część autodefinicji (oraz samooceny) jednostki, wynika ona z posiadanej przez nią wiedzy związanej z przynależnością do grupy społecznej wraz z wartością przypisywanemu owemu członkostwu. Zgodnie z analizowaną teorią ludzie mają tendencję do porównywania grup, których są członkami z grupami zewnętrznymi. W sytuacji gdy grupa, do której jednostka należy, dysponuje niższym statusem niż grupa zewnętrzna, tożsamość społeczna owej jednostki ulega osłabieniu. Jednostki dążą do uzyskania korzystnej tożsamości społecznej, a tym samym, należąc do grupy o niskim statusie, są skłonne do opuszczenia grupy dotychczasowej przynależności i włączenia się do innych grup lub też mogą przyjąć strategię ukierunkowaną na wprowadzenie zmiany w kontekst sytuacji kreującej niski status grupy, której są członkami. Z drugą ze wskazanych strategii związane są działania ukierunkowane na redefinicję lub zmianę atrybutów stanowiących przedmiot porównań między grupami, mogą być także podejmowane typowe strategie sprzeciwu – oparte np. na proteście. Słabością teorii Tajfela jest brak doprecyzowania, w jakich sytuacjach podejmowane są poszczególne strategie działania (OPP, 2009, s. 7–8).

Przegląd szerokiego spektrum badań prowadzonych przez przedstawicieli nauk społecznych w odniesieniu do przedmiotu oporu wskazuje na uzasadnione możliwości wykorzystania zróżnicowanych strategii badawczych podporządkowanych różnym paradygmatom. Ich zestawienie pozwala na uzyskanie stosunkowo holistycznego obrazu badanego przedmiotu, zasadne okazuje się również w tym przypadku stwierdzenie Kena Plummera wskazującego, iż każda dyscyplina naukowa (a w ich ramach każda strategia badawcza) prezentuje obraz rzeczywistości skonstruowanej z wyselekcjonowanych elementów. Efektem jest marginalizacja zmieniających nieuwzględnianych w danym procesie badawczym, a następnie selektywność prezentowanych interpretacji (PLUMMER, 2009, s. 515). Zestawienie analiz prowadzonych w ramach badań opartych na zróżnicowanych modelach paradygmatycznych i różnych strategiach pozwala na częściowe radzenie sobie ze wskazanymi ograniczeniami.

III. Opór jako pochodna refleksyjności, podmiotowości i kapitału kulturowego

Podmiotowość jest traktowana jako jedna z podstawowych zmiennych w analizach z zakresu pedagogiki społecznej, psychologii społecznej, teorii pracy socjalnej. Jest przy tym wskazywana jako jedna z głównych kategorii określających dyspozycje do podjęcia oporu społecznego. Dualizm podmiot – przedmiot rozwinięty został przez twórców filozofii nowożytnej. W ujęciu Floriana Znanieckiego formą podmiotowości jest jedność świadomości oraz zdolność do obierania za przedmiot refleksji aktu myślenia. Podmiotowość to źródło idei (analogicznie do wykorzystywanych w refleksji filozoficznej kategorii duszy). Funkcjonowanie podmiotowe zakłada dysponowanie wyobrażeniami, wrażeniami, pojęciami, wolą oraz uczuciami (ZNANIECKI, 1991a, s. 148–151). Podmiotowość określa aktywną partycypację w rzeczywistości społecznej, wywieranie wpływu na jej jakość, współkreowanie jej, definiowanie przez jednostkę zarówno zewnętrznych wobec niej faktów społecznych, jak i własnej tożsamości (por. MODRZEWSKI, 2004, s. 48). W ujęciu Zbigniewa Pietrasińskiego podmiotowość jest kompetencją wywierania wpływu na rzeczywistość, realizowania preferowanego kierunku zmian w jej obrębie. Działania będące jej pochodną są koordynowane wartościami oraz standardami, z którymi jednostka identyfikuje się (podają za: GÓRNIKOWSKA-ZWOLAK, 1999, s. 81). Podmiotowość to zestaw cech określających zdolność jednostki do wywierania wpływu na charakter własnego funkcjonowania (JARYMOWICZ, 2008, s. 10). Jest to kategoria interdyscyplinarna, jest przedmiotem analizy podejmowanej m.in. w kontekście pedagogiki, socjologii, psychologii, filozofii. Jest traktowana jako istotny aspekt tożsamości i odnosi się do takich kategorii, jak: sprawczość, poczucie dyspozycji do refleksyjnego konstruowania własnej biografii. Współistnieje więc z kategoriami takimi, jak: emancypacja oraz transgresja. Jej przeciwieństwem jest z kolei reifikacja. Biorąc pod uwagę cały system teoretyczny pedagogiki społecznej, można stwierdzić, że podmiotowość jest

jedną z jej naczelných kategorii czy też – jak wskazuje Jerzy Szmagałski – jest przyjętą w jej obrębie zarówno celem, jak i środkiem działania (podają za: GÓRNIKOWSKA-ZWOLAK, 1999, s. 81). Koresponduje ona z kategoriami takimi, jak wolność i odpowiedzialność, jest warunkiem transgresji. Późnonowoczesna refleksja, której przedmiotem jest podmiotowość, nawiązuje intensywnie do koncepcji indywidualizmu, refleksyjności, deliberacji, autonomii oraz subiektywności (por. WIEVIORKA, 2011, s. 11–24). W podobny sposób do głównych kategorii uwzględnianych w teorii oporu Henry Giroux zalicza: intencjonalność działania, świadomość, zdrowy rozsądek (racjonalność) (GIROUX, 2010, s. 134). Zdaniem Marii Jarymowicz kategoria podmiotowości jest znaczeniowo bliska pojęciom „człowieka inicjującego, aktywnego, »transgresyjnego«, otwartego na świat” (JARYMOWICZ, 2008, s. 9). Przejawami podmiotowości w tym ujęciu jest świadomość siebie, własnego systemu wartości, potrzeb, aspiracji, zdolność samokontroli, uzyskiwania dystansu wobec siebie oraz określania reguł funkcjonowania w relacjach społecznych. Richard Rorty, nawiązując do myśli Fryderyka Nietzschego, stawia tezę, że wypracowanie przez jednostkę atrybutów będących wskaźnikami podmiotowości umożliwia jej przeciwstawianie się ponowoczesnej przygodności. Podmiotowość można w takim ujęciu zinterpretować jako rodzaj autokreacji, rozwijania samoświadomości, kreowanie narracji odnoszących się do własnej tożsamości oraz preferowanego modelu biografii, w tym kreowanie narracji opozycyjnych wobec modeli powszechnie w danym kontekście społecznym przyjętych. Podmiotowość w takim ujęciu jest traktowana jako kategoria bliska transgresji (rozumianej jako wola samoprzezwyciężenia) (RORTY, 2009, s. 57–60).

Podmiotowość może być analizowana w odniesieniu do trzech kontekstów funkcjonowania człowieka: do kontekstu orientacyjnego i poznawczego, następnie do kontekstu emocjonalnego i motywacyjnego oraz do kontekstu wykonawczego (JARYMOWICZ, 2008, s. 11). Można w tym przypadku zauważyć oczywiste podobieństwo do ujęć definicyjnych kategorii postaw, podmiotowość może być więc traktowana jako istotny element reprezentowanej przez jednostkę postawy umożliwiającej partycypację społeczną, będącą antynomią marginalizacji i wykluczenia społecznego (MODRZEWSKI, 2008, s. 492). Ewa Marynowicz-Hetka, odwołując się do myśli Paula Ricoeura, wskazuje na kategorię człowieka zdolnego do działania. Zdolność owa operacjonalizowana jest poprzez wykorzystanie kategorii: zaangażowania, przyrzeczenia i wierności. Z kolei w ujęciu Myriam Revault d'Allonnes zdolność do działania obejmuje kompetencję wyrażania opinii, zdolność dokonywania ewaluacji własnych możliwości i perspektyw, skuteczności w planowanym działaniu, następnie obejmuje dysponowanie siłą sprawczą, gotowość do podejmowania inicjatywy, kolejnym elementem jest kompetencja dokonywania samorefleksji, kreowanie tożsamości narracyjnej, ostatnią wymienioną zmienną określającą zdolność do działania jest gotowość do przestrzegania umów, wywiązywania się z podjętych zobowiązań (MARYNOWICZ-HETKA, 2007, s. 558).

Refleksja pedagogów społecznych zogniskowana jest wokół zagadnień aktywności i aktywizacji społecznej, przekształcania środowisk wychowawczych zgodnie

z potrzebami rozwojowymi żyjących w ich obrębie jednostek oraz poprzez wykorzystanie istniejących w kontekście tychże środowisk sił – kapitałów społecznych i kulturowych. Są to kategorie mocno nawiązujące do idei podmiotowości (por. GÓRNIKOWSKA-ZWOLAK, 1999, s. 81–82). Jednym z kluczowych i klasycznych wyrazów przywiązania normatywnego do tejże idei jest teoria sił społecznych. Helena Radlińska określiła wspomnianą kategorię jako wyrażające się w działaniu bądź określające możliwość ich podjęcia uzdolnienia, kapitały, potencjały jednostek bądź grup. Odpowiednio wyodrębniła siły jawne i ukryte oraz indywidualne i zbiorowe (podają za: KAMIŃSKI, 1972, s. 39–40). Z kategorią sił społecznych koresponduje rozwinięta w obrębie teorii pracy socjalnej koncepcja *empowerment*, dokładniejsza jej interpretacja została podjęta w rozdziale X niniejszym pracy.

Kategorię podmiotowości w istotny sposób uzupełnia konstrukt kapitału kulturowego. W klasycznym ujęciu, zaproponowanym przez Pierre'a Bourdieu, jest on analizowany poprzez uwzględnienie trzech elementów (będących jego indykatorami). Są to: aspekt ucieleśnienia, aspekt instytucjonalny oraz aspekt uobiektywniony. Ucieleśnienie określane jest poprzez zinternalizowany przez jednostkę *habitus*, składają się na niego m.in. uczestnictwo kulturowe, preferencje, gust, aspiracje. Wskaźnikiem aspektu instytucjonalnego jest wykształcenie oraz posiadane kredencjały, zaś aspekt uobiektywniony wyraża się poprzez posiadanie dóbr kulturowych będących atrybutami prestiżu i świadomości wartości kulturowej (np. posiadanie dzieł sztuki, antyków). Kapitał kulturowy jest w ujęciu Pierre'a Bourdieu przedmiotem reprodukcji międzygeneracyjnej, jednocześnie jednak, jak sugerują badania społeczne w systemach o charakterze późnonowoczesnym, relatywnie (w porównaniu z systemami *stricte* nowoczesnymi) zwiększa się otwartość międzygeneracyjna¹. Interpretacja takiego stanu rzeczy związana jest z założeniem o promowanej kategorii wolności wyboru oraz osłabieniu relacji ze środowiskami socjalizacji pierwotnej adolescentów. Dodatkowo matryce kreowania *habitusów* mogą być związane z reprezentacjami medialnymi, profesjonalizacją i różnicowaniem rynku pracy, konsumeryzmem oraz zwiększającymi się możliwościami (jak również wymogami) mobilności przestrzennej (KRAAYKAMP, VAN EIJCK, 2010, s. 210–216). Kapitał kulturowy może być także analizowany jako zespół kompetencji cywilizacyjnych usprawniających codzienne funkcjonowanie jednostki w przestrzeni społecznej, sprzyjających poprawie jej jakości życia oraz uzyskaniu satysfakcjonującego (korzystnego) statusu społecznego. Tak rozumiejąc kategorię kapitału społecznego, Steven Threadgold i Pam Nilan włączają w zakres indykatorów jego jakości kompetencje zarządzania ryzykiem (THREADGOLD, NILAN, 2009). Można przyjąć tezę, że korzystny kapitał kulturowy sprzyja kreowaniu kapitału społecznego. Francesca Borgonovi, powołując się na wyniki licznych opracowań, wskazuje, że wysoki poziom wykształcenia sprzyja rozwijaniu postaw zaufania społecznego

¹ Prowadzone na początku lat 90. badania Shavita i Blossvelda wskazały, że w rankingach otwartości międzygeneracyjnej przodowały Szwecja i Holandia.

i tolerancji, które z kolei umożliwiają kreowanie więzi prowadzących do uzyskania kapitału społecznego (BORGONVI, 2012, s. 146–147).

Refleksyjność oraz podmiotowość są w literaturze przedmiotu traktowane jako znajdujące się u podstaw motywacji określających działania oporowe. Zdaniem Karla-Dietera Oppa działania oporowe podejmowane są wtedy, gdy przedstawiciele określonej grupy społecznej interpretują kontekst własnego funkcjonowania jako opresyjny, a przy tym antycypują możliwość uzyskania w wyniku podjętych działań korzyści społecznych, dysponują także przekonaniem, że indywidualne uczestnictwo w działaniu o charakterze sprzeciwu jest aktem znaczącym (OPP, 2009, s. 3).

Można przyjąć tezę, że rozwojowi podmiotowości sprzyja kontekst społeczeństwa późnonowoczesnego. Charakterystyczna jest dla niego utrata popularności przez kategorię zobowiązań wobec grup społecznych lub instytucji, kreowanie tożsamości w toku socjalizacji wtórnej jest w takiej sytuacji interpretowane jako realizowane na bazie wyboru. Dokonywanie jednak owych wyborów wymaga rozwinięcia szeregu kompetencji, w tym kompetencji zarządzania ryzykiem oraz krytycznej analizy informacji. Późna nowoczesność kreuje kontekst dokonywania refleksyjnej konstrukcji tożsamości na bazie licznych dostępnych w przestrzeni społeczno-kulturowej matryc. Tożsamości mogą być przy tym sfragmentaryzowane, nie muszą być więc wewnętrznie spójne (por. COTÉ, LEVINE, 2008, s. 3–10).

W prowadzonej w obrębie nauk społecznych refleksji nad podmiotowością analizowane są jej uwarunkowania strukturalne oraz indywidualne. W odniesieniu do kontekstów strukturalnych refleksja dotyczy czynników działania: ekonomicznych, społecznych, politycznych, kulturowych. Z kolei wśród czynników indywidualnych wskazywane są motywy działania oraz aspiracje. W perspektywie psychospołecznej przyjmuje się, że tożsamość stanowi wypadkową obu kategorii czynników (por. COTÉ, LEVINE, 2008, s. 11). Interpretacje dotyczące podmiotowości uzyskują istotną specyfikę (ambiwalencję) w sytuacji odnoszenia ich do teorii marksistowskiej, interpretującej świadomość jednostki oraz jej tożsamość jako pochodną determinacji ekonomicznej, przy jednoczesnym uwzględnieniu założeń dotyczących fałszywej świadomości oraz znaczenie ideologii w interpretacji tożsamości (RABY, 2005, s. 155). Z kolei Judith Butler, podejmując problematykę tożsamości, stawia tezę, iż jest ona odpowiedzią na przyjęty w danym kontekście społecznym model/ideał normatywny, a nie jedynie pochodną doświadczeń jednostki, w efekcie takie cechy tożsamości jak jej ewentualna ciągłość, spójność są efektem dyskursów normatywizujących, a nie logicznymi bądź analitycznymi atrybutami naturalnymi dla podmiotu. Tożsamość² jest przez Butler traktowana jako efekt praktyk dyskursyw-

² Tożsamość jest traktowana jako jedna z głównych kategorii nauk społecznych i humanistycznych. Jest to pojęcie posiadające interdyscyplinarne zastosowanie. Jest to definicja, jaką podmiot wypracowuje na własny temat, posiada charakter kontekstualny, jest źródłem znaczeń o charakterze zindywidualizowanym i jest konstruowana poprzez odniesienie do społecznie istotnych matryc (ról społecznych, przynależności, kodów, np. językowych itp.) (WNUK-LIPIŃSKI, 2004, s. 207–208). Jest to pojęcie określające odniesienie społeczne jednostki, jej samoodniesienie, indywidualnie zdefiniowaną

nych (BUTLER, 2008, s. 69–71). Podmiotowość jest z kolei traktowana przez Judith Butler jako zdolność jednostki do samodeterminacji, jest to tożsamość kognitywna (BUTLER, 2008, s. 72).

Susan Seymour wskazuje na poststrukturalistyczną podmiotowość jako kluczową kategorię pozwalającą na wyjaśnianie kategorii oporu podejmowanego w warunkach hegemonii kulturowej. Podmiotowość jest traktowana przez cytowaną socjolog jak podstawowa dyspozycja umożliwiająca przerwanie procesu reprodukcji kulturowej i zapoczątkowania transformacji. Istotnym aspektem analizy jest przy tym proces, w czasie którego jednostka pozostaje zakorzeniona w danym kontekście kulturowym, jej działania nie są jednak przez niego zdeterminowane, uzyskuje ona zdolność krytycznej interpretacji rzeczywistości, czyli poznaje system opozycyjnych (lub alternatywnych) wobec systemu dominującego znaczeń kulturowych, internalizuje je oraz uzyskuje kompetencje odpowiedniego do nich działania. W efekcie w ramach studiów dotyczących kategorii oporu obok analiz zogniskowanych na kategorii relacji między podmiotem sprawującym władzę i podporządkowanymi podmiotami wyewoluował kierunek zogniskowany na identyfikacji motywów działania podmiotów będących promotorami, liderami lub uczestnikami ruchów, których celem jest zmiana społeczna, jak również na rozpoznawanie przyczyn, z powodu których doznające niesprawiedliwych okoliczności jednostki i grupy społeczne nie podejmują potencjalnie sprzyjających zmianie owych okoliczności działań o charakterze oporu (SEYMOUR, 2006, s. 304–305).

Opór jest kategorią działania oraz pochodną specyficznego rodzaju postaw, a w efekcie – zgodnie z sugestią Alaina Touraine’a – w dotyczących tejże kategorii analizie konieczne jest uwzględnienie znajdujących się u ich podstaw orientacji normatywnych – wartości i norm, będących przedmiotem identyfikacji aktorów społecznych (TOURAINÉ, 2010, s. 62). Kategoria działania ma znaczenie interdyscyplinarne, jest przedmiotem zainteresowania m.in. psychologii (w tym psychologii społecznej), socjologii, pedagogiki. Zdaniem Jacka Piekarskiego jest to jedna z naczelných kategorii teorii pedagogicznej. Działanie jest aktywnością sensownie ukierunkowaną, ma ono znaczenie moralne oraz implikuje przyjęcie podmiotowej koncepcji aktora społecznego i podejmowanej przez niego aktywności (por. PIEKARSKI, 2007a, s. 93–96). W ujęciu Floriana Znanieckiego działaniem jest już sam akt myślenia (proces poznawczy), cytowany socjolog twórcze myślenie zestawia z kategorią odczuwania estetycznego oraz czynu moralnego, zakłada, że jest ono najwyższym przejawem świadomości (ZNANIECKI, 1991c, s. 98–99).

rolę oraz wyobrażenie o rolach będących pochodną normatywnej konstrukcji społecznej (MISZTAŁ, 2000, s. 145). W kontekście społeczeństwa ponowoczesnego tożsamość konstruowana jest poprzez odniesienie do matryc związanych z globalizacją, konsumeryzmem, wirtualizacją, zarządzaniem ryzykiem. Zbyszek Melosik i Tomasz Szkudlarek wyróżniają na ich bazie następujące typy tożsamości: tożsamość globalna każda, globalna przezroczysta, upozorowana, tożsamość typu supermarket, tożsamość typu amerykańskiego oraz tożsamość typu brzytwa (MELOSİK, SZKUDLAREK, 1998). Zygmunt Bauman wyróżnia tożsamość koczownika, włóczęgi, turysty i gracza (por. BAUMAN, 1996, s. 326–331). Zbyszek Melosik wskazuje na tożsamość globalnego nastolatka (MELOSİK, 2002a, s. 21–25).

W perspektywie pedagogicznej kategoria działania analizowana jest w kontekście normatywnym, uwzględniany jest porządek działania obejmujący jego cel, uzasadnienie oraz strategię (obejmującą metody, techniki, narzędzia) jego osiągnięcia (PIEKARSKI, 2007a, s. 96–97). Biorąc pod uwagę przytoczone analizy, można przyjąć, że wśród innych kategorii działań również opór może być eksplorowany w perspektywie pedagogicznej, gdzie uwzględniane byłyby trzy wskazane powyżej aspekty (cel, uzasadnienie oraz strategia). Podobnie jak w interpretacji socjologicznej, również w refleksji pedagogicznej typowo przyjmuje się koncepcję działania jako aktywności celowej, zamierzonej (podmiot nie jest zdeterminowany do określonego rodzaju aktywności, jest ona pochodną wyboru, posiada więc znaczenie moralne) oraz instrumentalnej (odnoszącej się do kategorii środka i celu). Działanie ma przy tym cechę racjonalności, przy czym wyodrębnić można racjonalność formalną i racjonalność rzeczową. Racjonalność formalna dotyczy preferencji kierowanej wobec środków skutecznych, prowadzących do osiągnięcia założonego celu. Z kolei racjonalność rzeczowa związana jest z wyznaczaniem celów. Działanie jest traktowane jako racjonalne wtedy, gdy cele są zgodne ze standardami uznanymi w obrębie danej grupy, z przyjętą w ich obrębie hierarchią motywów i preferowanych celów (por. PIEKARSKI, 2007a, s. 100–103).

Działanie jest zorientowane normatywnie, jest koordynowane systemami wartości, będącymi przedmiotem identyfikacji podmiotu. W ujęciu Floriana Znanieckiego wartość (w kontekście filozoficznym) jest analizowana jako kategoria metafizyczna bądź praktyczna. Określa właściwość obiektu, relację między obiektami albo sam obiekt. Może mieć charakter absolutny (dodatkowo może być traktowana w ujęciu realistycznym bądź idealistycznym) lub względny. Wartość rozumiana w ujęciu względnym jest pochodną relacji między podmiotem a przedmiotem, jak również jako relacja podmiotu wobec określonego atrybutu przedmiotu, obejmując postrzeganie go, wyobrażenia odnoszące się do niego bądź uczucia jakie podmiot uzyskuje w odniesieniu do przedmiotu (ZNANIECKI, 1991a, s. 75–84). W nawiązaniu do tez Floriana Znanieckiego przyjąć można, że uznane przez podmiot wartości, którym przypisuje on znaczenie racjonalne, są pochodną uzyskanej przez niego przefiltrowanej wizji (interpretacji) rzeczywistości, myślenie racjonalne jest zdaniem klasyka socjologii „wyodrębnieniem pewnych jedynie stosunków pomiędzy zjawiskami” (ZNANIECKI, 1991a, s. 89). W efekcie, analizując wartości stanowiące symboliczną (niematerialną) podstawę podejmowanych działań oporowych, pomocne jest podjęcie hermeneutycznej analizy ich interpretacji przez podmiot (traktujący je w sposób będący pochodną specyficznego systemu socjalizacji, w której uczestniczył).

W perspektywie socjologicznej kategoria działania jest – zdaniem Jacka Piekarskiego – odnoszona do strategii posiadających znaczenie dla zachowania bądź destabilizacji porządku społecznego. Zarówno z punktu widzenia perspektywy socjologicznej, jak i pedagogicznej istotną kategorią związaną z eksplorowaniem specyfiki zmiennej działania jest zmiana społeczna, do której aktywność potencjalnie może

prorowadzić (PIEKARSKI, 2007a, s. 97). Jak zostało to już przedstawione we wcześniejszych fragmentach niniejszego opracowania, zmiana stanowi istotny element refleksji nad oporem. Dodatkowo w niniejszym opracowaniu przyjęto roboczą definicję kategorii oporu jako działania bazującego na motywie wprowadzenia zmiany w kontekst porządku postrzeganego jako odbiegający od stanu preferowanego.

Refleksja, której przedmiotem jest działanie, implikuje określenie relacji między jednostką a społeczeństwem. Działanie ma aspekt podmiotowy, ale jednocześnie jest realizowane w obrębie środowiska (społecznego, wychowawczego), w obrębie którego jednostka egzystuje (PIEKARSKI, 2007a, s. 99). W interpretacji Henry'ego Giroux specyfika oporu jest pochodną dialektycznej interakcji między podmiotowością aktora społecznego a strukturą społeczną, w obrębie której działa. Podmiotowe działanie i doświadczenie są traktowane jako istotne czynniki zapośredniczające relacje między strukturą społeczną a biografiami indywidualnymi. Podmiotowość wyrażająca się w działaniu powoduje, że dominacja funkcjonuje z nią w relacji dialektycznej, w efekcie nie uzyskuje formy dopełnionej (GIROUX, 2010, s. 123; 133). Michel Wieviorka wskazuje na dwie perspektywy interpretacji kategorii podmiotu. Jedna z nich odnosi się do obrony jednostki przed czynnikami systemowymi związanymi z władzą, określa wymykanie się jej, dążenie do przetrwania. Koresponduje w tym ujęciu z oporem, odmową uczestnictwa w określonym porządku społecznym, odrzuceniem arbitralnie nadanych ról społecznych oraz norm. Druga perspektywa określa zdolność do bycia, celowego, refleksyjnego konstruowania własnych doświadczeń, zdolność do rozwijania własnej autonomii (WIEVIORKA, 2011, s. 19–20). W ujęciu Alana Touraine'a podmiotowość aktora społecznego wyraża się w jego samoświadomości (zdolności identyfikowania własnych potrzeb, aspiracji, świadomości doznawania opresji) oraz w zdolności podejmowania oporu skierowanego przeciwko presji zewnętrznej oraz implikującym manipulację strategiom uwodzenia (TOURAINÉ, 2007, s. 154). Podmiotowość koresponduje z kategorią transgresji, nawiązuje przy tym do kategorii refleksyjności, aktor społeczny przekształca sytuację, będącą przedmiotem jego doświadczenia, w działania nacechowane wolnością. Jest to kategoria bliska oporowi, gdyż aktor społeczny w przyjętej interpretacji wyraża sprzeciw wobec określonych aspektów rzeczywistości społecznej. Jednocześnie opór w takiej interpretacji współlistnieje z kreatywnością (podaję za: WIEVIORKA, 2011, s. 12–26). Jest ona warunkiem czynnego uczestnictwa w przestrzeni społecznej; jednostka pozbawiona podmiotowości to jedynie jej bierny uczestnik, podmiot jest zarówno kreatorem, jak i odbiorcą faktów społecznych, w kontekście których działa. Podmiotowość określa dyspozycję jednostki do konstruowania własnej biografii, jest przeciwieństwem reifikacji (ERENC, 2008, s. 70). Wyraża zaufanie jednostki do własnej sprawczości oraz zdolność działania i osiągania celów (SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 316). Kategoria podmiotowości w sposób uzasadniony może być zestawiana z dążeniem jednostki do uzyskania stanu autonomii i względnej niezależności od wpływów i sił zewnętrznych. Zdaniem Ericha Fromma człowiek w toku swojego rozwoju dąży do

niezawisłości oraz wolności, istotny w tym procesie jest akt zerwania pierwotnej więzi, którego następstwem jest indywiduacja bazująca na wzroście poczucia własnej siły oraz wzmagającej się samotności, której pochodną jest poczucie bezsilności i niepokoju. Przebieg procesu indywiduacji jest wypadkową specyfiki kontekstu społecznego, stanowiącego środowisko życia jednostki oraz jej cech podmiotowych (FROMM, 2001, s. 44–45).

Zdaniem Daniela G. Solórzano i Dolores Delgado Bernal jedną z głównych kategorii teorii oporu jest aktywność jednostki doznającej opresji i zdolność wywierania przez nią wpływu na istniejące struktury społeczne, jest to jednocześnie element różnicujący wskazaną grupę teorii od deterministycznych teorii reprodukcji (SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 315). Koresponduje z nią kategoria autonomii. Zdaniem Gwyna Williamsa w literaturze przedmiotu występują zróżnicowane interpretacje jej roli w podejmowaniu działań oporowych. W wielu interpretacjach jest ona traktowana jako warunek oporu, natomiast w perspektywie nawiązującej do modelu teoretycznego Michela Foucaulta jest traktowana jako pochodna dominacji i element związanych z dominacją technik. Autonomiczne jednostki w takim rozumieniu internalizują dyscyplinę, w efekcie uznając jej zasadność i podporządkowując się jej. W perspektywie traktującej autonomię jako warunek podjęcia oporu implikowany jest fakt dysponowania krytyczną świadomością sytuacji społecznej, kompetencją podejmowania refleksji krytycznej, zaś podejmowanie działań oporowych jest traktowane jako pochodna decyzji jednostki (WILLIAMS, 2008, s. 64).

Stellan Vinthagen i Mona Lilja wskazują na typowe czynniki określające potencjał oporowy jednostki, wymieniają wśród nich: przynależność do grupy podporządkowanej, doznanie związanej z tym faktem frustracji, oraz dysponowaniem kapitałem umożliwiającym podjęcie działań oporowych, który z kolei związany jest ze świadomością własnej podmiotowości, sprawstwa i kompetencji przeciwstawienia się opresji (cechy określane przez Stellana Vinthagen i Monę Lilja jako *empowerment*) (VINTHAGEN, LILJA, 2007).

Specyfika podmiotowości aktora społecznego jest jednym z aspektów jego tożsamości. W ujęciu Petera J. Burke'a tożsamość to zbiory znaczeń, które ludzie odnoszą wobec samych siebie. Określają one aktorów społecznych jako członków grup, realizatorów ról społecznych oraz jako samodzielne podmioty. Jednocześnie modele tożsamości określane są normami – standardami społecznymi wskazującymi na ich prawidłowość bądź nieprawidłowość (zgodność lub niezgodność z owymi standardami). W efekcie tożsamość jednostki łączy ją ze strukturą społeczną. Burke wskazuje na trzy aspekty tożsamości, którymi są tożsamość społeczna, tożsamość roli oraz tożsamość osoby. Tożsamość społeczna odnosi się do tożsamości grupowej i kategoryjnej, jest konstruowana na bazie członkostwa w grupie, co jest weryfikowane poprzez podobieństwo jednostki do innych uczestników grupy. Jest to aspekt tożsamości eksponujący zróżnicowania międzygrupowe. Tożsamość roli z kolei jest weryfikowana przez pryzmat aspektu behawioralnego (działania

jednostki) oraz relacji z przeciwnościami i komplementarnością z efektami działania innych wykonawców ról. Tożsamość podmiotu odnosi się do uznanych kulturowo cech przypisywanych jednostce i kierowanych wobec niej oczekiwań, są to znaczenia weryfikowane i kontrolowane poprzez interakcje z innymi podmiotami w przestrzeni społecznej (BURKE, 2009, s. 114–121). Specyficzna interpretacja podmiotowości i tożsamości występuje w ponowoczesnym modelu teoretycznym. Jest to tożsamość dyskursywna, będąca przestrzenią złożonych – z możliwością niespójności wewnętrznej, wieloznacznych pozycji podmiotowych (CONTU, 2008, s. 369).

Funkcjonowanie podmiotowe związane jest ze specyfiką systemu społecznego, w obrębie którego ma miejsce. Określa je kontekst normatywny oraz dominujące matryce charakteryzujące znormalizowane modele tożsamości. Można przyjąć tezę, że sprzyjający kontekst dla rozwoju podmiotowości określają uwarunkowania społeczeństwa późnonowoczesnego, interpretujące tożsamość jako projekt indywidualny, emancypujące jednostkę z kontekstu zastanych przez nią w toku socjalizacji matryc, uzyskuje ona komunikat, iż są to konteksty przygodne, mogące stanowić zarówno źródło ryzyka, jak i kapitałów. Jednostka jako aktor społeczny jest w takiej sytuacji zachęcana do refleksyjnej ich rewizji oraz wdrażania potencjalnych modyfikacji związanych z jej funkcjonowaniem w ich obrębie. Podmiotowość stanowi przy tym istotną kategorię pedagogiki społecznej, teorie podmiotowości precyzyjnie korespondują z takimi kluczowymi dla pedagogiki społecznej teoriami i modelami, jak model i teoria sił społecznych, ważna z punktu widzenia teorii i praktyki pracy socjalnej koncepcja *empowerment* oraz teoria emancypacji.

Kontynuując podjęte zagadnienie, przedmiotem analiz podjętych w kolejnym rozdziale jest społeczny kontekst oporu.

IV. Społeczny kontekst oporu

W interpretacji C. Wrighta Millsa zdolność identyfikacji problemów publicznych – traktowanych jako efekt zagrożenia istotnych, powszechnie uznanych wartości – może być osłabiana lub wzmacniana w poszczególnych kontekstach historycznych i społecznych. Jako przykład Mills przytacza kontekst lat 30. XX wieku, określając nacechowany tego typu świadomością klimat społeczny jako stan rzeczy kreujący specyficzną erę polityczną (MILLS, 2007, s. 60–61). Właściwe okazuje się założenie określające, iż formy oporu społecznego bazują na zróżnicowanych uzasadnieniach w zależności od tego, czy realizowane są w kontekście nowoczesności, późnej nowoczesności czy też ponowoczesności. Nowoczesność, umownie umiejscawiana jest w obrębie dymensji czasowych obejmujących okres od XVII do połowy XX wieku (GIDDENS, 2008, s. 1). Charakteryzują ją¹ społeczne procesy i zjawiska, które skategoryzować można jako związane z kontekstem symbolicznym i światopoglądowym, aspektem stylów życia oraz warunkami ekonomicznymi. Na poziomie symbolicznym i światopoglądowym nowoczesność charakteryzowała się promocją zaufania wobec postępu traktowanego jako pochodna podejmowania działań racjonalnych, opartych na przesłankach naukowych (BAUMAN, 1999, s. 350). Zdaniem Alaina Touraine'a istotnym elementem światopoglądowym rozwoju nowoczesności była jej orientacja pro-transformacyjna, pozytywnie ewaluująca zmianę społeczną, koncentracja kapitałów w obrębie uprzywilejowanych pozycji statusowych skutkująca permanentnym konfliktem społecznym i antagonizmami, odpowiedzią na które stały się tendencje emancypacyjne (TOURAINÉ, 2013, s. 27–28). Na poziomie gospodarczym i ekonomicznym cechą

¹ Uznać przy tym można za oczywiste, iż przytoczony w dalszych fragmentach opracowania zestaw cech zarówno nowoczesności, jak i późnej nowoczesności i ponowoczesności jest – nawiązując do terminologii Maxa Webera – modelem idealnym, w poszczególnych, specyficznych kontekstach społecznych nie tylko występowanie pełnego zestawu owych cech, ale także proporcje między nimi mogą przyjmować zróżnicowany charakter (zob. EISENSTADT, 2006a).

nowoczesności była zwiększająca się zamożność społeczeństw przy jednoczesnym upowszechnianiu się pracy przemysłowej bazującej na tayloryzmie i fordyzmie², w oficjalnej ideologii szanse awansu społecznego traktowane są jako bazujące na zasadzie merytokracji. Jedną ze wskazywanych przez Karola Marksa konsekwencji tegoż procesu było zjawisko alienacji jednostki w procesie produkcji. Kolejną cechą nowoczesności, związaną z kontekstem pracy i gospodarki, jest biurokratyzacja oraz będące jej pochodną kreowanie relacji o charakterze anonimowym, bezosobowym, z przewagą więzi społecznych o charakterze przedmiotowym nad więziami podmiotowymi (por. BAUMAN, 1999, s. 350–351). Bazująca na nowoczesnej racjonalizacji biurokracja z kolei koresponduje z klasyczną, związaną z myślą marksistowską i neomarksistowską kategorią reifikacji³. Reifikacja polega na przedmiotowym postrzeganiu podmiotu, jego atrybutów, jak również interakcji między ludźmi. Relacje interpersonalne podporządkowane są w takiej sytuacji zasadzie utylitarności, kalkulacji ewentualnych gratyfikacji i profitów; częstą sytuacją jest

² Fordyzm jest pojęciem wprowadzonym do dyskursu naukowego w latach 30. XX wieku, określającym specyficzne cechy społeczeństwa podporządkowanego kapitalistycznemu modelowi ekonomii i gospodarki. Zasady jego funkcjonowania stanowią pochodną modelu nowoczesnej biurokracji. Fordyzm określa model praktyki pracy bazujący na założeniach teoretycznych taylorizmu, opiera się na tzw. naukowym modelu zarządzania, podziale pracy na proste czynności oraz opartej na wystandaryzowanym modelu specjalizacji pracy (LIPIETZ, 2006, s. 239). Nowoczesny charakter zarówno taylorizmu, jak i opierającego się na nim fordyzmu wyraża się w umiejscowionym u ich podstaw przekonaniu, że nauka może być wykorzystana jako narzędzie rozwiązywania problemów społecznych, ekonomicznych i gospodarczych, w tym – wzmacnianiu efektywności pracy, wzmacnianiu potencjału produkcyjnego oraz sprzyjaniu zwiększaniu udziału przedstawicieli niskich pozycji stratyfikacyjnych w będącym pochodną rozwoju produkcji antycypowanym dobrobycie (VAN HORN, SCHAFFNER, 2003, s. 537). W modelu fordystycznym przyjęta jest specyficzna interpretacja wynagrodzenia pracownika, gdzie zakłada się, że powinno być ono traktowane jako gratyfikacja za zachowanie dyscypliny i stabilnego porządku w miejscu pracy. Jednym z celów fordyzmu było umożliwianie uczestniczącym w związanych z nim instytucjach partycypacji w przestrzeni konsumpcji (LIPIETZ, 2006, s. 239). W licznych interpretacjach krytycznych dotyczących organizacji pracy według takiego schematu podkreślany jest jej reifikujący charakter będący pochodną powtarzania tych samych czynności przy linii produkcyjnej, żmudność oraz fizyczna forsowność pracy jednocześnie marginalizująca znaczenie aktywności intelektualnej, kreatywności, podejmowania decyzji, rzadkość sytuacji stymulujących pracownika do podejmowania inicjatywy oraz zachęcających do podejmowania odpowiedzialności związanej z zadaniami zawodowymi. W perspektywie subiektywnej jest on interpretowany jako kontekst pracy, w którym pracownik nie uzyskuje satysfakcji związanej z twórczym uczestnictwem w przestrzeni społecznej (JÜRGENS, WALSCH, DOHSE, 1993, s. 4–5). Model taylorizmu i fordyzmu okazał się nieadekwatny do specyfiki funkcjonowania gospodarczego społeczeństwa lat 70., głównie do uwarunkowań związanych z upowszechnianiem się informatyzacji oraz procesów związanych z globalizacją ekonomiczną, gospodarczą i polityczną. Dostosowany do warunków postindustrializmu model określany jako post-fordyzm charakteryzuje się promocją elastycznych modeli pracy w miejsce usztywnionych mechanizmów regulacyjnych oraz promocją specjalizacji wyrażających zapotrzebowanie środowisk lokalnych na określonego rodzaju dobra w miejsce produkcji masowej (LIPIETZ, 2006, s. 240).

³ Jest to pojęcie, które upowszechnił Georg Lukacs, Karol Marks z kolei posługiwał się terminami znaczeniowo bliskimi kategorii reifikacji, takimi jak: „alienacja”, „mistyfikacja”, „fetyszyzm” (PIŃKIN, 1987, s. 264).

zapośredniczenie ich przedmiotem (obiektym wymiany). Jest to pochodna ekspansji zasady racjonalności i instrumentalizacji. W ujęciu Georgy'ego Lukacsa konsekwencją reifikacji jest atrofia empatycznej identyfikacji z partnerem interakcji, jednostka przyjmuje postawę neutralnego obserwatora, nie jest skłonna do rozwijania tendencji do zaangażowanej praksis oraz troski o partnera interakcji (HONNETH, 2005, s. 95–103). Cechą nowoczesności jest także urbanizacja⁴, z kolei jej pochodną stanowi upowszechnianie się miejskiego stylu życia (por. BAUMAN, 1999, s. 350–351). Odnosząc się do społecznego kontekstu nowoczesności, Erich Fromm wskazuje na popularyzację szans dla rozwoju indywidualizmu. Fromm traktuje konsekwencje takiego procesu w sposób ambiwalentny, wskazuje, że zyskując prawo do rozwoju indywidualności, jednostka jednocześnie doznaje ryzyka samotności i bezsilności, dążąc do uniknięcia związanego z takim stanem rzeczy dyskomfortu, poszukuje ona przestrzeni zależności lub też orientuje się na rozwój wolności pozytywnej związanej z traktowaniem własnej biografii jako niepowtarzalnej i stanowiącej kontekst rozwoju oraz ekspresji w szerokim psychospołecznym wymiarze (FROMM, 2001, s. 18).

W drugiej połowie XX wieku pojawiły się specyficzne warunki związane z kontekstem pracy, osiągnięciami nauki oraz będącymi ich pochodną i przenikającymi do przestrzeni życia codziennego rozwiązaniami, ich efektem stało się wyodrębnienie kolejnego etapu w rozwoju społeczeństw określanego jako późna nowoczesność lub ponowoczesność⁵. Do wybranych atrybutów tego typu społe-

⁴ Urbanizacja jest zjawiskiem nowoczesnym poddawany wielokontekstowym interpretacjom, podejmowane są m.in. analizy traktujące ją jako zjawisko demograficzne, związane z kontekstem ekonomicznym i gospodarczym, kulturowym i społecznym. W perspektywie społecznej oraz kulturowej urbanizacja polega na upowszechnianiu się postaw, zachowań i systemów wartości specyficznych dla kultury miejskiej (REWERS, 2005, s. 86; WĘGLEŃSKI, 2002, s. 275–280). Jednocześnie, nawiązując do tez wypracowanych przez przedstawicieli szkoły chicagowskiej, stwierdzić można, że nie jest to kultura jednolita, ale nacechowana licznymi różnicowaniami o podłożu społeczno-demograficznym, gdzie istotną rolę odgrywa przynależność stratyfikacyjna. Tak analizowana przestrzeń miasta może być interpretowana jako kontekst występowania zróżnicowanych typów interakcji, w tym opartych na rywalizacji o ograniczone zasoby związane z atrakcyjnymi obszarami w przestrzeni miejskiej (por.: RADZIEWICZ-WINNICKI, 2008, s. 184–201; SIEMASZKO, 1993, s. 64–77)

⁵ Postmodernizm (termin wykorzystywany przez Jeana François Lyotarda i Richarda Rorty'ego), ponowoczesność (posługując się terminologią Zygmunta Baumana), późna nowoczesność (określenie pronowane przez Anthony'ego Giddensa) są pojęciami stosowanymi na określenie specyficznego kontekstu intelektualnego i społecznego, który wyodrębnia się stopniowo od lat 60. XX wieku. Na poziomie intelektualnym jest to nurt, w którym kluczowy status uzyskuje koncepcja dekonstrukcji i gramatologii Jacques'a Derridy, koncepcja pragnienia Jacques'a Lacana, teoria genealogiczna Michela Foucaulta, model poststrukturalizmu (WOODS, 1999, s. 18–19; DYBEL, 2000, s. 155–159). Steven Connor wskazuje na 4 fazy rozwoju postmodernizmu, obejmując nimi okres od lat 80. XX wieku do drugiej połowy lat 90. XX wieku. Są to odpowiednio etapy: akumulacji, syntezy, autonomii, upowszechnienia, który obejmuje kontekst czasowy od połowy lat 90. do dziś. Zdaniem Connora dopiero etap upowszechnienia charakteryzuje się współwystępowaniem charakterystycznych dla postmodernizmu wątków teoretycznych z kontekstem doświadczeń codziennych (społecznych i kulturowych) uczestników społeczeństw objętych jego wpływami. Przedmiotem doświadczeń codziennych staje się m.in.

czeństwa zaliczyć można, m.in. dominację tendencji globalnych⁶ (o holistycznym, wieloaspektowym charakterze obejmującym kontekst polityczny, ekonomiczny, gospodarczy, społeczny, kulturowy), indywidualizację, estetyzację oraz konsumpcjonizm (por. JACYNO, 2011, s. 5). Alain Touraine wymienia trzy zjawiska, które są, zdaniem tegoż socjologa, typowe dla okresu przejścia od społeczeństwa nowoczesnej produkcji do ponowoczesnego konsumeryzmu i gospodarki o charakterze globalnym, są nimi: dezintegracja społeczna, popularność zachowań wspólnotowych oraz identyfikowanie legitymizacji poprzez odniesienie do praw (TOURAINÉ, 2013, s. 128). W kontekście gospodarczym ekspresją ponowoczesności jest postindustrializm. Klasyk studiów nad społeczeństwem postindustrialnym Daniel Bell, określając jego model idealny, wskazuje na przejście od produkcji przemysłowej do usług, zmiany w strukturze wykonywanych zawodów, gdzie ma miejsce stopniowe uzyskiwanie dominacji przez profesjonalistów, managerów oraz pracowników technicznych, podstawowym czynnikiem określającym mobilność społeczną staje się edukacja, szczególnie cenionym typem kapitału staje się kapitał ludzki

powszechny radykalny pluralizm, relatywizacja systemów normatywnych, refleksyjne konstruowanie tożsamości (podaję za: KUŹNIAK, 2011, s. 12–14).

Jednym z kluczowych nurtów intelektualnych postmodernizmu jest poststrukturalizm. Jest to nurt reprezentowany przez Rolanda Barthes'a, Michela Foucaulta, Jacques'a Lacana i Jacques'a Derride. Centralną dla niego kategorię stanowi dyskurs, który jest traktowany jako konstrukcja uwikłana w relacje władzy i arbitralności, następnie istotny status posiada kategoria znaku (zastępowanego w teorii Derridy pojęciem śladu) oraz dekodowania. Znaczenie komunikatu jest traktowane jako współtworzone przez nadawcę oraz odbiorcę, jest ono pochodną wspomnianych już relacji władzy, doświadczeń biograficznych, tożsamości uczestniczących w interakcji jednostek. Wiedza zgodnie z założeniami poststrukturalistów może być poddawana dekonstrukcji, analizie krytycznej demaskującej znajdujące się u jej podstaw arbitralne, przemocowe mechanizmy normalizacyjne (DYBEL, 2000, s. 155–159).

⁶ Globalizacja jest jednym z procesów charakterystycznych dla późnej nowoczesności (ponowoczesności). Jest to zjawisko posiadające szereg złożonych ekspresji, obejmujące zróżnicowane konteksty, wśród których wymienić można aspekty: ekonomiczny, gospodarczy, polityczny, społeczny, kulturowy, ekologiczny. Globalizacja rozumiana jest jako efekt szeregu procesów kreujących ujednolicony obraz świata społeczno-polityczno-gospodarczego. Traktowana jest jako proces makrospołeczny o charakterze ponowoczesnym, zbliżonym pod względem wywieranych wpływów do nowoczesnych procesów industrializacji, urbanizacji i sekularyzacji, o ile jednak procesy nowoczesne kreowały obraz rzeczywistości jako przewidywalnej, poddającej się naukowemu zarządzaniu, kreującej konteksty działania zrutyinizowanego, o tyle ponowoczesna globalizacja określa konieczność działania w nieprzewidywalnych i wymykających się rutynie warunkach ryzyka (MISZTAŁ, 2000, s. 144–145). Jest traktowana jako pochodna ekspansji kapitalistycznego modelu wolnorynkowego, modernizacji i towarzyszącej jej detradycjonalizacji, jej społeczną i kulturową konsekwencją jest relatywizacja społecznych punktów odniesienia, homogenizacja bądź hybrydyzacja modeli konstruowania społeczeństw (w kontekście ich struktury oraz ekspresji utylitarnych i symbolicznych) (WNUK-LIPIŃSKI, 2004, s. 27–42). Takie rozumienie procesu globalizacji odnosi się do trzeciego wskazanego przez Edmunda Wnuk-Lipińskiego etapu jego rozwoju będącego pochodną zaniku powojennego bipolarnego podziału systemów państwowych na Wschód i Zachód, osłabieniem statusu państw narodowych jako pochodnej delegowania znacznego zakresu wcześniej realizowanych w ich obrębie funkcji do instytucji o charakterze ponadnarodowym (np. struktur Unii Europejskiej, NATO, ONZ), kreowaniem otwartych rynków pracy, którym towarzyszy dynamiczna mobilność kapitałów i siły roboczej (WNUK-LIPIŃSKI, 2004, s. 26–27).

(intelektualny, kulturowy). Kapitał ludzki, w połączeniu z technologią, traktowany jest jako podstawowy czynnik stymulujący rozwój oraz sprzyjający poprawie jakości życia. W rozwiązywaniu problemów społecznych i podejmowaniu decyzji o charakterze systemowym i strukturalnym istotne znaczenie uzyskuje bazująca na wiedzy matematycznej, lingwistycznej, zasadach kreowania algorytmów, programowania, kreowania modeli i symulacji technologia intelektualna. Priorytetowe znaczenie przypisywane jest wiedzy, która traktowana jest jako źródło innowacji i inwencji. Główny sektor infrastruktury społeczeństwa postindustrialnego związany jest z kreowaniem możliwości i usprawnianiem komunikacji (BELL, 1999, s. XV–XVII). Podobnie Alain Touraine interpretuje ten typ społeczeństwa jako przypisującego priorytetowe znaczenie komunikacji. W ujęciu cytowanego socjologa nie stanowi ono kontekstu radykalnie odmiennego od modelu industrialnego, jest jednak jego bardziej zaawansowaną technologicznie formą (TOURAINÉ, 2013, s. 33–34).

W ujęciu Normana Fairclough’a w kontekście nowoczesności specyficzny charakter uzyskuje władza. Znajduje się ona w dyspozycji klas posiadających kapitał ekonomiczny i gospodarczy oraz postrzegających własne interesy jako związane z owymi typami kapitałów, posiadają one przy tym możliwość sprawowania kontroli nad instytucjami państwa. Zwrotnie państwo staje się naczelną instytucją umacniającą władzę przedstawicieli klasy dominującej. Jednym z narzędzi sprawowania władzy jest w takiej sytuacji ideologia, bazująca na normalizowaniu i naturalizowaniu preferowanych stanów rzeczy. Cechą charakterystyczną nowoczesnego modelu sprawowania władzy jest także wykorzystywanie systemu biurokratycznego w związanych z nią praktykach (FAIRCLOUGH, 1989, s. 33). Sytuacja ta została zmodyfikowana uwarunkowaniami globalizacji podporządkowanej ideologii neoliberalnej. Zdaniem Henry’ego Giroux państwo staje się w takiej sytuacji relatywnie słabe, zaś wpływy ekonomiczne i polityczne uzyskują koncerny. Przestrzeń publiczna podporządkowana zostaje normom zysku i efektywności ekonomicznej. Przedmioty materialne, usługi oraz przeżycia stają się obiektem konsumpcji, zaś na poziomie relacji społecznych więzi podmiotowe są zapośredniczone przedmiotami (GIROUX, 2005, s. 7–10).

Istotny nurt refleksji podejmowanej w kontekście ponowoczesności (czy też przyjmując terminologię Anthony’ego Giddensa późnej nowoczesności) zogniskowany jest na kategorii tożsamości. Zdaniem Lawrence’a Grossberga istotnym kierunkiem analiz prowadzonych w tym nurcie jest polityka tożsamości – korespondująca z refleksją nad różnicą. Są to analizy podejmowane m.in. w ramach studiów kulturowych, teorii feministycznej, studiów LGBT, teorii *queer*. Polityka tożsamości bazuje, zdaniem Grossberga, na założeniu, że poszczególne grupy społeczne funkcjonujące w ramach systemu społecznego dysponują możliwością autonomicznego zdefiniowania siebie oraz własnego działania w sposób odpowiedni do tejże definicji. Jednocześnie jednak Grossberg przyjmuje, że istotne jest uwzględnienie praktyk władzy oraz artikulacji interesów, jako działań prowadzących do wyodrębnienia

się partykularnych grup. W efekcie niewystarczająca okazuje się podejmowana w ramach studiów kulturowych perspektywa wyróżniająca model opresji, bazujący na antynomii opresor – podmiot podporządkowany oraz model transgresyjny, bazujący z kolei na antynomii opresja – opór. Jako model uzupełniający Grossberg proponuje model transformacyjnej praktyki, zakładający identyfikację perspektyw współpracy na rzecz zmiany społecznej przedstawicieli różnych grup społecznych (por. GROSSBERG, 2007, s. 13–14). Późna nowoczesność stwarza kontekst sprzyjający kreowaniu tożsamości o charakterze transgresyjnym, przekraczającej ustanawiane przez nowoczesność metanarracyjne definicje określające tożsamość normalną. Zdaniem Michela Maffesoli klimat ponowoczesności zastępuje model społeczeństwa zrationalizowanego modelem o dominancie empatycznej. W refleksji nad charakterem społeczeństwa istotne stają się zaliczane do kategorii imponderabiliów zmienne, takie jak: sentyment, nastrój, emocje. W sytuacji, gdy sentyment i emocje stanowią podstawę kreowania wspólnot w przestrzeni społecznej, struktury owe uzyskują specyficzną stałość, relatywnie jednak słabe znaczenie więzi o charakterze przedmiotowym powoduje, że są one niestabilne (MAFFESOLI, 2008, s. 34–35). Na znaczenie emocji w praktykowaniu komunikacji w społeczeństwie ponowoczesnym wskazuje z kolei Alain Touraine. Komunikacja, wymiana danych oraz będącej ich pochodną wiedzy są traktowane jako istotny aspekt określający charakter społeczeństwa ponowoczesnego. Touraine wskazuje także na specyficzną, ponowoczesną interpretację funkcji instytucji społecznych, które nie pełnią już jedynie zadań systemowych i stratyfikacyjnych, ale są traktowane jako źródła kapitałów umożliwiających realizowanie projektów biograficznych projektowanych autonomicznie (bądź pozornie autonomicznie) przez samych aktorów społecznych (czy też raczej aktorów moralnych i osobowych) (TOURAINÉ, 2013, s. 125–126).

Analizy dotyczące kategorii takich jak: dominacja, opresja, hegemonia, podporządkowanie sugerują konieczność zogniskowania refleksji na zagadnieniach systemu stratyfikacyjnego oraz struktury społecznej. Jest to problematyka niezmiernie złożona i nacechowana sprzecznościami oraz dylematami interpretacyjnymi. Analizy nawiązujące do problematyki struktury społecznej kreują potrzebę uwzględnienia możliwości identyfikowania jej poszczególnych elementów na zróżnicowanych poziomach organizacji społecznej (mikrostruktur, mezostruktur oraz makrostruktur), w kontekście organizacji formalnej (instytucji społecznych), nieformalnej (np. grupy rówieśnicze bądź wspólnoty pokoleniowe) jak również struktur łączących elementy obu typów (np. rodzina). W kontekście niniejszych analiz pomocną interpretacją roboczą kategorii struktury społecznej jest traktowanie jej – poprzez nawiązanie do modelu teoretycznego Alfreda Reginalda Radcliffe-Browna – jako sieci złożonych stosunków między ludźmi, przy czym owo uporządkowanie stosunków jest pochodną uznania reguł posiadających instytucjonalne uzasadnienie i ugruntowanie. Zdaniem Edwarda E. Evans-Pritcharda kluczowym elementem struktury społecznej są relacje między grupami, zaś w ujęciu Raymonda Firtha są to więzi i relacje łączące poszczególne elementy.

Z kolei w kontekście teorii strukturalno-funkcjonalnej Talcotta Parsonsa analizowane są zasady określające umiejscawianie jednostek na poszczególnych pozycjach struktury społecznej (pozycjach stratyfikacyjnych) oraz normy określające zasady dystrybucji nagród oraz znaczenie atrybutów jednostek w procesie uzyskiwania pozycji statusowych. W kontekście teorii Parsonsa u podstaw spójności struktury społecznej znajdują się normy i wartości określające aspiracje działania (oraz cele) jednostek. Z kolei w interpretacji Petera Blaua jakość (kształt) struktury społecznej jest niezależny od woli, aspiracji i motywów działania jednostek, istotne są natomiast zasady podziału pracy, procesy demograficzne oraz mechanizmy instytucjonalne (DOMAŃSKI, 2002, s. 132–135). Stanisław Ossowski interpretuje strukturę społeczną jako pochodną systemu stosunków między jednostkami i grupami. Stosunki owe zaliczone zostały przez cytowanego socjologa do trzech kategorii: zależności wynikających z podziału pracy, zależności jednostronnych będących pochodną dysponowania przez przedstawicieli określonych pozycji statusowych środkami przymusu realizowanego wobec przedstawicieli innych pozycji (i ról) oraz stosunki dystansów, więzi społecznych oraz antagonizmów (OSSOWSKI, 1986, s. 14). Wskazane antagonizmy mogą zachodzić zarówno w relacji między grupami równorzędnymi kreując ryzyko dezorganizacji społecznej (zaburzenia integralności w obrębie danej struktury), jak również mogą mieć miejsce w relacjach między grupami reprezentującymi zróżnicowane pozycje statusowe, w takiej sytuacji – zdaniem Stanisława Ossowskiego – integralność społeczna w obrębie struktury nie jest zagrożona (OSSOWSKI, 1986, s. 17–18).

Struktura społeczna – w interpretacji Stanisława Ossowskiego – wyraża się w systemach stosunków zachodzących między grupami, z których składa się dana zbiorowość oraz w systemach stosunków między jednostkami, które są z kolei zróżnicowane w zależności od przynależności owych jednostek do różnych kategorii społecznych (OSSOWSKI, 1986, s. 17). Efektem jest tworzenie się pozycji statusowych o charakterze intersekcyjnym, co stanowi pochodną dysponowania przez jednostkę cechami tożsamościowymi w zróżnicowany sposób określającymi jej umiejscowienie w obrębie struktury hierarchicznej. Zdaniem Stanisława Ossowskiego najwyraźniej ukształtowane hierarchie ról społecznych występują w sytuacji, gdy określony system stanowisk jest zinstytucjonalizowany, gdy zdefiniowane są procedury przechodzenia z jednych stanowisk na inne oraz gdy sprecyzowane są przywileje i obowiązki związane z rolami społecznymi funkcjonującymi w ramach danego systemu (OSSOWSKI, 1986, s. 22). Można założyć, że tego typu system hierarchii występuje w kontekście instytucji szkolnej.

Pochodną wyższości zajmowanej pozycji w danym systemie społecznym jest – zdaniem Stanisława Ossowskiego – dostęp do dwóch kategorii przywilejów, do których cytowany socjolog zaliczył w ramach jednej kategorii przywileje środków konsumpcji i usług oraz w ramach drugiej przywileje władzy. Przywileje środków konsumpcji i usług wyrażają się w hierarchii płac bądź też dostępu do specyficznych, ekskluzywnych przestrzeni. Władza z kolei została zinterpretowana jako możliwo-

ści podejmowania decyzji i realizowania jej niezależnie od woli jednostek lub grup, których decyzja ta bezpośrednio bądź pośrednio dotyczy⁷ (Ossowski, 1986, s. 22).

Można założyć tezę, że jednym z faktów społecznych i typów interakcji, które stymulują działania oporowe, jest konflikt. Zdaniem Alaina Touraine'a u podstaw konfliktu leży dążenie do reorganizacji danego kontekstu społecznego poprzez uprzednią jego dezorganizację. Dezorganizacja stwarza możliwość zmiany uprzednio obowiązującego porządku, reorganizacja z kolei wyraża kreowanie nowego, w zamierzeniu bardziej zgodnego z dążeniami podmiotów oporujących (TOURAINÉ, 2010, s. 296–297).

Peter McLaren, nawiązując do analiz Victora Turnera, przytacza tezę zakładającą, że działania o charakterze oporu umiejscowione są w obrębie antystruktury, gdzie konflikty i sprzeczne interpretacje faktów mających miejsce w obrębie danego wycinka rzeczywistości społecznej współistnieją (i są środkiem rywalizacji) z rytualnymi symbolami i metaforami. Działania o charakterze oporu są w takiej sytuacji faktem zachodzącym w przestrzeni liminalnej, czyli w porządku charakteryzującym się homogenicznością, w ramach którego jego uczestnicy pozbawieni są swojego typowego statusu oraz przypisanej mu estymy (McLAREN, 1985, s. 87). W takiej sytuacji status podmiotu jest niejednoznaczny (charakteryzuje go ambiwalencja), jest on czasowo umiejscowiony poza strukturą społeczną. Analogicznie antystruktura charakteryzuje się funkcjonowaniem jednostek poza przestrzenią ról, statusów i pozycji charakterystycznych, a także uznanych za typowe dla określonego kontekstu społecznego, podmioty kreują w takiej sytuacji struktury słabo zróżnicowane, homogeniczne. Funkcjonując w obrębie antystruktury, jednostki realizują strategie charakteryzujące się przyjmowaniem strategii antagonistycznych wobec typowych dla danej systemu rytuałów i norm, redefiniują je, bądź ignorują (McLAREN, 1985, s. 96).

Kontekst oporu analizowany jest także poprzez odniesienie do przestrzeni doznawanego ryzyka. Zdaniem Millsa główne przestrzenie zagrożeń doznawanych przez człowieka u początku lat 60. XX wieku związane były ze stanowiącymi kontynuację nowoczesnej kondycji porządku kapitalistycznego czynnikami takimi jak: alienacja w procesie produkcji, podporządkowujące techniki dominacji politycznej i anarchia międzynarodowa (MILLS, 2007, s. 62). Są to przestrzenie ryzyka będące przedmiotem doznania również człowieka funkcjonującego w kontekście późnej nowoczesności, jej uwarunkowania nadały im jednak nieco inną jakość. Alain Touraine, odnosząc się do kontekstu kryzysu ekonomicznego, który rozpoczął się w 2007 roku w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, a następnie uzyskał zakres globalny⁸, wskazuje na jego wieloaspektowe społeczno-kulturowo-polityczno-ekonomiczne uwarunkowania. W efekcie nie jest wystarczająca analiza

⁷ Przegląd perspektyw interpretacyjnych kategorii władzy przedstawiony został w kolejnym rozdziale niniejszej pracy.

⁸ Istotne jest w tym kontekście doprecyzowanie, iż skutki kryzysu dotyczą przede wszystkim systemy reprezentujące centra oraz półperyferie globalizacji (TOURAINÉ, 2013, s. 25).

odnosząca się jedynie do zjawisk gospodarczych, ale konieczne okazuje się uwzględnienie specyfiki organizacji społeczeństwa późnonowoczesnego (TOURAINÉ, 2013, s. 23–25). Nawiązując do uwarunkowań konsumeryzmu, zwłaszcza w wymiarze konsumpcji ostentacyjnej i globalizacji, Małgorzata Bogunia-Borowska i Marta Śleboda wskazują na zadania dotyczące refleksyjnego rekonstruowania tożsamości marginalizowanych w dyskursie globalnym oraz na ryzyko związane z fetyszyzacją towaru będącego przedmiotem konsumpcji, przy równoległym reifikowaniu człowieka jako konsumenta, a także jako twórcy i usługodawcy (BOGUNIA-BOROWSKA, ŚLEBODA, 2003).

Kolejna przestrzeń ryzyka związana jest ze słabością państwa, a w efekcie zarządzanych przez nie instytucji, co przy niewystarczająco rozbudowanym systemie struktur o charakterze pozarządowym uniemożliwia zaspokajanie ważnych potrzeb (zob. zbiór tekstów: JAROSZ, red., 2005). Na szczególne przestrzenie ryzyka diagnozowanego w systemie ponowoczesnym wskazują w analizie dotyczącej pokolenia globalnego June Edmunds i Brian S. Turner, wymieniają oni jako dominujące w latach 60. XX wieku zagrożenie pokoju w wymiarze światowym, następnie w kontekście lat 70. podjęta została problematyka ryzyka ekologicznego, jako kluczowe dla lat 80. i 90. wskazano zagrożenia zdrowotne związane z globalną turystyką, aktywnością seksualną, ryzyko związane z zakażeniem wirusem HIV, zaś dla początku XXI wieku dominujące stało się ryzyko związane z terroryzmem globalnym (EDMUNDS, TURNER, 2005). Z doznaniem poszczególnych kategorii ryzyka związane mogą być specyficzne i niespecyficzne strategie oporu.

Ponowoczesność kreuje znaczące konteksty transformacji tożsamości uniwersytetu i szkół wyższych. Jean François Lyotard twierdzi, że główną społeczną rolę uniwersytetów i szkół wyższych jest kształcenie kompetencji potrzebnych na rynku pracy. Marginalizowana jest natomiast funkcja emancypacyjna zakładająca kształcenie elit społecznych będących potencjalnym inicjatorem zmian. Pytania, których przedmiotem były kwestie filozoficzne bądź etyczne, stają się w takiej sytuacji marginalne, wypierane są przez problemy pragmatyczne (LYOTARD, 1997, s. 136–146). Zbyszko Melosik wskazuje na uwikłanie uniwersytetu w matrycę określające funkcjonowanie społeczeństwa konsumpcji ponowoczesnej. Dostarcza on usług i produktów, rezygnując z własnej funkcji zaangażowania społecznego, emancypacji a orientując się na dostarczanie wiedzy użytkowej (MELOSIK, 2002b, s. 81–85). Podobnie Piotr Żuk, odnosząc się do kontekstu społeczeństw należących do półperyferyjnych przestrzeni globalizacji, wskazuje, że ich aspiracji do przyjęcia kierunku rozwoju zmierzającego ku postindustrializmowi, specyficznemu dla niego upowszechnieniu szkolnictwa wyższego i wzrastającej roli uniwersytetu towarzyszy *stricte* nowoczesne przywiązanie do norm związanych z zasadami zysku, opłacalności, efektywności działania, użytecznością i praktycznością. Wiedzy przypisywana jest wartość komercyjna. Edukacja (w tym na poziomie wyższym) zorientowana jest na rozwój kompetencji instrumentalnych oraz przekazywanie fragmentarycznej, wąsko specjalistycznej wiedzy, marginalizując możliwą do realizacji funkcję

emancypacyjną instytucji uniwersytetu/szkoły wyższej. Prawda i fałsz są od siebie w takiej sytuacji oddzielane kryterium skuteczności, intelekt zostaje podporządkowany realizacji celów o charakterze jednowymiarowym, holistyczna, wieloaspektowa refleksja o rzeczywistości jest niepopularna, umysł zaś traktuje się jako instrument wykorzystywany w procedurach ukierunkowanych na osiągnięcie korzyści materialnych (produkcyjnych i konsumpcyjnych) (ŽUK, 2012, s. 28–38). Nawiązując do perspektywy typowej dla socjologii wychowania, uznać można, że procesy wychowania, kształcenia i socjalizacji są zakorzeniono systemowo w specyficznych uwarunkowaniach kontekstu cywilizacyjnego, w którym zachodzą (SYREK, 1987, s. 31). Przedmiotem analiz podjętych w kolejnym rozdziale jest kategoria władzy, w nawiązaniu do powyższych kontekstów odniesiona do modelu społeczeństwa nowoczesnego i ponowoczesnego, w następnych rozdziałach podjęto zaś interpretację kategorii oporu w perspektywie filozoficznej, psychologicznej, socjologicznej oraz pedagogicznej.

V. Władza, hegemonia, opresja a kategoria oporu społecznego

Opór – zgodnie z analizami prowadzonymi w poprzednich rozdziałach niniejszego opracowania – stanowi odpowiedź na praktyki władzy (dominacji) – interpretowanej jako arbitralna i hegemonijna (por. BLAU, 2009, s. 186–187; CHEUNG, NGAI, 2009, s. 16; RIGAKOS, LAW, 2009, s. 83). Henry Giroux wskazuje na współistnienie kategorii władzy, ideologii i oporu. Opór, w ujęciu tegoż przedstawiciela nauk społecznych, zawsze jest pochodną identyfikacji/rozpoznania faktu podlegania represyjnej ideologii, a jednocześnie jest wyrazem sprzeciwu wobec niej (GIROUX, 2010, s. 111, por. RABY, 2005, s. 159–163). Podobnie Michel Foucault przyjmuje, że opresja i opór są kategoriami współistniejącymi ze sobą (podają za: RABY, 2005, s. 159–163). Analogiczne założenie przyjmuje się w metodologicznych podstawach związanych z teorią krytyczną (m.in. krytyczną teorią rasową) (por. SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 313–314). Z kolei Rebecca Raby stawia tezę, iż sposób interpretacji oporu zależy od przyjętego modelu interpretacyjnego dwóch innych kategorii: władzy i podmiotowości (RABY, 2005, s. 152). Również w definicjach pojęcia władzy w wielu przypadkach wykorzystywane jest jako jedna ze służących analizie zmiennych pojęcie oporu (np. w przytoczonych w niniejszym rozdziale definiensach pojęcia władzy opracowanych przez Maxa Webera, Petera M. Blaua, Michela Foucaulta).

Jocelyn A. Hollander i Rachel L. Einwohner, podejmując interpretację kategorii oporu uwzględniającej jego interakcyjny charakter, podkreślają znaczenie aspektu władzy i dominacji, głównie opierając własne tezy na modelu teoretycznym zaproponowanym przez Michela Foucaulta. Zgodnie z tym modelem władza nie jest atrybutem jednostek bądź grup, ale jest aspektem interakcji (w efekcie posiada charakter rozmyty), opór jest zaś traktowany jako zjawisko towarzyszące dominacji. Hollander i Einwohner na podstawie analizy literatury przedmiotu podtrzymują założenie o swoistej – dialektycznej relacji między zachodzącą w przestrzeni spo-

łecznej dominacją i podporządkowaniem a oporem. Zgodnie z nim dominacja prowokuje wystąpienie oporu, który z kolei stymuluje zaostrenie praktyk opresyjnych, zwrótnie prowokujących wzmocnienie strategii oporowych, co daje efekt błędnego koła. Działania oporowe mogą stanowić także wzmocnienie dla ekspresji praktyk władzy, np. mogą być wykorzystywane jako argument uzasadniający zaostrenie praktyk restrykcyjnych (HOLLANDER, EINWOHNER, 2004, s. 548).

Przedmiotem analiz podjętych w niniejszym rozdziale jest kategoria władzy opresyjnej, analizie poddano także mechanizmy, poprzez które dochodzi do ich internalizacji oraz identyfikacji z dyskursami opresyjnymi. Biorąc pod uwagę założony interdyscyplinarny i paradygmataczny charakter opracowania, celowo podjęto próbę przedstawienia w miarę szerokiego spektrum perspektyw. W pierwszej jego części przedstawione zostaną wybrane perspektywy definicyjne kategorii władzy, dominacji i opresji. Dokonano zestawienia dwóch pozornie odległych, po przeprowadzeniu dogłębnej analizy posiadających jednak wiele elementów podobnych koncepcji teoretycznych dotyczących kategorii władzy opracowanych przez Maxa Webera i Michela Foucaulta. Ogólnie, biorąc pod uwagę zasygnalizowane ujęcia, władzę można określić jako rodzaj zależności bazujący na relacji asymetrycznej, kreowany za pomocą różnego rodzaju strategii, metod i technik działania, określający zróżnicowany dostęp do zasobów społecznych, istotną rolę w kreowaniu uzasadniających ją dyskursów odgrywa ideologia.

Samo pojęcie władzy jest zarówno w kontekście filozofii, jak i empirycznych nauk społecznych interpretowane w zróżnicowany sposób. Zdaniem Damiana Leszczyńskiego i Lotara Rasińskiego bezpośrednie odniesienie tegoż pojęcia do faktu zdolności rządzenia innymi, możliwości wywierania efektywnego wpływu na zachowania innych pojawiło się pod koniec XIX i na początku XX wieku. Wcześniej władza była interpretowana jako zdolność dokonywania zmiany lub podatność na zmianę (według *Encyklopedii Britanniki* z 1771 roku), jako władza przedstawiania i władza odczuwania (w interpretacji Johanna Georga Sulzera), władza poznawcza (według Thomasa Reida), władza poznania, uczucie rozkoszy i władza pożądania (ujęcie Immanuela Kanta). Specyfiką przytoczonych ujęć kategorii władzy był fakt, że nie bazowały one na założeniu współistnienia dwóch podmiotów dominującego – dysponującego władzą i podporządkowanego – podlegającego jej. Paul d'Holbach w opublikowanym w 1770 roku *Systemie przyrody* wskazał na rozróżnienie władzy intelektualnej oraz władzy sprawowanej przez człowieka nad człowiekiem, władza była w tym ujęciu traktowana jako atrybut sprawującego ją, nie był natomiast podejmowany wątek relacji między podporządkowanym i dominującym. Pod koniec XIX i na początku XX wieku rozwijane były alternatywne wobec wcześniej przyjętych interpretacje kategorii władzy, rozumiana była ona jako zdolność rządzenia innymi, wywierania wpływu na ich działania, utożsamiana była z dyscypliną i traktowana była jako aspekt relacji przysługującej przełożonym wobec podwładnych. Traktowana była jako polegająca na stosowaniu sankcji (wymierzaniu kar) w przypadku niewywiązywania się podporządkowanych z przypisanych im obowiązków. Stopnio-

wo zakres znaczeniowy pojęcia władzy rozszerzał się i odnosił się do istnienia (oraz możliwości zidentyfikowania) przedstawicieli grup dominujących (kontekst podmiotowy władzy – kto ją sprawuje), podporządkowanych (kto jej podlega), umykających władzy, zakładano również, że jest możliwy do zidentyfikowania zakres władzy, jakim przedstawiciel danej grupy społecznej (lub jednostka indywidualnie) dysponuje. W efekcie władza uzyskuje znaczenie odnoszące się zarówno do możliwości wywierania wpływu przez jednostkę lub grupę, jak również zidentyfikowany został jej aspekt relacyjny związany z samym procesem wywierania wpływu, uwzględniono tym samym istnienie środków umożliwiających go oraz istnienie instytucji dysponujących uznanym prawem egzekwowania określonych zachowań. Pojęcie władzy tym samym odnoszone jest do jej sprawowania oraz sposobów rządzenia. Wśród jej kategorii zarówno w obrębie filozofii, jak i socjologii wyróżnia się władzę: polityczną, ekonomiczną, ideologiczną oraz państwową (LESZCZYŃSKI, RASIŃSKI, 1999, s. 7–10).

W analizach dotyczących władzy (przestrzeni jej działania, wykorzystywanych środków, uprawnomocnień) pomocne okazuje się dokonane przez Barry'ego Hindessa rozróżnienie na dwa modele, którym podporządkowane są nowożytnie interpretacje podejmowane w ramach myśli filozoficzno-politycznej. Odnoszą się one do władzy interpretowanej w kontekście ilościowym, jako zdolność do działania, realizowania celów niezależnie od posiadanej zgody ze strony podmiotów – w tym przypadku podlegających władzy oraz władzy interpretowanej jako zdolność uprawnomocniona, posiadająca legitymizację, przy czym zarówno zdolność, jak i legitymizacja oparte są na zgodzie podmiotów podporządkowanych (HINDESS, 1999, s. 28; LESZCZYŃSKI, RASIŃSKI, 1999, s. 14). W ujęciu Barry'ego Hindessa pochodną dysponowania władzą jest możliwość realizowania potrzeb (pragnień) jednostki lub grupy. W przypadku konfliktu interesów między grupami podmioty dysponujące większym zakresem władzy mają odpowiednio większą zdolność do realizacji własnych potrzeb. Władza stanowi narzędzie dominacji w sytuacji, gdy dotyczy relacji między podmiotami wykorzystującymi ją do realizacji własnych celów, a podmiotami podlegającymi jej wpływowi (HINDESS, 1999, s. 28–29).

Jak zostało to przedstawione w uprzednim fragmencie niniejszego rozdziału, w naukach społecznych władza określa istnienie relacji asymetrycznej, w jej analizach eksponowane są zróżnicowane elementy określające podstawy oraz pochodne dominacji i podporządkowania. W ujęciu Karola Marksa bazuje ona na niesymetrycznej dystrybucji kapitału (por. DICK, 2008, s. 328). Kategorią korespondującą z władzą jest subordynacja, która określa relatywnie niskie (w porównaniu z inną pozycją np. statusową) umiejscowienie w określonym typie hierarchii, jest ona pochodną dominacji, która z kolei jest określana przez praktyki władzy (ATHENS, 2010, s. 340). Władza jest stosunkiem społecznym praktykowanym w różnego rodzaju instytucjach. Zgodnie z modelem teoretycznym Maxa Webera bazuje ona na trzech typach uzasadnień: legalnym, tradycyjnym oraz charyzmatycznym (WEBER, 2002, s. 158–227). Jest kategorią zdefiniowaną przez Webera jako szansa

„przeprowadzenia swej woli, także wbrew oporowi, w ramach pewnego stosunku społecznego, bez względu na to, na czym ta szansa polega” (WEBER, 2002, s. 39). Jest to więc ujęcie klasyczne – istotne z punktu widzenia prowadzonych analiz, w wyjaśnianiu którego zastosowane zostało pojęcie oporu. Uzupełniając interpretację pojęcia władzy, cytowany klasyk socjologii niemieckiej wprowadza terminy: panowania oraz dyscypliny. Podobnie – na co zwraca uwagę Peter M. Blau – pojęcie władzy interpretuje Richard Tawney, w którego ujęciu jest to zdolność jednostki lub grupy do wywierania wpływu na zachowania innych osób lub grup zgodnie z jej wolą przy jednoczesnej zdolności zapobiegania wpływom na jej działania ze strony innych bez woli przedstawicieli tejże grupy. W ujęciu Petera M. Blaua władza oznacza wszystkie oddziaływania, mające miejsce między jednostkami lub między grupami, w których jedna osoba lub grupa, stosując wobec innych nagrody lub kary, lub też oferując usługi niedostępne (lub trudno dostępne) poza kontekstem danej relacji, zmusza ich do realizacji oczekiwań podmiotu dominującego. Jest to zawsze rodzaj relacji asymetrycznej. Blau dokonuje przy tym rozróżnienia na władzę opartą na przymusie oraz stosowaniu nagród. Pojęcie władzy określa zdolność jednostek lub grup do narzucania innym własnej woli, pomimo oporu podejmowanego przez podmioty podporządkowane, analizowana jest w tym kontekście „wartość netto władzy”, czyli możliwość jej praktykowania pomimo narzucanych przez podmioty podporządkowane ograniczeń (BLAU, 2009, s. 119–121). Przytaczani przez Blaua John F.R. French Jr. oraz Bertram Ravel wyróżniają trzy typy władzy niezależnej od zewnętrznych sankcji, są to: władza prawomocna, władza referencyjna oraz władza ekspercka (podają za: BLAU, 2009, s. 119). Podobną interpretację pojęcia władzy podaje Talcott Parsons, który założył, iż jest to zdolność jednostki lub grupy do powtarzającego się narzucania innym własnej woli. Dotkliwa kara podejmowana w odpowiedzi na opór podporządkowanych określa, iż władza uzyskuje charakter wymuszający (podają za: BLAU, 2009, s. 121). Zdaniem Petera M. Blaua dezaprobatą wobec władzy pojawia się w sytuacji, gdy związane z nią podmioty kierują nadmierne żądania określające kryteria wymiany za oferowane przez nią dobra wobec podmiotów podporządkowanych, brane są wtedy pod uwagę kryteria określone jako normy sprawiedliwości (BLAU, 2009, s. 186). Interpretację tę zestawzić można z tezą Ulricha Becka, dotyczącą osłabienia bądź utraty kapitału legitymizacyjnego przez władzę w społeczeństwie późnej nowoczesności.

Analogicznie do interpretacji przyjętej przez Maxa Webera, Petera M. Blaua i Talcotta Parsonsa, władza w interpretacji Stanisława Ossowskiego jest to zdolność podejmowania i realizowania decyzji niezależnie od woli podmiotu, którego decyzja owa dotyczy. Z interpretacji takiej wynika, że jest to przywilej określający możliwość panowania nad wolą innej jednostki, możliwość podejmowania i realizowania decyzji niezależnie od woli ludzi, których decyzje owe dotyczą. Nawiązując do myśli Tadeusza Kotarbińskiego, Stanisław Ossowski przyjmuje, że akt władzy jednego podmiotu nad drugim ma miejsce wtedy, gdy podmiot dominujący wywiera na podporządkowanego taką presję, że czyni go świadomym realizatorem

własnych decyzji, zaś motywem działania staje się decyzja podmiotu dominującego (Ossowski, 1986, s. 23–25). Stanisław Ossowski wskazuje na dwa zakresy władzy, które określa jako wyznaczany osobowo bądź sferycznie. W przypadku, gdy władza jest wyznaczana osobowo, decyzje dysponującego nią podmiotu odnoszą się bezpośrednio do podmiotów podporządkowanych, jest to władza posiadająca charakter bądź „sferyczny”, co oznacza, że podmiot dominujący określa oczekiwania, iż przedstawiciel roli podporządkowanej ze względu na realizowaną rolę będzie realizował polecenia tylko w kontekście określonego i zdefiniowanego zakresu działań, albo też sposób realizacji władzy może przyjmować charakter nieograniczony (obejmując np. przestrzeń myśli, intencji działania, bądź też konteksty eschatologiczne¹). Z kolei w przypadku władzy o zasięgu sferycznym, konsekwencje decyzji podmiotu dominującego dotyczą każdej jednostki, która znajduje się w kontekście objętym władzą, niezależnie od pełnionych przez ową jednostkę ról społecznych (Ossowski, 1986, s. 23–24).

Stanisław Ossowski wyróżnia także specyficzne rodzaje władzy, określone jako władza bezpośrednia i pośrednia. Formę bezpośrednią przyjmuje w sytuacji, gdy podmiot nią dysponujący zmusza przedstawiciela statusu podporządkowanego do podjęcia określonych działań. Z kolei charakter pośredni posiada w sytuacji, gdy zapobiega działaniom oporowym wobec realizacji decyzji podjętej przez podmiot dysponujący nią, a w efekcie gdy wymusza praktykowanie przez podporządkowanych postaw biernych (Ossowski, 1986, s. 24). W sytuacji, gdy działanie podmiotu dominującego nie tylko ma na celu powstrzymanie podmiotu podporządkowanego od działań oporowych, ale także ma na celu przełamanie ich, zdaniem Stanisława Ossowskiego, dochodzi do aktu przemocy. Cel określany przez podmiot dominujący jest w takiej sytuacji osiągany bez podporządkowania się wolnej woli podmiotu podporządkowanego decyzjom podmiotu dominującego (Ossowski, 1986, s. 24–25).

Analogicznie do wyżej przedstawionych ujęć władzy przytoczone pojęcie traktują Daphne Blunt Bugental i Eta K. Lin, przyjmując, że jest to zdolność wywierania wpływu na innych oraz zdolność do opierania się ich oddziaływaniom. Owa zdolność jest z kolei pochodną statusu, lub też dysponowania zasobami umożliwiającym kontrolowanie decyzji bądź zachowań innych (BUGENTAL, LIN, 2009, s. 147). Stephen Gill wskazuje na hegemonijne przywództwo i supremację jako fakty społeczne należące do kategorii władzy. Wskazuje przy tym na poszczególne typy władzy, wśród których wymienia: władzę bezpośrednią i relacyjną, strukturalną i konstytutywną, jawną i ukrytą (GILL, 2003, s. XI). Istotna rola w praktykowaniu dominacji i kreowaniu dyskursów uzasadniających statusy subordynowane przypisywana jest w naukach społecznych ideologii. Jest ona traktowana w tym kontekście jako środek, który poprzez wykorzystanie dyskursów i symboli sprzyja kreowaniu tożsamości uznających i zgadzających się z istniejącymi w danym kontekście społecznym relacjami władzy (por. CONTU, 2008, s. 370–371). W ujęciu Petera McLaren

¹ Przykładem może być wskazana przez Michela Foucaulta władza pastoralna.

ideologia jest rodzajem wiedzy potocznej arbitralnie nadającej status prawdy oraz uprawomocniającej poprzez naturalizowanie stanów rzeczy, relacji, tożsamości znajdujących się u podstaw mechanizmów władzy (McLAREN, 1991a, s. 42). Peter L. Berger i Thomas Luckmann interpretują ideologię jako zespół idei służących obronie interesów społecznych określonej (w tym przypadku sprawującej władzę lub aspirującej do niej) grupy społecznej (BERGER, LUCKMANN, 1983, s. 29). Jest to interpretacja silnie nawiązująca do modelu teoretycznego przemocy symbolicznej Pierre'a Bourdieu (por. BOURDIEU, PASSERON, 2006). Uzasadnienie sprawowania władzy, praktykowania hegemonii i przemocy symbolicznej realizowane jest – zdaniem Pierre'a Bourdieu – poprzez system wiedzy o charakterze doksy. Jest to system przekonań opartych na takiej interpretacji wybranego wycinka rzeczywistości społecznej, która to interpretacja zgodna jest z interesami reprezentowanymi przez przedstawicieli grupy dominującej. Doksa zawiera wobec tego komunikat implikujący treści uzasadniające dominację, jednocześnie jednak – jak zakłada Bourdieu – dominacja niemal w każdym przypadku prowokuje wystąpienie zróżnicowanych form oporu. Przedstawiciele grupy zdominowanej niezależnie od środowiska, statusu społecznego oraz innych cech należących do kategorii zmiennych niezależnych dysponują potencjałem sprzeciwu i oporu, a fakt przynależności do tego samego pola (kontekstu społecznego) co podmioty dominujące sprzyja realizacji owych działań, jednocześnie jednak prowokując ze strony dominujących reakcję o charakterze próby wykluczenia buntowników (oporujących) z kontekstu danego pola. Sytuacja dominacji – podporządkowania zawiera w sobie także specyficzny aspekt określony przez Pierre'a Bourdieu jako antynomia dominacji wyrażający się w uwikłaniu podporządkowanych w sytuację, w której strategia oporu zawiera w sobie aspekt paradoksalnego wspierania dominacji. Sytuacja taka ma miejsce wtedy, gdy podmiot podejmuje strategię oporu poprzez działania wywrotowe lub przestępcze. Wyklucza się on wtedy z systemu społecznie uznanego i uzyskuje status ograniczony do kategorii wyrażających podporządkowanie, a dodatkowo ekskluzję. Podobnie w sytuacji, gdy jednostka asymiluje kulturę dominującą – staje się wtedy jej współpracownikiem, podmiotem ją wspierającym (BOURDIEU, WACQUANT, 2001, s. 61).

Analogicznie do koncepcji przemocy symbolicznej Pierre'a Bourdieu specyfikę arbitralnie zdefiniowanej władzy interpretuje Norman Fairclough, w którego ujęciu istotną rolę w takim określaniu władzy odgrywa jej naturalizacja poprzez ideologię. Celem jest uzyskanie takiego stanu rzeczy, w którym podmioty podporządkowane będą działały w sposób zrutynizowany, nierefleksyjny, osiągając jednocześnie preferowane przez podmiot dominujący cele. Realizowane działania są wtedy uznane jako jedynie słuszne i podejmowane powszechnie, są naturalizowane. Podstawy normatywne działania stanowi w takiej sytuacji władza ideologiczna, określa ona dyskurs definiujący określone typy działań jako uznane powszechnie i zgodne ze zdrowym rozsądkiem, działa zaś odpowiednio do interesów (ekonomicznych, politycznych) klasy dominującej. Norman Fairclough wyróżnia dwie główne strategie sprawowania władzy, jedna z nich bazuje na przymusie i zagrożeniu sankcją, druga

forma posiadająca charakter symboliczny polega na zidentyfikowaniu się podmiotów podporządkowanych z celami i regułami działania określonymi przez podmiot dominujący (FAIRCLOUGH, 1989, s. 32–33).

Do problematyki sprawowania władzy w kontekście stosunku wychowawczego nawiązuje Florian Znaniecki. Jako środki sprawowania władzy socjolog wyróżnia przymus, dodatnią i ujemną ocenę czynów, uznanie i potępienie osobiste oraz rozwijanie dążenia do obiektywnej doskonałości. Przymus polega na wyrażaniu przez podmiot dominujący własnej woli przy zastosowaniu środków przymusu w razie wystąpienia oporu ze strony podmiotów podporządkowanych. Przymus może przybierać dwa rodzaje wartości: pozytywną – presję, bądź negatywną – represję. Presja ma na celu skłonienie do podjęcia określonych działań, z kolei represja ukierunkowana jest na zapobieżenie podejmowaniu określonych aktywności. Przymus może być skierowany na zróżnicowane aspekty funkcjonowania jednostki, może przyjmować charakter fizyczny, fizjologiczny, moralny, psychiczny, społeczny (bądź stosując terminologię Floriana Znanieckiego: psychologiczny i socjologiczny). Pochodną stosowania przymusu jest, w ujęciu Floriana Znanieckiego, socjalizacja czynu; działanie pierwotnie neutralne z punktu widzenia społecznego w takiej sytuacji uzyskuje znaczenie oraz interpretowane jest w kategoriach wartości społecznej (ZNANIECKI, 2001b, s. 348–349; ZNANIECKI, 1991b, s. 211–216). Jednocześnie działanie, któremu nadane zostało społeczne znaczenie, może być wykorzystywane jako element strategii oporowej.

Jest to interpretacja ważna z punktu widzenia analiz dotyczących problematyki oporu. Florian Znaniecki wskazuje na „tezę, że reakcją na przymus jest bunt podmiotu podporządkowanego”. Pojęcie „bunt” zostało zdefiniowane przez cytowanego klasyka socjologii jako „dążność do niewykonywania czynów, nakazanych społecznie, dlatego właśnie, że są nakazane (bunt bierny), lub dążność do wykonywania czynów, zakazanych społecznie, dlatego właśnie, że są zakazane (bunt czynny)” (ZNANIECKI, 2001b, s. 350).

Kolejnym wyróżnionym przez Floriana Znanieckiego środkiem dyscyplinującym jest wyrażanie przez znaczących innych pozytywnej lub negatywnej oceny działań podejmowanych przez jednostkę. Ocena tego typu może mieć charakter bezpośrednio skierowanej nagrody (pochwała) bądź sankcji (dezaprobata, nagona) lub też może być implikowana w uznanych w kontekście danej grupy regułach działania określających poszczególne ich typy jako pożądane, uzasadnione, inne zaś jako nienormalne, niesłuszne, niestosowne. Podobnie jak w wypadku strategii opartych na przymusie również w strategiach sprawowania kontroli polegających na wyrażaniu oceny ma miejsce socjalizacja czynu. Nadanie działaniu statusu społecznie ważnego, wzniesłego określane jest jako sublimacja społeczna, z kolei dyskredytacja czynu jest określana przez Znanieckiego jako humilizacja społeczna (ZNANIECKI, 2001b, s. 352–353).

Kolejną strategią sprawowania władzy i dyscyplinowania jest uznanie bądź potępienie osobiste. Bazuje ona na istnieniu odzwierciedlonej jaźni społecznej,

która stanowi pochodną utożsamienia się jednostki z narracjami konstruowanymi przez przedstawicieli jej środowiska społecznego, jednostka na bazie owych narracji kreuje własną tożsamość. Odzwierciedlona jaźń społeczna jest kreowana na podstawie komunikatów o silnym zabarwieniu aksjologicznym. Odniesienie podjętych przez jednostkę działań do jej jaźni społecznej przy jednoczesnym zaakcentowaniu znaczenia przypisywanego owemu działaniu przez innych kreują kontekst, w którym ulega ono subiektywizacji społecznej – upodmiotowieniu (ZNANIECKI, 2001b, s. 354–357).

Ostatnią wymienioną przez Floriana Znanieckiego strategią sprawowania władzy jest rozwijanie dążenia do obiektywnej doskonałości. Jest ono pochodną obiektywnej determinacji jaźni społecznej jednostki w obrębie podejmowanych przez nią czynności. Jest to proces realizowany poprzez obiektywizację społeczną, która jest realizowana podczas współpracy jednostki z innymi, z którymi wchodzi bądź potencjalnie może wejść w relację rywalizacji (ZNANIECKI, 2001b, s. 357–360).

Terminem o znaczeniu bliskim kategorii władzy jest pojęcie panowania. Max Weber rozumie przez nie „szanse posłuszeństwa pewnych osób wobec rozkazu o określonej treści” (WEBER, 2002, s. 39) wymaga ono, w ujęciu cytowanego socjologa, jedynie istnienia osoby wydającej rozkazy, nie wymaga natomiast konieczności istnienia struktury – związku, instytucji, struktury administracyjnej itp., chociaż w wielu przypadkach współistnieje z nimi. Weber wyróżnia także kategorię określaną jako związek panowania, którego członkowie „na mocy obowiązującego porządku podlegają stosunkom panowania” (WEBER, 2002, s. 40). Poprzez wyposażenie w struktury administracyjne i odpowiadające im role związek (sztab) w każdym przypadku realizuje działania związane z panowaniem, jednak jego specyfika zależy m.in. od sposobu administrowania, charakteru grupy sprawującej działania administracyjne oraz podlegających im, a także zasięgu, w którym panowanie obowiązuje. Związek panowania może przybierać formę związku politycznego, wtedy gdy respektowanie ustalonego przez niego porządku w obrębie określonego terytorium gwarantowane jest groźbą zastosowania przymusu fizycznego przez sztab administracyjny. Może także przyjmować formę związku hierokratycznego wtedy, gdy sprawujące władzę w jego ramach podmioty stosują groźby psychiczne odnoszące się do metafizycznej kategorii zbawienia (zarządzają symbolicznymi dobrami traktowanymi jako umożliwiające je bądź ograniczające szansę jego uzyskania), jest to główna strategia sprawowania władzy przez przedstawicieli kościołów jak również sekt (WEBER, 2002, s. 40–41). Kategoria władzy o charakterze hierokratycznym ma kilka aspektów podobnych do wskazanej przez Michela Foucaulta władzy pastoralnej. Zdaniem cytowanego przedstawiciela nauk społecznych jest to typ władzy bazujący na przypisaniu jednostce odpowiedzialności za dążenie do własnego zbawienia. Zbawienie jest traktowane jako decyzja indywidualna, ale jednocześnie niepodjęcie działań na jego rzecz jest traktowane jako zasługujące na symboliczne sankcje w doczesności. Zadaniem duszpasterza przewodnika jest zaprezentowanie dążenia do zbawienia jako obowiązku jednostki. Zbawienie jest osiąganе

przy tym poprzez akceptację autorytetu określającego działania, które są właściwe i definiującego decyzje niewłaściwe. Podlegający władzy przewodnika podmiot jest zobowiązany do uzyskiwania wglądu w stan własnej moralności i przedstawiania go przewodnikowi poprzez spowiedzi (FOUCAULT, 2000a, s. 210–211; por. KOCHANOWSKI, 2004, s. 24–26).

W analizach dotyczących władzy istotnym elementem, traktowanym jako przedmiot dyscyplinowania, jest tożsamość. Do procedur konstruowania w kontekście systemów władzy tożsamości nawiązują analizy podejmowane w ramach teorii krytycznej. Z punktu widzenia teorii krytycznej oraz konstruktywizmu tożsamość jest zakorzeniona w kontekście społecznym, kulturowym i politycznym, konieczne jest więc uwzględnianie zróżnicowanych intersekcyjności ją określających (takich jak: klasa, rasa, płeć, orientacja seksualna, etniczność itp.) (por. BUTLER, 2008, s. 44). Michel Foucault wyróżnia jurydyczne oraz produktywnie systemy władzy. W modelu jurydycznym przestrzeń polityczna jest kreowana przez jednostki, które następnie są przez nią reprezentowane. Jej funkcjonowanie jest regulowane w sposób negatywny, poprzez stosowanie restrykcji oraz zakazów. Jest to model, w obrębie którego odbywa się regulowanie działań jednostek, przy czym ich tożsamość uzyskuje preferowaną jakość, są definiowane oraz odtwarzane. Jest to procedura politycznego konstruowania podmiotów, której wybranymi funkcjami, zdaniem Judith Butler, są legitymizacja i wykluczanie. Władza jurydyczna wytwarza podmiot, kreuje pozór jego naturalności, a następnie reprezentuje go. Przyjęcie tezy o istnieniu podmiotu poprzedzającego prawo jest, zdaniem Judith Butler, nawiązaniem do klasycznej liberalnej koncepcji o pierwotnym stanie natury. Władza nowoczesna w tym ujęciu jest związana z konstruowaniem kodów językowych oraz z aktywnością polityczną, zaś efektem ich działania jest dążenie do konstruowania znaturalizowanych reprezentacji (por. BUTLER, 2008, s. 44–49). Presja społeczna związana z oczekiwaniem określonych strategii behawioralnych to pochodna obowiązujących w danym kontekście społecznym norm². Ich uzasadnienia związane są z różnymi systemami wiedzy, prawdopodobieństwo ich respektowania jest z kolei pochodną realizowanej kontroli społecznej. Norma interpretowana jest w literaturze przedmiotu jako zinternalizowana przez przedstawicieli danej społeczności idea wskazująca, w jaki sposób ludzie w danych warunkach powinni postępować i jakich działań w związku z tym można się z ich strony spodziewać. Reguluje ona relacje między ludźmi, określa, jak należy postępować, a jakich działań należy unikać. Warunek istnienia normy stanowi powszechne jej respektowanie oraz stosowanie kontroli społecznej w przypadku odstępstwa od niej (KOJDER, 1999, s. 336). Zdaniem Talcotta Parsonsa normatywność wpisana jest w kontekst wzoru kulturowego (to jeden z jego składników) (PARSONS, 2009, s. 191). Zdaniem Floriana Znanieckiego posiada ona charakter relatywny, historyczny, kontekstualny (por. ZNANIECKI, 1971, s. 570). Z kolei Judith

² Na tezę taką wskazuje w refleksjach zawartych w opublikowanych fragmentach dziennika Teodor Abel (wybór fragmentów dziennika dokonany został przez Elżbietę Hałas) (ABEL, 1996, s. 90).

Butler wskazuje na kategorię porządku symbolicznego, który jest traktowany jako idealny i uniwersalny zestaw praw kulturowych określających relacje społeczne (np. relacje pokrewieństwa) oraz przestrzenie różnic (np. związanych z płcią) (BUTLER, 2008, s. 72). Normatywność wpisana jest w kody językowe. Zdaniem Judith Butler jako normatywna funkcja języka może być traktowana kategoria reprezentacji. Reprezentacja może, zgodnie z założeniami konstruktivistycznymi, przyjmować zróżnicowane formy – od afirmujących określone fakty społeczne do stygmatyzujących je (por. BUTLER, 2008, s. 43). Eksponowana jest w niej różnica między grupą dominującą a podporządkowaną, zaś atrybuty określające różnicę arbitralnie interpretowane są i prezentowane jako naturalne, a w efekcie niezmiennie (w takiej sytuacji przedstawiciele grup dominujących są interpretowani jako należący do nich na mocy cech naturalnych, uwarunkowanych biologicznie; analogiczna interpretacja dotyczy statusu przedstawicieli grup podporządkowanych) (HUNT, 1997, s. 17–20). W analogicznym kontekście Tomasz Szkudlarek wskazuje na władzę kolonialną, która jest realizowana poprzez kontrolę przebiegu komunikacji oraz treści w jej ramach transmitowanych (SZKUDLAREK, 2009, s. 38). Podobnie w ujęciu Elżbiety Czykwin, język jest istotnym narzędziem sprawowania władzy, kreowany dyskurs może określać relacje dominacji i podporządkowania, może także wyznaczać przestrzeń stygmatyzacji społecznej, dyskryminacji i marginalizacji (por. CZYKWIN, 2007, s. 92–97). Peter McLaren, odnosząc się do podobnego zagadnienia, wskazuje na pojęcie pozycji podmiotowej, która określa zidentyfikowanie się przez jednostkę z określonym modelem prawdy jako konstrukcji społecznej i konstruowanie odpowiednio do niej dyskursu. W efekcie w obrębie struktur społecznych powstają pola dyskursywne wchodzące ze sobą w różne interakcje (mogą współistnieć w ramach neutralnego stosunku społecznego, mogą się wzajemnie wzmacniać, ale mogą także funkcjonować w relacji antagonistycznej). Tak rozumiane dyskursy są związane z modelami ideologicznymi i mogą odnosić się do kwestii uznania społecznego oraz marginalizacji (McLAREN, 1991a, s. 46). Na znaczenie dyskursu w praktykowaniu władzy wskazuje Norman Fairclough, który wyróżnia władzę praktykowaną w dyskursie oraz poza dyskursem. Władza praktykowana w dyskursie jest realizowana m.in. podczas relacji bezpośredniej, typu „twarzą w twarz”, jest uwikłana w komunikaty o przeznaczeniu międzykulturowym, może być realizowana także poprzez konstruowanie dyskursu ukrytego, np. transmitowanego za pośrednictwem mediów masowych. Ten typ władzy praktykowany w relacji bezpośredniej pozwala na sprawowanie kontroli nad podmiotami podporządkowanymi oraz definiowanie zakresu ich udziału w określonej sytuacji. Związane z nią praktyki pozwalają na kontrolowanie treści zawartej w dyskursie, relacji, w jakiej funkcjonują partnerzy interakcji, oraz ich tożsamości. W kontekście komunikacji międzykulturowej władza w analizowanym znaczeniu wyrażana jest poprzez przyznanie preferencji takiej interpretacji komunikatów, która jest uznana w kontekście kultury dominującej, interpretacje występujące w kontekście kultur podporządkowanych są deprecjonowane. Praktykowana w sposób zapośredniczony mediami władza ukryta nie

zakłada bezpośredniej relacji między partnerami interakcji. Przepływ dyskursu jest w takim przypadku jednokierunkowy, jest on skierowany do odbiorcy masowego. Działa ona m.in. poprzez dopuszczanie określonego rodzaju treści w kontekst dyskursu i marginalizowanie innych oraz poprzez określony charakter prezentowania treści, w efekcie preferowane są wybrane kierunki interpretacji faktów społecznych, politycznych, ekonomicznych, realizowany jest także specyficzny dobór informatorów, którym przypisuje się status autorytetu w zakresie poszczególnych dziedzin (FAIRCLOUGH, 1989, s. 43).

Kolejnym wyróżnionym przez Normana Fairclough'a typem władzy jest władza praktykowana poza dyskursem. Określa ona jego porządek, dyskurs staje się wtedy efektem zewnętrznych wobec niego relacji władzy. Jest praktykowana poprzez konstruowanie specyficznego porządku dyskursu, a jednym z jej mechanizmów jest unifikacja analogiczna do tej mającej miejsce w przestrzeni politycznej, ekonomicznej i kulturowej. Określa ona preferowany kod językowy z jednoczesnym oznaczeniem kodów deprecjonowanych. Kolejnym mechanizmem jest kodyfikacja standardów językowych, której celem jest zminimalizowanie wariacji form w obrębie funkcjonujących w przestrzeni społecznej kodów językowych. Preferowanemu kodowi językowemu oraz kompetencji posługiwania się nim przypisywana jest wartość kapitału społecznego. Odrębny mechanizm związany jest z określaniem społecznego zakresu grup, którym przypisany jest akces do określonych kategorii dyskursów. Zdaniem Normana Fairclough'a jedną z kluczowych ról w zarządzaniu dyskursem (zachowywaniu jego istniejącego porządku, bądź wprowadzaniu w jego kontekst modyfikacji) odgrywają instytucje edukacyjne. W nawiązaniu do myśli Michela Foucaulta Fairclough interpretuje szkołę jako instytucję spolityzowaną, realizującą wskazaną funkcję poprzez wykorzystanie mechanizmu wiedzy/władzy. Dyskurs, zdaniem Normana Fairclough'a, jest narzędziem wykorzystywanym w konfliktach społecznych, których przedmiotem jest uzyskanie akcesu do cenionych zasobów. Są to konflikty, które mogą być analizowane w kontekście sytuacyjnym, instytucjonalnym oraz na poziomie ogólnospołecznym (np. w odniesieniu do antagonizmów o charakterze klasowym) (FAIRCLOUGH, 1989, s. 55–64).

Również Barbara Jabłońska, odnosząc się do prac m.in. Michela Foucaulta, Pierre'a Bourdieu, Teuna van Dijka, Ruth Wodak, uzasadnia tezę, że praktyki dyskursywne są wykorzystywane w sprawowaniu władzy oraz są środkiem narzucania dominacji³. Zawarta w dyskursie wiedza, na którą składają się znaczenia wykorzystywane w interpretacji rzeczywistości społecznej, ma charakter społeczny i może być zasobem stanowiącym źródło władzy. Możliwości kontrolowania określonego wycinka dyskursów dają szansę na realizację władzy perswazyjnej, a w efekcie np. mogą być wykorzystywane w procesie reprodukcji istniejących nierów-

³ Wykorzystywanie dyskursu w sprawowaniu i uzasadnianiu władzy są przedmiotem refleksji m.in. nurtu krytycznych studiów nad dyskursem (por. JABŁOŃSKA, 2012, s. 83). Z kolei Norman Fairclough wskazuje na nurt określony jako krytyczna analiza języka, którego przedmiotem jest identyfikowanie relacji między językiem, władzą i ideologią (FAIRCLOUGH, 1989, s. 7).

ności społecznych. Jest to sytuacja typowa dla praktyk o charakterze przemocy symbolicznej, występująca m.in. w kontekście przestrzeni szkoły, mediów, polityki (JABŁOŃSKA, 2012, s. 84–86). W odniesieniu do kategorii sprawowania dyskursu Terry Wotherspoon wskazuje na dziewięć typów dyskursów sprzyjających wystąpieniu dyskryminacji, bądź usprawiedliwiających praktyki dyskryminacyjne, w sytuacji gdy już wystąpiły. Do wskazanych dyskursów Wotherspoon zalicza: dyskurs zaprzeczania, dyskurs dekontekstualizacji, dyskurs daltonizmu, dyskurs oskarżania ofiar, dyskurs binarnej polaryzacji, dyskurs bałkanizacji, dyskurs tolerancji, dyskurs tradycji i uniwersalizmu oraz dyskurs poprawności politycznej (WOTHERSPOON, 2004, s. 105–106).

Dyskurs zaprzeczenia polega na prezentowaniu danego fragmentu rzeczywistości (zarówno instytucjonalnej, jak i kulturowej) jako wolnej od problemu dyskryminacji, jednocześnie jednak fakt jego istnienia jest wyrażany poprzez marginalizację doświadczeń, kultury, historii, dyskursów specyficznych dla przedstawicieli grupy mniejszościowej. Kolejna forma dyskursu – dekontekstualizacji – wyraża się w uznaniu istnienia problemu dyskryminacji, ale jednocześnie jest interpretowany jako aspekt postawy specyficznej dla przedstawicieli grup dewiacyjnych, tożsamość zarówno uczniów, jak i nauczycieli jest marginalizowana – traktowana jako nieistotna, a problem dyskryminacji jest wyłączany z kontekstu wiedzy (i strategii kształcenia). Kolejna kategoria – dyskurs daltonizmu – polega na deklarowaniu przez nauczyciela obojętności na różnicę, przyjmuje on założenie o neutralności własnych przekonań, obiektywności i wolności od uprzedzeń. Jednocześnie nauczyciel zakłada, że tożsamość nie stanowi czynnika określającego sposób traktowania ucznia, a jednocześnie zwalnia nauczyciela z odpowiedzialności dotyczącej uwzględniania w realizowanym procesie dydaktycznym specyfiki doświadczeń i biografii uczniów (WOTHERSPOON, 2004, s. 105, por. LADUKE, 2009, s. 17). Dyskurs zawstydzania ofiar zogniskowany jest wokół założenia wskazującego, że w różnych przestrzeniach rzeczywistości edukacyjnej kreowane są równe szanse odniesienia sukcesu przez przedstawicieli różnych grup, odnoszone porażki są traktowane jako efekt czynników środowiskowych, w kontekście których funkcjonują nieuprzywilejowani, brak sukcesów w przestrzeni edukacyjnej traktowany jest jako pochodna niskiej jej ewaluacji w środowiskach mniejszości. Kolejny typ dyskursu – binarnej polaryzacji – bazuje na odniesieniu do tożsamości grupowych określających rozróżnienie na kategorie „my” oraz „oni”. Kategoria „my” odnoszona jest do przedstawicieli kultury dominującej, z kolei przedstawiciele kategorii „oni” traktowani są jako reprezentujący odmienne systemy normatywne, tradycyjne oraz systemy przekonań. „Oni” traktowani są w kontekście tegoż dyskursu jako stwarzający problemy z uwagi na niechęć pełnej asymilacji do warunków kultury dominującej. Dyskurs bałkanizacji promuje przekonanie, że zbyt duża koncentracja refleksji na problemie różnicy stwarza ryzyko dezorganizacji społecznej, dysharmonii i zaburzenia istniejącego porządku zarówno na poziomie środowiska szkoły, jak i – w odniesieniu do poziomu makrospołecznego – w całym społeczeństwie. Z kolei dyskurs tolerancji określa

założenie, że wprawdzie możliwe jest uznanie specyfiki kulturowej przedstawicieli grupy mniejszościowej, to jednak nadrzędny status należy przypisywać kulturze dominującej. Dyskurs tradycji i uniwersalizmu określa, że tradycyjny zrąb programu edukacyjnego powinien zostać niezmienny niezależnie od tożsamości uczestniczących w nim uczniów. Ostatni przytoczony przez Terry'ego Wotherspoona dyskurs poprawności politycznej bazuje na założeniu, że presja w zakresie inkluzji, reprezentacji i wyrównywania szans jest wyrazem autorytarności, represyjności i stanowi zagrożenie dla wolności uniwersytetu (WOTHERSPOON, 2004, s. 104–106).

Na znaczenie dyskursu w praktykowaniu relacji dominacja – podporządkowanie wskazuje także Peter McLaren. W sytuacji gdy jest on konstruowany celem eksponowania różnicy może być mu nadawane znaczenie związane z usprawiedliwianiem działań przemocowych. Peter McLaren przytacza, za Teresą Ebert, przykład terminologii stosowanej w odniesieniu do Afroamerykanów w kontekście wielokulturowego – i nacechowanego dyskredytacją podporządkowanych – społeczeństwa Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Termin *Negro* (Murzyn) traktowany jest jako podkreślający różnicę i usprawiedliwiający podejmowanie działań odmiennych niż praktykowanych wobec obywateli białych, z kolei pojęcie *Black* (Czarny) zawiera w sobie zestaw semiotycznych znaczeń o charakterze deprecjonującym, wskazującym, że owa różnica bazuje na posiadaniu cech niekorzystnych, a nawet niebezpiecznych, kojarzonych z patologią społeczną, przestępczością, skłonnością do podejmowania przemocy (McLAREN, 1994, s. 205).

Nawiązując do analiz Maxa Webera, uznać można, że panowanie może być stosunkiem społecznym realizowanym zarówno w sposób formalny i zinstytucjonalizowany, jak i nieformalny i niezinstytucjonalizowany. Weber wskazuje także na kategorię dyscypliny, którą definiuje jako szansę „natychmiastowego, automatycznego i schematycznego posłuszeństwa wobec rozkazu ze strony wielu ludzi, wynikająca z wyćwiczonego nastawienia [pojęcie to oznacza także – E.B.] »wyćwiczenie« bezkrytycznego i uległego posłuszeństwa mas” (WEBER, 2002, s. 40–41). Jako uzupełnienie wyodrębnionych przez Maxa Webera typów władzy trafna okazuje się teza Michela Foucaulta, że poszczególne instytucje kreują dyskursy wskazujące na zróżnicowane umiejscowienie uzasadnień oraz strategii sprawowania władzy. Foucault wskazuje na istotność dyskursów związanych m.in. z demografią, biologią, medycyną (zwłaszcza psychiatrią), psychologią, pedagogiką, polityką oraz moralnością (FOUCAULT, 2010, s. 31). W ujęciu Michela Foucaulta w analizach dotyczących przestrzeni władzy istotne jest rozpoznanie trzech elementów: relacji strategicznych, technik zarządzania oraz stanów dominacji (FOUCAULT, 1997, s. 299).

Specyficznym rodzajem władzy jest władza prawomocna, traktowana jako zwierzchnictwo oraz autorytet. Jednostka jest w takiej sytuacji zmuszana do realizacji poleceń sprawujących władzę poprzez presję kierowaną ze strony zbiorowości, w której funkcjonuje. Normy definiowane przez władzę są wyrażane w regulach określających działanie instytucji, są przy tym reprodukowane w interakcjach codziennych (BLAU, 2009, s. 185–186).

Można w tym kontekście nawiązać do interpretacji Pierre'a Bourdieu, który wskazuje na ukrytą opresję praktykowaną poprzez przemoc symboliczną w kontekście podstawowych instytucji społecznych. Bourdieu wprowadza kategorię arbitralności kulturowej, która stanowi symboliczną – normatywną i ideologiczną podstawę działania pedagogicznego ukierunkowanego na odtwarzanie habitusu klasy dominującej (BOURDIEU, PASSERON, 2006, s. 75–80). Również Erich Fromm wskazuje na umiejscowienie w kontekście wychowania relacji o charakterze władzy. Zdaniem cytowanego przedstawiciela szkoły frankfurckiej jest ono realizowane poprzez powodujące frustrację zakazy (FROMM, 2001, s. 41–42). Oczywiście jest w tym kontekście odniesienie do tezy Zygmunta Freuda o powodującej cierpienie kulturze (FREUD, 1995).

Kategoria władzy współistnieje z praktykowaniem kontroli społecznej. Zróżnicowane strategie sprawowania jej mogą dominować w różnych kontekstach społecznych (np. określone formy dominują w społeczeństwie o charakterze tradycyjnym, nowoczesnym i późnonowoczesnym). Michel Foucault wskazuje na środki sprawowania władzy związane z praktykowaniem dyskursu oraz strategii ponoptykonicznych: obserwacji, gromadzenia danych, dokonywania zapisów oraz podsłuchiwaniami (FOUCAULT, 2010, s. 31). Zdaniem Pierre'a Bourdieu istotnym źródłem narzędzi sprawowania władzy symbolicznej są systemy symboliczne, takie jak: sztuka, religia oraz język. Służą one ekspresji określonych interpretacji rzeczywistości społecznej, a w efekcie jej konstruowaniu. Świat obiektów uzyskuje w efekcie formę symboliczną (co stanowi nawiązanie do tradycji neokantowskiej oraz durkheimowskiej). Kontekstem sprawowania władzy są wtedy struktury symboliczne, będące narzędziami konstruowania wiedzy oraz komunikacji (BOURDIEU, 2003, s. 164–166).

W kontekście poszczególnych instytucji oraz relacji społecznych mogą występować zróżnicowane zarówno specyficzne, jak i niespecyficzne strategie sprawowania kontroli. Alessia Contu wskazuje na kontekst organizacji korporacyjnej jako sprzyjającej sprawowaniu władzy bazującej na kontroli w relacji dystansu (niewymagającej kontaktu bezpośredniego). Środkami jej sprawowania są obserwacja oraz dyscyplinowanie przyjętymi zasadami kultury korporacyjnej, zarządzaniem zasobami ludzkimi czy też włączaniem w kontekst pracy grupowej (CONTU, 2008, s. 364). Yannis Gabriel z kolei przytacza kontekst późnonowoczesnej (postindustrialnej, postkapitalistycznej) organizacji korporacyjnej, w której dominują subtelne strategie sprawowania kontroli, posiadające jednak charakter panoptykoniczny z tendencją do rozprzestrzeniania się poza sytuacje związane z pracą. Są to strategie bazujące na definiowaniu tożsamości kontrolowanej jednostki. Stosowane są wtedy strategie o charakterze kulturowym, ideologicznym (np. afirmacja środowiska pracy, tworzenie narracji określających ją jako przestrzeń rozwoju tożsamości, rozwoju duchowego itp., kreowanie wspólnot), o charakterze kontroli strukturalnej (realizowanej np. poprzez kreowanie wzorców odniesienia efektywności pracy, dokonywanie ewaluacji, tworzenie płaskich struktur hierarchicznych), kolejna strategia kontroli ma charakter technologiczny (np. stosowanie monitoringu), następną

jest strategia przestrzenna (np. kreowanie transparentnych przestrzeni pracy bądź też dokonywanie podziałów przestrzeni o charakterze otwartym, bądź ograniczonej dostępności). W społeczeństwie konsumpcyjnym upowszechnia się przy tym specyficzna rola sprawującego kontrolę konsumenta (GABRIEL, 2008, s. 319). Jest to również zagadnienie niezmiernie istotne z punktu widzenia promującej rozwój podmiotowości pedagogiki społecznej. Kontekst pracy jest jednym z kluczowych środowisk funkcjonowania człowieka, jest środowiskiem wychowawczym. Zadaniem pedagoga społecznego jest stymulowanie rozwoju nie tylko orientacji zawodowych, ale także kompetencji refleksyjnego uczestnictwa w przestrzeni pracy tak, aby niwelować ryzyko występowania zarówno patologicznych modeli sprawowania dominacji (np. w formie mobbingu), jak i patologicznych modeli adaptacyjnych do środowiska zatrudnienia (przejawiających się np. w pracoholizmie).

Peter M. Blau wskazuje na cztery wymagania określające zachowanie władzy, wyróżnia wśród nich: obojętność podmiotów związanych z władzą na korzyści oferowane przez innych (zwłaszcza przez podmioty zajmujące status subordynowany), zapewnienie systematycznej zależności innych od usług oferowanych przez podmioty sprawujące władzę, zdolność ograniczania aspiracji podporządkowanych do sięgania po środki przymusu w celu realizacji własnych żądań, ostatnim wyróżnionym przez Blaua wymaganiem jest zapotrzebowanie społeczne na dobra oferowane przez podmioty sprawujące władzę. Jest to interpretacja nawiązująca do założeń opracowanych przez Richarda Emersona, władza analizowana jest w tym ujęciu jako bazująca na fakcie dysponowania zasobami przez podmioty dominujące i podporządkowane (BLAU, 2009, s. 123–125).

Kolejnym istotnym z punktu widzenia podjętych analiz problemem jest umiejscowienie (lokalizacja) władzy. Można założyć, że w interpretacji Maxa Webera władza dysponuje konkretną, możliwą do identyfikacji lokalizacją, jest umiejscowiona w instytucjach. Odmienną interpretację przyjmują Pierre Bourdieu w odniesieniu do kategorii władzy symbolicznej oraz Michel Foucault. W ujęciu Pierre'a Bourdieu władza symboliczna jest niewidoczna, rozmyta, zaś warunkiem możliwości jej sprawowania jest bierna zgoda podmiotów nieświadomych, że są jej podporządkowane, bądź ją sprawują. Bourdieu podkreśla aspekt wolicjonalny, wskazując, że istotnym elementem sprawowania władzy symbolicznej jest niechęć do uzyskania świadomości dotyczącej relacji, w której podmioty sprawujące obydwa rodzaje ról uczestniczą. Władza symboliczna stanowi narzędzie konstruowania rzeczywistości społecznej, służy konstruowaniu porządku gnoseologicznego, bazującego na konformizmie logicznym odnoszącym się do podstawowych kategorii organizujących funkcjonowanie społeczne, takich jak: koncepcja czasu, przestrzeni oraz związków przyczynowo-skutkowych. Bourdieu, nawiązując w analizach dotyczących władzy symbolicznej do teorii Émile'a Durkheima oraz Alfreda Reginalda Radcliffe-Browna, wskazuje, że podzielenie wspólnego systemu symbolicznego jest warunkiem solidarności społecznej. Symbol – jako narzędzie komunikacji oraz konstruowania wiedzy – jest w takim ujęciu środkiem służącym zachowaniu spójności społecz-

nej. Z kolei konsensus, dotyczący interpretacji podstawowych zasad określających porządek społeczny, umożliwia jego reprodukcję. Zgodnie z przytoczoną interpretacją integracja logiczna stanowi warunek dla uzyskania integracji normatywnej. Z kolei w tradycji marksistowskiej kreowanie symboli, zwłaszcza związanych z ideologiami, jest związane z promowaniem interesów klasy dominującej. Dominujący model kulturowy zawiera kody sprzyjające komunikacji w obrębie klasy dominującej, a jednocześnie sprzyja jej wyodrębnieniu od innych poziomów stratyfikacyjnych, kreując przy tym fikcyjny obraz integracji całego społeczeństwa oraz wskazuje na apatię klas zdominowanych, nadając im status upośledzony. We wskazanym systemie symbolicznym nierówności społeczne są prezentowane jako uzasadnione, a w efekcie nadawana jest legitymizacja istniejącemu porządkowi społecznemu, który traktuje się jako naturalny. System symboliczny w takim ujęciu sprzyja integracji w obrębie poszczególnych poziomów stratyfikacyjnych (nie sprzyja jej jednak pomiędzy owymi poziomami), jest to porządek nadający istotne znaczenie zróżnicowaniu stratyfikacyjnemu i w tym znaczeniu sprzyjający występowaniu podziałów, a jednocześnie je legitymizujący. Przedstawiciele niedominujących modeli kulturowych nie są zachęceni do definiowania swojej tożsamości kulturowej i stratyfikacyjnej. Analogicznie do założeń teorii marksistowskiej, również Pierre Bourdieu zakłada, że poszczególne klasy wchodzą między sobą w relacje antagonistyczne, podejmując starania na rzecz społecznego uznania przyjętych w ich kontekście (oraz zgodnych z ich interesami) znaczeń dotyczących rzeczywistości społecznej. Antagonizm może być wyrażany w działaniach bezpośrednich, poprzez ekspresję konfliktów symbolicznych w działaniach codziennych lub też może być wyrażany pośrednio poprzez działania podejmowane przez przedstawicieli grup wpływowych na rzecz społecznego uznania znaczeń przyjętych w ich obrębie. Władza symboliczna jest w tym ujęciu związana z takimi kategoriami jak produkcja symboliczna oraz zachodząca w relacjach między klasami walka symboliczna. Potencjał klasy dominującej jest zgodnie z interpretacją Pierre'a Bourdieu związany z kapitałem ekonomicznym, którym jej przedstawiciele dysponują. Bourdieu wskazuje także na władzę ideologiczną, która jest podtypem władzy symbolicznej i wynika z przełożenia przemocy symbolicznej (związanej z ortodoksją) na przemoc polityczną (związaną z dominacją) (BOURDIEU, 2003, s. 164–169).

Również w interpretacji Michela Foucaulta władza ma charakter rozmyty i panoptykoniczny, bazuje przy tym na interpretacji prawdy jako konstrukcji społecznej. Relacje władzy (jako termin preferowany przez Michela Foucaulta zamiast pojęcia władzy) i podporządkowania występują powszechnie w strukturach społecznych i kreowanych w ich obrębie interakcjach, w efekcie pojęcie to obejmuje relacje dominacji i podporządkowania występujące w sytuacjach komunikacji, relacjach instytucjonalnych, ekonomicznych, intymnych, zawsze wtedy gdy jeden z podmiotów interakcji (lub też kilka z nich czy wszystkie) stara się uzyskać kontrolę nad działaniami innego podmiotu. Są to relacje podlegające dynamicznym zmianom, dysponowanie władzą jest w ich obrębie tymczasowe, niestałe i niestabilne.

Jednocześnie warunkiem zaistnienia relacji władzy jest dysponowanie wolnością przez zaangażowane w nie podmioty. Relacja władzy w efekcie implikuje możliwość podjęcia działań o charakterze oporu, który może przyjmować różne formy, m.in. oszustw, strajku, rewolucji itp. (FOUCAULT, 1997, s. 285–293).

Panopticum stanowi narzędzie, ale także strategię kontroli społecznej polegającą na dokonywaniu przez podmiot dominujący obserwacji – uzyskiwania wglądu w sposób funkcjonowania podmiotów podporządkowanych. Oko władzy ma charakter zinstytucjonalizowany, a jedną z wykorzystywanych we wdrażaniu go technik jest nadawanie specyficznej konstrukcji oraz interpretacji przestrzeni. Jest to jednocześnie strategia bazująca na konstruowaniu władzy na dyskursie uznanego autorytetu, np. medycznego, związanego ze sferą *sacrum* itp. Jako podstawowe instytucje kontroli Foucault wskazuje instytucje militarne oraz medyczne (traktowane jako bezpośrednio praktykujące strategię zarządzania przestrzenią w celu sprawowania władzy). Realizacja kontroli społecznej wykorzystująca techniki panoptykoniczne manipulacji bazuje m.in. na organizacji przestrzeni i czasu, główną zasadą działania jest takie konstruowanie wskazanych dwóch zmiennych, aby podmioty poddane kontroli były widoczne, funkcjonowały w kontekście transparentnym. Władza wykorzystująca strategię panoptykoniczną jest zdepersonalizowana – wpisana w role społeczne, a nie indywidualne cechy – tożsamość realizujących ją jednostek, w efekcie również opór ukierunkowany jest na rolę społeczną, podczas gdy indywidualne cechy jednostki realizującej ją traktowane są jako marginalne. Jednocześnie panoptykonicznym strategiom kontroli towarzyszy opór bazujący na sabotowaniu ustalonych dla poszczególnych aktywności jednostek czasowych oraz na kolonizowaniu przez podmioty podporządkowane przestrzeni arbitralnie zdefiniowanej jako niedostępna dla nich (FOUCAULT, 1980a, s. 146–165).

W ujęciu Stefana Amsterdamskiego kategorie, takie jak przemoc, hegemonia i opresja stanowią pochodną przyznania określonego elementowi struktury społecznej statusu nadrzędnego, a tym samym są efektem interpretowania owego elementu z perspektywy w skrajnych przypadkach przyjmującej formę absolutystyczną. Przekonania wynikające z perspektywy absolutystycznej mają charakter przesłanki pozaracjonalnej, traktowanej jako miernik prawdy i dobra⁴ (AMSTERDAMSKI, 1994, s. 11–12). Posiadają charakter metanarracyjny⁵. W sytuacji funkcjonowania w kontekście społecznym nacechowanym wielością modeli systemów wartości i brakiem obiektywnego i absolutnego punktu odniesienia pozwalającego na ich porównanie w kontekście jednej skali, osłabieniu ulegają zasady powinności i roszczeń (określającej, że jeżeli ktoś w danej sytuacji uznaje jako obowiązującą określoną normę, to ma prawo wymagać, aby w analogicznej sytuacji normę tę uznawała każda inna osoba, przy założeniu że każdy ma prawo wymagać od innych zachowania wyznaczonego normą) oraz symetrii powinności i wartości (określającej, że to, co

⁴ U ich podstaw znajdują się więc dyskursy o charakterze ideologicznym.

⁵ Na temat problematyki wpisania dyskursów w relacje władzy, konstruowanie wiedzy o charakterze metanarracyjnym zob. np. MEŁOSIK 2007b, s. 70–92.

jest uznane za wartość, jest przedmiotem powinności, a także uznawanie, że to, co jest przedmiotem powinności, jednocześnie jest dobrem) (AMSTERDAMSKI, 1994, s. 11–12; 22–24). Podmioty dysponujące władzą mogą arbitralnie nadawać określonym interpretacjom rzeczywistości znaczenie nadrzędne. Jednocześnie jednak podporządkowani dysponują możliwością podjęcia oporu oraz podmiotowością (RABY, 2005, s. 152).

Poszczególne teorie w zróżnicowany sposób określają matryce praktykowania władzy i podporządkowania, np. w kontekście interpretacji marksistowskiej jest to kategoria umiejscowiona w strukturze klasowej, w krytycznej interpretacji specyficznej dla modelu feministycznego władza rozumiana jest jako umiejscowiona w patriarchalnych strukturach społeczeństwa (RABY, 2005, s. 152), w kontekście studiów LGBT i teorii *queer* wskazywana jest matryca heteronormatywności. W ramach krytycznej teorii rasowej i latynoskiej krytycznej teorii rasowej przyjmuje się, że podstawą istnienia relacji opresyjnych jest rasa.

Michel Foucault, analizując procedury realizacji relacji dominacji i podporządkowania, wskazuje na kategorię gier władzy i prawdy. Samo pojęcie gry odnosi się do zestawu reguł, zasad, odpowiednio do których ma miejsce wytwarzanie modeli przekonań, którym przypisywany jest status prawdy, są to również procedury prowadzące do określonego efektu, który następnie jest poddawany ewaluacji jako prawidłowy (i zgodny z prawdą) lub nieprawidłowy (i niezgodny z prawdą). Jednym z celów refleksji nad ową relacją jest – zdaniem Foucaulta – rozpoznanie procedur (technik, strategii), poprzez wykorzystanie których model prawdy jest ustanawiany, a następnie określanie, w jaki sposób jest związany z relacjami władzy (FOUCAULT, 1997, s. 296–297). Władza opresyjna jest w takim ujęciu interpretowana jako kategoria historyczna, nadana poprzez wykorzystanie kryteriów pozaracjonalnych, wprowadzona poprzez wykorzystanie przemocy symbolicznej lub czynnika siłowego. Michel Foucault wskazuje na kategorię **polimorficznych technik władzy**, posiadających charakter działań subtelnych, opartych na dyskursach oraz elementach postaw wyrażanych w przestrzeni codziennej, o charakterze dyskredytacji, zalicza do nich np. odrzucenie, dyskwalifikację, zapobieganie określonym działaniom, jak również zachęcanie do określonych aktywności (FOUCAULT, 2010, s. 18).

Kolejną kategorią władzy jest jej model ukryty (określany także jako ukryta dominacja), stanowi ona jeden z aspektów władzy zinstytucjonalizowanej – znajduje się u jej podstaw, sama jest nieosobowa, nie posiada też charakteru instytucjonalnego. Obejmuje jednak aspekty funkcjonujące w przestrzeni życia codziennego, określające relacje interpersonalne. Zdaniem Damiana Leszczyńskiego i Lotara Rasińskiego władza ukryta jest sprawowana pośrednio, poprzez wykorzystanie stereotypów, uprzedzeń, przesądów i tradycji, może przyjmować formy etnocentryzmu, logocentryzmu, antropocentryzmu. W efekcie wyemancypowania tego typu władzy zarówno od konkretnych instytucji, jak i od zdefiniowanych jednoznacznie podmiotów staje się ona bytem niezależnym i podstawą funkcjonowania społeczeństwa, tym samym uzyskuje ona charakter ontyczny (LESZCZYŃSKI, RASIŃSKI,

1999, s. 10–11). Pochodną działania ukrytej władzy może być wytwarzanie pragnień, z którymi następnie jednostki identyfikują się, a w efekcie jest to kategoria bliska znaczeniowo wypracowanemu i rozwiniętemu w ramach marksizmu i szkoły frankfurckiej conceptowi „fałszywej świadomości” (LESZCZYŃSKI, RASIŃSKI, 1999, s. 15).

Damian Leszczyński i Lotar Rasiński proponują typologię interpretacji władzy polegającą na wyodrębnieniu modelu wąskiego dotyczącego faktu sprawowania władzy przez jednostki lub grupy nad innymi jednostkami bądź grupami. Jest to władza możliwa do zlokalizowania, działająca jawnie, intencjonalnie i celowo. Z metodologicznego punktu widzenia jest to model najczęściej ograniczający analizę do konkretnych przypadków, pozwala określić, na czym w konkretnej sytuacji polega sprawowanie władzy, natomiast nie pozwala udzielić odpowiedzi na pytanie dotyczące tego, czym władza jest w ogóle? Z kolei w ujęciu szerokim interpretacja odnosi się do każdej postaci wpływu i/lub przymusu, obejmując wszelkie oddziaływania na jednostkę lub grupę. Władza jest w takim ujęciu traktowana jako działająca niejawnie, może być celowa (nie jest to jednak atrybut konieczny) i jest rozproszona na różnych poziomach funkcjonowania społeczeństwa. Z punktu widzenia przydatności metodologicznej jest to model obejmujący szeroki obszar badawczy, jednocześnie jednak wynikające z niego twierdzenia są zwykle nieweryfikowalne (LESZCZYŃSKI, RASIŃSKI, 1999, s. 17–19).

Kategorią bliską konstruktom władzy i opresji jest hegemonia. W ujęciu Erika Olina Wrighta wyraża się ona w ideologicznym określaniu dostępnych alternatyw społecznych (MORROW, TORRES, 1995, s. 318). Jest ona pochodną istnienia hierarchicznych podziałów w obrębie społeczeństwa, zaś jej efektem są ograniczone perspektywy kreowania solidarności społecznej. Nawiązać można w tym kontekście do refleksji Herberta Marcuse’a, który wskazuje, że u podstaw osłabienia solidarności w społeczeństwie nowoczesnym leży istnienie implikującej antagonizm struktury klasowej (MARCUSE, 2000, s. 14). Problematyka hegemonii rozpatrywana może być w odniesieniu do koncepcji Antonio Gramsciego, a w związku z tym poprzez nawiązanie do koncepcji marksistowskiej i antyeconomistycznej myśli Hegla. Marksistowska koncepcja konfliktu klasowego, bazującego na zróżnicowanych interesach ekonomicznych, uzupełniona została we wskazanej refleksji koncepcją walki kulturowej. W tej perspektywie priorytetowe znaczenie przypisywane jest antagonizmowi kulturowemu i intelektualnemu, jest ona interpretowana jako wyprzedzająca kryzys społeczny lub też formowanie przeciwegemonicznego ruchu (MORROW, TORRES, 1995, s. 310). Teoria hegemonii Antonio Gramsciego nawiązuje do takich kategorii jak: mobilizacja społeczna, tworzenie sojuszy, podejmowanie działań kolektywnych. W interpretacji Raymonda Allana Morrow i Carlosa Alberto Torresa są to analizy bliskie kategoriom specyficznym dla psychologii społecznej i stanowiące odmienną interpretację niż proponowane w pracach przedstawicieli szkoły frankfurckiej, gdzie z kolei popularne stały się koncepcje bazujące na społecznej psychologii dominacji, w ramach której rozwinięta została m.in. teoria osobowości autorytarnej (MORROW, TORRES, 1995, s. 320). Pomimo iż w myśli Gramsciego teoria aktywnego podmio-

tu została podjęta wąsko, to jednak odnalazła ona istotną kontynuację w nurcie refleksji neogramsciańskiej, nawiązanie to było zrealizowane poprzez odniesienie do koncepcji oporu, a także „walki popularnej” traktowanej jako kategoria szersza od konceptu walki klasowej (MORROW, TORRES, 1995, s. 320).

Z kolei Chau-kiu Cheung i Steven Sek-yum Ngai interpretują związane z hegemonią sytuacje jako nacechowane ideologicznymi wymogami kierowanymi wobec podmiotów podporządkowanych przez podmiot dominujący, celem takiego działania jest wymuszenie lub podtrzymanie określonego porządku społecznego. Relacja oparta na hegemonii ma kilka charakterystycznych cech, są to m.in. podmiot narzucający relację hegemonijną nie dysponuje formalnie nadaną mu, związaną z władzą, rolą społeczną, ale reprezentuje status podobny do pozycji podmiotów podporządkowanych, władza jest sprawowana nad podmiotami podporządkowanymi poprzez zarządzanie specyficznymi dyskursami, podmioty podporządkowane oporują przeciwko wywieranej na nich dominacji. Celem relacji opartej na hegemonii realizowanej poprzez wykorzystanie dyskursu ideologicznego jest ukształtowanie w podporządkowanych postawy zgody na dominację oraz uznania dyskursu hegemonijnego za wiarygodny. Cytowani badacze stawiają tezę, że hegemonia wspólnie z kategorią dyskursów stanowią ważną społeczną matrycę konstruowania tożsamości jednostki. Jest to proces, który zachodzi w kontekście napięcia między podporządkowaniem a oporem. Tożsamość może uzyskać charakter konformistyczny, dramaturgiczny bądź oporowy, w ostatnim wskazanym przypadku uznanie i afirmacja własnej, specyficznej tożsamości przez podmioty podporządkowane sprzyja wzmocnieniu więzi społecznej i solidarności między nimi, co z kolei wzmacnia ich potencjał oporowy. Z kolei w przypadku, gdy rozwijany jest model tożsamości konformistycznej podmiot zgadza się na warunki określone przez dominującego, zaś w przypadku tożsamości dramaturgicznej dokonywane są wybory uwzględniające kryteria pragmatyzmu, w niektórych przypadkach uwzględniające dialog z podmiotem dominującym i negocjowanie określanych przez niego warunków. Przegląd badań zogniskowanych na kategorii dyskursów uzasadniających hegemonię wskazuje, zdaniem Cheung i Ngai, na następujące ich kategorie: odnoszące się do efektywności w kapitalistycznej gospodarce wolnorynkowej, dyskurs patriarchalny, dyskurs thatcheryzmu, dyskurs nacjonalizmu, dyskurs neoliberalizmu, dyskurs doktryny katolickiej (CHEUNG, NGAI, 2009, s. 16–18). Nawiązując do przytoczonych powyżej interpretacji, można uznać, że istotnym narzędziem kreowania i zachowywania relacji opresyjnych jest dyskurs, który jednocześnie zwrotnie jest wykorzystywany jako narzędzie działań oporowych (por. BRABECK, 2003, s. 252). Raymond Allan Morrow i Carlos Alberto Torres twierdzą, że z punktu widzenia teorii krytycznej i neomarksistowskiej relacja zachodząca między hegemonią, nowym konformizmem, intelektualistami i polityczną kategorią państwa jest centralną kategorią studiów kulturowych (obejmujących także interpretację relacji dominacji i podporządkowania) (MORROW, TORRES, 1995, s. 320). W ujęciu cytowanych autorów teoria hegemonii stwarza

paradygmatyczną podstawę do analizy kultury popularnej jako aspektu fundamentalnej transformacji społecznej (MORROW, TORRES, 1995, s. 321).

Pauline Lipman, powołując się na pracę Stephena Gilla, wskazuje na kategorię supremacji. Lipman podtrzymuje tezę, że w kontekście społeczeństwa późnonowoczesnego w obrębie systemów władzy ma miejsce przejście od hegemonii do supremacji. Supremacja jest traktowana jako pochodna niskiej legitymizacji władzy, a w efekcie kreująca ryzyko podejmowania przez nią przemocy (również symbolicznej). Jednym z przejawów owej przemocy jest stosowanie przymusu wyrażającego się np. w zaostrzaniu nadzoru oraz zwiększaniu dyscypliny w celu utrzymania porządku społecznego (LIPMAN, 2010, 430–433).

Kolejną kategorią korespondującą z pojęciem władzy jest opresja. Jest ona interpretowana jako pochodna wieloaspektowego i złożonego systemu hegemonijnego uzasadnianego systemem przekonań (o charakterze ideologii) wskazujących na nadrzędność określonej grupy, co z kolei określa zasadność nadawania jej uprzywilejowanego statusu społecznego. Liliane Cambraia Wilson, Ellen Benoit oraz Eloise Dunlap definiują pojęcie opresji jako system nierównego rozkładu władzy połączonego z eksploatacją. Sytuacji takiej towarzyszy wprowadzenie systemu norm i reguł działań, które przekraczają możliwości adaptacyjne przedstawicieli określonej – podporządkowanej grupy społecznej. Ma także miejsce określenie przez przedstawicieli grupy dominującej oczekiwań, których przedstawiciele grup podporządkowanych nie są w stanie zrealizować. Opresja przyjmuje zróżnicowane, analogiczne do modeli dyskryminacji formy, m.in. rasizmu, klasizmu, seksizmu, a jej pochodną jest stan symbolicznej społecznej nierówności. Kategoria opresji najczęściej analizowana jest poprzez odniesienie do następujących modeli teoretycznych: teoria współzależności (*intersectionality*), interpretacja hegemonii w ujęciu Antonio Gramsciego, koncepcje internalizacji rasizmu i seksizmu w ujęciu Frantza Fanona i Michela Foucaulta (WINDSOR, BENOIT, DUNLAP, 2008, s. 1–3).

Asymetria relacji, będąca pochodną porządku hegemonijnego, może bazować na kategoriach nawiązujących do zmiennych niezależnych, takich jak płeć, rasa, orientacja seksualna, przynależność etniczna. Cathy J. Cohen, nawiązując do założeń specyficznych dla studiów *queer*, wskazuje, na kategorie takie jak: pożądanie, przyjemność, seksualność jako przedmiot działań opresyjnych podejmowanych w społeczeństwie. Jednocześnie wskazane kategorie mogą tworzyć intersekcyjne układy w połączeniu np. z kategorią rasy, a przy tym mogą stanowić podstawę kreowania struktur alternatywnych wobec norm określających preferencję kierowaną wobec dominujących modeli instytucji społecznych (np. rodziny nuklearnej), ugruntowanych kulturowo ról społecznych (np. genderowych) oraz modeli (skryptów kulturowych) określających sposoby kreowania oraz praktykowania relacji społecznych⁶ (COHEN, 2004, s. 29). Podobnie, na kreowanie relacji domi-

⁶ Nawiązując do prac Michela Foucaulta, założyć można, iż powszechnie obowiązujące w społeczeństwach nowoczesnych normy nie określają matryc (skryptów) odnoszących się do relacji intymnych o charakterze homoseksualnym lub biseksualnym. Normy obowiązujące powszechnie definiują

nacja – podporządkowanie na bazie zmiennej genderowej wskazuje Paweł Dybel. Odnosząc się do kontekstów seksualności, związanej z nią tożsamości, pożądania, orientacji, przytaczany filozof zwraca uwagę na zróżnicowanie przypisywanego tymże kategoriom statusu w obrębie poszczególnych dyskursów (np. specyficznym dla doktryny religijnej czy też naukowej, uwzględniając określone modele teoretyczne) (DYBEL, 2012, s. 23–29). Candace West i Don H. Zimmerman wskazują na mechanizm odgrywania płci, jej performatywności. Płeć traktowana w kategorii *gender* jest rozumiana jako konstrukcja społeczna i kulturowa, jest analizowana poprzez odniesienie do tożsamości jednostki. Jest istotną kategorią w refleksji społecznej zogniskowanej na zagadnieniach podziału pracy, dystrybucji różnego rodzaju zasobów i kapitałów oraz w kontekście refleksji dotyczącej praktykowania władzy (WEST, ZIMMERMAN, 1987).

Specyficzne modele praktykowania władzy oraz funkcjonowania w obrębie pozycji podporządkowanych występują w obrębie poszczególnych kontekstów społecznych. Małgorzata Jacyno, nawiązując do prac Michela Foucaulta, wskazuje na modele praktykowania władzy dominujące w społeczeństwie o charakterze tradycyjnym, nowoczesnym i ponowoczesnym. Wskazuje na stopniowe przechodzenie od form dyscyplinowania opartych na surowej karze, poprzez tendencje panoptykoniczne do strategii postpanoptykonicznych o charakterze urządzenia bezpieczeństwa. Specyficzne dla nowoczesności jest dążenie do wprowadzania praktyk władzy o charakterze coraz bardziej ekonomicznym i wydajnym, prowadzących do rozwinięcia poprzez kontrolę zewnętrzną samokontroli podmiotów podporządkowanych. Podstawową techniką sprawowania władzy nowoczesnej stała się możliwa poprzez wykorzystanie nowych technologii obserwacja o charakterze panoptykonicznym, których istotnymi elementami jest nauczanie i upominanie, zaś konsekwencją może się stać neurotyzacja uczestników przestrzeni społecznej. Wspomniana neurotyczność stanowi pochodną stymulowanego poczucia winy oraz socjalizacji przebiegającej w kontekście presji, normy, autorytetu i hierarchii. Jest przy tym pochodną stosowania w kontekście sprawowania dyscypliny regulacji endogennych. W celu uniknięcia aspektów funkcjonowania instytucji panoptykonicznych, które okazały się kosztowne i nieefektywne, wdrożone zostały strategie postpanoptykoniczne, w tym tzw. urządzenie bezpieczeństwa. U ich podstaw znalazła się interpretacja problemów społecznych (dewiacji negatywnych, dezorganizacji i dysfunkcji życia społecznego) jako naturalnego elementu rzeczywistości społecznej. Panoptykoniczny nadzór o charakterze ciągłym może zostać w takiej sytuacji zastąpiony doraźnymi interwencjami mającymi na celu wspieranie aktywów społecznych (czynników konstruktywnych wobec porządku społecznego) i osłabianie czynników niekorzystnych (dezorganizujących, dysfunkcyjnych wzglę-

jedynie prawidłowości bądź nieprawidłowości (dewiacje) mające miejsce w obrębie relacji heteroseksualnej. Style życia osób o tożsamości LGBT arbitralnie traktowane są jako dewiacyjne (por. FOUCAULT, 1997, s. 148–155).

dem pożądanego stanu rzeczy)⁷. Urządzenie bezpieczeństwa zogniskowane jest na tożsamości biometrycznej, marginalizuje natomiast takie kategorie jak wina bądź zasługa podmiotu, wykorzystuje regulacje o charakterze egzogennym, odnosząc się do relacji między ludźmi, obiektami i tendencjami. Sprzyja wytwarzaniu podmiotów autonomicznych o aspiracjach egalitarnych, oferuje przy tym usługi, których celem jest ochrona jednostki, jej uodparnianie, wzmacnianie, stymulowanie samowystarczalności (JACYNO, 2011, s. 3–10).

Biorąc pod uwagę przytoczone perspektywy, można się odnieść do kategorii interwencji społecznej, traktowanej jako jedna z kluczowych kategorii pedagogiki społecznej, jak również związanej z nią (w tradycji polskiej) teorii i praktyki pracy socjalnej. Interwencja jest typem działania, którego przedmiot stanowi różnoaspektowo rozumiana zmiana. Może ona odnosić się do atrybutów podmiotowych (takich jak np. wiedza, różnego rodzaju kompetencje, postawy, aspiracje, stan zdrowia) lub środowiskowych (systemowych i strukturalnych). Przedmiotem realizowanych w takiej sytuacji działań jest zarówno wdrażanie zmiany, jak i konsolidacja, podtrzymywanie tych trendów, które już zaszły, bądź aktualnie zachodzą czy też niwelowanie konsekwencji niekorzystnych procesów mających miejsce uprzednio (GARVIN, SEABURY, 1998, s. 100–101). Podstawy teleologiczne i praktycznie identyfikowane kierunki jej wdrażania związane są z klasycznymi dla pedagogiki społecznej kategoriami wzoru i wzorca, pozwalającymi określać rozbieżność między stanem rzeczy istniejącym (wzorem) a pożądanym (wzorcem). Matryca odnosząca się do pożądanego stanu rzeczy określana jest poprzez wykorzystanie interdyscyplinarnej wiedzy naukowej oraz realnych możliwości wdrożenia zmiany w kontekst środowiska (por. KAMIŃSKI, 1972, s. 52–55).

Do analizy kategorii władzy i dominacji rozwiniętej przez Michela Foucaulta nawiązuje James C. Scott, zestawiając zaproponowany przez Foucaulta model władzy o charakterze nowoczesnym, anonimowym, biurokratycznym, wykorzystującej środki techniczne oraz naukowe, z modelem władzy przednowoczesnej, bazującej na modelu stratyfikacyjnym, w ramach którego pozycja uzyskiwana jest na mocy urodzenia w danym kontekście społecznym, szanse mobilności społecznej są marginalne, a przedstawiciele pozycji podporządkowanych dysponują jedynie minimalnym zakresem praw cywilnych i politycznych, funkcjonując w efekcie w kontekście zróżnicowanych przestrzeni marginalizacji społecznej. Jednocześnie zdominowani dysponują kontekstem przestrzeni prywatnej, w ramach której podejmowane mogą być oparte na transkrypcie ukrytym strategii oporowe (SCOTT, 1990, s. 21). Alberto Melucci wskazuje na specyfikę władzy i dominacji w kontekście społeczeństwa informacyjnego, w którym informacja staje się zasobem zarówno poznawczym, jak i symbolicznym. W sytuacji, gdy matryca, w ramach której sprawowana jest kon-

⁷ Jest to koncepcja zgodna z nowoczesną interpretacją działań profilaktycznych, jako bazujących na wspieraniu aktywów i ograniczaniu pasywów. Jedna i druga kategoria odnoszona jest przy tym zarówno do atrybutów podmiotowych (obejmujących zmienne biopsychospołeczne), jak również społecznych (strukturalnych).

trola, nie jest jedynie materialna, ale symboliczna, pojawia się perspektywa interpretacji danych, co z kolei kreuje kontekst wymykania się przedstawicieli poszczególnych grup społecznych totalnej (opisywanej przez Michela Foucaulta) kontroli. Zdaniem przytaczanego socjologa kontekst społeczeństwa informacyjnego (współistniejący z uwarunkowaniami późnej nowoczesności) kreuje potrzebę wprowadzenia specyficznej interpretacji władzy i nierówności, które nie są analizowane jedynie przez pryzmat dostępu do zasobów ekonomicznych (materialnych), ale w znacznym stopniu poprzez prawo do kontrolowania kodów określających znaczenia faktów (zdarzeń i obiektów), co następnie oznacza możliwość zarządzania informacjami (MELUCCI, 1996, s. 176–179).

Alberto Melucci twierdzi, że podejmowanie analizy przestrzeni oporu (w tym przez przedstawicieli tzw. nowych ruchów społecznych) w kontekście późnonowoczesnego społeczeństwa informacyjnego wiąże się z potrzebą identyfikacji nowych (specyficznych dla późnej nowoczesności) form władzy, rozpoznania głównych dyskursów podejmowanych przez przedstawicieli grup społecznych zaangażowanych w konflikt oraz zidentyfikowanie cech nowych elit. Idee, zdaniem Melucciego, przenikają do przestrzeni społecznej za pośrednictwem mediów masowych zarówno o zasięgu lokalnym, jak i globalnym, a także są selekcjonowane na poziomie polityki edukacyjnej i naukowej, poprzez aktywność podmiotów związanych z rynkiem kulturowym itp. w efekcie kreowane są centra oraz przestrzenie marginalne dyskursów (MELUCCI, 1996, s. 179). Inkluzywne i egalitarne zarządzanie informacją umożliwia przedstawicielom wszystkich grup społecznych korzystanie z niej (uzyskiwanie dostępu, korzystanie z informacji, przyswajanie jej). Kreowanie informacji, kontrolowanie jej przepływu, przetwarzanie jest jednak, zdaniem Melucciego, prawem przedstawicieli grup dominujących. Preferowany jest w takiej sytuacji zunifikowany model rzeczywistości, różnica zaś spotyka się z zaprzeczeniem. Podmiot, którego tożsamość może stanowić matrycę podejmowania dyskursu opozycyjnego wobec modelu dominującego, włączany jest do systemu dyskusji jako uczestnik zależny (MELUCCI, 1996, s. 180).

W relacje o charakterze dominacji i podporządkowania włączona jest także kategoria tożsamości. Do analiz z nią się kojarzących nawiązuje m.in. przedstawiciel szkoły frankfurckiej Herbert Marcuse. Zdaniem tegoż reprezentanta nauk społecznych doznawana przez uczestników społeczeństwa nowoczesnego opresja jest pochodną specyfiki działania porządku promującego imperatyw ostentacyjnej konsumpcji oraz rywalizacji. Promowanie owych elementów określających styl funkcjonowania codziennego w kontekście podstawowych instytucji społecznych oraz w dyskursach mediów masowych powoduje, że jednostki identyfikują się z nim i nie podejmują się jego oceny krytycznej. Strategią wyzwalamą jest, zdaniem Marcuse’a, rekonstrukcja systemów wartości (głównie nawiązujących do kategorii takich jak wolność i solidarność), promowanie kompetencji refleksyjnej identyfikacji własnych potrzeb oraz kompetencji dokonywania krytycznej oceny obowiązującego porządku społecznego (zwłaszcza przestrzeni władzy) (MARCUSE, 2000, s. 3–6). Władza

w społeczeństwach nowoczesnych jest realizowana, zdaniem Marcuse'a, w sposób zapośredniczony i symboliczny, poprzez promowanie agresywnej rywalizacji oraz medialną promocję symboli prestiżu (będących potencjalnym przedmiotem konsumpcji), są one traktowane jako dostępne dla odbiorcy komunikatu, dążąc do ich osiągnięcia, jest on jednak narażony na stanie się obiektem eksploatacji (MARCUSE, 2000, s. 17). Z kolei Judith Butler i Lucy Irigaray podejmują interpretację kategorii władzy i opresji społecznej, nawiązując do feministycznego modelu teoretycznego. Judith Butler podejmuje problematykę opresji kreowanej na bazie zmiennych genderowych, opartych na binarnej i poddanej normalizacji interpretacji kategorii męskości i kobiecości. Zdaniem tejże przedstawicielki nauk społecznych praktyki opresyjne są pochodną logocentryzmu oraz heteronormatywności, płęć z punktu widzenia praktyk opresyjnych jest traktowana jako substancja w sposób niemodyfikowalny, określająca tożsamość podmiotu, co jest utrwalane kodami językowymi wprowadzającymi podział na specyfikę doświadczeń męskich i kobiecych, kategoria płci kulturowej ma przy tym charakter performatywny, a jej aspekt treściowy jest traktowany jako obowiązujący w danej przestrzeni kulturowej. Traktowana jako norma binarność płci jest ograniczeniem służącym reprodukowaniu modelu heteronormatywności. Norma traktowana jest jako zrozumiałość, zaś płęć kulturowa jest zrozumiała wtedy, gdy można stwierdzić stabilność i ciągłość między płcią biologiczną jednostki, jej płcią kulturową, pragnieniami oraz doświadczeniami seksualnymi. Z kolei doświadczenia nieciągłości i niespójności są poddawane opresji. Z punktu widzenia normy społecznej tożsamość powinna być kreowana odpowiednio do spójnych, podporządkowanych binarności norm płciowych. Tożsamość płciowa uzyskuje status normalnej i zrozumiałej wtedy, gdy płęć kulturowa jest spójna z płcią biologiczną, a z niej z kolei wynika podporządkowane heteronormatywności pragnienie. Owo wynikanie ma z kolei status polityczny. Tożsamości wymykające się tak interpretowanej normie podlegają wyciszaniu lub są traktowane jako nieistniejące, co z kolei stymuluje ich potencjał oporowy (BUTLER, 2008, s. 69–81). Michel Foucault wskazuje na praktyki związane z wyciszaniem jako element strategii dominacji. Obejmują one kontrolowanie swobodnego obiegu określonych treści w podejmowanym w danym środowisku dyskursie, eliminowanie z niego określeń dotyczących danego zjawiska, wprowadzanie niedopowiedzeń oraz określeń nieprecyzyjnych. W kontekście politycznym praktyką wyciszania jest wprowadzanie cenzury. Wyciszanie związane jest także z praktykami określania czasu i przestrzeni, w ramach których określonego rodzaju dyskurs jest dopuszczalny bądź jest z nich eliminowany. Istotne są w takiej sytuacji metody przemilczania elementów dyskursu, definiowanie treści uznanych i deprecjonowanych oraz określanie statusów podmiotów, które dysponują społecznym przyzwoleniem na podejmowanie określonego rodzaju treści oraz statusów podmiotów, wobec których kierowany jest zakaz. Foucault wskazuje także na strategię dyscyplinowania polegającą na upolitycznieniu jej wybranych elementów i poddaniu ich kontroli władzy państwowej (egzemplifikacją może być kontrola społecznej ekspresji tożsamości nieheteroseksualnej) (FOUCAULT, 2010, s. 21–27).

Jedną z dominujących strategii opresyjnego zarządzania tożsamością stanowi wyciszenie tych jej aspektów, które są dyskredytowane w kontekście wzorców normatywnych dominujących w danym społeczeństwie. Judith A. Dorney wskazuje na stosowane w toku socjalizacji praktyki wyciszające dyskursy przedstawicieli tożsamości podporządkowanych. W nawiązującej do teoretycznego modelu feminizmu Dorney poddaje analizie jako egzemplifikację tożsamość nastoletnich dziewcząt, które są zachęcane do akceptacji bycia kontrolowanymi, cichymi, opanowanymi, ufającymi raczej wiedzy i doświadczeniom innych niż własnym. Dążąc do uzyskania korzystnej pozycji społecznej i uniknięcia naznaczenia stygmatem dewianta, dziewczęta w toku interakcji starają się działać zgodnie ze społecznie preferowanym scenariuszem, zaś ekspresja realnych doświadczeń i doznań ma miejsce w przestrzeni, którą za Goffmanem określić można jako kulisy. W efekcie przestrzeń publiczna jest pozbawiona głosów marginalizowanych (DORNEY, 1995, s. 58).

Specyficzna forma relacji dominacja – podporządkowanie związana jest z opisaną przez Michela Foucaulta biowładzą – będącą pochodną biopolityki. Jest to mechanizm odnoszący się do zarządzania populacją z uwzględnieniem takich jej elementów jak: przyrost naturalny, płodność, stan zdrowia, długość życia, śmiertelność itp. (por. TRAWIŃSKA, ANTONIEWICZ, 2010, s. 21–22; por. MELUCCI, 1996, s. 180). Zdaniem Michela Foucaulta w kontekście społeczeństwa nowoczesnego znaczną popularność uzyskała kontrola społeczna płci, związanych z nią ról oraz seksualności. W kontekście społeczeństwa produkcji industrialnej tendencja taka może być traktowana jako dążenie do ograniczenia sytuacji, w której energia ludzka jest bezproduktywnie wykorzystywana (nieukierunkowanie aktywności seksualnej na prokreację), zaś kontroli poddawana jest kategoria przyjemności (FOUCAULT, 2010, s. 17).

Analizując literaturę przedmiotu z zakresu socjologii władzy, opresji, przemocy, dewiacji i oporu społecznego, odnaleźć można liczne powiązania między kategoriami kluczowymi dla przedmiotów zainteresowań tych subdyscyplin. Istotny m.in. jest fakt, że w analizach prowadzonych w ich ramach nader często pojawia się pojęcie normy społecznej, traktowanej jako kategoria ustanowiona arbitralnie, a wobec tego relatywna. Jednostka podejmująca działania o charakterze oporu niemal w każdym przypadku wyraża tym samym sprzeciw wobec zasad działania przyjętych w porządku społecznym, w ramach którego funkcjonuje. Jest zatem narażona na uzyskanie statusu dewianta, aczkolwiek w wielu przypadkach funkcjonującego w ramach porządku hegemonijnego.

W kontekście analiz dotyczących problematyki hegemonii i dominacji istotna jest problematyka legitymizacji władzy. Analiza tego konstruktu jest istotna w kontekście interpretacji problematyki oporu społecznego, gdyż – jak wskazują Raymond Allan Morrow i Carlos Alberto Torres – teoria legitymizacji może służyć jako podstawa teoretyczna w analizie ruchów społecznych jako struktur, w ramach których podważana jest zasadność ideologii dominujących (MORROW, TORRES, 1995, s. 317). W odniesieniu do kategorii oporu analizowany jest w tym przypadku umiejscowio-

ny w sytuacjach i tendencjach kryzysowych potencjał stymulowania działań o charakterze sprzeciwu, które realizowane są poprzez działalność nowych ruchów społecznych, ukierunkowanych w swojej aktywności na zmianę niekorzystnego stanu rzeczy, transformację społeczną oraz na odbudowanie sfery publicznej w rozumieniu Jürgena Habermasa (MORROW, TORRES, 1995, s. 317). Legitymizacja analizowana jest zwykle poprzez zestawienie z takimi konstruktami, jak: partycypacja demokratyczna, formowanie konsensusu oraz rozumiana w świetle idei liberalnych problematyka racji. Teoria legitymizacji rozwijana jest odpowiednio do dwóch kategorii założeń ogólnych, pierwsza oparta jest na podejściu relatywistycznym, liberalnym, odnosi się ona do kategorii (wcześniej wspomnianej) konsensusu, w związanej z nią refleksji identyfikowane są przypadki przyzwolenia na zaistnienie określonego stanu rzeczy, druga interpretacja związana jest z teorią opartą na koncepcji władzy i interpretuje legitymizację jako efekt relacji między dominującym a podporządkowanym (MORROW, TORRES, 1995, s. 314–315). W ujęciu Raymonda Allana Morrow i Carlosa Alberto Torresa teorie opartej na przemocy legitymizacji stanowią swoisty teoretyczny punkt wyjścia do analiz ruchów społecznych, rozbudzania świadomości subiektywnej w warunkach rozwiniętego kapitalizmu, co traktowane jest jako interpretacja alternatywna wobec klasycznych analiz dotyczących świadomości klasowej (głównie świadomości robotniczej i chłopskiej), stanowi także jedną z podstaw dla analizy faktów mobilizacji przeciwhegemonijnej w społeczeństwach o rozwiniętej tradycji demokratycznej i obywatelskiej. Z kolei teoria hegemonii stanowi podstawę dla analiz dotyczących faktów dominacji politycznej w społeczeństwach *quasi-liberalno-demokratycznych* lub faszystowskich (MORROW, TORRES, 1995, s. 321).

Specyficzny model interpretacji dominacji i hegemonii wypracowany został – zdaniem Petera McLarena – w kontekście demokratycznego społeczeństwa późnokapitalistycznego. Dominacja – podobnie jak w przytoczonej wcześniej interpretacji hegemonii Erika Olina Wright’a – została nazwana jako wyrażająca się w określeniu preferencji dla modelu indyferentnego wobec różnicy (dotyczącej przede wszystkim zmiennych kulturowych i etnicznych). Status społeczny jednostki i jej tożsamość społeczna określane są w takiej sytuacji jedynie przez pryzmat jej kompetencji, poszczególne jednostki są traktowane przedmiotowo – jako wymienne, mogące się wzajemnie zastępować na poszczególnych pozycjach. Jednocześnie punktem oceny poszczególnych kompetencji tożsamości staje się kultura europejska euroatlantycka preferująca dyskurs rasy białej. Jak wskazuje David Lloyd, jest to kultura samolegitymizująca się oraz traktowana jako bazująca na uniwersalnych kryteriach normatywnych uzasadniających ją (podaje za: McLAREN, 1994, s. 202). Uniwersalizm (w interpretacji zarówno konserwatywnej, jak i liberalnej) w takiej sytuacji paradoksalnie uzyskuje cechy hegemonijne, ponieważ kategorie takie jak neutralność, uniwersalne, wspólne kryteria człowieczeństwa określone są w sposób wyrażający interesy grupy dominującej (McLAREN, 1994, s. 203–204).

Z kategorią przemocy i hegemonii związane jest znaczeniowo pojęcie dyskryminacji. Lilian Cambraia Windsor, Ellen Benoit i Eloise Dunlap, podejmując

analizę relacji dominacji, opresji i podporządkowania, wyróżniają poszczególne przestrzenie opresji, zaliczają do nich opresję związaną z systemem szkolnym, z systemem korekcji społecznej (oraz sankcji), z systemem pomocy społecznej, zatrudnieniem, miejscem zamieszkania i sąsiedztwem, relacjami między płciami, relacjami rodzinnymi, zażywaniem używek, wskazują przy tym na wymiary opresji, takie jak: klasizm, seksizm, familizm, rasizm, opresja związana z podatnością na uzależnienie (drugism). Opresja związana z kontekstem systemu edukacyjnego wynika z podporządkowania realizowanego w jego kontekście procesu dydaktycznego oraz wychowawczego habitusowi klasy dominującej, z uwzględnieniem różnych preferowanych w jej obrębie zmiennych, takich jak np. model patriarchalny, eurocentryczny, związany z dominującym modelem wyznaniowym itp. Określa normy dotyczące symboli związanych z odzieżą, normy interakcyjne dotyczące zaangażowania rodziców w kontekst rzeczywistości szkolnej, przyzwyczajenia żywieniowe, miejsce zamieszkania itp. Uczniowie niedysponujący preferowanymi cechami związanymi z przytoczonymi zmiennymi habitusów są narażeni na marginalizację (WINDSOR, BENOIT, DUNLAB, 2008, s. 5–16). Z kolei pochodną opresyjnej interpretacji instytucji korekcji społecznej jest brak zaufania przedstawicieli grup narażonych na marginalizację do procedur ich działania, realizowanych celów oraz rzetelności służb związanych z kontrolą społeczną. W efekcie przedstawiciele grup zajmujących pozycje podporządkowane unikają interakcji społecznych z instytucjami o charakterze kontroli społecznej oraz sprawiedliwości, które są interpretowane jako stosujące praktyki o charakterze klasizmu, rasizmu bądź seksizmu. W przypadku instytucji o charakterze pomocy społecznej opresja jest interpretowana przez pryzmat przypisywania klientom odpowiedzialności za sytuację ubóstwa, marginalizacji, w jakiej funkcjonują. Wobec podmiotów podporządkowanych kierowane są w takiej sytuacji oczekiwania, których nie są w stanie zrealizować, nie dysponując aktualnie – w sytuacji ubóstwa koniecznym kapitałem (środkami oraz kompetencjami). Adekwatne do sytuacji i potrzeb środki pomocowe nie są wobec nich podejmowane, a nacechowana deprywacją sytuacja jest pogłębianą w wyniku pośredniego stymulowania do podejmowania działań nielegalnych. Podobnie jak w poprzednich przypadkach na opresję związaną z kategorią miejsca zamieszkania i sąsiedztwa przede wszystkim narażeni są przedstawiciele grup zmarginalizowanych. Opresyjna sytuacja związana jest w takim przypadku z koniecznością funkcjonowania w warunkach niekorzystnie odbiegających od uznanych w danym kontekście cywilizacyjnym, jak również jest związana ze zwiększonym narażeniem na doznanie przemocy, ryzyka socjalizacji dzieci i młodzieży w środowiskach dewiacyjnych, oraz niskimi standardami niewystarczająco finansowanych szkół znajdujących się w środowiskach lokalnych. Opresja związana z kontekstem miejsca zamieszkania i sąsiedztwem związana jest także ze zjawiskami gettoizacji przestrzeni miasta oraz bezdomnością (WINDSOR, BENOIT, DUNLAB, 2008, s. 5–7). Gettoizacja jest zjawiskiem wielowymiarowym, odnosi się zarówno do kategorii przestrzeni nacechowanej marginalizacją i stygmatyzacją, jak również do specy-

ficznej tożsamości i stanu świadomości. Przejawem kreowania getta jest izolowanie przedstawicieli stygmatyzowanych grup społecznych, jest to zjawisko mające miejsce w obrębie struktury społecznej, wyraża się w kreowaniu fizycznych bądź symbolicznych barier społecznych, których celem jest odseparowanie stygmatyzowanych grup, jak również manifestowanie uprzywilejowanego statusu grupy dominującej. Zjawiskiem towarzyszącym gettu jest kreowanie typów sąsiedztw o charakterze gettowym, które jest formalne, izolowane i niesymetryczne pod względem przypisanych praw. Getto stanowi pochodną marginalizacji społecznej, jest także stanem umysłu związanym z tzw. kulturą getta (PIRVELLI, RYKIEL, 2007, s. 73–78). Lawrence Grossberg wskazuje na znaczenie pozbawienia przedstawicieli grupy podporządkowanej przestrzeni realizacji praktyk kulturowych jako strategii opresyjnej (GROSSBERG, 2007, s. 20). Kolejnym wymiarem – kontekstem społecznym, w ramach którego analizowane są relacje opresji, są pochodne seksizmu. Jest to aspekt najczęściej odnoszony do kategorii męskiej dominacji i podporządkowanego statusu kobiety. Ten typ opresji występuje szczególnie często w kontekstach społecznych nacechowanych wysoką ewaluacją stereotypowo interpretowanej męskiej kultury o charakterze machoizmu. Pochodną opresji związanej z opozycją płci jest narażenie przedstawicieli grupy podporządkowanej na ryzyko stania się ofiarą przemocy (o różnym charakterze: fizycznym, psychicznym, seksualnym – w tym eksploatacji seksualnej). Konsekwencją przyzwolenia społecznego na deprecjonowanie tożsamości przedstawicieli grupy podporządkowanej jest brak efektywnych zabezpieczeń prawnych i socjalnych, które stanowiłyby narzędzie profilaktyki wobec praktyk krzywdzącego traktowania. Pochodną socjalizacji w kontekście kultury przyzwalającej na stosowanie przemocy jest doznawanie przez ofiary poczucia winy, wstydu, strachu przed ujawnianiem tego typu aktów. Z kolei opresja związana ze środowiskiem rodzinnym wynika z rozbieżności między powszechnie uznanym i dominującym w kulturze euroatlantyckiej modelem rodziny a kulturowo ukształtowanymi kompetencjami jej konstruowania odpowiednio do specyfiki kulturowej przedstawicieli mniejszości etnicznych. Kolejnym kontekstem analizy opresji jest przestrzeń zatrudnienia. Wyraża się ona m.in. w ograniczaniu możliwości przedstawicieli grup podporządkowanych do podejmowania pracy w pełnym wymiarze czasowym, ograniczaniu akcesu do zawodów oraz stanowisk prestiżowych. Wyraża się również w zwiększonym ryzyku podjęcia zatrudnienia nielegalnego. Pochodną tego typu marginalizacji jest także próba angażowania się w zachowania dewiacyjne, takie jak np. prostytutka lub handel narkotykami. Marginalizacja w kontekście przestrzeni zawodowej jest pochodną m.in. ograniczonych możliwości uzyskania poziomu wykształcenia umożliwiającego zatrudnienie w zawodach satysfakcjonująco płatnych. Ostatnią wskazaną przez Lilianę Cambraia Wilson, Ellen Benoit i Eloise Dunlap przestrzenią opresji jest ograniczanie możliwości pełnienia ról społecznych przez osoby, które w przeszłości – w toku swojej biografii, reprezentowały tożsamości dewiacyjne (np. osób uzależnionych, psychicznie chorych) (WINDSOR, BENOIT, DUNLAP, 2008, s. 7–10).

Poszczególne, wskazane powyżej egzemplifikacje praktyk opresyjnych zawierają się w obrębie szerszych kategorii, takich jak klasizm, seksizm, familizm, rasizm oraz „drugism”. Klasizm bazuje na formalnej preferencji wobec habitusu klasy dominującej – w przypadku społeczeństw należących do kontekstu kultury euroatlantyckiej jest to kultura klasy średniej. Z przynależnością stratyfikacyjną związane są z kolei określone modele habitusowe, obejmujące takie elementy jak: kreowanie reprezentacji własnej tożsamości, określone aspiracje edukacyjne, zwyczaje behawioralne, strój itp. Niepraktykowanie preferowanego habitusu w ramach stylu życia kreuje sytuację narażającą jednostkę na marginalizację oraz stygmatyzację społeczną. Z kolei seksizm bazuje na przypisywaniu przedstawicielom obojga płci stereotypowych implikujących nierówność elementów ról społecznych, pochodną jest ryzyko kreowania sytuacji przemocy. Kolejną kategorią pozwalającą na wyjaśnianie przestrzeni opresji jest familizm, jego podstawą jest przyznanie statusu nadrzędnego określonej, preferowanej formie rodziny. Najczęściej jest to nowoczesna interpretacja rodziny jako heteroseksualnej pary, posiadającej status małżeństwa, posiadającej wspólne bądź adoptowane potomstwo. Rasizm z kolei bazuje na założeniu zróżnicowanych praw ludzi w zależności od ich przynależności rasowej, zakłada istnienie gradacji, hierarchii ras obejmujących ich typy uprzywilejowane oraz deprecjonowane. Ostatnią wskazaną przez Lilianę Cambraię Wilson, Ellen Benoit i Eloise Dunlap kategorią służącą wyjaśnianiu faktów opresji w przestrzeni społecznej jest „drugism”, który wyraża się w ograniczaniu dostępu do ważnych przestrzeni funkcjonowania społecznego osobom, które odbyły terapię uzależnień (WILSON, BENOIT, DUNLAP, 2008, s. 9–16).

Biorąc pod uwagę podjęte w niniejszym rozdziale analizy, można wyodrębnić kilka typowych strategii praktykowania władzy opresyjnej. Należą do nich dyscyplinowanie tożsamości, wyciszanie dyskursów, rozbijanie wspólnot (w tym tradycyjnych) i zapobieganie ich odtwarzaniu (BRABECK, 2003, s. 254). W przestrzeni szkoły może być ona praktykowana poprzez wyciszanie dyskursów przedstawicieli grupy podporządkowanej, a w kontekście strukturalnym poprzez praktyki segregacyjne (i towarzyszące im zróżnicowania w praktyce finansowania), eliminowaniem systemów edukacji bilingwalnej, kreowanie ścieżek edukacyjnych o charakterze segregacyjnym, podporządkowanie kontekstu strukturalnego i interakcyjnego w szkole kontroli społecznej i dyscyplinie, przy jednoczesnej marginalizacji aktywności edukacyjnej skierowanej do uczniów z grup marginalizowanych (co z kolei jest związane z kreowaniem ścieżek edukacyjnych) (por. FERNÁNDEZ, 2002, s. 47, 53). Istotnym zagadnieniem są także mechanizmy zinternalizowania praktyk opresji.

VI. Opór jako dewiacja a strategię kontroli społecznej

W kontekście wskazanych w poprzednim rozdziale matryc i sieci, w ramach których praktykowane są stosunki dominacji i podporządkowania będące pochodną relacji opresyjnych, w niniejszym rozdziale dokonana zostanie analiza odnosząca się do interpretacji oporu jako dewiacji społecznej oraz kontroli podejmowanej jako reakcja na niego. Przedmiotem analiz podjętych w obrębie niniejszego rozdziału jest opór traktowany jako zachowanie dewiacyjne. Podobnie jak relacje władzy i podporządkowania są istotnym elementem środowisk wychowawczych, tak również powszechną ich składową są normy społeczne, będące ich pochodną definicje zachowań normalnych i dewiacyjnych oraz reakcje społeczne stanowiące odpowiedź na działania niezgodne z przyjętą normą. Pedagodzy społeczni oraz pracownicy socjalni, stymulując podmiotowość klientów oraz podejmując działania mające na celu wdrażanie zmian w kontekst środowisk lokalnych, stają wobec zadania dokonywania ewaluacji obowiązujących w danym środowisku norm (w tym identyfikowania przestrzeni uprzedzeń, stereotypów, dyskryminacji), ewaluacji poszczególnych elementów środowiska i kreowanych przez nie systemów oraz ewaluacji działań planowanych bądź podejmowanych przez uczestników tychże środowisk.

Zdaniem Floriana Znanieckiego nie sposób analizować pojęcia dewiacji, abstrahując od kategorii normy społecznej. Dewiacja jest traktowana jako odchylenie od normy społecznej, ma przy tym charakter relatywny (ZNANIECKI, 1971, s. 565). Jest to pojęcie, które uzyskało w ramach nauk społecznych wiele interpretacji. We wczesnej perspektywie szkoły chicagowskiej dewiacja była traktowana jako pochodna osłabionej kontroli społecznej (LISKA, 1992, s. 3). Klasyk socjologii dewiacji Howard S. Becker wskazuje, że jest to pojęcie nieostre z uwagi na fakt, że poszczególne perspektywy definicyjne nie wyczerpują cech desygnatu, a tym samym wiele z owych atrybutów pozostaje poza zakresem przytaczanych definien-

sów. Najogólniej przyjmując, dewiacja jest pochodną złamania normy społecznej, która (podobnie jak dewiacja) jest konstrukcją społeczną i polityczną. W zależności od tego, do jak istotnych wartości norma odnosi się, za działanie niezgodne z określonym przez nią scenariuszem ustanawiane są zróżnicowane sankcje społeczne (BECKER, 1991, s. 3–11). Florian Znaniecki zakłada, że w systemie społecznym istnieje względna tolerancja wobec zachowań odbiegających od przyjętego w nim modelu, gdy jednostki działające starają się funkcjonować zgodnie z uznanymi w jego obrębie wymogami (są zmotywowane do przestrzegania norm). Natomiast wtedy, gdy działające jednostki przejawiają dążenia „sprzeczne z obowiązującymi wzorcami i normami” (ZNANIECKI, 1971, s. 565), może wystąpić reakcja w postaci potępienia społecznego (ZNANIECKI, 1971, s. 565). Milton Mankoff z kolei wskazuje na kategorię dewiacji osiągniętej i przypisanej. W kontekście przytoczonej interpretacji motyw złamania normy społecznej jest tylko jedną ze zmiennych określających ryzyko nadania statusu stygmatem dewianta. W przypadku dewiacji przypisanej jednostka nie ma na celu sprzeciwienia się uznanej normie, kluczowym elementem jest natomiast wystąpienie reakcji społecznej (SIEMASZKO, 1993, s. 335–338). Analogicznie – w ujęciu Howarda Beckera – obok działania podjętego przez jednostkę, którego efektem jest naruszenie normy, istotnym czynnikiem kreującym ryzyko nadania statusu dewiacyjnego jest reakcja społeczna. Jest ona zróżnicowana w zależności od historycznego kontekstu, w którym norma została naruszona, oraz zmiennych niezależnych określających tożsamość oraz status społeczny jednostki naruszającej normę, takich jak: płeć, rasa, przynależność etniczna, pochodzenie społeczne (BECKER, 1991, s. 12–14).

Talcott Parsons rozwinął teorię mającą na celu wyjaśnienie przyczyn podejmowania przez jednostkę działań dewiacyjnych. Sama dewiacja zdefiniowana została przez tegoż socjologa jako umotywowana tendencja jednostki do działania w sposób sprzeczny ze zinstytucjonalizowanymi wzorami normatywnymi. Z kolei z perspektywy systemu interakcyjnego dewiacja jest tendencją podmiotu (lub podmiotów) do takiego zachowania, które narusza równowagę procesu interakcyjnego. Prowadzi wtedy do zmian w stanie systemu lub do zmian równowagi przeciwstawnych, wywierających wpływ na charakter systemu sił. Zdaniem Parsonsa procesy motywacyjne stanowią pochodną osobowości podmiotów, swoją specyfikę uzyskują zaś poprzez społeczne relacje *ego* z otaczającymi podmiot innymi – *alter*. Motywacje do zachowań dewiacyjnych są również pochodną doświadczeń uzyskanych w poszczególnych sytuacjach interakcyjnych (PARSONS, 2009, s. 191–192).

Dewiacja jest kategorią relatywną, historyczną, zakładającą konieczność odniesienia jej do poszczególnych – obowiązujących w danym kontekście społecznym systemów normatywnych, korespondujących z systemami wiedzy. Florian Znaniecki odnosi kategorię dewiacji (zboczenia) do kryteriów cywilizacyjnych. „Normalność cywilizacyjna” została przez przedstawiciela polskiej socjologii zinterpretowana przez pryzmat dwóch kryteriów, którymi są działanie zgodne z normami systemów kulturowych, w których jednostka uczestniczy, oraz funkcjonowanie

w interakcjach podporządkowanych kryteriom normatywnym (ZNANIECKI, 2001a, s. 264). Również zdaniem Howarda S. Beckera – dewiacja jest kategorią relatywną oraz uwikłaną w modele władzy. W sytuacji, gdy normy i zasady funkcjonowania społecznego są określane przez przedstawicieli grupy dominującej, przedstawiciele grup podporządkowanych, nie realizując postulatów wynikających z owych norm, narażeni są na uzyskanie stygmatu dewianta, jednocześnie jednak w perspektywie norm uznanych przez przedstawicieli grup podporządkowanych to stosujący praktyki hegemonijne podmioty dominujące definiowani są jako dewianci (BECKER, 1991, s. 15–18).

Biorąc pod uwagę powyższe analizy z punktu widzenia przedstawicieli kultury dominującej (lub hegemonijnej), jednostki zajmujące pozycje podporządkowane, podejmujące działania emancypacyjne – a więc ukierunkowane na zmianę wybranych aspektów istniejącego porządku społecznego, politycznego, normatywnego itp. mogą zostać zdefiniowane jako dewianci/outsiderzy. Cathy J. Cohen wskazuje na kategorię dewiacji intencjonalnej. Jednostki realizujące tego typu model adaptacji do rzeczywistości społecznej nie definiują siebie w kategorii outsiderów, jednocześnie jednak rezygnują ze strategii o charakterze konformizmu. Cohen wskazuje na perspektywy zestawienia kategorii dewiacji oraz oporu, stwierdzając, że dewiacja może być pochodną potencjału emancypacyjnego, którego z kolei pochodną jest np. podejmowanie opozycyjnych działań politycznych, a ich celem jest uzyskanie uznania dla modeli normatywnych, stylów życia i tożsamości przedstawicieli grup mniejszościowych. Stawia przy tym tezy zakładające, że strategie o charakterze oporu codziennego dają szansę na osłabianie stereotypów i uprzedzeń społecznych kreujących uzasadnienia dla marginalizacji przedstawicieli grup o specyficznych – mniejszościowych tożsamościach¹. Jednocześnie jednak przyjmuje, że działania

¹ W klasycznym ujęciu Gordona W. Allporta uprzedzenie jest interpretowane jako przekonanie, osąd pozbawiony ugruntowania empirycznego, wyrażający niekorzystną ocenę członków danej grupy społecznej, jednocześnie stymulując niekorzystne wobec przedstawicieli danej grupy ustosunkowanie afektywne. Przekonanie o charakterze uprzedzeń jest sztywne, nieulegające zmianie pomimo uzyskiwania sprzecznych z nim danych. Konieczność konfrontowania stereotypu z informacjami sprzecznymi z nim powoduje dyskomfort jednostki oraz emocjonalny opór, Gordon W. Allport wskazuje na różnice między przedzałożeniem, swoistym przedsądem (*prejudgement*) a uprzedzeniem, uznając, że przedsąd wykazuje tendencje do modyfikacji w przypadku uzyskiwania sprzecznych z nim informacji, nie powodując wystąpienia oporu emocjonalnego. Przedstawiciele grupy (tożsamości), której uprzedzenie dotyczy, traktowani są jako obcy, nieprzewidywalni, a w efekcie interpretowani są jako źródło zagrożenia i awersyjnych doznań. Tożsamość jednostki będącej obiektem stereotypowej oceny jest interpretowana przez pryzmat – również stereotypowo określanych – cech przypisywanych grupie, do której należy, podczas gdy jej atrybuty indywidualne – sprzeczne z interpretacją stereotypową – są marginalizowane. W efekcie – co jest istotne z punktu widzenia realizowanych analiz – obiektowi stereotypowych przekonań nadawana jest pozycja upośledzona, co nie jest jednak efektem działań owej jednostki, pozycja owa przyznawana jest na bazie przesłanek niemerytorycznych (ALLPORT, 1979, s. 6–9).

Zgodnie z modelem teoretycznym Gordona W. Allporta stereotyp wyraża się w dwóch zasadniczych formach: przekonania o obiekcie oraz postawy wobec niego (obejmując trzy typowe dla postawy

o charakterze zbiorowym, planowane, o określonych, zwerbalizowanych celach posiadają większą efektywność niż działania podejmowane indywidualnie (COHEN, 2004, s. 37–38).

Istotne w kontekście niniejszych analiz okazuje się odniesienie do kategorii wartości oraz preferowanych idei i ideologii, z których one wynikają. Elementy te określają zarówno charakter funkcjonowania kultury dominującej (a także hegemonijnej), jak również na ich bazie konstruowane są uzasadnienia dla podejmowanego oporu. Howard S. Becker wskazuje na jednostki, przyjmujące rolę reformatorów bojowników (*crusading reformers*) podejmujących działania na rzecz wdrożenia reguł działania, które ich zdaniem kreują możliwość tworzenia porządku społecznego lepszego w porównaniu z aktualnie istniejącym oraz silne przekonanie o proponowaniu absolutnie słusznego systemu etycznego. Są to propozycje zmiany odwołujące się do podstaw humanitaryzmu, określające, że zakaz podejmowania określonego rodzaju działań lub obowiązek ich podejmowania (czy też respektowania) służy dobru człowieka. Zgodnie z ujęciem Beckera wspomniani reformatorzy to reprezentanci klasy dominującej, wykazujący motywy działań mających na celu wspieranie przedstawicieli niższych klas społecznych w poprawianiu warunków życia specyficznych dla ich poziomu statusowego (zwykle niekorzystnego). Potencjał umożliwiający realizację założonych celów jest z kolei wypadkową wysokiej pozycji społecznej oraz legitymizacji pozycji moralnej (BECKER, 1991, s. 147–149). Jest to analiza, którą w znacznym zakresie odnieść można do problematyki statusu intelektualisty w realizacji działań o charakterze oporu, tym bardziej że – jak wskazuje Howard S. Becker – obrońcy moralności (*moral crusaders*) w wielu przypadkach współpracują z ekspertami z zakresu określonych dyscyplin, zaś efektem ich działania jest wyeksponowanie określonych reguł działania (zakazów i obowiązków) (BECKER, 1991, s. 150–153). Podobnie na relację między kategorią dewiacji a oporu wskazuje Caty J. Cohen, podejmując przytoczony problem w nawiązaniu do krytycznej teorii rasowej, czarnej teorii feministycznej oraz teorii *queer*. Dewiacja w tym ujęciu jest traktowana jako odpowiedź na znormalizowane matryce kulturowe. Jest to działanie intencjonalne, ukierunkowane na kreowanie przestrzeni przeciwp publicznych (*counter publics*), w których podejmowane są dyskursy bazujące na ideach alternatywnych wobec modeli związanych ze statusami dominującymi (COHEN, 2004, s. 27). Henry Giroux, nawiązując do kontekstu oporu podejmowanego w środowisku szkoły, wskazuje, że „ma on niewiele wspólnego z logiką dewiacji, indywidualną patologią, wyuczoną bezradnością [...], natomiast wiele wspólnego, choć nie w stopniu wyczerpującym, z logiką moralnego i politycznego oburzenia” (GIROUX, 2010, s. 133). W takiej sytuacji kontrola społeczna, stanowiąca odpowiedź

aspekty: poznawczy, emocjonalny i behawioralny). Jednocześnie, jak wskazuje Allport, uprzedzenie funkcjonujące na poziomie poznawczym i emocjonalnym nie zawsze uzyskuje ekspresję w wymiarze behawioralnym, jednostka może rezygnować z ujawniania go, dążąc do uzyskania określonych celów, które fakt dyskryminacji przedstawicieli danej grupy społecznej mógłby zablokować (ALLPORT, 1979, s. 13–15).

na odchylenie od uznanej (i instytucjonalnie podtrzymywanej) w danym kontekście społecznym normy, staje się faktem przemocowym.

Kontrola społeczna określa zamierzone środki wywierania wpływu na działanie ludzi, ich efektem zaś ma być dostosowanie się podlegających tymże środkom podmiotów do określonych, społecznie uznanych wzorców (KURCZEWSKI, 1999, s. 81). W ujęciu Jamesa J. Chrissa jest to pojęcie, którego desygnatem są działania mające na celu koordynację funkcjonowania jednostek w obrębie ról społecznych, ich integrację, regulację oraz adaptację do określonych, uznanych w społeczeństwie norm (CHRISS, 2007, s. 16). W ujęciu George'a Homansa kontrola społeczna jest systemem mechanizmów mających na celu zapewnienie posłuszeństwa wobec norm (podaje za: CHRISS, 2010, s. 4). W kontekście teorii strukturalno-funkcjonalnej kontrola społeczna jest traktowana jako działania, relacje, procesy oraz struktury społeczne, które służą zachowaniu konformizmu społecznego (LISKA, 1992, s. 2). Biorąc pod uwagę szeroki zestaw definicji przytaczanych przez Martina Inessa, kontrolę społeczną można określić jako zorganizowaną reakcję wobec zachowań dewiacyjnych, których celem jest ograniczenie ich występowania oraz zmiana zachowań jednostek. Jest ona związana z normatywnym aspektem funkcjonowania społeczeństwa, a jej pochodną mogą być strategie ograniczania zachowań dewiacyjnych, takie jak: prohibicja, stosowanie sankcji, podejmowanie działań kompensacyjnych itp. Przytaczany przez Martina Inessa Joseph Roucek interpretuje kontrolę społeczną jako zarówno planowane, jak i spontaniczne procesy, poprzez które uczestnicy życia społecznego są wdrażani do zachowania konformizmu wobec norm społecznych (INESS, 2003, s. 3–5). Jest to perspektywa definicyjna zbyt ogólna, nieprecyzyjna, podobna do interpretacji pojęcia socjalizacji.

Studia, których przedmiotem jest kontrola społeczna, mają w naukach społecznych długą tradycję, zostały one podjęte, a następnie były kontynuowane w odpowiedzi na zdiagnozowane procesy dezorganizacji i dewiacji społecznej (zwłaszcza w przestrzeni miast). Kontrola społeczna w tym ujęciu była traktowana jako czynnik niezbędny do zachowania porządku społecznego, zakładano, że w odpowiedzi na jego osłabienie będzie miało miejsce nasilenie zjawisk dewiacyjnych (por. LISKA, 1992, s. 1). Zagadnienia dotyczące tegoż faktu społecznego były początkowo przedmiotem analiz realizowanych przez przedstawicieli socjologii amerykańskiej. We wczesnych analizach podjęte zostały przez Lestera F. Warda, następnie podjął je Edward Alsworth Ross. Biorąc pod uwagę kontekst interdyscyplinarny, problematyką kontroli społecznej zajmowali się m.in. Zygmunt Freud, Hans J. Eysenck, Gordon Trasler, Ivan F. Nye, Albert J. Reiss, Émile Durkheim, Max Weber, George Herbert Mead, Travis Hirschi, William I. Thomas i Florian Znaniecki, Charles Horton Cooley, Robert Ezra Park, Walter C. Reckless (por. CHRISS, 2007; CHRISS, 2010; KURCZEWSKI, 1999; LISKA, 1992; SIEMASZKO, 1993). Zdaniem Andrzeja Siemaszki teorie kontroli społecznej bazują na założeniu, że człowiek dysponuje skłonnością do działania nonkonformistycznego wobec uznanych norm społecznych. Do tego typu działania zgodnie z wskazanymi teoriami dochodzi wtedy, gdy system kontro-

li nie jest sprawny (SIEMASZKO, 1993, s. 203–206). W latach 60. XX wieku krytyce zostały poddane założenia strukturalizmu funkcjonalnego. Poprzez odniesienie do teorii dewiacji np. Beckera, Lemerta wskazano wtedy na tezę o relatywności oraz kontekstualności norm społecznych. W efekcie przyjęta została tautologiczna interpretacja dewiacji społecznej jako faktów, wobec których kierowana jest reakcja społeczna oraz które są przedmiotem sankcji społecznych. Przedstawiciele teorii reakcji społecznej przyjęli tezę, że kontrola społeczna nie zapobiega występowaniu dewiacji, ale dewiację kreuje poprzez naznaczanie określonych faktów społecznych takim piętnem (LISKA, 1992, s. 3).

Zdaniem Jacka Kurczewskiego pojęcie kontroli społecznej jest w socjologii stosowane w trzech perspektywach, najszerszej jest ona rozumiana jako wszelkie oddziaływania społeczne (w tym zachowania niezamierzone i niedostrzegane). Z kolei w węższym rozumieniu są to środki, które w zamierzeniu (dotyczącym ich kreowania i/lub wdrażania) mają wywierać wpływ na funkcjonujące w społeczeństwie jednostki i grupy (KURCZEWSKI, 1999, s. 81). Podobnie pojęcie kontroli społecznej interpretuje James J. Chriss, który definiuje je jako wszystkie dostępne w społeczeństwie zasoby oraz mechanizmy, poprzez wykorzystanie których realizowane są działania mające na celu zapewnienie konformizmu wobec norm społecznych. Są to normy traktowane jako konwencjonalne, którym przypisana jest legitymizacja społeczna, zaś sankcje stosowane wobec łamiących je dewiantów, posiadające uzasadnienie w prawie, sentymentach grupowych oraz uznanych normach zdrowotnych są powszechnie uznane jako odpowiednie i zasadne (CHRISS, 2007, s. 41–42; CHRISS, 2010, s. 4). Zdaniem Jacka Kurczewskiego w najwęższym ujęciu kontrola społeczna jest analizowana poprzez przeciwstawienie jej środkom kontroli prawnej, która jest traktowana jako stosowanie przymusu lub oddziaływanie władzy państwowej (KURCZEWSKI, 1999, s. 81). W ujęciu klasycznym, zakorzenionym w modelu teorii strukturalno-funkcjonalnej Talcott Parsons definiuje pojęcie mechanizmów kontroli społecznej jako umotywowane procesy określające zachowanie i działanie podmiotu oraz pozostających w relacji z tym podmiotem innych, które przeciwdziałają tendencjom dewiacyjnym² (PARSONS, 2009, s. 192).

James J. Chriss wyróżnia trzy podstawy kontroli społecznej – medyczną, prawną oraz nieformalną (CHRISS, 2007, s. 1). Z kolei Ivan F. Nye wyróżnia kontrolę bezpośrednią, pośrednią oraz wewnętrzną. Kontrola pośrednia obejmuje wszystkie aktualne bądź potencjalne ograniczenia, które są (lub mogą być) stosowane wobec zachowań dewiacyjnych, obejmuje np. ograniczenia prawne oraz sankcje nieformalne (np. ośmieszanie, zawstydzanie). Kontrola wewnętrzna jest rozwijana w toku procesu socjalizacji, jest efektem internalizacji norm społecznych przez jednostkę. Fakt ich przyswojenia zapobiega podejmowaniu przez jednostkę działań dewiacyjnych. Z kolei kontrola społeczna o charakterze bezpośrednim jest efektem

² Perspektywę rozumienia przez Talcotta Parsonsa pojęcia dewiacji przedstawiono w kolejnym rozdziale niniejszego opracowania.

występowania więzi społecznej między jednostką a znaczącymi innymi (CHRISS, 2007, s. 2). W literaturze wskazywana jest także kontrola formalna i nieformalna. Kontrola nieformalna jest realizowana w przestrzeni uczestnictwa codziennego, jest realizowana przez przedstawicieli środowisk społecznych (istotną rolę w procesie tym odgrywają znaczący inni). Z kolei formalna kontrola społeczna jest realizowana przez celowo powołane instytucje (por. CHRISS, 2010, s. 5–6). Michael Katovich wskazuje na opresyjne – specyficzne dla interpretacji marksistowskiej (realizowane na bazie zmiennych takich, jak np. płeć, rasa, przynależność klasowa, orientacja seksualna) oraz kooperacyjnej (np. w obrębie rodziny, organizacji społecznych itp.) – podstawy kontroli społecznej. W ramach mikrospołecznych relacji o charakterze „twarzą w twarz” kontrola nieformalna zdaniem Katovicha przyjmuje formę instrumentalną, ceremonialną, interpersonalną oraz kategorialną. Instrumentalna forma kontroli ma miejsce w sytuacji, gdy jednostki funkcjonują ze sobą w cyklicznych interakcjach w dłuższym okresie czasu, zakładając realizację wybranego, ważnego dla grupy celu. Z kolei kontrola ceremonialna jest specyficzna dla relacji epizodycznych, krótkotrwałych, jest związana z podejmowaniem gestów świadczących o wzajemnej identyfikacji bądź szacunku wobec partnera interakcji (obejmuje np. wymianę pozdrowień) jest to typ bliski rytuałom interakcyjnym opisanym przez Ervinga Goffmana. Kontrola interpersonalna zachodzi między osobami orientującymi swoje działania na określony dostępny dla nich obiekt. Kontrola ma w takiej sytuacji miejsce, wtedy gdy uczestnicy zdarzenia zidentyfikują wzajemnie własne dążenia, a następnie zdefiniują własne role w procesie osiągania celu. Z kolei kontrola kategorialna ma miejsce w sytuacji, gdy potencjalni uczestnicy wydarzenia wzajemnie identyfikują się (oraz są identyfikowani) na bazie zmiennych strukturalnych (oraz społeczno-demograficznych), takich jak wiek, wykonywany zawód, status ekonomiczno-społeczny itp., biorąc pod uwagę owe zmienne, podejmują oni decyzję o wejściu z określonymi jednostkami w interakcje (indywidualne cechy tożsamości są w tym przypadku marginalizowane). Z kolei Jack Gibbs zaproponował typologię, w obrębie której wyróżnił kontrolę obiektów nieożywionych (*inanimate control*), kontrolę biotyczną, oraz kontrolę ludzką (*human control*). Z punktu widzenia przedmiotu niniejszych analiz znacząca jest kontrola ludzka, w ramach której wyodrębnione zostały kontrola wewnętrzna oraz zewnętrzna. Kontrola wewnętrzna jest równoznaczna z autokontrolą, kontrola zewnętrzna ukierunkowana jest na innych ludzi i zawiera się w jej obrębie kontrola proksymalna, sekwencyjna oraz kontrola społeczna. Kontrola proksymalna oznacza działania realizowane w sposób bezpośredni wobec innych (pozdrowienie, skierowanie zaproszenia, bezpośrednie wydawanie polecenia), kontrola sekwencyjna z kolei jest działaniem zapośredniczonym realizowanym w sytuacji, gdy kontakt bezpośredni „twarzą w twarz” jest w danych okolicznościach niemożliwy lub rezygnacja z niego jest określana normą społeczną. Kontrola społeczna traktowana jest przez Gibbsa jako jawne działanie podejmowane w celu wywołania zmiany zachowania innych jednostek lub zapobieżenia owej zmianie, jest to działanie angażujące trzeci podmiot, do którego jed-

nostka kontrolująca odwołuje się (trzecim podmiotem jest podmiot realizujący rolę nadrzędną). Jest to interpretacja ograniczona, marginalizująca znaczenie ról społecznych w działaniach o charakterze kontrolnym oraz zakładająca konieczność współwystępowania trzech podmiotów w procesie realizacji kontroli społecznej (CHRISS, 2007, s. 2–3; por. KURCZEWSKI, 1999, s. 83–84). Z interpretacją tą koresponduje rozumienie kontroli społecznej proponowane przez Barbarę Szacką, która wskazuje na kontrolę społeczną realizowaną na zasadzie samopomocy, która ma miejsce wtedy, gdy podmiot pokrzywdzony samodzielnie kieruje sankcją wobec krzywdzącego (bądź podmiotu, któremu przypisuje odpowiedzialność za zaistniały, niekorzystny stan rzeczy), drugim typem jest kontrola angażująca podmiot trzeci, analizujący daną sytuację, odpowiedzialność poszczególnych uczestników tejże sytuacji za jej wystąpienie oraz rozstrzygający konflikt, określając konsekwencje społeczne (np. sankcje). Kontrola społeczna może, zgodnie z taką interpretacją, przyjmować charakter prawny bądź pozaprawny. Barbara Szacka wskazuje na zróżnicowane cele egzekwowania kontroli społecznej, takie jak ukaranie podmiotu odpowiedzialnego za dany stan rzeczy (sprawcy, współsprawcy), zadośćuczynienie pokrzywdzonemu, zasygnalizowanie potępienia społecznego dla danego typu działań. Odpowiednio do tychże interpretacji celów kontroli społecznej (głównie o charakterze prawnym) w systemach resocjalizacyjnych zaliczyć można poszczególne modele, takie jak: penalizacyjny, kompensacyjny, rozjemczy i terapeutyczny (SZACKA, 2003, s. 175–176).

Przedmiotem analiz podjętych w kolejnym rozdziale jest status działań o charakterze oporu, buntu i nieposłuszeństwa w kontekście myśli filozoficznej.

VII. Bunt, opór, nieposłuszeństwo w refleksji filozoficznej

Myśl filozoficzna, zwłaszcza związana z nurtem filozofii społecznej i politycznej, w licznych przypadkach odnoszona była do alternatywnych wizji rzeczywistości społecznej, a w efekcie uwzględniano w niej kategorię buntu, sprzeciwu, nieposłuszeństwa, oporu wobec zastanych warunków. W niniejszym rozdziale przedstawiono jedynie kilka wybranych egzemplifikacji tejże problematyki. Dokonując wyboru, kierowano się głównie znaczną przydatnością podjętej problematyki dla dyskursu i praktyki charakterystycznej dla pedagogiki społecznej. Odniesienia do kategorii oporu można odnaleźć już w treściach filozofii klasycznej (jej egzemplifikacją w niniejszym tekście jest odniesienie do myśli Sokratesa i Cyserona). W refleksji nowoczesnej do kategorii tej odwoływali się m.in. Henry David Thoreau, egzystencjalista Albert Camus, przedstawiciel nurtu krytycznego Herbert Marcuse. W niniejszym rozdziale dokonano prezentacji jedynie ogólnego zarysu dotyczącego statusu kategorii oporu w refleksji filozoficznej¹.

Problematyka oporu oraz nieposłuszeństwa relatywnie często podejmowana jest w filozofii polityki. Cyseron, nawiązując do słów Platona, wskazuje, że opór jest efektem gniewu pojawiającego się w sytuacji wywierania na ludzi presji. Człowiek, dysponując bezgraniczną wolnością, staje się „przeczulony” i „nadmiernie podejrzliwy” na każdą próbę wywarcia na niego nacisku. Dążenie do uwolnienia się od nacisku z kolei może prowadzić do nierespektowania przez człowieka prawa (CYCERON, 1999, s. 37). Z kolei w odniesieniu do buntu Cyseron wskazuje, że jest to „obywatelska niezgoda powodująca rozłam wśród ludności” (CYCERON, 1999, s. 86). Cyseron przyjmuje typową interpretację kategorii oporu, traktując go jako działanie podejmowane w sytuacji doznawania przez podmiot opresji.

¹ Niniejsze opracowanie nie posiada charakteru filozoficznego, celem poniższego rozdziału jest jedynie zaprezentowanie podstaw refleksji socjopedagogicznej nad kategorią oporu społecznego.

Jeżeli przyjmiemy, że podmiotem wywołującym presję jest państwo, możemy uznać, że z interpretacją Cyclerona koresponduje odniesienie do kategorii nieposłuszeństwa obywatelskiego podjęte przez Henry'ego Davida Thoreau, a następnie przez Hannah Arendt. Początki refleksji nad oporem związanym z pokojowym, nieingerencyjnym rozwiązywaniem konfliktów o charakterze społecznym i politycznym związane są z myślą Henry'ego Davida Thoreau (por. CIEPLIŃSKA, 2006, s. 5–6). Tenże przedstawiciel nurtu transcendentalnego, odnosząc się do instytucji związanych ze sprawowaniem władzy w państwie, wskazuje, że ich zadaniem jest działanie na rzecz dobra narodu, wypełniania jego woli. Jednocześnie jednak, zdaniem cytowanego filozofa, powszechnym zjawiskiem jest alienowanie się rządów od tej pierwotnie przypisanej im funkcji. Zgodnie z ideologią liberalną Thoreau podmiotem optymalnie zdolnym do zaspokajania własnych potrzeb jest społeczeństwo przy jednoczesnym ograniczeniu zakresu ingerencji w jego funkcjonowanie państwa (rządu). Preferowaną zasadą sprawowania władzy w ujęciu filozofa jest sprawiedliwość, traktowana jako pochodna podporządkowania działań etyce (sumieniu). Działanie zgodne z sumieniem nie jest przy tym traktowane jako równoznaczne z działaniem odpowiadającym wytycznym prawa. Jednostka może podejmować działania zgodne z wymogami prawa, ale jednocześnie niezgodne z zasadami etycznymi, z którymi identyfikuje się. Zdaniem Henry'ego Davida Thoreau jednostka, należąc do politycznej struktury państwa (będąc obywatelem), ma prawo do odmowy posłuszeństwa oraz wyrażenia sprzeciwu wtedy, gdy działania rządu posiadają charakter tyranii, są sprzeczne ze społecznie przypisanymi mu funkcjami bądź są nieudolne. Thoreau przytacza także uzasadnienia dotyczące podejmowania sprzeciwu opracowane przez będącego przedstawicielem utylitaryzmu Williama Paleya, który wskazuje, że powinnością obywatela jest dążenie do społecznie dogodnego kompromisu, zaś w sytuacji gdy sprzeciw wobec opresyjnej władzy państwa kreuje sytuację ryzyka dotyczącą całego społeczeństwa, zasadne jest zaniechanie go, jeśli jednak spodziewane korzyści przekraczają koszty, jest on pożądany (THOREAU, 2006, s. 15–23). Zdaniem Thoreau początkiem radykalnej zmiany społecznej (rewolucji) jest rozpowszechnienie się postaw nieposłuszeństwa wobec władzy wśród obywateli przy jednoczesnej rezygnacji z posad państwowych przez urzędników (THOREAU, 2006, s. 38).

W przeszło 100 lat po opublikowaniu pracy dotyczącej nieposłuszeństwa obywatelskiego przez Henry'ego Davida Thoreau analogiczną problematykę podjęła Hannah Arendt (ARENDR, 1999). Arendt interpretuje nieposłuszeństwo obywatelskie jako działanie o charakterze zbiorowym, podejmowane przez ludzi posiadających wspólne interesy, a więc bliskie ruchowi społecznemu. Wskazuje przy tym na kategorię nieposłuszeństwa pośredniego, wyrażającego się w naruszaniu praw, które same w sobie protestujący uważają za zasadne, ich intencją jest jednak wyrażenie w ten sposób sprzeciwu wobec interpretowanych jako niesprawiedliwe decyzji rządu. Hannah Arendt wyróżnia dwie kategorie motywów nieposłuszeństwa, jedna z nich jest analogiczna do wskazywanej przez Henry'ego Davida Thoreau,

jest to dążenie do działania w zgodzie z uznanym systemem moralnym, własnym sumieniem. Druga kategoria jest pochodną wspólnych opinii, interpretacji określonego wycinka rzeczywistości, podzielanych przez przedstawicieli danej grupy społecznej. Zdaniem Arendt wskazywane przez Thoreau wyrażanie przez jednostkę sprzeciwu motywowanego dążeniem do działania w zgodzie z własnym sumieniem jest nieefektywne, gdyż nie prowadzi do zrealizowania zmiany społecznej. Nurt opierający się na postawie Sokratesa oraz myśli Henry'ego Davida Thoreau traktuje nieposłuszeństwo obywatelskie jako pochodną działania refleksyjnego, nonkonformistycznego oraz bazującego na identyfikacji moralnej działającego. Efektem może być postawa, w której zawiera się konflikt, dysonans między aspiracjami do bycia dobrym człowiekiem (w sensie moralnym) a dobrym obywatelem (w sensie realizacji roli społecznej). Sumienie traktowane jako etyczna podstawa praktykowania sprzeciwu wobec prawa lub istniejącego porządku społecznego może być rozumiane w kontekście religijnym, poprzez odniesienie do dyskursów i uzasadnień o charakterze metafizycznym bądź humanistycznym o charakterze laickim. W sytuacji, gdy ma miejsce spontaniczne zorganizowanie się grupy osób o podobnej identyfikacji moralnej, sumienie może uzyskać charakter polityczny (ARENDT, 1999, s. 144–161).

Hannah Arendt, analizując kategorię nieposłuszeństwa obywatelskiego, traktuje je jako pochodną sprzeciwu wobec prawa oraz obyczajowości (np. religii). Jest ono interpretowane jako pochodna odrzucenia autorytetów (politycznych, społecznych, religijnych itp.). Pojawia się w sytuacji, gdy znaczna liczba obywateli kraju uzyskuje przekonanie, że uznane dotychczas procedury realizacji zmiany nie są efektywne, że komunikaty kierowane do władz są przez nie ignorowane, bądź też działania podejmowane przez władze są kontrowersyjne pod względem legalności oraz konstytucyjności. Celem nieposłuszeństwa obywatelskiego, w ujęciu Arendt, jest uzyskanie efektu w postaci wdrożenia pożądaných zmian, przywrócenie w danym porządku społecznym *status quo*, przywrócenie równowagi władzy w taki sposób, aby w jej sprawowaniu uwzględniane były prawa obywatelskie. Działania będące pochodną postawy nieposłuszeństwa obywatelskiego podejmowane są w sposób jawny, otwarty, mają charakter prospołeczny (są ukierunkowane na realizację interesów określonej grupy społecznej), mają charakter nieprzemocowy. Hannah Arendt podejmuje także problematykę ruchów o charakterze nieposłuszeństwa obywatelskiego, traktując je jako formę stowarzyszenia dobrowolnego, jako organizacje powoływane w celu zrealizowania celów krótkofalowych i rozwiązywane po ich osiągnięciu (ARENDT, 1999, s. 163–195).

Arendt wskazuje na różnicę między postawą o charakterze nieposłuszeństwa obywatelskiego i buntu. Zgodnie z przytaczaną tezą u podstaw zarówno jednej, jak i drugiej aktywności znajduje się zakwestionowanie autorytetu władzy w przypadku nieposłuszeństwa obywatelskiego, podjęte działania posiadają jednak charakter nieprzemocowy (jak zostało to przytoczone w uprzednim fragmencie), bunt natomiast obejmuje tego typu zachowania (ARENDT, 1999, s. 172).

Problematyka buntu, oporu i nieposłuszeństwa podjęta została przez Alberta Camusa, będącego przedstawicielem filozofii egzystencjalnej. W ujęciu tegoż filozofa człowiek zbuntowany jest podmiotem zdolnym do wyrażenia odmowy, ale także zdolnym do pozytywnego zdefiniowania takich stanów rzeczy, które są akceptowane. Kompetencja taka implikuje zdolność identyfikowania sytuacji ograniczających prawa jednostki. Bunt określa sprzeciw wobec ingerencji interpretowanej jako niedopuszczalna, bazuje przy tym na przekonaniu jednostki o słuszności własnego działania. Oznacza on zwrot, jest momentem osiągania świadomości krytycznej, jest przy tym zestawiany przez Camusa z kategorią oporu. U jego podstaw znajduje się dążenie do działania, aktywność. W sytuacji buntu jednostka przypisuje atrybutowi dyskredytowanemu przez podmioty sprawujące władzę znaczenie nadrzędne, ma miejsce silna identyfikacja z wartością, którą jednostka podejmująca sprzeciw odkryła, ma miejsce swoista afirmacja wartości. Bunt określa walkę o zachowanie własnej tożsamości oraz o własną integralność. Jest to afirmacja, która wyprowadza jednostkę „z domniemanej samotności i przydaje jej rację działania” (CAMUS, 1991, s. 19). Bunt jest w ujęciu Alberta Camusa wprowadzie aktywnością indywidualną, jednocześnie jednak, ponieważ obejmuje aktywności ukierunkowane na osiągnięcie założonej wartości, posiada charakter prospołeczny, służy przedstawicielom danej grupy społecznej. Jest w tym ujęciu traktowany jako pochodna solidarności międzyludzkiej, zdaniem Camusa „W buncie człowiek przekracza siebie – w innym, i w tym sensie solidarność ludzka jest metafizyczna” (CAMUS, 1991, s. 20). Camus, analizując kategorię buntu, przyjmuje tezę o istnieniu natury ludzkiej, jest to teza uzasadniająca istnienie wartości stałych, ponadhistorycznych, zasługujących na ochronę (CAMUS, 1991, s. 17–23).

Interesujące jest odniesienie przez Alberta Camusa idei buntu do kontekstu nowoczesnej stratyfikacji społecznej. Zdaniem cytowanego egzystencjalisty kategoria buntu (w takiej interpretacji, jak zostało to przedstawione powyżej) jest specyficzna dla społeczeństw nowoczesnych, w których „równość teoretyczna osłania wielkie nierówności faktyczne”. Prowadzące do niego postawy stanowią pochodną rozpowszechnienia idei wolności (w tym wolności politycznej), zaś rozbieżność między świadomością prawa do niej a realnymi możliwościami jej praktykowania staje się źródłem poczucia niesprawiedliwości. Bunt jest w takiej sytuacji postawą człowieka „poinformowanego i świadomego swoich praw”. W kontekście społeczeństwa nowoczesnego popularności postawy buntu sprzyja desakralizacja². Bunt w świecie zdesakralizowanym staje się, zdaniem Camusa, realnością historyczną, człowiek poprzez bunt wyraża w nim przywiązanie do własnych wartości (CAMUS, 1991, s. 23–25). Problematyka buntu odnoszona jest przez Camusa także do kategorii władzy opresyjnej. Obydwa fakty występują ze sobą, zdaniem cytowanego egzystencjalisty, w relacji dialektycznej, praktykowanie władzy opresyjnej jest uzależnione od uległej postawy podmiotu podporządkowanego (CAMUS, 1991, s. 30).

² Oczywiście staje się w tym przypadku skojarzenie z Maxa Webera koncepcją odczarowania świata.

W myśli Alberta Camusa można odnaleźć podstawy filozoficzne wyjaśniające racje funkcjonowania ruchów społecznych (w tym tzw. nowych ruchów społecznych). Camus odwołuje się w analizie buntu do kategorii solidarności, traktując ją jako jego podstawę oraz źródło usprawiedliwień i uzasadnień. Przywołany egzystencjalista pisze: „Solidarność ludzi wspiera się na ruchu buntu, bunt zaś z kolei znajduje swoje usprawiedliwienie tylko w tym współuczestnictwie” (CAMUS, 1991, s. 25).

Bunt wreszcie, w ujęciu Alberta Camusa, jest pochodną podmiotowości, bazuje na kategorii pamięci społecznej, oraz pochodnej doświadczanych przez człowieka napięć, tragizmu oraz ambiwalencji jego egzystencji. Camus stwierdza: „Aby istnieć, człowiek musi się buntować, ale czyniąc to, powinien uszanować granicę, którą bunt odkrywa w sobie i gdzie ludzie łącząc się zaczynają istnieć. Myśl zbuntowana nie może zatem obejść się bez pamięci: jest ona ciągłym napięciem” (CAMUS, 1991, s. 25).

Camus wskazuje także na specyficzny rodzaj buntu, który określa jako metafizyczny. Jest on sprzeciwem człowieka wobec własnego losu oraz ogólnie postrzeganego świata. Jest to bunt oparty na sądzie wartościującym, na bazie którego jednostka nie wyraża zgody na własny los. Jest to działanie ukierunkowane na przywrócenie równowagi w danym kontekście rzeczywistości, buntujący się konfrontuje własną koncepcję sprawiedliwości z rzeczywistością postrzeganą jako niesprawiedliwa (CAMUS, 1991, s. 29).

Bunt w takim ujęciu jest aktem bazującym na odmowie zgody na przyjęcie określonego typu postaw z jednoczesnym pozytywnym założeniem postawy alternatywnej, będącej przedmiotem aspiracji jednostki. Podejmujący go podmiot zakłada o istnieniu granicy, której znielowanie jest przedmiotem jego dążeń, jest to akt pozytywny bazujący na świadomości posiadania praw i na dążeniu do odrzucenia ingerencji uznanej za bezprawną. Jest także aktem ekspresji, werbalizacji własnych dążeń, będąc tym samym przeciwieństwem milczenia.

Specyficzny wątek w kontekście refleksji nad emancypacją, wyzwoleniem – a stąd leżącym u ich podstaw oporem wobec istniejącego porządku społecznego, politycznego i ekonomicznego podjął Herbert Marcuse. Kontynuując marksistowską myśl odnoszącą się do alienacji podmiotu w sytuacji pracy, Marcuse odniósł ową relację do funkcjonowania podmiotu w kontekście liberalnego kapitalizmu drugiej połowy XX wieku, jak również do kontekstu ograniczenia wolności jednostki w warunkach nowoczesnego projektu biurokracji w warunkach socjalistycznych. Zdaniem Herberta Marcuse’a ruchy emancypacyjne drugiej połowy lat 60. XX wieku (np. wystąpienia studentów w 1968 roku w Paryżu) wskazały na nowe – specyficzne cele³, takie jak kreowanie solidarności międzyludzkiej, zmniejszanie ryzyka występowania ubóstwa i cierpień wynikających z niedostatku, promowanie idei pokoju. Przedstawiciele ruchów emancypacyjnych wyrażali przy tym sprzeciw

³ Opisane przez Herberta Marcuse’a ruchy mogłyby zostać zaliczone do tzw. nowych ruchów społecznych, jednak – jak wskazuje Alain Touraine – celem specyficznym dla tej kategorii ruchów towarzyszyło stosowanie dyskursu specyficznego dla trokistów lub maoistów, co z kolei zakorzenia je w nurcie starych ruchów społecznych.

wobec uprzedmiotowienia jednostek w procesie produkcji lub w kontekście funkcjonowania w relacji władzy (podlegania uprzedmiotawiającym decyzjom politycznym) (MARCUSE, 2000, s. VII–X).

Wyzwolenie – zdaniem Herberta Marcuse’a – analogicznie do uzyskania świadomości w interpretacji marksistowskiej bazuje na wypracowaniu zdolności zaspokajania własnych potrzeb przez podmiot w sposób świadomy, refleksyjny. Krytyczna świadomość pozwala w tym ujęciu unikać kreowania sytuacji, w której poprzez realizację własnych aspiracji podmiot wzmacniałby swoją zależność od systemu eksploatującego, a tym samym potwierdzałby własną podporządkowaną pozycję (MARCUSE, 2000, s. 4). Podobnie jak Marks Marcuse wskazuje na istotność faktu uzyskania świadomości własnego zniewolenia przez jednostkę. Założenie Marcuse’a o nadawaniu dominacji (przez praktykujące ją podmioty) statusu racjonalnego i uzasadnionego z punktu widzenia dobrostanu funkcjonowania społeczeństwa można zestawić z myślą Pierre’a Bourdieu. W ramach ustanowionego, dominującego systemu kreowane są określone interpretacje dóbr będących źródłem satysfakcji, aspiracji funkcjonujących w jego ramach jednostek, promowane są wyselekcjonowane – służące interesom podmiotów dominujących wartości. Jednostka, funkcjonując w określonym kontekście społecznym, zazwyczaj bezrefleksyjnie przyswaja je w toku socjalizacji. Następnie dobrowolnie podporządkowując się im, jak określa owo zjawisko Marcuse, elementy promowanej ideologii, związane z nią wzory behawioralne, motywy działania, aspiracje i inne elementy składające się na (stosując terminologię Pierre’a Bourdieu) *habitus*, stają się częścią natury podmiotu. Do zmiany obowiązującego porządku społecznego nie wystarcza jednak uzyskanie świadomości podlegania opresji przez podmioty, ale istotny jest proces kreowania specyficznej polityki promującej cele, których osiągnięcie nie wymaga podejmowania zachowań przemocowych i eksploatacyjnych (MARCUSE, 2000, s. 6; 11).

W ujęciu Marcuse’a kontekst społeczeństwa nowoczesnego stwarza korzystne warunki do promowania wolności, której wyrazem jest twórczość podmiotów (MARCUSE, 2000, s. 5–6). Jednocześnie jednak, nawiązując do myśli Karola Marksa, Marcuse wskazuje na opresyjny charakter konsumeryzmu. Związana z nim ekonomia oraz kapitalizm korporacyjny kreują, zdaniem Marcuse’a, specyficzną **naturę** człowieka, która zmusza go do odczuwania przywiązania do wytworów będących przedmiotem konsumpcji. Konsekwencją konsumpcji wyrażającej się w pragnieniu posiadania, używania, nieustannej potrzebie wymiany przedmiotów na nowe jest, w ujęciu cytowanego filozofa, alienacja człowieka oraz ryzyko jego wieloaspektowej destrukcji. Konsument, utożsamiając się z systemem, w którym z jednej strony produkowane są dobra, z drugiej zaś stymulowany jest rozwój potrzeb – zwrotnie go umacnia, konserwuje, sprzyja jego reprodukowaniu (MARCUSE, 2000, s. 11).

Interpretację Herberta Marcuse’a zestawić można z ujęciem alienacji przedstawionym przez Adama Schaffa. Schaff, nawiązując do myśli Marksa, wskazuje na obiektywny i subiektywny jej kontekst. W ujęciu obiektywnym alienacja określa

uzyskanie przez wytwór aktywności ludzkiej funkcji sprzecznej z pierwotnie przypisaną mu. W efekcie może stać się obiektem wykorzystywanym w sposób niezgodny z ludzkim dobrem, może zagrażać człowiekowi (SCHAFF, 1999, s. 97–98). W ujęciu subiektywnym alienacja (autoalienacja) jest rozumiana jako wyobcowanie człowieka w relacji do określonego układu odniesienia (SCHAFF, 1999, s. 142–143). Odnosząc się do zagadnień alienacji obiektywnej, Adam Schaff jako egzemplifikacje podaje trzy jej przejawy, którymi są: alienacja ekonomiczna, alienacja instytucji społeczno-politycznych oraz alienacja tworów ideowych (SCHAFF, 1999, s. 97–98).

W ujęciu Herberta Marcuse’a, przedmioty same w sobie nie zawierają potencjału represyjnego. Są natomiast wykorzystywane w mechanizmach praktykowania opresji w sytuacji, gdy nadawane jest im znaczenie wyalienowane od pierwotnego przeznaczenia i są wykorzystywane w celu umacniania systemów władzy oraz związanych z nimi relacji dominacji i podporządkowania. Stan równowagi pomiędzy dominującymi i podporządkowanymi utrzymywany jest poprzez kreowanie błędnego koła stymulowania wystąpienia potrzeb oraz kreowania warunków do ich zaspokojenia. Jednostka, funkcjonując w sytuacji przymusu konsumpcji, interpretuje ją jako przestrzeń własnej wolności (MARCUSE, 2000, s. 12–16).

W ujęciu Marcuse’a manipulowanie kontekstem deprywacji bądź zaspokajania potrzeb jest wykorzystywane w neutralizowaniu potencjałów oporowych. Deprywacja potrzeb, również ta o charakterze relatywnym, jest czynnikiem kreującym ryzyko radykalizacji postaw przedstawicieli grup narażonych na marginalizację, z kolei zmniejszanie rozbieżności standardów życia sprzyja zachowaniu względnie konsensusu dotyczącego istniejącego porządku społecznego oraz uznania władzy (MARCUSE, 2000, s. 15–16). Wyzwolenie jest, w ujęciu Herberta Marcuse’a, analizowane jako konsekwencja rozwinięcia postaw nonkonformizmu wobec systemu opresyjnego i mechanizmów manipulacji, jakimi się posługuje (MARCUSE, 2000, s. 17).

Zdaniem Davida Couzensa Hoya w kontekście refleksji społecznej realizowanej w drugiej połowie XX wieku dyskurs dotyczący oporu społecznego silnie zakorzeniony został w perspektywie filozofii poststrukturalistów francuskich. U jej podstaw zdaniem cytowanego filozofa znajduje się refleksja Fryderyka Nietzschego, która wywarła wpływ na myśl przedstawicieli społecznych nauk uprawianych we Francji, m.in. Gilles’a Deleuze’a, Michela Foucaulta, Jacques’a Derridy (HOY, 2005, s. 2). W ujęciu Nietzschego opór może być interpretowany w dwóch perspektywach – jako działania podejmowane wobec dominacji i w celu emancypacji bądź też jako działanie podejmowane przez podmiot dominujący **przeciwko** wysiłkom emancypacyjnym podporządkowanych, wyraża się wtedy w opozycji podejmowanej przeciwko próbom emancypacji. Motywacja do podejmowania oporu pojawia się w sytuacji ograniczenia wolności lub utraty (bądź ograniczenia) dostępu do innych cenionych dóbr (HOY, 2005, s. 1).

Już na podstawie wcześniej przytoczonych analiz można założyć, że u podstaw działań o charakterze oporu umiejscowione jest dążenie przedstawicieli określonej

– podporządkowanej grupy społecznej do wyzwolenia. Zdaniem Michela Foucaulta pomocne jest dokonanie rozgraniczenia na proces wyzwolenia i praktyki wolnościowe. Praktyki wolnościowe leżą u podstaw uzyskania statusu politycznego – a w efekcie władzy i będącej jej pochodną możliwości podejmowania decyzji i wywierania presji. Obejmują one zdefiniowanie własnej tożsamości oraz celów, jednocześnie jednak ich realizacja uzależniona jest od wcześniejszego zaistnienia procesu wyzwolenia. Wyzwolenie może być faktem interpretowanym jako osłabienie dominacji i uzyskanie możliwości wywierania wpływu przez przedstawicieli grupy zdominowanej, jednocześnie jednak kreuje ono przestrzeń dla nowych relacji opartych na sprawowaniu władzy, tym samym musi być poddawane kontroli poprzez wykorzystanie praktyk wolnościowych (FOUCAULT, 1997, s. 282–283). Zdaniem Michela Foucaulta wolność musi być w swoich praktykach podporządkowana wytycznym etyki, musi być realizowana w sposób refleksyjny. Jednocześnie wolność jest w tym ujęciu ontologicznym warunkiem etyki (FOUCAULT, 1997, s. 284).

Status strategii wyzwalania oraz działań wolnościowych jest zróżnicowany w zależności od poszczególnych kontekstów społecznych. Michel Foucault wskazuje na relację między podmiotem a dominującymi w danym kontekście społecznym dyskursami określającymi model prawdy. W kontekście owej interpretacji ma miejsce proces konstruowania tożsamości podmiotu, z kolei owe modele dyskursów stanowią pochodną relacji władzy (FOUCAULT, 1997, s. 290). Michel Foucault opisał precyzyjnie kategorię praktyk siebie, które są modelami, swoistymi matrycami określającymi możliwość definiowania własnej tożsamości przez jednostkę. Są to modele funkcjonujące w obrębie kultury (lub subkultury). Zdaniem przytaczanego filozofa w kontekście klasycznej kultury greckiej i rzymskiej jedną z istotnych kategorii tego typu praktyk była dbałość o siebie. Interpretowana była ona jako pochodna wolności indywidualnej i praw obywatelskich. Dbałość o siebie była rozumiana w kategoriach etycznych jako element jednoznacznie korzystny (co – jak wskazuje Michel Foucault – widoczne jest w pismach Platona, jak również w tekstach późnych stoików np. Epikteta oraz Marka Aureliusza). W interpretacji Michela Foucaulta w kontekście społeczeństwa klasycznej Grecji zainteresowanie kategorią dbałości o siebie – traktowanej jako zdobywanie wiedzy o sobie, kształtowania siebie, przekraczania własnych ograniczeń, braków wiedzy, umiejętności – wynikało z założenia, że jest to kategoria niezbędna dla właściwego praktykowania wolności. Celem kreowania własnej tożsamości było unikanie ryzyka zniewolenia (stania się niewolnikiem w jakiegokolwiek relacji społecznej czy też niewolnikiem własnych pragnień). Etyka w tym ujęciu była interpretowana jako świadome praktykowanie przez podmiot własnej wolności, dbałość o siebie była interpretowana przez pryzmat uzyskiwania wiedzy o sobie, ale także wiedzy o świecie oraz zasadach życia społecznego i wiedzy moralnej. Jednocześnie w klasycznym modelu greckim etos był traktowany jako wyrażający się w stylu życia, w tym w modelu zachowania (przyjętych i praktykowanych wzorcach behawioralnych), jednocześnie poprzez interpretację wolności jako nie-bycie-zniewolonym uzyskała ona

w klasycznej myśli greckiej status polityczny, niewolnik był interpretowany jako pozbawiony etyki (FOUCAULT, 1997, s. 286). Tak interpretowaną kategorię etosu zestawień można z pojęciem habitusu w interpretacji Pierre'a Bourdieu. I w jednym, i drugim przypadku analizowane są takie elementy, jak symbole określające tożsamość (uzyskujące ekspresję np. w ubiorze), style behawioralne (poruszanie się), sposób autoprezentacji itp. (por. BOURDIEU 2005, s. 216–222, FOUCAULT, 1997, s. 286). Oprócz stoików do podobnych zagadnień nawiązywał Plutarch, który interpretował konsekwencje poznania zasad działania jako podstawy do autodyscypliny jednostki, która interpretowana jest jako internalizacja treści określanych przez *logos* (FOUCAULT, 1997, s. 284–286). Przyjmując taką interpretację, można założyć, że *logos*, do którego nawiązywał Plutarch, stanowi element analogiczny do freudowskiego superego. Etos w kontekście klasycznej kultury greckiej określa także troskę kierowaną wobec innych (dbałość o innych) traktowaną jako kierowanie decyzjami podejmowanymi w rodzinie, wychowywanie dzieci, podejmowaniem decyzji w organizacjach (stowarzyszeniach) i wspólnotach w ten sposób etos przyjmuje formę sztuki zarządzania. Oprócz tego był on interpretowany jako rozwijany w interakcji z mistrzem, którego nauk jednostka rozwijająca własny etos wysłuchiwała, a następnie starała się naśladować, rozwijanie go może więc odbywać się w relacji między dominującym a podporządkowanym nie jest to jednak relacja nacechowana autorytaryzmem (FOUCAULT, 1997, s. 286–287).

W kontekście tak interpretowanego modelu wolności zadaniem filozofa-intelektualisty staje się, według Michela Foucaulta, stymulowanie ludzi do dbałości o siebie (FOUCAULT, 1997, s. 287). Jednocześnie jednak warunkiem osiągnięcia takiego celu, jak również warunkiem dbałości o innych, a także zarządzania określonymi strukturami społecznymi jest uprzednia dbałość o siebie. W takiej sytuacji dbałość o siebie ma znaczenie pedagogiczne i etyczne, będąc jednocześnie istotnym atrybutem lidera (podmiotu sprawującego funkcję władzy) (FOUCAULT, 1997, s. 293). Sama dbałość o siebie może być – w ujęciu przytaczanego filozofa – traktowana jako strategia kontrolowania i ograniczania przestrzeni władzy, a w efekcie dominacji, zwłaszcza wtedy gdy przyjmuje ona formę przemocy symbolicznej, określając prawo do narzucania innym własnych potrzeb i pragnień. Stosowanie władzy, tyranicznej wobec innych jest w tym ujęciu interpretowane jako stanie się niewolnikiem własnych pragnień (FOUCAULT, 1997, s. 288).

Z kolei w kontekście kultury chrześcijańskiej dbałość o siebie uzyskała status ambiwalentny. Jednostka jest w świetle tego dyskursu traktowana jako moralnie zobowiązana do podejmowania działań sprzyjających jej zbawieniu, zbawienie zaś osiąga się poprzez wyrzekanie się siebie. Dbłość o siebie traktowana w kategoriach rozpoznawania własnej tożsamości i wzmacniania jej – wyzwala jest traktowana jako przejaw egoizmu i rezygnacji z ofiarowania siebie, poświęcania się na rzecz innych (FOUCAULT, 1997, s. 284–285). Miłość siebie stała się w tym kontekście kategorią traktowaną jako prowadząca do działań niemoralnych, a główną preferowaną kategorią, wokół której organizowana powinna być tożsamość jednostki, jest wyrze-

czenie się siebie (paradoksalnie traktowane także jako przejaw dbałości o siebie⁴). W nurcie chrześcijańskim dbałość o siebie polega na rezygnacji z przywiązania do spraw ziemskich⁵ (FOUCAULT, 1997, s. 288–289).

Jednostka, funkcjonując w kontekście różnych systemów władzy oraz interpretacji prawdy, rozwija kontekstualny model własnej tożsamości. W interpretacji Michela Foucaulta podmiotowość jest rodzajem formy zmiennej w zależności od kontekstu, w którym funkcjonuje, kontekstualnie rozumiane tożsamości mogą być przez podmiot negocjowane, wzajemnie zestawiane, zaś w przypadku konfliktu między nimi jednostka doznaje dysonansu (por. FOUCAULT, 1997). W ujęciu Michela Foucaulta podstawą możliwości podjęcia działań o charakterze oporu jest dysponowanie przez jednostkę (w ramach relacji władzy) wolnością. Wolność określa w tym ujęciu zarówno relację podmiotu wobec samego siebie, jak również wobec innych (FOUCAULT, 1997, s. 300).

Jak starano się zaprezentować w niniejszym rozdziale, bunt, opór, nieposłuszeństwo rozpatrywane są w myśli filozoficznej w zróżnicowanych kontekstach. Opór jest traktowany jako pochodna gniewu spowodowanego doznaniem opresji (Platon, Cyceon), jako niezgoda obywatelska (Cyceon), nieposłuszeństwo obywatelskie (Henry David Thoreau, Hannah Arendt), jest kategorią bliską buntowi, będącego aktem, u podstaw którego leży zarówno zinterpretowanie aktualnej sytuacji jako niekorzystnej jak również zdolność określenia kierunków jej zmiany (Albert Camus). Jest to działanie podjęte w odpowiedzi na interwencję traktowaną jako niedopuszczalna. Bunt w ujęciu Camusa bazuje na rozwinięciu świadomości krytycznej oraz podmiotowości, ma na celu ochronę tożsamości oraz jest podstawą podjęcia aktywności prospołecznej. Jest to działanie podejmowane w odpowiedzi na doznanie alienacji i reifikacji podmiotu w przestrzeni społecznej i ekonomicznej, jego celem jest odbudowanie solidarności społecznej oraz rozwinięcie kompetencji refleksyjnego zaspokajania własnych potrzeb, a w efekcie osłabienie zależności podmiotu od instytucji eksploatujących (Herbert Marcuse). Zarówno w ujęciu Alberta Camusa, jak i Herberta Marcuse'a sprzyjający kontekst dla podejmowania oporu kreuje społeczeństwo nowoczesne. Opór może być analizowany także przez pryzmat wyzwolenia i praktyk wolnościowych (Michel Foucault). W tym przypadku jego celem jest również wzmocnienie tożsamości, rozwinięcie świadomości krytycznej. Jest bliski także kategorii praktyk siebie (Michel Foucault), w tym ujęciu korespondując z refleksyjnym konstruowaniem tożsamości oraz klasyczną kategorią dbałości o siebie.

⁴ Zob. przedstawione w kolejnym rozdziale odniesienie do kategorii władzy hierokratycznej w ujęciu Maxa Webera.

⁵ Jest to odniesienie Michela Foucaulta do teologii Grzegorza z Nyssy.

VIII. Bunt i opór społeczny w teorii psychologicznej

Istotnym aspektem stanowiącym przedmiot zainteresowań teoretycznych, jak również działań praktycznych zakładanych w obrębie pedagogiki społecznej jest pomoc. Udzielając jej, konieczne jest uwzględnienie złożonych procesów społecznych i środowiskowych (systemowych, instytucjonalnych), w kontekście których będzie ona podejmowana, a także typowych towarzyszących jej mechanizmów psychologicznych, które zarówno mogą sprzyjać realizacji celów założonych w procedurze pomocowej, jak również mogą je blokować. Istotnym elementem, którego zaistnienie należy uwzględniać w procesie pomocowym, jest opór. W niniejszym rozdziale zaprezentowane zostaną wybrane perspektywy interpretacji oporu podjęte w perspektywie psychologicznej.

Refleksja nad kategorią oporu podejmowana jest w obrębie licznych teorii psychologicznych, wyróżnić wśród nich można m.in. teorię psychoanalityczną, kognitywną, behawioralno-poznawczą, teorię atrybucji, teorię *gestalt*, teorię systemów rodzinnych, teorię reaktancji, transteoretyczny model zmiany, model integratywny, teorię ekologiczną (por. ORR-BROWN, SIEBERT, 2007, s. 7–9; PRZYBYŁA-BASISTA, 2006, s. 137–147; GORGES, ELLIOTT, KETTLER, 2004, s. 2–3). Podobnie jak w ogólnej dla nauk społecznych perspektywie interpretacyjnej oporu¹ również w teorii psychologicznej stanowi on kategorię definiowaną w sposób nieprecyzyjny. Jest on przy tym w specyficzny (aczkolwiek zwykle wzajemnie niewykluczający się, a uzupełniający) sposób interpretowany w kontekście poszczególnych perspektyw teoretycznych, np. w kontekście modelu behawioralnego opór jest interpretowany jako fakt niepożądany utrudniający bądź uniemożliwiający realizowanie zadań, w kontekście psychoanalizy jest traktowany jako element procesu terapeutycznego wymagający interpretacji, a następnie osłabienia i wyeliminowania, w podejściu poznawczym jako nieodłączny element procesu zmiany, w modelu humanistyczno-egzystencjalnym

¹ Co zostało przedstawione w pierwszym rozdziale niniejszego opracowania.

jako rodzaj naturalnej ekspresji pacjenta, a w terapii o charakterze strategicznym jako fakt przewidywalny i wykorzystywany zgodnie z celami terapii (TRYJARSKA, 2006, s. 62). Hanna Przybyła-Basista przytacza zestaw wniosków podsumowujących studia nad oporem, prowadzone przez Larry'ego E. Beutlera, Carlę Moleiro i Haniego Talebi, którzy wskazują m.in. na brak jednoznaczności w określaniu oporu jako cechy stałej bądź kontekstualnej. W studiach nad oporem konieczne jest przy tym uwzględnienie zarówno czynników intrapsychicznych, jak i interpersonalnych (PRZYBYŁA-BASISTA, 2006, s. 144–145). Donald Meicheinbaum i J. Barnard Gilmore wskazują na opór jako na konstrukt motywacyjny, behawioralny, zawierający informacje o charakterze świadomym, przedświadomym i nieświadomym (MEICHEINBAUM, GILMORE, 1982, s. 133). Geneza naukowego wykorzystania kategorii oporu związana jest z nurtem psychoanalitycznym, teorią jednostki oraz teorią i praktyką dotyczącą przebiegu psychoterapii (por. PRZYBYŁA-BASISTA, 2006, s. 136). Zygmunta Freud poświęcił problematyce oporu znaczny zakres prowadzonych przez siebie badań, następnie zaś zagadnienie to było podejmowane i rozwijane przez jego następców, kontynuatorów i krytyków. Wśród psychologów, którzy podjęli w swoich analizach wskazaną problematykę, wskazać można: Wilhelma Reicha, Heinza Kohuta, Roberta Langsa, Jacques'a Lacana, Jamesa Mastertona, Annę Freud, Petera Giovacchiniego, Otto Kernberga (KOTTLER, 2007, s. 45). Thomas Ogden wskazuje, że opór jest obok kategorii przeniesienia i przeciwprzeniesienia jednym z elementów kluczowych dla psychoanalizy (podaję za: SAMBERG, 2004, s. 244). Jest przy tym zjawiskiem wyjątkowo często towarzyszącym zmianie, w ujęciu Ewy Drążkowskiej-Zielińskiej jego funkcją jest ochrona homeostazy pacjenta (DRAŻKOWSKA-ZIELIŃSKA, 2005, s. 51). Według Jacques'a Lacana w ujęciu psychoanalitycznym są to wszelkie działania, które stwarzają przeszkodę dla kontynuowania interpretacji stanu pacjenta (zob. LAPPING, 2007, s. 630). Jest to pojęcie oznaczające jego niechęć (przejawiającą się poprzez różne formy behawioralne) do wyrażania określonych treści (związanych m.in. z jego przeżyciami, myślami, pragnieniami). Może wyrażać się w strategiach takich jak spóźnianie się na sesje terapeutyczne czy też działania o charakterze werbalnym (np. gwałtowne sprzeciwianie się interpretacjom podejmowanym przez terapeutę, używanie określeń dotyczących niemożności podjęcia danego działania przy jednoczesnym zaprzeczeniu własnej odpowiedzialności i przypisywanie przyczyny obiektowi zewnętrznemu, np. poprzez stwierdzenie pacjenta, że „coś” blokuje go przed określonym działaniem) (LAPPING, 2007, s. 630–631; ŁOSIAK, 2005a, s. 172). Jest to także odmowa lub zablokowanie wyrażania traumatycznych wspomnień w czasie sesji swobodnych skojarzeń. Opór pacjenta może być związany z dążeniem do uniknięcia dyskomfortu w wyniku ujawniania określonego rodzaju treści, jak również może być pochodną dążenia do zachowania stanu rzeczy interpretowanego w kategoriach przyjemności (niechęci do rezygnacji z elementu będącego źródłem tego typu doznań). Mająca miejsce w procesie psychoanalizy interpretacja stanów pacjenta stwarza także ryzyko wystąpienia zranienia narcystycznego, a w odpowiedzi wystąpienia wrogości wobec terapeuty (por. SAM-

BERG, 2004, s. 245). Z kolei Paul Varhaeghe traktuje kategorię oporu jako strategię, której celem jest zachowanie przez pacjenta spójnej tożsamości. Jest to nawiązanie do interpretacji Zygmunta Freuda, który we wczesnych etapach konstruowania przez siebie teorii zakładał, że pokonanie oporu jest realizacją pragnień pacjenta oraz działaniem na rzecz wyzwolenia go od represji wynikającej z nieuświadomionych przyczyn. Freud zakładał na tym etapie, że opór i inne aspekty subiektywności są od siebie względnie niezależne. Z kolei późniejsze wnioski Freuda wskazują, że opór nie może być oddzielany od innych aspektów subiektywności, a jego pokonywanie nie zawsze związane jest z uwalnianiem zablokowanych pragnień. W interpretacji przedstawicieli nurtu teoretycznego psychoanalizy (Freuda, Lacana) subiektywność podmiotu konstruowana jest odpowiednio do symbolicznego porządku społecznego (norm społecznych, obyczajowości), pragnienia podmiotu w określonych sytuacjach bywają niezgodne z wytycznymi owego zinternalizowanego symbolicznego porządku. Opór w takiej sytuacji jest pochodną rozbieżności między wymogami norm społecznych a pragnieniami podmiotu, jego funkcją jest blokowanie świadomości pragnienia w taki sposób, aby świadomość jednostki związana była z treściami określanymi przez uznany porządek społeczny (zob. LAPPING, 2007, s. 632).

Erik H. Erikson, będący przedstawicielem szkoły psychoanalitycznej, wskazuje na kategorię oporu tożsamości, który najczęściej (w swych pospolitych formach) jest pochodną lęku pacjenta przed zniszczeniem słabego rdzenia jego tożsamości przez psychoanalityka lub narzuceniem pacjentowi jego (psychoanalityka) tożsamości. Erikson zakładał, że niektóre typy nerwic przeniesieniowych, na które cierpią pacjenci lub kandydaci na psychoanalityków, stanowią pochodną braku realizacji systematycznej analizy tego rodzaju oporu. W ramach niektórych technik psycho terapeutycznych zakłada się, że dominujący opór musi zostać zaakceptowany, aby proces leczenia był efektywny, interpretację oporu należy przy tym dostosować do możliwości pacjenta. Sam opór, zdaniem Eriksona, wyraża się w swoistej złośliwości pacjenta, ironii, kpinie, podejmowaniu prowokacji, nieufności, dążeniu do symbolicznego zniszczenia terapeuty, która to skłonność bywa somatyzowana (ERIKSON, 2004, s. 130–131).

Z kolei reprezentująca szkołę psychodynamiczną Cheryl Punttil wskazuje, że opór to „wszelkie działania podejmowane – świadomie lub nieświadomie – przez klienta, które mają zapobiec, unieważnić lub w inny sposób nie dopuścić do postępu w terapii” (podaję za: KOTTLER, 2007, s. 19). Podobnie – w perspektywie diagnostycznej – opór jest definiowany jako świadome lub nieświadome unikanie przez diagnozowanego analizy, rozpoznania, penetracji określonego obszaru treściowego, co jest zazwyczaj pochodną uświadomionego bądź nieuświadomionego poczucia zagrożenia (WYSOCKA, 2008, s. 166). Podmiot diagnozujący traktowany jest jako dysponujący władzą (por. FOX, HAWTON, 2009, s. 40).

Istotnym kontekstem analizy oporu jest odniesienie go do perspektywy intersubiektywistycznej. Jest on wtedy traktowany jako stan współtworzony w relacji między pacjentem a terapeutą (SAMBERG, 2004, s. 244). Raymond Fox i Louis A. Carey

wskazują na kategorię, którą określają jako współpraca w oporze, polega ona na unikaniu podejmowania przez terapeutę treści, które w jego przekonaniu mogą być dla pacjenta trudne, mogą wywoływać traumatyczne reminiscencje. Zdaniem cytowanych autorów pomocne w wyjaśnianiu specyfiki współpracy w oporze jest odniesienie do zjawisk takich jak: przeciwprzeniesienie, pośrednia traumatyzacja, zmęczenie w wyniku utożsamienia się z pacjentem, efekt wypalenia, doznanie bólu terapeutycznego (FOX, CAREY, 1999, s. 188–192). Przeciwprzeniesienie jest – podobnie jak pojęcie oporu – terminem klasycznym, wprowadzonym przez Zygmunta Freuda. Wyraża nieświadomą reakcję psychoanalityka na pacjenta, a w szczególności na jego przeniesienia. W szerokiej interpretacji przeciwprzeniesienie określa także reakcje pacjenta (por. COLMAN, 2009, s. 586; LAPLANCHE, PONTALIS, 1996, s. 253–254). Efektem przeciwprzeniesienia jest zdolność psychoanalityka do empatycznej identyfikacji stanów nieakceptowanych przez pacjenta (w efekcie wypieranych przez niego) (FOX, CAREY, 1999, s. 189). Psychoanalitik może przyjmować wobec przeciwprzeniesienia zróżnicowane postawy. Efektem jednej z nich jest dążenie do redukcji przejawów przeciwprzeniesienia poprzez własną analizę i superwizję, druga polega na swoistym zarządzaniu przeciwprzeniesieniem i wykorzystywaniu go do identyfikacji nieświadomych stanów pacjenta. Podobnie, efektem trzeciej postawy jest kierowanie się przez psychoanalityka własnym przeciwprzeniesieniem w celu tworzenia interpretacji. Rezonans między przeciwprzeniesieniem psychoanalityka i pacjenta jest w takiej sytuacji traktowany jako środek do autentycznej komunikacji w procesie terapeutycznym (LAPLANCHE, PONTALIS, 1996, s. 254). Konsekwencją niewłaściwego zarządzania przeciwprzeniesieniem może być nadmierna lub też niewystarczająca, zbyt wąska identyfikacja z pacjentem. Współpraca w oporze występuje w sytuacji, gdy terapeuta doznaje ryzyka uruchomienia intensywnych emocji w procesie współpracy z pacjentem, strategią obronną jest wtedy takie kierowanie dialogiem z pacjentem, aby ograniczyć ryzyko podejmowania tematów wywołujących dyskomfort psychoanalityka (nawiązujących np. do przeżywanych przez niego konfliktów, doświadczeń, bądź posiadanych uprzedzeń), efektem jest współpraca w oporze (FOX, CAREY, 1999, s. 189).

Z kolei pośrednia traumatyzacja jest efektem współtworzenia określonych przekonań, interpretacji, atrybucji dotyczących siebie oraz zewnętrznych obiektów w systemach poznawczych psychoanalityka, jest to reakcja na uzyskanie wiedzy dotyczącej okoliczności oraz szczegółów traumatycznego wydarzenia, w którym uczestniczył pacjent. Raymond Fox i Louis A. Carey, wykorzystując analogię do przeciwprzeniesienia, wskazują na zjawisko towarzyszące pośredniej traumatyzacji i określają je jako przeciwopór. Współpraca w oporze jest w takiej sytuacji pochodną doznawania przez terapeutę bezradności, stanów przygnębienia, utraty nadziei na możliwość efektywnej pomocy pacjentowi, który doznał traumatycznych przeżyć (FOX, CAREY, 1999, s. 190).

Zmęczenie w wyniku utożsamienia się z pacjentem (*compassion fatigue*) jest pochodną stresu związanego z wolą udzielenia pomocy pacjentowi, który doznał

traumatycznych przeżyć, jest efektem ubocznym stanów związanych z intensywną aktywnością pomocową (np. empatycznej wrażliwości). Zmęczenie jest związane z pośrednią traumatyzacją, towarzyszą mu stany, takie jak: doznanie złości, lęku, przygnębienia, nawracające myśli (wyobrażenia) dotyczące traumatycznych okoliczności, w których uczestniczył pacjent, unikanie podejmowania prac związanych z wykorzystaniem materiału związanego z traumatycznymi okolicznościami, dolegliwości somatyczne, kompulsywne zachowania, pobudzenie psychosomatyczne, zaburzone funkcjonowanie w aktywnościach codziennych.

Długotrwała praca z pacjentami, będącymi ofiarami traumatycznych wydarzeń, łączy się z ryzykiem wystąpienia efektu wypalenia, jest ono pochodną emocjonalnego zmęczenia wynikającego z długotrwałości intensywnej interakcji, poczucia braku możliwości udzielenia pacjentowi pomocy, postrzeganie efektów pracy jako niesatysfakcjonujących, doznania odrętwienia emocjonalnego wobec cierpienia pacjenta czy też poczucia izolacji traktowanej jako pochodna niewystarczającego wsparcia społecznego. Są to stany współwystępujące ze sobą, w efekcie prowadzą do wystąpienia efektu wypalenia oraz współpracy w oporze (FOX, CAREY, 1999, s. 190–192).

Doznanie bólu terapeutycznego związane jest z cierpieniem, drażliwością, wstydem, poczuciem winy, osamotnienia, lęku. Ból terapeutyczny może być elementem wcześniej przytaczanych stanów: pośredniej traumatyzacji, zmęczenia w wyniku utożsamiania się z pacjentem oraz wypalenia. Dążenie do uniknięcia dyskomfortu przez terapeutę może w efekcie prowadzić do wystąpienia współpracy w oporze (FOX, CAREY, 1999, s. 192).

Powyżej przedstawiono interpretacje oporu występującego podczas pracy indywidualnej z podmiotem wspomagany (pacjentem), analizowana kategoria może być jednak odnoszona także do kontekstu związanego z terapią grupową. Opór jest w takiej sytuacji podejmowany przez wszystkich uczestników lub przez znaczną część grupy. Uczestnicy zawierają rodzaj niejawnego sojuszu, który ogranicza bądź uniemożliwia poddawanie analizie kwestii związanych z doznawanymi przez nich problemami. Szczególnie sprzyjające warunki dla wystąpienia oporu istnieją w pierwszej oraz początkach drugiej fazy istnienia grupy², może on przejawiać się wtedy w unikaniu podejmowania ważnych z punktu widzenia problemów uczestników treści (bądź są one podejmowane pośrednio, w bezpiecznej formie), podejmowane są natomiast zagadnienia neutralne, niebudzące poczucia zagrożenia. Opór może być praktykowany poprzez zmianę tematu dyskusji, nadmierne stosowanie humoru (błaznowanie), odnoszenie zagadnień do poziomu abstrakcyjnego (unikanie kwestii personalnych, podmiotowych, odnoszonych bezpośrednio do stanów bądź doświadczeń pacjenta), zaprzeczanie tendencjom nieakceptowanym poprzez stosowanie reakcji upoźdrowionych. W kolejnych etapach rozwoju grupy opór może przejawiać się w ogólnej bierności uczestników, ich milczeniu, spóźnianiu się na sesje. Przyczyny występowania oporu w grupie są zróżnicowane, można wśród nich zidentyfikować, m.in. obawę przed reakcjami innych członków grupy (zignorowanie,

² Na temat etapów rozwoju grupy zob. np. VOPEL, 2003, s. 127–133.

rozpoznanie patologicznych aspektów funkcjonowania, obawa przed odrzuceniem), obawę przed reakcjami ze strony terapeuty (np. utratą wsparcia, odrzuceniem, obawą przed karą za niespełnienie oczekiwań terapeuty), złość skierowaną na terapeutę (opór jest wtedy próbą ukarania terapeuty), poczucie winy, np. ze względu na odczuwanie zazdrości, niechęci, wrogości wobec innych uczestników grupy. Są to przyczyny występujące głównie w dwóch pierwszych fazach rozwoju grupy, w kolejnych etapach przewagę mogą uzyskiwać takie przyczyny, jak: obawa przed zbyt głębokim przedstawieniem własnych stanów, doznań, obawa przed ujawnieniem dążenia do zdominowania innych uczestników grupy lub terapeuty, obawy przed ujawnieniem wrogości lub niechęci wobec uczestników grupy, ambiwalencje związane z ujawnieniem impulsów erotycznych. W pracy nad oporem w grupie terapeuta może podejmować zróżnicowane działania, np. może zachęcać uczestników grupy do osłabienia lub zaniechania stosowania oporu, pomagać im w zrozumieniu oporu oraz jego przyczyn, umożliwiać zaakceptowanie oporu występującego w danej fazie, wspomagać w identyfikacji motywów, które stały się przyczyną oporowania³ (TRYJARSKA, 2006, s. 62–64). Priscilla A. Slagle i Dianne S. Silver wskazują na strategie oporu podejmowanego przez grupę, które bazują na kontroli takich informacji i reakcji, które są interpretowane przez uczestników jako zagrażające strukturze grupy. Są to reakcje takie jak: zaprzeczanie uczuciu agresji przy jednoczesnym nadmiernym ekspozowaniu ekspresji emocji związanych z afirmacją prowadzącego oraz członków grupy, towarzyszy temu potrzeba postrzegania terapeuty jako perfekcyjnego (w grupie adolescentów dążenie takie może przyjąć formę rzutowania na niego cech idealnego rodzica), kolejną strategią oporu jest wyrażanie opinii o braku możliwości udzielania jakiegokolwiek pomocy innym członkom grupy przy jednoczesnym założeniu, że pomoc zostanie udzielona przez podmiot zewnętrzny, opór może wyrażać się także w niechęci do zadawania osobistych pytań innym członkom grupy zwłaszcza w sytuacji, gdy dany problem został już podjęty na wcześniejszym spotkaniu, sytuacja taka może być efektem niechęci do uzyskania informacji o tym, że nie miał miejsca progres w rozwiązaniu sytuacji trudnej. Kolejnym przejawem oporu może być milczenie członków grupy przy jednoczesnej interpretacji prób zaktywizowania ich jako działań atakujących, jest to także podejmowanie prób wprowadzenia tematów niezwiązanych z założonymi do analizy. Następnie jest to „zapobieganie” nadmiernemu zgłębianiu zagadnień interpretowanych jako zagrażające poprzez odniesienie do respektowania zasady równych możliwości wymiany opinii, doświadczeń oraz równego podziału czasu między uczestników grupy, podobna strategia charakteryzuje się ukierunkowywaniem przez oporujących realizowanego w grupie dyskursu na problemy innych uczestników, a także w deprecjonowaniu zasadności podejmowania zagadnień nawiązujących do doświadczeń i trudności doświadczanych przez oporującego, strategią oporu jest również marginalizowanie z dyskursu podejmo-

³ Identyfikacja przyczyn oporu może odbywać się w sposób bezpośredni (omawianie czynników, które mogą stymulować jego występowanie) lub pośredni (np. poprzez stosowanie psychodramy) (TRYJARSKA, 2006, s. 63–64).

wanego w grupie problemów należących do kategorii życia codziennego (wydarzeń przeżywanych przez każdego z uczestników) (SLAGLE, SILVER, 1972, s. 116–119).

Jak zostało już wcześniej wspomniane, opór jako kategoria teoretyczna został wprowadzony do psychologii w kontekście psychoanalizy przez Zygmunta Freuda (LAPLANCHE, PONTALIS, 1996, s. 196). Opór, zdaniem Freuda, wyraża się zarówno w aktywności werbalnej, jak i niewerbalnej pacjenta uczestniczącego w terapii psychoanalitycznej, podejmowane przez niego działania ograniczają możliwości uzyskania dostępu do jego nieświadomości, a tym samym kreują barierę dla interpretacji objawów i postępu – efektywności terapii (LAPLANCHE, PONTALIS, 1996, s. 196). Wraz z Josefem Breuerem Freud zinterpretował opór występujący w czasie procesu psychoterapii jako „próbę uniknięcia przez klienta rzeczywistego lub wyimaginowanego bólu” (KOTTLER, 2007, s. 45). Jednocześnie jednak Freud uznał, że metoda psychoanalityczna pozwala na stopniową identyfikację oporu, co jest, zdaniem klasyka psychoanalizy, jednym z kluczowych warunków określających postęp terapii (LAPLANCHE, PONTALIS, 1996, s. 196). Zygmunt Freud wskazał na formy oporu, do których zaliczył: wyparcie, przeniesienie, wtórny zysk z choroby, opór nieświadomości, opór To (bazujący na przymusie powtarzania, gdzie wyparty proces popędu przyciągany jest przez nieświadome wzorce pierwotne) oraz opór Nad-ja (wynikający z nieświadomego poczucia winy i potrzeby poniesienia w związku z nią kary) (LAPLANCHE, PONTALIS, 1996, s. 197). Freud wskazywał, że jest to działanie obronne związane z ego pacjenta, jest przy tym reakcją podobną pod wieloma względami do wyparcia (na bazie odkrycia oporu pacjentów Freud sformułował podstawowe twierdzenia dotyczące zasady wyparcia). Zarówno w wyparciu, jak i w oporze zidentyfikować można takie same, stymulujące ich powstawanie czynniki (DOWD, 2000, s. 24; LAPLANCHE, PONTALIS, 1996, s. 196; ŁOSIAK, 2005a, s. 172). Wyparcie jest mechanizmem obronnym polegającym na nieświadomym usunięciu z pamięci lub świadomości określonych treści (idei, wspomnień, pragnień), których jednostka nie jest w stanie zaakceptować. Są to zwykle treści kojarzone z negatywnymi emocjami (np. silnym lękiem). Objawia się ono w postaci zapominania o określonych faktach, jego przejawem jest także brak wglądu we własne problemy, przeżywane konflikty, co z kolei ogranicza (lub wręcz uniemożliwia) ich zrozumienie i rozwiązanie (ŁOSIAK, 2005b, s. 315). Zdaniem Freuda opór nasila się w sytuacji, gdy pacjent w procesie terapii zbliża się do ujawniania treści nawiązujących do czynnika patogenego (do treści przykrych, nieakceptowanych przez podmiot, wypartych, budzących poczucie wstydu) (LAPLANCHE, PONTALIS, 1996, s. 196–197). Jest on w takiej sytuacji traktowany jako mechanizm, którego celem jest zniwelowanie (lub osłabienie) doznawanego cierpienia. Utrudnia jednak psychoterapeucie rozpoznanie struktur chorobowych (por. FREUD, 1996, s. 26). Zadaniem terapeuty jest rozpoznawanie, diagnozowanie, analizowanie i przezwyciężanie przejawianego przez pacjenta oporu w taki sposób, aby dotrzeć do treści wyjaśniających jego zaburzenia i wyprowadzić je z poziomu nieświadomości do poziomu świadomości (por. FREUD, 1996, s. 32).

Podobnie poprzez odniesienie do oporu może być interpretowany mechanizm przeniesienia, z którego opór korzysta, ale nie wytwarza go (LAPLANCHE, PONTALIS, 1996, s. 196). Zdaniem Freuda w opór wpisany jest aspekt obronny struktury Ja. W takiej sytuacji jest on efektem mechanizmu pierwotnego – który doprowadził do samego faktu wyparcia, jest mechanizmem obronnym, będącym pochodną traktowania terapii jako faktu zagrażającego (LAPLANCHE, PONTALIS, 1996, s. 196–197).

Powyższa krótka analiza odnosi się do klasycznego ujęcia oporu identyfikowanego w procesie psychoanalizy, z kolei w kontekście terapii behawioralno-poznawczej opór jest traktowany jako wyrażona przez klienta odmowa utrudniająca realizację założonego w procesie pomocowym celu. Jest traktowany jako pochodna uzyskiwania specyficznych wzmocnień. Może posiadać charakter cechy utrwalonej w wyniku uzyskiwania ich ze strony otoczenia lub też sytuacyjnej, występująca specyficznie podczas interakcji terapeutycznej również w odpowiedzi na specyficznie (niewłaściwie) stosowane przez terapeutę wzmocnienia. W perspektywie poznawczej dodatkowo uwzględniane są motywacje pacjenta oraz jego przekonania, które określają niechęć do wprowadzania zmiany (PRZYBYŁA-BASISTA, 2006, s. 138–139).

Z kolei w ramach nurtu psychologii *gestalt* opór interpretowany jest jako konflikt wewnętrzny, którego jednostka nie jest świadoma, jest to strategia unikania dostępu do informacji, co ogranicza kontakt podmiotu z samym sobą. Zdaniem przedstawiciela teorii *gestalt* – Perlsa jednostka może dysponować dwoma aspektami jaźni (*self*), z których jeden sprzyja realizacji zmiany, drugi zaś – rezystor – oporuje, jest mniej dostępny dla świadomości i jest opozycyjny wobec dążeń sprzyjających zmianom części jaźni (*self*). W kontekście *gestalt* opór nie jest jednak traktowany jako element niekorzystny, ale jako jeden z aspektów potencjału twórczego jednostki, jest aktywnym przejawem witalności podmiotu. Opór wobec świadomości pełni funkcję chroniącą jednostkę przed doznaniem złości związanej z koniecznością realizacji zmiany, zaś opór wobec przechodzenia do kolejnych faz terapii *gestalt* sprawia, że możliwości rozpoznania przez jednostkę własnych potrzeb jest ograniczone (ENGLE, ARKOVITZ, 2008, s. 391–392).

W interpretacji humanistyczno-doświadczeniowej (*humanistic-experiential*) opór traktowany jest jako działanie podejmowane w kontekście doznawania przez jednostkę wymagań dotyczących zmiany, która traktowana jest przez nią jako stan rzeczy rozbieżny z aktualną organizacją siebie (*self-organization*). Zachowania będące indykatorem oporu jednocześnie stanowią wyraz zaprzeczania doświadczeniom lub dysponowania zniekształconą interpretacją tych, które są niezgodne z posiadaną koncepcją siebie, są to zachowania sugerujące ambiwalentne postrzeganie danej sytuacji związanej ze zmianą, wskazując przy tym na doznanie wewnętrznego konfliktu lub braku kontaktu ze środowiskiem. Celem oporu jest obrona jednostki przed uzyskaniem świadomości dotyczącej takich danych, które byłyby zagrożeniem dla jej samoorganizacji (*self-organization*) (ENGLE, ARKOVITZ, 2008, s. 391–392). W związanej z tymże modelem terapii opór jest traktowany jako pochodna dążenia do unikania traktowanych jako zagrażających uczuć, w celu uniknięcia

dyskomfortu, a przy tym dostosowania się do oczekiwań otoczenia. Opór może być także w tym ujęciu traktowany jako pochodna ambiwalencji wynikającej z dążenia do zmiany, a przy tym pragnienia zachowania stabilności (PRZYBYŁA-BASISTA, 2006, 139–140). James I. Kepner, nawiązując do nurtu humanistyczno-doświadczeniowego, założył, że opór jest pochodną jaźni w działaniu a nie stanem bierności, jest pochodną wypartych – a w efekcie nieświadomych elementów jaźni (w tym pragnień i potrzeb, zwłaszcza takich, które są przez jednostkę słabo rozumiane), opór to w efekcie rodzaj komunikatu pochodzącego od wypartej części świadomości i jest rodzajem energii dążącej do umożliwienia rozpoznania owych treści (ENGLE, ARKOVITZ, 2008, s. 392).

David Engle i Hal Arkovitz wskazują na interpretację integratywną – nawiązującą do modelu humanistyczno-doświadczeniowego, psychoanalitycznego, kognitywno-behawioralnego, konstruktywizmu i teorii reaktancji. W ramach opracowanego przez przytaczanych autorów modelu status centralnych kategorii przyznany jest konfliktowi lub ambiwalencji zachodzącym pomiędzy poszczególnymi elementami jaźni. Część ambiwalentnej relacji znajduje się zwykle poza zakresem świadomości jednostki, pełni ona jednocześnie funkcję obronną przed doznaniem złości związanej z koniecznością wprowadzenia zmiany. Rozwiązanie ambiwalencji w toku terapii sprzyja uzyskaniu przez jednostkę stanu integracji, u podstaw procesu rozwiązywania ambiwalencji znajduje się jednak identyfikacja aspektów jaźni traktowanych jako zagrożenie. Działania terapeutyczne polegają w takiej sytuacji na rozwijaniu świadomości oraz integracji jednostki z uwzględnieniem wypartych aspektów jaźni. Opór traktowany jako pochodna ambiwalencji, wyrażany jest poprzez obronne unikanie określonych aktywności, a nie wyrażanie zgody na określone zmiany, jak również może uzyskiwać ekspresję w postaci kompulsywnie powtarzanych wzorów zachowań interpersonalnych, których pochodną jest doznawanie dyskomfortu, stresu lub ograniczanie szans na uzyskanie gratyfikacji. Jest on stanem rzeczy zarówno intrapersonalnym, jak i interpersonalnym, którego jednostka nie jest świadoma. W kontekście intrapersonalnym jest wskaźnikiem istnienia rozbieżności między schematami własnej jaźni (*self*) a wymogami wynikającymi ze zmiany, w efekcie niektóre aspekty jaźni dążą do realizacji zmiany, inne z kolei zawierają aspekt sprzeciwu. Ambivalencja oporowa jest w takiej sytuacji źródłem istotnych z punktu widzenia realizowanej terapii informacji. Z kolei opór interpretowany poprzez odniesienie do relacji interpersonalnych traktowany jest jako intersubiektywne pole mające miejsce podczas interakcji klienta z terapeutą, w takiej sytuacji element centralny oporu związany jest z interakcją. Jednostka stawia opór w sytuacji, gdy *status quo* interpretowane jest jako stan rzeczy relatywnie bezpieczny, podczas gdy pochodna zmiany interpretowana jest jako nieprzewidywalna i wymykająca się kontroli. Zdaniem Davida Engle i Hala Arkovitza strategie terapeutyczne oparte na empatii i wsparciu bardziej sprzyjają osłabianiu oporu niż strategie dyrektywne (ENGLE, ARKOVITZ, 2008, s. 393–396; por. także ORR-BROWN, SIEBERT, 2007, s. 8).

Z kolei w kontekście terapii rodzinnej kluczowe znaczenie przypisywane jest oporowi wobec zmiany, który jest traktowany jako immanentny element systemu rodzinnego, jest środkiem służącym zachowaniu homeostazy systemu. Czynnikiem stymulującym wystąpienie oporu są m.in. niskie zaangażowanie członków rodziny w proces terapii oraz przekonania związane ze schematem skryptów poznawczych, uwarunkowań kulturowych czy też tajemnic i mitów rodzinnych. Wdrożenie zmiany może okazać się w takiej sytuacji możliwe wtedy, gdy zmodyfikowane (dostosowane np. do skryptów poznawczych członków rodziny) zostaną poszczególne zadania określane w procesie pomocowym lub też przeinterpretowane zostaną uznane w rodzinie normy, tajemnice czy też mity (PRZYBYŁA-BASISTA, 2006, 140–142). W przypadku terapii krótkoterminowej, zorientowanej na rozwiązanie problemu, strategią niwelowania oporu jest rozpoznawanie przez terapeutę kierowanych ze strony członków rodziny komunikatów określających preferowane i możliwe do przyjęcia techniki pracy (PRZYBYŁA-BASISTA, 2006, s. 142–143).

W ramach teorii reaktancji opór pierwotnie był interpretowany jako kategoria intrapsychiczna, w późniejszych analizach przyjęto, że może to być element interakcji. Opór jest w tym ujęciu traktowany jako reakcja na ryzyko zablokowania swobody (działania, myślenia itp.), konsekwencją występującej w takiej sytuacji reaktancji jest rozwinięcie motywacji do odzyskania wolności. Wrażliwość ludzi na tego typu zagrożenia jest stała, zaś wielkość reaktancji jest proporcjonalna do wartości przypisywanej zagrożonej wolności. Jest to teoria pomocna w wyjaśnianiu oporu wobec perswazji. Reaktancja określa stan sprzeciwu, jej przejawem może być wzrost postrzegania jako atrakcyjnych takich zachowań, które są przedmiotem wygaszania, zaś konsekwencją może być atak na czynnik blokujący dostęp do preferowanych przez jednostkę działań. W sytuacji, gdy reaktancja występuje jako odpowiedź na stosowaną perswazję, może przejawiać się np. w ignorowaniu przekazu, deprecjowaniu jego nadawcy, unikaniu kontaktów z nim, agresji wobec niego, może przyjmować także formę angażowania się w zachowania będące przedmiotem zakazu bądź rozwijanie postaw traktowanych jako związanych z zakazanymi preferencjami, światopoglądem bądź zachowaniami. Umocnienie przez jednostkę zakazywanych postaw bądź zachowań określane jest jako efekt bumerangowy. Reaktancja jest rozumiana jako stan motywacyjny, u podstaw którego znajduje się dążenie do realizacji potrzeby sprawstwa oraz autonomii, jednostki różnią się przy tym skłonnością do niej. Badaniu tendencji do reaktancji służą narzędzia psychologiczne, którymi są Terapeutyczna Skala Reaktancji oraz Skala Reaktancji Honga. Oprócz indywidualnych dyspozycji do reaktancji, zgodnie z typowymi dla psychologii społecznej (jak również socjologii wiedzy i pedagogiki społecznej) założeniami, konieczne jest także uwzględnienie specyfiki kulturowej grupy odniesienia jednostki (PRZYBYŁA-BASISTA, 2006, s. 143; BURGOON, ALVARO, GRANDPRE, VOULODAKIS, 2002, s. 215–218).

Teoria reaktancji pomocna jest w analizach dotyczących oporu wobec zmiany (w tym w odniesieniu do kategorii działań profilaktycznych), a tym samym ma istotne zastosowanie w kontekście pedagogiki. Michael Burgoon, Eusebio Alvaro,

Joseph Grandpre i Michael Voulodakis wskazują na jej przydatność w analizach oporu towarzyszącego działaniom z zakresu profilaktyki uzależnień, profilaktyki ryzykownych zachowań seksualnych oraz profilaktyki ryzykownych zachowań zdrowotnych (BURGOON, ALVARO, GRANDPRE, VOULODAKIS, 2002).

Podsumowując, można założyć, że opór jest zjawiskiem typowym dla interakcji psychoterapeutycznej, jego przyczyny oraz konsekwencje dla przebiegu procesu pomocowego są jednak w różnicowany sposób interpretowane w zależności od leżącej u ich podstaw koncepcji teoretycznej. W nawiązaniu do psychodynamicznej teorii Zygmunta Freuda opór jest traktowany jako efekt nieświadomego dążenia pacjenta do tłumienia czynnika interpretowanego jako zagrażający. Według Carla Rogersa opór wyraża niechęć klienta do ujawniania własnych stanów, z kolei wśród psychoterapeutów współczesnych Paul Watzlawick, John Weakland i Richard Fisch interpretują opór jako działania będące efektem pragnienia dominacji i dążenia do jej uzyskania, Milton H. Erikson wskazał, że jest to działanie przybierające formę specyficznej komunikacji, w terapii *gestalt* opór jest interpretowany jako wyraz niechęci klienta do okazywania przeżywanych przez niego uczuć, jest traktowany jako akt nieświadomy, będący rodzajem reakcji obronnej podejmowanej w sytuacji konsekwencji działania stresorów środowiskowych postrzeganych jako funkcjonujących w relacji konfliktu (bądź potencjalnie mogących wejść w konflikt) z dążeniami jednostki. W innych ujęciach – jest to działanie polegające na skierowanej wobec terapeuty odmowie dotyczącej wywierania wpływu, jest to naturalna reakcja, której celem jest spowolnienie tempa realizowanego procesu terapeutycznego i uzyskania możliwości dokładnego przeanalizowania skutków zamierzonej zmiany, lub też – w ujęciu behawioralnym – jest to działanie polegające na niestosowaniu się klienta do realizacji wyznaczonych przez psychoterapeutę zadań. W perspektywie behawioralno-poznawczej opór wyraża niechęć pacjenta do osiągania założonych w ramach terapii celów, co warunkowane jest przekonaniami pacjenta oraz niewłaściwie wykorzystywanymi przez terapeutę (bądź uczestników innych systemów, w których pacjent funkcjonuje) wzmocnieniami. W perspektywie kognitywnej przyjmuje się, że podstawą oporu klienta jest odrzucenie informacji niezgodnych z jego dotychczasową percepcją określonego wycinka rzeczywistości. W perspektywie teorii systemu rodzinnego zaś opór jest traktowany jako środek do zachowania homeostazy w obrębie systemu. W krótkiej strategicznej terapii rodzinnej opór jest traktowany jako przedłużenie zaburzonych modeli interakcyjnych utrzymujących w rodzinie symptomy będące przedmiotem oddziaływania terapeutycznego. Z kolei w kontekście teorii reaktancji funkcją oporu jest kompulsywna ochrona autonomii podmiotu (por. KOTTLER, 2007, s. 19–21, ORR-BROWN, SIEBERT, 2007, s. 7). Zdaniem Edmunda Thomasa Dowda opór jest interpretowany przez psychoterapeutów w różnicowany sposób – zarówno jako pochodna nieuświadomionych potrzeb klienta, jak również jako efekt stosowania nieadekwatnych do potrzeb danego przypadku technik terapeutycznych. Jednocześnie jednak w obu przypadkach interpretacja ta sprowadza się do założenia, że opór stanowi efekt niezaspokoje-

nia neurotycznych potrzeb pacjenta, zaś w procesie terapii należy go niwelować (i zapobiegać jego wystąpieniu). Z punktu widzenia teorii poznawczej wystąpienie oporu jest faktem nieuniknionym, a bazująca na teźe teorii terapia zakłada pracę z oporem oraz bazuje na jego akceptacji, uznaniu go. Opór stanowi nieodłączny element systemu poznawczego człowieka, jest elementem strategii ochrony wiedzy ukrytej lub utajonej. Wiedza utajona jest uwarunkowana kulturowo, powstaje we wczesnym dzieciństwie, określa specyficzne, irracjonalne przekonania na temat natury świata, powinności działań, zasad funkcjonowania w określonych warunkach. Według Michaela J. Mahoneya opór wobec zmian posiada charakter adaptacyjny, jest funkcją naturalną, zdrową, jest strategią obrony ja, a tym samym służy ochronie procesów organizacji oraz integralności systemu przed czynnikami określającymi konieczność jego reorganizacji. Podobne założenie dotyczące znaczenia oporu przyjmuje Giovanni Liotti, który wskazuje, że jest on efektem obrony przed zmianą starych struktur pojęciowych na nowe – obejmuje przy tym także ochronę istniejącej formy tożsamości. Jest on funkcją wcześniej posiadanej zdolności przewidywania zdarzeń oraz ważności struktur chronionych przed zmianą dla tożsamości jednostki i jej osobistych doświadczeń. W takiej sytuacji największą opornością na zmianę charakteryzują się schematy posiadające największe znaczenie w systemie pojęć i przewidywaniu zdarzeń. Donald Meichenbaum i B. Gilmore wskazują, że opór leży u podstaw niechęci do przyswajania informacji, będących w sprzeczności z posiadanym przez jednostkę obrazem świata – podobną interpretację przyjmuje Paweł Lewicki (Dowd, 2000, s. 28–29).

W psychoterapii opór jest zazwyczaj interpretowany jako naturalny element realizowanej w procesie terapeutycznym zmiany (KOTTLER, 2007, s. 20), jednocześnie będąc traktowanym jako jeden z podstawowych elementów procesu psychotherapeutycznego (ENGLE, ARKOVITZ, 2008, s. 390). Analizie kategorii oporu w psychoterapii towarzyszy ambiwalentna charakterystyka stosującego go klienta, który określany bywa jako „trudny” (a także posiadający zaburzenia charakteru, zestresowany, człowiek widmo, zawistny, nienawistny, odrzucający pomoc, manipulujący, niezdolny, roszczeniowy, obcesowy, niechętny, oporny, pozbawiony motywacji; KOTTLER, 2007, s. 41), w takiej sytuacji zadaniem terapeuty jest zniwelowanie oporu, który uniemożliwia wprowadzenie założonych w procesie terapeutycznym zmian, jednocześnie jednak w innych interpretacjach – m.in. Edmunda Thomasa Dowda i Cynthii A. Seibel – opór klienta jest traktowany jako fakt konstruktywny, którego odpowiednie wykorzystanie stwarza szansę na postęp procesu terapeutycznego (por. KOTTLER, 2007, s. 20). Na specyficzną interpretację oporu wskazują David Engle i Hal Arkovitz, określając go jako oporową ambiwalencję (*resistant ambivalence*). Jest to forma oporu polegająca na nierealizowaniu procesu zmiany przez klientów (realizowanie jej częściowo, bądź sabotowaniu określających ją celów), którzy aktywnie poszukują pomocy i ponoszą w związku z jej uzyskiwaniem różnego rodzaju koszty. Zdaniem Davida Engle i Hala Arkovitz oporowa ambiwalencja stanowi podzbiór wszystkich typów oporu występujących w procesie psychoterapii.

peutycznym (ENGLE, ARKOVITZ, 2008, s. 390). Wskaźnikiem jej zaistnienia jest stan rzeczy, w którym występują (lub współwystępują) następujące elementy: klient wierzy (jest przekonany), że zmiana jest dla niego korzystna, dysponuje informacjami i zdolnościami umożliwiającymi realizację zmiany, przejawia zachowania (zarówno werbalne, jak i pozawerbalne), które wskazują na podjęcie działań, których celem jest założona zmiana, ale jednocześnie podejmuje zachowania zarówno werbalne, jak i pozawerbalne, które oddalają go od realizacji celu – zmiany, przejawia przy tym negatywne ustosunkowanie emocjonalne wobec zachowywania dotychczasowego stanu rzeczy i nie realizowania zmiany (ENGLE, ARKOVITZ, 2008, s. 396). Na poczucie zagrożenia doświadczane przez jednostkę w sytuacji, gdy uzyskuje dane sprzeczne wobec jej aktualnej samoorganizacji, wskazywał Carl Rogers (nie przytaczając jednak pojęcia oporu) (ENGLE, ARKOVITZ, 2008, s. 391).

Opór w psychoterapii analizować można odpowiednio do zaproponowanej przez Akirę Otaniego typologii, która wskazuje na cztery podstawowe kategorie zawierające poszczególne jego modele, są to: zastępowanie komunikacji milczeniem (jest to kategoria obejmująca następujące modele działań klienta: milczenie, udzielanie odpowiedzi sporadycznie i w lakonicznej formie, podejmowanie tematów marginalnych z punktu widzenia przebiegu terapii), unikanie treści istotnych (w tym przypadku występują następujące modele zachowań klienta: ukierunkowanie rozmów na błahe z punktu widzenia przebiegu terapii tematy i angażowanie się w nie, nadmierne intelektualizowanie, zadawanie pytań retorycznych, unikanie określonych tematów), manipulowanie przez klienta przebiegiem rozmowy (lekceważenie terapeuty, uwodzenie go, rzutowanie własnych problemów na inne osoby, zapominanie), oraz łamanie przez klienta podstawowych reguł terapii (występują tu najczęściej następujące działania: opuszczanie umówionych sesji terapeutycznych, niedotrzymywanie terminów związanych z płatnością, kierowanie wobec psychoterapeuty niestosownych prośb, podejmowanie niestosowanych z punktu widzenia realizowanej terapii i nawiązanej interakcji zachowań) (KOTTLER, 2007, s. 19–20). W efekcie stosowania poszczególnych strategii oporu klient uzyskuje możliwość wstrzymywania podejmowanych działań terapeutycznych i ich opóźniania, ma możliwość unikania odpowiedzialności oraz utrzymania istniejącego *status quo* (KOTTLER, 2007, s. 23). Florence Blaustein i Helen B. Wolff wskazują na następujące działania o charakterze oporu przejawiane przez pacjentów w procesie terapeutycznym: personalne ataki na terapeutę (np. dopytywanie się o jego kwalifikacje), wrogie milczenie, spóźnianie się na spotkania grupy (sesje), nieuprzejmość, podejmowanie prób wprowadzenia konfliktów w relacje między terapeutami, sabotowanie spotkań, stosowanie żartów w celu zdeorganizowania pracy grupy, prowokowanie sytuacji, w których prowadzący ignorowałby łamanie reguł spotkań grupy (BLAUSTEIN, WOLFF, 1972, s. 185).

Podobnie Ewa Jarosz i Ewa Wysocka wskazują na specyficzne wskaźniki występowania oporu w sytuacji diagnostycznej, są to: przedłużające się milczenie, zmiana tematu rozmowy, intelektualizowanie, racjonalizowanie, przedstawianie przez

diagnozowanego własnych doświadczeń w formie bezosobowej (obiektywizacja), zmniejszenie głębokości wypowiedzi i ich konkretności, zmiana sposobu mówienia (zmiana tonu głosu, intonacji, natężenia przekazu werbalnego), zapominanie pytań, odczucie tzw. pustki w głowie (niemożność przypomnienia sobie przez diagnozowanego faktów dotyczących doznanej przez niego sytuacji trudnej lub zagrażającej), występowanie różnego rodzaju objawów somatycznych (np. pocenie się, drżenie rąk), podjęcie czynnego ataku na diagnozującego, świadome stosowanie kłamstwa (interpretując działania diagnostyczne jako zagrażające, diagnozowany fałszuje przekazywane diagnoście informacje), wyrażanie otwartej odmowy (diagnozowany, nie czując się w relacji diagnostycznej wystarczająco bezpiecznie lub nie potrafiąc podjąć zagadnień trudnych emocjonalnie, odmawia podjęcie w procedurze diagnostycznej określonego tematu) (JAROSZ, WYSOCKA, 2006, s. 37–38; WYSOCKA, 2008, s. 167–169).

Zdaniem Ervinga Polstera i Miriam Polster opór może być analizowany jako rodzaj postawy jednostki wobec środowiska. Zdaniem psychologów jednym z warunków zachowania zdrowia jest rozwijanie konstruktywnych kontaktów między jednostką a środowiskiem, w którym żyje. Kontakty ze środowiskiem mogą być ograniczane poprzez działanie mechanizmów obronnych takich jak np. projekcja, introjekcja, defleksja, retrofleksja, konfluencja. Mechanizmy owe (w większości opisywane w ramach modelu *gestalt*) zachodzą nieświadomie, celem terapii jest uświadomienie pacjentowi stanów rzeczy, przed którymi chronią (jednocześnie powodując opór) (ENGLE, ARKOVITZ, 2008, s. 392).

Problematyka dotycząca oporu podejmowana jest także w kontekście psychologii rozwojowej oraz w kontekście refleksji związanej z poszczególnymi nurtami teoretycznymi, które wyodrębnione zostały w ramach psychologii ogólnej. Z punktu widzenia psychologii rozwojowej tendencje do podejmowania określonego typu działań ze zwiększonym prawdopodobieństwem mogą występować na określonych etapach rozwojowych (odnieść się można w tym przypadku (aczkolwiek jest to już interpretacja socjologiczna) do tendencji obserwowanej wśród adolescentów do konstruowania wspólnot pokoleniowych mogących przyjmować formy antagonistyczne wobec uznanych konwencji społecznych) (por. FATYGA, 2005, s. 195). W ujęciu Jamesa D. McHollanda opór podejmowany przez adolescentów należy poddawać interpretacji w kontekście systemu środowiskowego, w którym nastolatek funkcjonuje, gdyż zachowania o charakterze oporu lub buntu mogą być traktowane jako środek służący ochronie istotnych wartości związanych z tymże systemem (np. może to być ochrona rodziny) (KOTTLER, 2007, s. 108).

Kategoria oporu odnoszona jest także do perspektywy modelu transakcyjnego, jest analizowana w tym ujęciu przez pryzmat wymiany informacji między podmiotem dominującym a podporządkowanym, co stwarza poprzez dialog i zbliżenie perspektyw interpretacyjnych szansę na wprowadzenie zmian w istniejący porządek, efektem może być jednak także wzmocnienie relacji opozycyjnych. Opór – odnoszony do wskazanej interpretacji – jest pochodną interakcji między opozycyjnymi

modelami kulturowymi, z których jeden ma w danym kontekście społecznym status dominujący. W modelu transakcyjnym system kulturowy traktowany jest jako otwarty, stwarza szansę dla uznania zróżnicowanych, złożonych tożsamości, jest traktowany jako dynamiczny, ulegający zmianie. Na bazie relacji interpersonalnych konstruowana jest w jego obrębie tożsamość podmiotowa, a w efekcie modele działań podejmowanych przez jednostkę. Odpowiednio do takiej interpretacji również działania opozycyjne wyodrębniają się na tle kontekstu społeczno-ekonomicznego oraz historycznego (ABOWITZ, 2000, s. 880–882).

Oprócz oddziaływań psychoterapeutycznych opór odnoszony jest także do innych kontekstów postępowania w procesie udzielania pomocy psychopedagogicznej, np. wspomnianej już wcześniej w niniejszym opracowaniu realizacji procedur diagnostycznych. Ewa Jarosz i Ewa Wysocka wskazują na opór zachodzący w kontekście procedur związanych z diagnozą psychopedagogiczną. Opór został w tym kontekście zdefiniowany jako „świadome lub nieświadome unikanie przez badanego penetracji pewnego obszaru treściowego, które może wynikać z uświadomionego lub nieświadomego poczucia zagrożenia” (JAROSZ, WYSOCKA, 2006, s. 37). Może wyrażać się w przyjęciu formy kontaktu pozornego, jak również jego efektem może być zerwanie kontaktu przez podmiot diagnozowany. Jest to zarówno wskaźnik jakości interakcji diagnostycznej, jak i zjawisko naturalnie występujące w sytuacji trudnej (JAROSZ, WYSOCKA, 2006, s. 37; WYSOCKA, 2008, s. 166). Według Ewy Jarosz i Ewy Wysockiej źródłami oporu występującego w trakcie diagnozy są najczęściej: lęk (np. dotyczący rozpoznania faktów nieznanych i nieakceptowanych, może on także być związany z niechęcią podjęcia trudnych emocjonalnie tematów, lub niechęcią ujawnienia określonych faktów diagnoście), wstyd (będący efektem stereotypów społecznych określających tabu podejmowania określonych zagadnień i ujawniania ich w relacji społecznej, wstyd może być także efektem odczucia obaw przed brakiem akceptacji ze strony diagnosty i uzyskaniem niekorzystnej opinii) oraz poczucie winy (jest efektem konieczności ujawniania niekorzystnie społecznie ewaluowanych faktów dotyczących własnej tożsamości (w tym własnej biografii) oraz tożsamości osób, z którymi diagnozowany funkcjonuje w bliskich relacjach społecznych). Opór może także pojawiać się w odpowiedzi na specyficzne zachowania (działania) podejmowane przez diagnostę (są to czynniki określone przez Ewę Wysocką jako zewnętrzne uwarunkowania oporu), np. zbyt szybkie podjęcie zagadnień zagrażających, formalne traktowanie diagnozowanego i relacji diagnostycznej, przyjmowanie postawy nadmiernego dystansu, formułowanie personalnych ocen, brak kompetencji kreowania atmosfery bezpieczeństwa, wskazywanie sprzeczności w wypowiedziach diagnozowanego, wywieranie silnej presji na uzyskiwanie wypowiedzi ze strony diagnozowanego, stosowanie specjalistycznych, naukowych, hermetycznych kodów językowych niezrozumiałych dla diagnozowanego. Istotny jest przy tym fakt, że szczególne ryzyko związane z wystąpieniem oporu zachodzi na pierwszym etapie tworzenia relacji diagnostycznej (JAROSZ, WYSOCKA, 2006, s. 39; WYSOCKA, 2008, s. 167).

Wskazane przez Ewę Jarosz i Ewę Wysocką czynniki zewnętrzne stymulujące wystąpienie oporu uzupełnić można czynnikami wyróżnionymi w odniesieniu do sytuacji psychoterapeutycznej przez Jeffreya A. Kottlera. Opór w psychoterapii może być w tym ujęciu pochodną specyficznej strategii działania przyjętej przez terapeuta, w której przyjmuje on sztywne przekonania dotyczące konstrukcji rzeczywistości lub prawdziwego znaczenia zachowań klientów, konstruując w takiej sytuacji komunikat, w którym określa, co posiada status prawdy, a co nie oraz „co jest dobre, a co złe”. Następnie może być skutkiem specyfiki wzajemnej interakcji terapeuty i klienta, a także może wynikać z innych czynników zewnętrznych, takich jak np. specyficzne działania podejmowane przez członków rodziny klienta (KOTTLER, 2007, s. 159–160).

Biorąc pod uwagę specyfikę terapii jako kategorii działań pomocowych kreujących konieczność wdrożenia przez jednostkę zmian w obrębie swojego funkcjonowania, istotnym kontekstem, w obrębie którego występować mogą strategie oporowe, jest przestrzeń pracy socjalnej. Debra E. Orr-Brown i Darcy Clay Siebert wskazują na opór klientów w okresie adolescencji nakłanianych do podjęcia terapii uzależnień. Opór wyraża się w tym przypadku zarówno w postaci biernej, jak i czynnej, przyjmując formę niechęci do podejmowania współpracy w procesie terapeutycznym, przejawiania wrogich postaw wobec terapeuty, agresji werbalnej bądź też wycofywania się, milczenia, odraczania wykonywania zadań. Podstawą występowania oporu nie są jednak w tym przypadku procesy nieświadome (jak zakładano w interpretacji psychoanalitycznej), ale niechęć do rezygnacji z zażywania substancji, z którym związane są doświadczenia socjalizacyjne (społeczny aspekt uzależnienia). Analogicznie, jak we wcześniej przytaczanych kontekstach oporu w procesie terapeutycznym, również w tym przypadku może on powodować zróżnicowane doznania oraz reakcje zorientowanego terapeutycznie pracownika socjalnego, który może odczuwać frustrację, ograniczenie poczucia bezpieczeństwa, złość (ORR-BROWN, SIEBERT, 2007, s. 5).

Analizując czynniki mogące stanowić przyczynę podejmowanej strategii oporowej, należy przyjąć założenie, że opór jest strategią adaptacyjną, w sytuacji gdy jest wywoływany czynnikami interpersonalnymi, może pomagać klientowi zachować stabilność; analizując czynniki indywidualne, terapeuta uzyskuje możliwość określenia znaczenia przejawów oporu z perspektywy intrapsychicznej oraz psychodynamicznej⁴. Zdaniem Jeffreya A. Kottlera w procesie rozpoznawania przyczyn oporu pomocne jest uwzględnienie przez terapeuta pytań dotyczących m.in. czynników uniemożliwiających klientowi dokonanie zmiany, określenia korzyści, jakie klient czerpie z zachowania aktualnego *status quo*, określenie znaczenia, jakie dla klienta ma opór, określenia możliwości spełnienia przez klienta wymagań sta-

⁴ Przykładowo analiza historii rodziny zakłada uwzględnienie takich kategorii jak współuzależnienie, a także okoliczności wynikających z tożsamości etnicznej i kulturowej, również inne wpływy zawarte w kontekście środowiska życia klienta mogą umacniać tendencję do zachowywania *status quo* i uniemożliwiać dokonywanie zmiany (KOTTLER, 2007, s. 160–161).

wianych mu w procesie terapii (a także zrozumienia przez klienta poszczególnych zadań i wymogów), określenie znaczenia komunikatu formułowanego przez klienta poprzez odmowę współpracy, a także określenie, kto w realizowanym procesie rzeczywiście jest klientem, kto w środowisku klienta może przyjąć rolę sabotującego proces zmiany, oraz w jaki sposób działania podejmowane przez terapeutę mogą przyczyniać się do powstawania oporu (KOTTLER, 2007, s. 161).

Sharon S. Brehm i Jack Williams Brehm wskazują na kategorię biernego oporu, którego podstawą motywacyjną jest uzyskanie kontroli nad relacją terapeutyczną, w sytuacji gdy klient ma poczucie utraty władzy w innych aspektach własnego funkcjonowania. Dążenie do kontroli czynników zewnętrznych jest wyrazem starań o utrzymanie iluzorycznej wolności. E. Thomas Dowd i C.A. Seibel wskazują na dwa typy biernego oporu, którymi są opór sytuacyjny i charakterologiczny. W przypadku zaistnienia w sytuacji terapeutycznej oporu sytuacyjnego klient podejmuje strategię obronną przed doznawanym w określonej sytuacji poczuciem bezsilności (KOTTLER, 2007, s. 91). Zachowania o charakterze oporu stanowią odpowiedź na konkretną sytuację, mogą przyjmować formę działań o charakterze otwarcie opozycyjnym, pełni on wtedy jednocześnie funkcje adaptacyjne, autonomia jest demonstrowana w sposób wyważony, w granicach normy, występuje obrona przed zmianami o charakterze nagłym, jest to typ oporu będący najczęściej reakcją na interwencje o charakterze bezpośrednim, a podejmowaniu oporu towarzyszy pragnienie rozwiązania konfliktu (KOTTLER, 2007, s. 161). Z kolei opór charakterologiczny jest specyficzny dla tzw. trudnych klientów, dla których kontrola, manipulacja i wywieranie przymusu stają się strategią działania w życiu codziennym (KOTTLER, 2007, s. 91). Dominuje w tym przypadku stały wzorec określający zachowania interpersonalne, mają miejsce próby subtelного manipulowania sytuacją, ograniczone są możliwości adaptacyjne klienta, potrzeba sprawowania kontroli nad sytuacją jest wyrażana destrukcyjnie, występuje postawa obrony przed jakąkolwiek zmianą, klienci wyrażają dążenie do trwania w układzie opozycyjnym, a optymalną formą strategii terapeutycznej jest interwencja pośrednia (KOTTLER, 2007, s. 161).

Istotnym przedmiotem refleksji o charakterze interdyscyplinarnym jest opór wobec zmiany. Zagadnienie to jest intensywnie eksplorowane w obrębie psychologii, stanowi również przedmiot zainteresowania pedagogiki oraz studiów organizacyjnych. David Engle i Hal Arkovitz stwierdzają, że pacjenci uczestniczący w procesie psychoterapii mogą reprezentować ambiwalentną postawę wobec zmiany zarówno oczekując jej, jak również stawiając wobec jej zajścia opór (ENGLE, ARKOVITZ, 2008, s. 389). Nawiązania do kategorii oporu wobec zmiany odnaleźć można w pracach Kurta Lewina, który analizując koncept pozornie statycznych systemów wskazał na istotność redukcji oporu w sytuacji, gdy zmiana może być zrealizowana przy zminimalizowanym natężeniu doznawanego stresu. W sytuacji, gdy realizowane są strategie neutralizacji oporu lub jego przekształcania, aktywizacji ulegają siły sprzyjające zmianie, a ich pochodną jest ruch, dynamika społeczna (lub podmiotowa) (podaję za: WATSON, 1971, s. 746). Jagdish N. Sheth, nawiązując

do kategorii przyzwyczajień oraz dążenia do unikania ryzyka, wyróżnia cztery typy innowacji kreujących kontekst występowania oporu o zróżnicowanym nasileniu. Są to: innowacje kreujące kontekst wystąpienia podwójnego oporu (*dual resistance innovations*), innowacje kreujące kontekst oporu wobec zmiany przyzwyczajień (*habit resistance innovations*), innowacje kreujące kontekst oporu ukierunkowanego na uniknięcie ryzyka (*risk resistance innovations*) oraz zmiany pozbawione potencjału oporowego (*no resistance innovations*). Ryzyko traktowane jako efekt uboczny innowacji jest kojarzone z wystąpieniem sytuacji awersyjnej, związanej np. z doznaniem fizycznymi, konsekwencjami społecznymi, ekonomicznymi itp., z wystąpieniem okoliczności nacechowanych niepewnością, nieprzewidywalnych (w których utrudnione jest zidentyfikowanie prawidłowego działania lub w których ograniczone są możliwości przewidywania jego konsekwencji) oraz z identyfikowaniem efektów ubocznych planowanej zmiany. Innowacje kreujące kontekst wystąpienia podwójnego oporu są ukierunkowane na takie elementy środowiska (bądź atrybuty kontekstu sytuacyjnego), z którymi łączą się istotne przyzwyczajenia jego uczestników. Zmiana jest przy tym kojarzona z relatywnie dużym ryzykiem utraty cennych dla uczestników tegoż środowiska wartości. Z kolei innowacje kreujące kontekst oporu wobec zmiany przyzwyczajień, kreują niskie ryzyko utraty cenionych w danym środowisku społecznym wartości powodując jednak konieczność modyfikacji przyzwyczajień (nie oferując przy tym poprawy jakości życia jednostek). Innowacje kreujące kontekst oporu ukierunkowanego na uniknięcie ryzyka nie powodują konieczności wdrażania zmian w kontekst przyzwyczajień, są jednak postrzegane jako nacechowane wysokim potencjałem ryzyka. Są to zazwyczaj innowacje o najbardziej radykalnym a przy tym chaotycznym i niekonsekwentnym charakterze. Zmiany pozbawione potencjału oporowego nie kreują ryzyka związanego z wystąpieniem skutków ubocznych, a przy tym nie stwarzają wymagań dotyczących zmian w obrębie przyzwyczajień codziennych (SHETH, 1981, s. 276–278).

Zdaniem Goodwina Watsona opór wobec zmiany może być związany z czynnikami psychologicznymi (należącymi do kategorii osobowości oraz jej konstrukcji), jak również społecznymi (o charakterze kulturowym i systemowym). Osobowościowe podstawy oporu wobec zmiany związane są zgodnie z przytaczanym modelem z dążeniem osobowości do zachowania homeostazy, z kategorią nawyku, z prymatem określonego rodzaju przekonań (*primacy*), selektywną percepcją i dążeniem do zachowania stałości przekonań (*retention*), zależnością, iluzją bezsilności, konstrukcją superego, słabym zaufaniem do siebie, poczuciem braku bezpieczeństwa i regresją, depriacją, odczuwaniem złości oraz z innymi czynnikami o charakterze osobowościowym⁵ (WATSON, 1971, s. 748–756). Homeostaza jest interpretowana jako pochodna działania stabilizujących sił regulujących przebieg procesów fizjologicznych, psychologicznych i społecznych. Jednocześnie jednak podmiot doznaje

⁵ Czynniki o charakterze systemowym przedstawione zostały w kolejnym rozdziale niniejszego opracowania.

potrzeby dążenia do nowych doświadczeń i stymulacji. W efekcie jednostka może czasowo reprezentować zróżnicowane postawy wobec wprowadzania zmian i oporu wobec nich (COLMAN, 2009, s. 260; WATSON, 1971, s. 748–749). Nawyk z kolei traktowany jest jako wyuczona przez jednostkę skłonność do podejmowania określonych zachowań, specyficznych praktyk i działania zgodnie z określonym obyczajem (COLMAN, 2009, s. 429). Jednostka, która przyswoiła określony nawyk, jest skłonna podejmować zgodne z nim działania również wtedy, gdy istotnym zmianom uległa sytuacja, w której działa. Działania jednostki mogą okazywać się nieefektywne w danej sytuacji, są podejmowane niezależnie od celu, dla którego pierwotnie zostały wyuczone, posiadają cechę kompulsywności, uzyskują autonomię funkcjonalną, a ponieważ ich podejmowanie jest nagradzające dla jednostki, nie wykazuje ona skłonności do ich zmiany (lub rezygnacji z nich) (COLMAN, 2009, s. 56–57; WATSON, 1971, s. 749–750). Kolejnym czynnikiem osobowościowym wskazanym przez Goodwina Watsona, jako znajdującym się u podstaw oporu wobec zmiany, jest uznanie prymatu wcześniej uzyskanych przekonań i doświadczeń, podmiot w takiej sytuacji preferuje modele działań oraz przekonania, które rozwinął wcześniej, w toku pierwszych kontaktów z określonym rodzajem obiektów. Z kolei selektywna percepcja i dążenie do zachowania stałości przekonań (*retention*) określa przyswajanie przez jednostkę takich danych, które są zgodne z uprzednio przyswojonymi przez nią przekonaniem przy jednoczesnym odrzucaniu informacji z nimi sprzecznych. Sprzeczne z istniejącymi przekonaniem informacje nie są zapamiętywane lub też odbiorcy fałszywie interpretują je w taki sposób, że uzyskują zgodność z systemem przekonań już istniejących. W przypadku, gdy podporządkowane przekonaniom podmiotu działania okazują się nieefektywne, jednostka, oporując wobec perspektywy ich modyfikacji, zakłada, że efekt wymaga większego nakładu czasowego. Zależność, wskazana przez Watsona jako kolejny podmiotowy czynnik określający opór wobec zmiany, odnosi się do relacji ze znaczącymi innymi we wczesnych etapach rozwojowych, efektem jest przyswojenie (na bazie procesu identyfikacji) wartości, postaw oraz przekonań specyficznych dla znaczących innych. Pomimo związane go z rozwojowym etapem adolescencji i dorosłości uzyskiwania autonomii jednostka nadal identyfikuje się z przyswojonymi we wczesnych etapach socjalizacji kodami językowymi, systemami kulturowymi, religią, przekonaniem dotyczącymi „zachowań normalnych” oraz przeznaczenia podstawowych instytucji społecznych (np. szkoły). Kolejnym wskazanym przez Watsona czynnikiem sprzyjającym wystąpieniu oporu wobec zmiany jest iluzja bezsilności. Jednostka, doznając jej, jest świadoma dyskomfortu wynikającego z przeszkód i ograniczeń działania, z którymi styka się w swojej codzienności, zakłada jednak, że nie dysponuje możliwością wywarcia wpływu umożliwiającego ich zmianę, zakłada, że za stan rzeczy odpowiedzialni są niezdefiniowani inni. Jednostka rezygnuje wtedy z możliwości wywarcia presji na wprowadzenie w obręb własnego środowiska zmian, które sprzyjałyby osiągnięciu założonych przez nią celów, czynniki zmiany są interpretowane jako znajdujące się poza jej zasięgiem. W interpretacji Watsona czynnikiem określa-

jącym opór wobec zmiany może być także superego (WATSON, 1971, s. 748–752). Superego, będąc jedną ze składowych aparatu psychicznego człowieka (COLMAN, 2009, s. 716), zdaniem Zygmunta Freuda, reprezentuje standardy moralne, jakie jednostka rozwija w okresie dzieciństwa przez kontakt z autorytarnymi dorosłymi, zdaniem Goodwina Watsona reprezentuje ono także identyfikację podmiotu ze źródłami norm moralnych (np. z tradycją). Superego dziecka jest kształtowane poprzez podobieństwo do superego rodzica, jednostka w toku swojego rozwoju ma za zadanie wzmocnić poziom osobowości określany jako *ego* na tyle, aby możliwe było działanie odpowiednio do realistycznych wymogów danej sytuacji, a nie do nierealistycznych, wyidealizowanych wymogów ukształtowanego w dzieciństwie superego. Zgodnie z interpretacją odnoszącą się do kategorii superego, jednostki z silnie ugruntowanym tym poziomem osobowości są skłonne do przyjmowania strategii oporowych w sytuacji, gdy możliwą zmianę interpretują przez pryzmat ryzyka złagodzenia dyscypliny oraz wymogów ustalonego standardu wykonywania zadań. Kolejnym czynnikiem sprzyjającym wystąpieniu oporu wobec zmiany jest, zdaniem Goodwina Watsona, słabe zaufanie do siebie (*self-distrust*). W jego efekcie jednostka przypisuje przyczynę doznawanych niepowodzeń własnym brakom kompetencji, niekorzystnym dyspozycjom bądź specyficznemu przebiegowi biografii, nie reprezentuje natomiast postawy gotowości wobec wprowadzenia zmian w kontekst środowiska, w którym żyje. Kolejnym czynnikiem określającym tendencję do podejmowania oporu wobec zmiany jest słabe poczucie bezpieczeństwa oraz wykazywanie tendencji regresyjnych, podmiot jest w takiej sytuacji skłonny do identyfikowania przestrzeni bezpieczeństwa i stabilności we własnej biograficznej przeszłości, jednostka nie modyfikuje przyszłości, wprowadzając w jej kontekst nowe rozwiązania, ale koncentruje się na doświadczeniach przeszłych. Kolejnym czynnikiem, który zdaniem Watsona określa prawdopodobieństwo wystąpienia oporu, jest poczucie deprivacji i złości, jednostka funkcjonująca na poziomie minimum egzystencji kanalizuje własną energię na uzyskanie środków umożliwiających przetrwanie, taka sytuacja ogranicza skłonność do podejmowaniu ryzyka zmiany. Wśród innych czynników osobowościowych sprzyjających podejmowaniu oporu wobec zmiany Watson wyróżnia wiek decydującej o wprowadzeniu zmiany jednostki. Osoby młode są bardziej skłonne do podejmowania decyzji o wdrażaniu zmian niż osoby, które wraz z wiekiem uzyskały już prestiż społeczny, własność, kompetencje, umiejętności i w takiej sytuacji wykazują skłonność do preferowania aktualnego bądź przeszłego porządku, oporując wobec wprowadzania aktualnie radykalnych zmian. Oporowi wobec zmiany sprzyja także brak bądź ograniczone kontakty z szeroko interpretowaną różnicą tożsamości w przestrzeni społecznej (kulturową, etniczną, seksualną), jednostki funkcjonujące w środowiskach monolitycznych są skłonne do oporowania ze względu na brak podstaw do wyobrażenia sobie alternatywnych strategii odnoszących się do wybranych aspektów biografii oraz struktury przestrzeni społecznej. Jest to także dążenie do unikania sytuacji związanych z koniecznością przyjęcia odpowiedzialnych ról, wyeksponowa-

nia własnej podmiotowości w przypadku osób unikających sytuacji zakładających konieczność wyeksponowania własnej osoby (WATSON, 1971, s. 752–756). Florence Blaustein i Helen B. Wolff wskazują na towarzyszące oporowi wobec zmiany doznania i reakcje, takie jak irytacja, złość, zazdrość, pretensje werbalne, zaniedbywanie wcześniej realizowanych obowiązków, podkreślanie antagonizmów zachodzących między własną grupą odniesienia a innymi grupami np. zaangażowanymi w pracę placówki (BLAUSTEIN, WOLFF, 1972, s. 186–187).

W ramach analiz dotyczących kategorii oporu interpretowanego w perspektywie psychologicznej wyróżnić można także opór podejmowany wobec przemocy. Suzanne L. Osman wskazuje na trzy formy oporu, którymi są: opór werbalny (formułowanie komunikatów typu „nie”; „nie życzę sobie”; „stop”), fizyczny (odpychanie agresora, uderzanie go) oraz mieszany (łączy formy oporu werbalnego z fizycznym)⁶ (OSMAN, 2007, s. 340–345).

Opór stanowi istotną kategorię wykorzystywaną w analizach, których przedmiotem jest dysonans poznawczy (zob. FESTINGER, 2007; LAPPING, 2007, s. 630). Paula Allman, Peter McLaren i Glenn Rikowski, nawiązując do założeń teorii marksistowskiej, zakładają, że istotną perspektywą analizy kategorii antagonizmów klasowych jest ujęcie zakładające, że swoista ich forma ma miejsce (oprócz poziomu społecznego) także na poziomie intrasubiektywnym. Identyfikacja klasowa (internalizacja zmiennej klasowej) zakładająca swoistą internalizację motywów, dążeń z tejże przynależności wynikających wchodzi w konflikt z dążeniami przeciwnymi, również przez jednostkę reprezentowanymi (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 148). Jednostka doznaje wtedy konieczności radzenia sobie z dysonansem. Podjęcie działań oporowych w pewnych swoich aspektach może zawierać antycypację nagrody (wzmocnienia pozytywnego), w innych zaś może być traktowane jako działanie zawierające potencjał zagrażający, oprócz tego mogą być one interpretowane jako uzasadnione z moralnego punktu widzenia lub niemoralne. Dysonans powoduje doznanie dyskomfortu, a w efekcie uaktywniane są dążenia do uzyskania stanu równowagi poprzez modyfikację opinii. Wśród potencjalnych strategii redukcji dysonansu Leon Festinger wskazuje na zaniechanie działań interpretowanych jako stanowiące źródło zagrożenia, zmianę przekonań dotyczących prawdopodobieństwa wystąpienia zagrażającego stanu rzeczy, w efekcie projektowane działanie inter-

⁶ W sytuacji, gdy agresorem jest mężczyzna, zaś ofiarą molestowania kobieta, może występować dodatkowy czynnik, jakim jest przekonanie agresora o stosowaniu przez kobiety pozornego oporu werbalnego w sytuacji napastowania seksualnego, gdzie kobieta wyraża paradoksalnie zgodę na wejście w relację seksualną. Agresorzy mogą różnić się stopniem przekonania o tym, że wyrażany opór jest jednocześnie komunikatem zawierającym zgodę, a jednocześnie mogą różnić się postrzeganiem danej sytuacji jako nacechowanej przemocą. Jak wskazują wyniki badań prowadzonych przez Suzanne L. Osman, agresorzy o słabym przekonaniu, że opór wyraża zgodę ofiary, są skłonni do zaprzestawania działań o charakterze molestowania seksualnego w przypadku podjęcia przez ofiarę oporu werbalnego, z kolei agresorzy o silnym przekonaniu, że ofiara, stawiając opór tylko werbalny lub tylko fizyczny, formułuje komunikat o chęci wejścia w relację seksualną, są skłonni do zaprzestawania działań przemocowych wtedy, gdy ofiara jednocześnie stosuje opór werbalny oraz fizyczny (OSMAN, 2007, s. 340–345).

pretowane jest jako niezawierające potencjału ryzyka lub też dokonując rachunku strat i zysków wypracowane zostaje przekonanie, że podjęcie planowanych działań jest na tyle opłacalne, że potencjalne ryzyko jest w zestawieniu z zyskami relatywnie niewielkie. Kolejna strategia redukcji dysonansu wiąże się z modyfikacją oceny źródła informacji lub modyfikacją dotychczasowych opinii (przekonań) podmiotu (w efekcie może mieć miejsce osłabienie przekonania o wiarygodności źródła informacji budzącej poczucie dysonansu – zdeprecjonowanie go, lub przeciwnie – może mieć miejsce jego nobilitacja w sytuacji, gdy wyrażana opinia jest zgodna z aktualnym systemem przekonań podmiotu; modyfikowane mogą być także dotychczasowe przekonania podmiotu) (por. FESTINGER, 2007, s. 22–24). Działanie oporowe może współkreować przestrzeń dysonansu w sytuacji, gdy bazuje na strategii działania alternatywnego wobec norm obowiązujących w ramach struktur, w których jednostka uczestniczy (por. FESTINGER, 2007, s. 28–29).

Pomocną w wyjaśnianiu kontekstów podejmowania działań oporowych okazuje się także teoria potrzeb. Klasyczne jej ujęcie opracowane przez Abrahama Masłowa zakłada istnienie dwóch ich kategorii, którymi są potrzeby wynikające z niedostatku oraz potrzeby wynikające z rozwoju ludzkiego. Analogicznie do tej typologii można przyjąć, że działania oporowe mogą być stymulowane doznaniem frustracji skutkującej ograniczeniem możliwości zaspokojenia potrzeb lub antycypacją ryzyka jej wystąpienia, celem jest w takiej sytuacji dążenie do zaspokojenia potrzeby rozwojowej. Interesującym zagadnieniem jest opór ukierunkowany na zaspokojenie potrzeb wyższego rzędu, w tym związanych z działaniami o charakterze altruistycznym; Sharon Toffey Shepela, Jennifer Cook, Elizabeth Horlitz wraz z kolejnymi członkami zespołu badawczego wskazują na atrybuty współlistniejące z tendencją do podejmowania oporu odważnego. W porównaniu z przedstawicielami grupy kontrolnej osoby, które podjęły opór odważny, bardziej precyzyjnie rozumiały sytuację związaną z potrzebą udzielenia innym pomocy, wyrażały chęć do podejmowania działań mimo świadomości doznawanego ryzyka oraz dysponowały akcesem do wspierających środowisk społecznych. Badacze wskazali także na zdiagnozowanie wewnętrznego umiejscowienia kontroli, silne przywiązanie do ludzi, silniejsze niż członkowie grupy kontrolnej poczucie odpowiedzialności za innych oraz większą empatię w kontakcie z osobami znajdującymi się w sytuacji bezsilności bądź doświadczenia bólu. Najbardziej jednak różnicującą cechą było poczucie inkluzyjności osób podejmujących działania o charakterze oporu odważnego, co wyrażało się w postrzeganiu innych jako podobnych do siebie (posiadających podobne atrybuty). Wskazane cechy jedynie określają predyspozycję do podejmowania oporu odważnego, nie są jednak warunkiem koniecznym ani wystarczającym jego zaistnienia. Cytowani autorzy wskazują na kolejne etapy podejmowania decyzji o zaangażowaniu w działania o charakterze tego typu oporu. Zaliczają do nich: spostrzeżenie sytuacji, zinterpretowanie jej jako wymagającej udzielenia odpowiedzi, uznanie własnej odpowiedzialności, podjęcie decyzji o realizacji określonych działań, podjęcie działania. Są to etapy niespecyficzne dla oporu odważnego, obejm-

mujące działania podejmowane także w działaniach określanych jako bohaterskie. Do kolejnych etapów, specyficznych dla analizowanego typu oporu, cytowani autorzy zaliczają: podtrzymanie działania i podjęcie decyzji o jego kontynuacji w dłuższej perspektywie czasowej oraz redefinicję siebie poprzez odniesienie do sytuacji związanej z działaniem oporowej oraz podjętych działań (TOFFEY, COOK, HORLITZ [et al.], 1999). Taką interpretację oporu zestawzić można z opracowaną przez Józefa Kozielskiego teorią transgresji. W ujęciu tegoż psychologa transgresja określa działanie o charakterze twórczym, ekspansywnym, innowacyjnym, może być ono realizowane zarówno indywidualnie, jak i zbiorowo. Jednostka bądź grupa, podejmując działania transgresyjne, wykracza poza aktualne możliwości i ograniczenia. W ich efekcie kreowane są nowe struktury, sieci, systemy. Są one realizowane w warunkach niepewności i ryzyka, a ich wyniki mogą przyjmować formy inne niż antycypowane. Transgresja realizowana jest także w sytuacjach, w których działania nawykowe i rutynowe okazują się nieefektywne, może ona służyć więc zarówno zmianie i rozwojowi, jak i przetrwaniu (KOZIELECKI, 2004, s. 45–53).

Z kolei M. Reza Nakhaie, Robert A. Silverman i Teresa C. LaGrange, przyjmując specyficzną interpretację oporu poprzez utożsamienie go z zachowaniami dewiantnymi i odnosząc do ogólnej teorii przestępczości T. Hirschiego i M. Gottfredsona, stawiają tezę, że tendencja do jego podejmowania jest pochodną słabej samokontroli (która jest atrybutem zmiennym w toku biografii jednostkowej). Słaba autokontrola jest atrybutem, na który składają się: impulsywność, tendencja do zachowań ryzykownych, odczuwanie kompulsywnej potrzeby działania (*restlessness*), nieostrożność, orientacja prezentystyczna, tendencja do odczuwania niezadowolenia i złości (*bad temper*) (NAKHAIE, SILVERMAN, LAGRANGE, 2000). Hanna Przybyła-Basista twierdzi, że badania sugerują, współwystępowanie tendencji do oporu z takimi cechami, jak: obronność, skłonność do agresji, skłonność do dominacji, potrzeba autonomii, unikanie przynależności, potrzeba kontroli, impulsywność, okazywanie złości oraz podejmowanie bezpośrednich uników. Badania sugerują przy tym występowanie negatywnego związku między występowaniem oporu a powodzeniem terapii. Możliwe jest jednak oddziaływanie na opór w działaniach terapeutycznych poprzez stosowanie interwencji niedyrektywnych w przypadku pacjentów silnie oporujących bądź dyrektywnych zakładających strukturalizowanie procedur działania w przypadku pacjentów przejawiających słaby opór (PRZYBYŁA-BASISTA, 2006, s. 144–145).

W odniesieniu do metod i technik osłabiania lub niwelowania oporu Edmund Thomas Dowd wskazuje, że skuteczna jest hipnoza, oprócz niej metoda strumienia świadomości, metoda *czasu lustra*, podzielonej świadomości i kreowanie nastroju zbliżonego do tego, który towarzyszył pierwotnemu uczeniu się (DOWD, 2000, s. 29). Jeffrey A. Kottler wskazuje, że wobec klientów podejmujących bierne formy oporu (w tym wobec par stosujących opór podczas terapii) należy w procesie terapeutycznym stosować metody o charakterze pośrednim (np. tzw. przepisanie objawów, co polega na zaleceniu klientowi, aby dotychczas podejmowane działania

realizował w zmienionym kontekście lub zmienionej kolejności), skuteczne są także interwencje oparte na paradoksie (KOTTLER, 2007, s. 131–132). W pracy z nastolatkami stosującymi bierne formy oporu, zdaniem Jeffreya A. Kottlera, pomocne jest zawieszenie działań terapeutycznych, aby klient nie doznawał poczucia osaczenia (zdaniem cytowanego autora w pracy z klientami stosującymi bierne formy oporu stosunkowo często nie są efektywne interwencje bezpośrednie) (KOTTLER, 2007, s. 139). W przypadku oporu elastycznego, trudnego do zmiany, pomocne są z kolei zintegrowane modele udzielania pomocy (KOTTLER, 2007, s. 157). Jeffrey A. Kottler, nawiązując do typologii autorstwa Dennisa J. Munjacka i L. Jerome Oziela – dotyczącej działań oporowych podejmowanych przez pacjentów uczestniczących w terapii zaburzeń seksualnych – wskazuje na pięć typów oporów. U podstaw wskazanego rozróżnienia znajdują się specyficzne przyczyny ich występowania, a w konsekwencji zróżnicowane wymogi dotyczące pracy z klientami strategie te stosującymi. Pierwszy wyróżniony typ oporu jest specyficzny dla pacjentów nierozumiejących kierowanych wobec nich oczekiwań terapeuty. W pracy z klientem terapeuta powinien jasno określać wymagania i cele terapii, stosując zrozumiałą dla klienta terminologię. Drugi rodzaj strategii oporu polega na niewypełnianiu przez klienta określonych przez terapeutę zadań w sytuacji, gdy nie dysponuje wystarczającą wiedzą służącą ich realizacji. W pracy z klientem stosującym strategię tego typu pomocne jest dostosowanie zadań do aktualnej wiedzy i kompetencji klienta. W przypadku trzeciego typu oporu przyczyną jego występowania jest brak motywacji klienta do udziału w terapii, klient jest apatyczny i obojętny w czasie interakcji terapeutycznej. Przyczyną może być jego nieadekwatna, zaniżona samoocena, niekorzystne doświadczenia związane z rozwiązywaniem sytuacji trudnych w przeszłości, kierowanie wobec rzeczywistości nieadekwatnych oczekiwań, niedostrzeganie przez klienta wynikających z udziału w terapii korzyści. Działania podejmowane w tej sytuacji przez terapeutę to m.in. wzbudzenie nadziei⁷ i pozytywnych oczekiwań, poszukiwania kolejnych źródeł motywacji. Kolejny – czwarty typ oporu jest najczęściej identyfikowany w pracy psychoanalityków, u jego podstaw znajduje się poczucie winy i lęk przed zawstydzeniem, lęk przed ujawnieniem problemów osobistych, osądzeniem, lęk przed nieznaną sytuacją, dyskomfort związany z terapią itp. W sytuacji wskazania w procesie terapeutycznym tłumionych uczuć klient wycofuje się i zapobiega dalszemu postępowi terapii. Strategią podejmowaną w takiej sytuacji przez terapeutę jest udzielenie wsparcia klientowi, kreowanie wzajemnego zaufania w relacji między terapeutą i klientem, podejmowanie interpretacji sytuacji, które mają miejsce w procesie terapeutycznym i wzmacnianie samoakceptacji klienta. Ostatnia wskazana przez Jeffreya A. Kottlera – piąta forma oporu związana jest z wtórnymi efektami zaburzeń klienta, które są traktowane przez niego jako

⁷ Nadzieja w ujęciu Marii Jarymowicz jest emocją sprzężoną z kategorią myślenia, pojawia się wtedy, gdy jednostka jest zdolna do antycypacji lepszych, przyszłych, jeszcze nieistniejących stanów rzeczy, jest w stanie określić schemat działania służący ich uzyskaniu oraz relatywnie wysoko ocenia możliwość zrealizowania tego projektu (JARYMOWICZ, 2008, s. 29).

przynoszące korzyść, wobec czego stara się zapobiegać zmianie. Klient, podejmując opór w takiej sytuacji, uzyskuje możliwość opóźniania podjętych działań terapeutycznych, unika odpowiedzialności i utrzymuje istniejący stan rzeczy (KOTTLER, 2007, s. 22–23).

Wśród technik niwelowania oporu w procedurze diagnostycznej Ewa Jarosz i Ewa Wysocka wskazują następujące działania: milczenie, zmiana lub przeformułowanie pytania, wyrażanie komunikatów o spostrzeganiu trudności diagnozowanego (ma na celu przekazanie komunikatu o empatii i syntonii diagnosty, nie może jednak zawierać komunikatu o naganie (niekorzystnej ocenie diagnozowanego), gdyż w takiej sytuacji może stać się kolejnym źródłem generującym opór), parafrazowanie, udzielanie dodatkowych informacji, prośba o konkretyzację wypowiedzi, podejmowanie rozmów na tematy dotyczące sytuacji obecnej – mającej miejsce „tu i teraz”, wskazanie na rolę i funkcję badania diagnostycznego, wyrażenie przez diagnostę własnych emocji związanych z przejawianiem oporu przez diagnozowanego (JAROSZ, WYSOCKA, 2006, s. 39–40).

Zdaniem Zbigniewa Gasia osłabianiu oporu wobec zmiany w kontekście instytucjonalnym sprzyjają działania, takie jak: przepracowanie emocji, budowanie bezpieczeństwa, tworzenie bilansu nakładów i zysków, stwarzanie klimatu wymagania osobistej odpowiedzialności przez uczestników danego systemu oraz dostarczanie jego uczestnikom motywujących wzmocnień (GAŚ, 2006, s. 107).

Jak sugerują analizy zaprezentowane w niniejszym rozdziale, opór jest interpretowany w kontekście teorii psychologicznej w sposób zróżnicowany, a w efekcie nieprecyzyjny. Biorąc pod uwagę taki sposób określania defininsu pojęcia, niektórzy autorzy (np. Hal Arkovitz) sugerują, aby zamiast pojęcia oporu stosować termin „ambiwalecja” (podają za: PRZYBYŁA-BASISTA, 2006, s. 145). Można uznać, że przytoczone powyżej analizy mają istotne odniesienie do kontekstu refleksji charakterystycznej dla pedagogiki społecznej jak również działań praktycznych związanych z jej kontekstem prakseologicznym (w tym dla metodyki pracy socjalnej). Jedną z kluczowych kategorii pedagogiki społecznej jest działalność pomocowa oraz interwencja w sytuacjach kryzysowych (w klasycznym ujęciu Heleny Radlińskiej określana jako ratownictwo społeczne). Uwzględnienie kategorii oporu jest istotne w realizacji działań z tegoż zakresu, ma szczególne zastosowanie w aktywnościach specyficznych dla pracy socjalnej, której jednym z celów jest zmiana określonych atrybutów klienta, w tym jego zachowań, postaw, świadomości, sposobów wyrażania emocji, kompetencji itp., jak również jest to modyfikacja środowiska życia jednostek i grup społecznych (por. GARVIN, SEABURY, 1998, s. 101). Istotne jest przy tym uwzględnienie oporu zarówno pomagającego profesjonalisty, który może współpracować w oporze, jak i podmiotu wspomagającego unikającego sytuacji traktowanej jako zagrażająca.

Przedmiotem analiz podjętych w kolejnym rozdziale jest z kolei opór rozpatrywany w perspektywie socjologicznej, gdzie uwzględniono zarówno kontekst strukturalny, jak również kontekst kulturowy.

IX. Podstawy i przejawy buntu i oporu społecznego w wybranych kontekstach teorii socjologicznej

Jak zostało to przedstawione w poprzednich rozdziałach niniejszego opracowania, analiza dotycząca takich konceptów jak władza czy dominacja często implikuje potrzebę uwzględnienia analiz dotyczących takich kategorii jak walka i opór. Opór i bunt mają miejsce w kontekście kultury opresyjnej, hegemonijnej, przez którą preferowane znaczenia arbitralnie wprowadzane są do instytucji społecznych (zwłaszcza realizujących funkcje związane z reprodukcją społeczną). Opór jest strategią stosowaną w sytuacji doznawania przemocy, której szczególną formą jest przemoc strukturalna, będąca efektem specyficznych – krzywdzących, interpretowanych jako niesprawiedliwe warunków społecznych i ekonomicznych (NORDSTROM, MARTIN, 1992, s. 6–8). Nawiązując do poszczególnych paradygmatów badawczych, opór może być odnoszony do perspektywy makro-, mezo- oraz mikrosocjalnej, może być analizowany w perspektywie funkcjonalnej, strukturalnej, interpretatywnej, krytycznej.

Koncepcja oporu często zestawiana jest w analizach z teorią reprodukcji (MORROW, TORRES, 1998a, s. 20–23). Jest ona zakorzeniona w nurcie teorii marksistowskiej i neomarksistowskiej, w nawiązaniu do niej prowadzone są analizy dotyczące procedur, w ramach których przedstawiciele klas subordynowanych przyjmują określaną przez przedstawicieli klas dominujących interpretację porządku społecznego oraz preferowany przez nich habitus (obejmujący zarówno określone wzory behawioralne, jak i interpretację rzeczywistości) (SCOTT, 1985, s. 38–39). Teoria reprodukcji zaproponowana w koncepcji marksistowskiej była poddawana w nauce XX-wiecznej wielokrotnej rewizji, podjęto ją m.in. w ramach teorii krytycznej wskazanej przez przedstawicieli szkoły frankfurckiej, w koncepcji kulturowego marksizmu Antonio Gramsciego, w kontekście strukturalnego marksizmu Louisa Althussera, a także w ramach teorii poststrukturalistycznej. Do reinterpretacji kategorii

klasy społecznej, a w efekcie do modyfikacji interpretacji reprodukcji zachodzącej m.in. w ramach instytucji edukacyjnej przyczynili się przedstawiciele kierunku neo-weberowskiego i morfogenicznej teorii systemowej, przedstawiciele współczesnej frankfurckiej teorii krytycznej (np. Jürgen Habermas), przedstawiciele francuskiego strukturalizmu socjologicznego (np. Pierre Bourdieu), przedstawiciele brytyjskich studiów kulturowych utrzymany w konwencji neo-gramsciańskiej, przedstawiciele perspektywy feministycznej, mniejszości (m.in. rasowych, seksualnych), gdzie relacje dominacji – podporządkowania nie ograniczają się jedynie do relacji klasowych (MORROW, TORRES, 1998a, s. 22–23). Podobnie wskazują Raymond Allan Morrow i Carlos Alberto Torres za Michaelem Apple, który, analizując problematykę struktury i formacji klasowej, stwierdził, że relacje klasowe nie są nadrzędne wobec innych typów relacji (takich jak wynikających z rasy bądź płci). Pomiędzy kategoriami takimi jak: klasa, płeć, rasa istnieje relacja dynamiczna, każda z nich ma istotne i odrębne znaczenie w ramach polityki kulturowej, tworzą więc zależności intersekcyjne (MORROW, TORRES, 1995 s. 312). Jedną z pierwszych konsekwencji podjęcia krytyki wczesnej teorii reprodukcji było wyodrębnienie się grup teorii oporu. Teorie oporu nawiązują do teorii działania społecznego ukierunkowanego na zmianę, a tym samym stosunkowo szybko umiejscowiły się w perspektywie swoistej korespondencji z teoriami nowych ruchów społecznych (MEŁOSIK, 1994, s. 53; MORROW, TORRES, 1998a, s. 23). Obejmuje zagadnienia intensywnie związane z kategorią aktywnego podmiotu jako aktora zaangażowanego i w tym kontekście odnosi się do kategorii emancypacji. W zestawieniu z krytyczną teorią społeczną teorie oporu istotnie partycypowały w refleksji związanej z redefinicją kultury popularnej, rewizją interpretacji struktury społecznej i statusu podmiotu (MORROW, TORRES, 1998a, s. 23). Henry Giroux wskazał, że teorie reprodukcji, mimo że zamierzone są jako próba zerwania z funkcjonalno-liberalnym paradygmatem analizy faktów społecznych, to jednak, interpretując istniejące przestrzenie dominacji jako niemożliwe do podważenia, umiejscowione są w kontekście problematyki raczej podtrzymującej niż kwestionującej istniejący porządek społeczny. Zdaniem Henry’ego Giroux marginalizują one ważne aspekty wpisane w relacje władzy, jakimi są opór, walka, podmiotowość, potencjał jednostek oraz grup umożliwiających wdrażanie zmian w kontekst opresyjnego porządku społecznego. Zawierają wprawdzie elementy demaskatorskie, jednocześnie jednak ich potencjał emancypacyjny jest słaby. Jednostki są w ich kontekście traktowane jako bierni uczestnicy rzeczywistości społecznej (por. GIROUX, 2010, s. 111; MEŁOSIK, 1994, s. 53–54). Stanley Aronowitz i Henry Giroux opracowali typologię teorii reprodukcji i wyróżnili następujące jej kierunki: ekonomiczno-reproduktywny (egzemplifikacją tego typu ujęcia jest strukturalizm w ujęciu marksistowskim), kulturalno-reproduktywny (egzemplifikacją jest społeczna teoria Pierre’a Bourdieu) i model hegemoniczno-państwowy (przykładem jest koncepcja Antonio Gramsciego) (podają za: MORROW, TORRES, 1998a, s. 38). Teorie reprodukcji społecznej – jak wskazują Raymond A. Morrow i Carlos Alberto Torres – podlegały od lat 70. XX wieku swoistej reinterpretacji. Pod

koniec lat 70. teorie społecznej i kulturowej reprodukcji zostały zestawione z teoriami nierówności społecznych, teoriami stratyfikacji społecznej i teoriami państwa, w efekcie miało miejsce odejście od interpretacji zogniskowanej na silnym związku (strukturalnym) między elementami struktury ekonomicznej i edukacyjnej, rozwinięta została natomiast interpretacja nawiązująca do kategorii takich jak płeć (traktowana w kategoriach *gender* – płci społecznej) i rasa, które wskazane zostały jako autonomiczne czynniki współokreślające relacje w ramach struktury społecznej, zwłaszcza relacje dominacji. Kolejne rozwinięcie interpretacji koncepcji reprodukcji społecznej związane było z nurtem myśli postmodernistycznej, w tym ujęciu zakwestionowane zostały nowoczesne teorie dotyczące struktury społecznej, wiedzy i zmian kulturowych, zakwestionowane zostały także nowoczesne (modernistyczne) interpretacje reprodukcji społecznej, zarówno te, które związane były z założeniami funkcjonalizmu, jak i interpretacje związane z kategorią klasy, rasy i płci kulturowej (zmienne te uznane zostały za ważne, z uwagi na założenie o umiejscowieniu w ich kontekście relacji władzy i podporządkowania) (MORROW, TORRES, 1998a, s. 20–21). Jak sugerują Raymond A. Morrow i Carlos Alberto Torres wyróżnione zmienne w interpretacji procesów reprodukcji społecznej (uwzględniającej relacje władzy, dominacji) należy analizować intersekcyjnie z uwzględnieniem relacji między nimi zachodzących (MORROW, TORRES, 1998a, s. 22).

Biorąc pod uwagę przytoczone w poprzednich rozdziałach niniejszego opracowania refleksje dotyczące kategorii oporu za oczywiste można uznać umiejscowienie jego podstaw w hierarchicznych relacjach specyficznych dla struktury społecznej. W interpretacji Pierre'a Bourdieu umiejscowienie w obrębie struktury stratyfikacyjnej (bazującej na tożsamości klasowej) związane jest reprezentowanie określonego typu habitusu. Stanowi on pierwotną formę dokonywania klasyfikacji, funkcjonuje poza poziomem dyskursu, świadomości oraz poza zakresem kontroli i weryfikacji, określa jakość, kontekst, dynamikę podejmowanych praktyk codziennych, jest podstawą interpretacji oraz dokonywania ocen poszczególnych aspektów świata społecznego, określa intuicyjne przekonania (dokse) odnoszące się do preferowanych modeli podziału pracy między poszczególnymi grupami społecznymi i demograficznymi. Jest także matrycą orientacji społecznej, składa się na wiedzę jednostki dotyczącą preferowanych w danej sytuacji (i w określonym kontekście środowiskowym) zachowań, obejmuje doksychną wiedzę o wartości i znaczeniu faktów, ewaluację określonych dóbr oraz działań. Interpretacja porządku społecznego (w tym hierarchii) określana przez przedstawicieli pozycji dominujących traktowana jest jako odpowiadająca uznanej prawdzie i obiektywnie konieczna (BOURDIEU, 2005, s. 572). Interpretacje rzeczywistości przez pryzmat nadania wybranym modelom statusu prawdy związane są z praktykowaniem relacji władzy (a tym samym relacji dominacja – podporządkowanie). Są to relacje, które mogą bazować na różnych zmiennych, m.in. przynależności społecznej (umiejscowienia w systemie stratyfikacji społecznej), przynależności etnicznej, przynależności religijnej, rasy, płci, orientacji seksualnej i innych. Jednocześnie poprzez nawiązanie do każdej z owych

zmiennych mogą być realizowane praktyki oporu. Habitus klasy dominującej jest – zdaniem Pierre’a Bourdieu – transmitowany podczas uczestnictwa w instytucjach o profilu socjalizacyjnym i wychowawczym, posiadających charakter sformalizowany, koordynowanych przez podmiot, któremu został społecznie nadany status autorytetu. Zdaniem Bourdieu proces ten odbywa się poprzez stosowanie przemocy symbolicznej (por. BOURDIEU, 2006, s. 244–255). Świadomość treści zakładanych w reprodukowanym habitusie klasy dominującej umożliwia – jak wskazuje James C. Scott – podporządkowanym podejmowanie strategii oporu o charakterze codziennym. Przykładem tego typu działań realizowanych przez podporządkowanych jest, zdaniem Scotta, rezygnowanie w kreowanych przez nich strukturach z symboli pozycji statusowych. Można założyć, jest to strategia codziennego oporowania wobec fetyszyzacji hierarchii związanej z pozycjami statusowymi (SCOTT, 1985, s. 41).

Pierre Bourdieu wskazuje na dyskursywne konteksty stratyfikacji społecznej. Status przedstawicieli grupy dominującej interpretowany jest przez pryzmat takich cech (posiadających znaczenie symboliczne), jak: wzniosłość, wysokość, czystość, duchowość, subtelność, wyrafinowanie, elegancja, lekkość, delikatność, uzdolnienie, wolność, wyjątkowość, dystygowanie, wyłączność, zasługiwanie na wyróżnienie, błyskotliwość i inteligencja. Z kolei status przedstawicieli grupy zdominowanej interpretowany jest przez pryzmat przymiotów związanych z przygodną wielością, nieuporządkowaniem, wymiennością, bezbronnością, słabością, pozbawieniem innego rodzaju egzystencji niż egzystencja statystyczna i demograficzna, są to cechy związane z wulgarnością, pierwotnością, materialnością, skromnością, powolnością, niezgrabnością, zwykłością, banalnością, trywialnością. Jednostka, funkcjonując w hierarchicznym kontekście społecznym (będąc w nim socjalizowaną), internalizuje ograniczenia, uzyskuje tendencję do ich antycypacji, a w efekcie obiektywne wykluczenie wzmacniane jest efektem samowykluczenia. Interpretowanie hierarchicznego porządku jako naturalnego i akceptowanie go jest pochodną uzyskiwania wiedzy o charakterze doksy. Zgodnie z interpretacją Bourdieu hierarchiczna struktura klasowa bazuje na opozycji, przedstawione powyżej ich pary nawiązują do stereotypowej interpretacji statusu elit i masy (BOURDIEU, 2005, s. 575–578). Koncepcja Pierre’a Bourdieu w licznych aspektach jest komplementarna z koncepcją opracowaną przez Jamesa C. Scotta. Poniższe fragmenty stanowią próbę wskazania wybranych aspektów wykorzystania ich w eksploracjach dotyczących oporu społecznego.

Z kluczową dla teorii Pierre’a Bourdieu kategorią habitusu związane są specyficzne modele behawioralne oraz kody językowe. Mogą one być konstruowane w sposób refleksyjny, stając się narzędziem oporu społecznego. James C. Scott wskazuje na dwa rodzaje strategii działania bazujące na zróżnicowanych kodach, są to: określony jako związany z porządkiem dominującym transkrypt publiczny (*public transcript*) oraz wykorzystywany w dyskursach oporowych transkrypt ukryty (*hidden transcript*). Transkrypt publiczny jest praktykowany przez grupy repre-

zentujące kulturę dominującą, wyraża on w sposób dosłowny, bezpośredni relacje między dominującym i podporządkowanym. Transkrypt publiczny jest realizowany w sposób zgodny z interpretacją przedstawicieli grup dominujących, promując specyficzny dla nich dyskurs oraz system wartości (SCOTT, 1990, s. 4). Jest to swoisty autoportret grupy dominującej, wyrażający jej aspiracje w zakresie własnej tożsamości, zakłada potwierdzenie i znaturalizowanie władzy, którą dysponują jej przedstawiciele, a także ukrycie lub wyrażenie w sposób eufemistyczny takich elementów podejmowanych przez nie praktyk, które mogą stanowić podstawę niekorzystnej oceny społecznej (jest wobec tego rodzajem narracji wybiórczej) (SCOTT, 1990, s. 17–18). Transkrypt publiczny obejmuje dialektyczną relację między komunikatami kreowanymi przez dominujących i podporządkowanych, w czasie której podporządkowani wysyłają komunikaty informujące o szacunku i ugodowości, jednocześnie podejmując próbę rozpoznania prawdziwych intencji dominującego, który wysyłając komunikaty informujące o sprawowaniu władzy również podejmuje próbę rozpoznania intencji podporządkowanych. W efekcie tworzy się specyficzna dialektyka obejmująca dążenie do rozpoznania postaw, działań i decyzji pozornych, z którymi ich nadawca nie identyfikuje się. Jest to także dialektyka obejmująca w drugim aspekcie dyskurs nadzoru i kontroli. Sposoby praktykowania transkryptu publicznego przez przedstawicieli grupy podporządkowanej mogą przyjmować charakter rytuału, stereotypu, odgrywania roli bez jednoczesnego identyfikowania się z nią (SCOTT, 1990, s. 2–4). Realizowane w ramach transkryptów publicznych działania podporządkowane są kreowanej przez przedstawicieli grup dominujących interpretacji faktów społecznych. Działania zgodne z ich oczekiwaniami podejmowane przez podporządkowanych są interpretowane jako służące ich dobru (SCOTT, 1990, s. 4). Z kolei transkrypt ukryty określa dyskurs podejmowany poza zakresem interakcji znajdującej się w zasięgu kontroli dominujących. Nawiązuje on do transkryptu publicznego, zawierając komunikaty werbalne i niewerbalne oraz praktyki, które potwierdzają, wyrażają sprzeczność lub podejmują strategię prześmiewcze wobec komunikatów realizowanych w ramach transkryptu publicznego. Transkrypt publiczny jest jednocześnie tworzony na potrzeby innej grupy odbiorców i w kontekście innych ograniczeń wynikających z praktyk władzy niż transkrypt ukryty (SCOTT, 1990, s. 4–5). Jednostka reprezentująca grupę deprecjonowaną może podejmować strategię oparte na fantazjowaniu dotyczącym konfrontacji i rewanzu, jednocześnie specyfika wskazanych fantazji może zostać przejęta i rozpowszechniona w obrębie całej grupy i wtedy stają się one wspólnym produktem kulturowym. Transkrypt ukryty przyjmuje wtedy formę parodii, komunikatów wyrażających marzenia (i aspiracje) dotyczące odwetu, a także apokaliptycznych wizji dotyczących odwrócenia istniejącego porządku zależności (SCOTT, 1990, s. 7–9). Transkrypt ukryty posiada charakter hermetyczny, jest specyficzny dla przedstawicieli określonych pozycji stratyfikacyjnych i dla specyficznych grup społecznych, bazuje on na wyznaczeniu granic obejmujących uczestników grupy i wyłączeniu tych, którzy do niej nie należą – innych. Jednocześnie nie bazuje on

jedynie na komunikatach werbalnych, ale obejmuje cały zestaw innego rodzaju praktyk¹. Są to praktyki realizowane w sposób niejawnym, zwykle ukrywane przez podejmujących je. Ujawnianiu elementów transkryptu ukrytego specyficznego dla grup podporządkowanych sprzyja, według Jamesa C. Scotta, sytuacja anonimowości zapewniana przez tłum, są one także ujawniane w formie pozornie przypadkowych zdarzeń (wypadków). W kontekście praktykowania transkryptu publicznego może mieć miejsce sytuacja utożsamienia się ze wskazanymi rolami przez podporządkowanych, występuje wtedy swoista zgoda subordynowanych na zajmowanie statusu podporządkowanego² (SCOTT, 1990, s. 10–14). W podobnym kontekście Pierre Bourdieu wskazuje na relację podmiot dominujący – podmiot podporządkowany wyrażającą się m.in. w stosowaniu poleceń o charakterze rozkazu. Według tegoż naukowca stają się one skuteczne jedynie na bazie podjęcia współpracy i zgody na ich stosowanie podmiotu, który je wykonuje. Wykonanie tego typu polecenia nie jest świadomym wyborem, który zakłada możliwość nieposłuszeństwa (sprzeciwu, buntu, oporu), ale jest wykonywany niejako automatycznie – na bazie zinternalizowanych w przestrzeni pola interakcji dyspozycji do jego realizacji w praktyce, jest to dyspozycja wpisana *implicite* w zakres nabytego habitusu, jak pisze Pierre Bourdieu: „Habitus [...] stanowi [...] energię potencjalną, uśpioną siłę, z jakiej przemoc symboliczna, zwłaszcza ta realizowana za pomocą wypowiedzi performatywnych, czerpie [...] skuteczność”³ (BOURDIEU, 2006, s. 240). Siła symboliczna będzie w takiej sytuacji efektywna bez konieczności stosowania przymusu fizycznego (BOURDIEU, 2006, s. 240). Pierre Bourdieu – podejmując niejako dialog z wybitnym klasykiem socjologii Maxem Weberem – wskazuje, że władza i zgoda na podporządkowanie się jej może być także pochodną charyzmy dominującego, wyrażającej się w „symbolicznej skuteczności” i wpływie, jednocześnie jednak i w tym przypadku władza jest sprawowana na bazie wcześniej wytworzonych dyspozycji podporządkowanego do realizacji oczekiwań autorytetu (BOURDIEU, 2006, s. 240–241). Dodatkowo – jak wskazuje C. Wright Mills – podmioty dysponujące władzą uzasadniają własną dominację poprzez prezentowanie związków między nią a uprawomocniającymi ją symbolami moralnymi, obiektami, którym społecznie przyznany jest status sakralny, prawnymi formułami, którym przypisany jest realny społeczny autorytet, oraz innymi symbolami uzasadnienia⁴. Sama władza jest w takiej sytuacji interpretowana jako bezpośrednie, konieczne i naturalne następstwo wymienionych elementów (MILLS, 2007, s. 92). Dyspozycje pod-

¹ James C. Scott jako przykłady praktyk specyficznych dla podporządkowanych wskazuje m.in. uchylanie się od płacenia podatków, drobne kradzieże, zamachy. Z kolei dla dominujących: ukryte, niejawne korzystanie z dóbr luksusowych i przywilejów, niejawne korzystanie z usług przedstawicieli świata przestępczego, praktykowanie korupcji, manipulowanie tytułami określającymi pozycję społeczną (SCOTT, 1990, s. 14).

² Można więc mówić o efekcie zinternalizowania opresji.

³ Nawiązując do interpretacji weberowskiej, można przyjąć, że ma miejsce zdyscyplinowanie podporządkowanych.

⁴ W nawiązaniu do terminologii Maxa Webera.

porządkowania się autorytetowi stanowią podstawę do uznania granicy między dominującym a subordynowanym (BOURDIEU, 2006, s. 241). Warunkiem praktykowania przemocy symbolicznej jest zgoda na nią ze strony podporządkowanego, jest to jednocześnie zgoda, do udzielenia której jest on zdeterminowany przez pryzmat przyswojonego habitusu, schematy poznawcze, którymi dysponuje, są wspólne dla obydwu aktorów interakcji: dla dominującego i podporządkowanego, jest to relacja, której przypisywana jest przy tym cecha naturalności. Jednostka, odbywając procedurę socjalizacji w określonym kontekście społecznym, uzyskuje przekonania, znaturalizowane klasyfikacje interpretujące relację podporządkowania i dominacji jako konieczną, nieuniknioną i naturalną (BOURDIEU, 2006, s. 242). Praktyki związane z podporządkowaniem odbywają się poza aktem podejmowania dyskusji, werbalizacji relacji opartej na dominacji, są realizowane poza poznającą świadomością, zakorzenione są natomiast – jak pisze Pierre Bourdieu – „w ciemności dyspozycji habitusu”, zawierającego określone schematy dotyczące postrzegania, kryteriów i sposobów dokonywania oceny oraz modele działań (BOURDIEU, 2006, s. 242). Podlegający władzy symbolicznej przyczyniają się do jej konstruowania i praktykowania, nie jest to jednak świadomy i celowy akt wolnego podmiotu, ale efekt działania władzy i zinternalizowania przez jednostkę habitusu określającego wrażliwość na symbole tę władzę wyrażające w przestrzeni publicznej (BOURDIEU, 2006, s. 243). Z kolei – jak wskazuje C. Wright Mills – jednostki, internalizując znaczenia symboli (w tym symboli uzasadniających władzę), odpowiednio do owych znaczeń interpretują własne role społeczne oraz określają sposoby odgrywania ich. Uprawnomocnienia uznane przez podmiot dominujący stają się stopniowo przyjmowane jako uzasadnienia indywidualnych działań (MILLS, 2007, s. 93). Symbole mogą być wykorzystane zarówno dla uzasadniania (uprawomocniania) władzy, jak i dla jej podważania (a tym samym odbierania prawomocności), tym samym posiadają istotny status w strategiach realizowanego oporu (MILLS, 2007, s. 93–94). Podobnie, nawiązując do podjętych powyżej zagadnień, warto wspomnieć o relacjach zachodzących między poszczególnymi rolami społecznymi realizowanymi przez jednostki i zachodzące między nimi konflikty, dysonanse. Jednostka może utożsamiać się z narzuconą jej rolą i określającymi ją normami w sposób pozorny (może dokonywać swego bilansu zysków i strat i zgadzać się na wykonywanie związanych z rolą zadań lub podejmować opór wobec nich). Jest to także zagadnienie nawiązujące do kategorii kontekstualności tożsamości oraz do faktu dysponowania tożsamościami konstruowanymi na bazie wykorzystania elementów wzajemnie względem siebie sprzecznych (MILLS, 2007, s. 96).

Swoista relacja konfliktu między dominującymi a podporządkowanymi dotyczy także określenia granic (i definicji) działań praktykowanych w ramach transkryptu publicznego i ukrytego, możliwości określania tychże przestrzeni są jednym z elementów określających miarę władzy, jaką dysponują dominujący. Jest to przejaw codziennych praktyk realizowanych – jak wskazuje James C. Scott – walki między klasami (SCOTT, 1990, s. 14).

Na bazie wyróżnienia dwóch rodzajów transkryptów James C. Scott wskazuje na cztery typy dyskursów politycznych praktykowanych przez podporządkowanych. Jedna z tych form bazuje na dążeniu do wypracowania dyskursu afirmującego interpretację elity dominującej opracowaną w obrębie niej samej. Nawiązując do określonego w niej porządku (określającego m.in. system przyzwoleń), jednocześnie stwarza szeroką przestrzeń możliwą do wykorzystania w ramach konfliktu politycznego, stwarza szansę jej reinterpretacji w ramach zróżnicowanych ideologii. Druga forma bazuje bezpośrednio na kategorii transkryptu ukrytego, w takiej sytuacji, poza oficjalnym porządkiem, realizowany jest dyskurs wyrażający stany podporządkowanych, nieujawniane dominującym. Trzeci rodzaj dyskursu umieszczeniowy jest niejako pomiędzy dwoma wcześniej przytoczonymi, wyraża politykę pozorów, bazuje na anonimowości, jest realizowany w przestrzeni publicznej, ale posiada podwójne znaczenie, stanowi też swoisty filtr osłaniający realną tożsamość praktykujących go aktorów. W dyskurs tego typu włączone są takie formy przekazu jak: plotka⁵, dowcip, podanie, rytuały, eufemizmy itp. Jest to zakodowana wersja transkryptu ukrytego. Ostatnią formą praktyk związanych z dyskursem politycznym bazującym na transkrypcie ukrytym są działania polegające na ujawnieniu treści praktykowanych dotychczas w formie ukrytej w sposób jednoznaczny (zrozumiały dla przedstawicieli grupy dominującej). Efekty takiego działania mogą wyrażać się bądź w nasileniu praktyk represyjnych ukierunkowanych na podporządkowanych, bądź, jeżeli odpowiedź na tego rodzaju komunikat ze strony dominujących nie zostanie udzielona, efektem może być wyodrębnienie się w grupie podporządkowanej podmiotu o szczególnej charyzmie politycznej, a następnie może mieć miejsce zainicjowanie procesu transformacji (zmiany, przewrotu) aktualnego porządku dominacji (w tym porządku politycznego) (SCOTT, 1990, s. 18–19).

Istotną podstawę podejmowanych działań oporowych stanowi kategoria tożsamości. Stuart Hall wskazuje na dwa modele jej wytwarzania oraz walki o jej zachowanie. Odpowiednio do pierwszego modelu tożsamość jest definiowana przez pryzmat wspólnego pochodzenia oraz wspólnych doświadczeń członków danej społeczności. Walka o jej zachowanie bazuje wtedy na eksponowaniu pozytywnych, korzystnych narracji jej dotyczących oraz wyciszaniu narracji, które zawierają komunikaty ją deprecjonujące. Podejmowane są także działania ukierunkowane na identyfikację tożsamości, kreowanie jej historii, odkrywanie treści uznanych jako autentyczne i oryginalne. Drugi wskazany przez Halla model bazuje na założeniu, że tożsamości są relatywne, niedokończone, procesualne, ich wyodrębnienie jest możliwe tylko poprzez zestawienie z inną tożsamością. Różnica jest w takim przypadku kategorią złożoną, bazującą m.in. na takich zmiennych, jak: płeć, rasa, przynależność klasowa itp. Walka o kształt tożsamości przyjmuje w takiej sytuacji postać polityki reprezentacji, gdzie kwestionowane są strategie kształtowania tożsamości, ich relatywność i przypadkowość (podają za: GROSSBERG, 2007, s. 18–19).

⁵ Na temat wykorzystaniu plotki w społecznym konstruowaniu znaczeń zob. SZYMAŃSKI, 2008, s. 22–23.

Początkowo – do lat 70. XX wieku, kategoria oporu odnoszona była głównie do problematyki tożsamości klasowej robotników oraz ich sprzeciwu wobec traktowanych jako opresyjne i niesprawiedliwe warunków pracy w instytucjach kapitalistycznych. Z tym nurtem korespondują także analizy kulturowe subkultur związanych ze środowiskami robotniczymi. Dopiero wtórnie podjęte zostały zagadnienia związane z opresją kreowaną na bazie zmiennych, takich jak płeć, rasa, przynależność etniczna, orientacja seksualna itp. (THOMAS, DAVIES, 2005, s. 711–712). Początki socjologicznej refleksji nad oporem są więc związane z teorią klas społecznych, w tym ujęciu analizowane jest zróżnicowanie interesów społecznych, zwłaszcza interesów ekonomicznych. W ujęciu Erika Ohlina Wrighta struktura klasowa jest rozumiana jako teren interakcji społecznych nawiązujących do materialnych interesów przedstawicieli klas, z kolei walka klasowa jest interpretowana jako forma społecznych praktyk ukierunkowanych na umożliwienie realizacji tychże interesów, bazuje ona na posiadającej charakter subiektywny świadomości klasowej (MORROW, TORRES, 1998a, s. 24). W ujęciu Marksa w sytuacji, gdy praca staje się źródłem wartości dodatkowych w postaci kapitału, pojawia się ryzyko doznania przez uczestniczące w takiej relacji jednostki eksploatacji oraz alienacji (towarzyszy im poczucie, że wykonywana praca jest pozbawiona waloru intelektualnego, a jej wykonawcy podporządkowani są relacjom wynikającym ze struktury biurokratycznej i związanej z nią kontroli i superwizji, ma miejsce presja na wykonywanie wynikających z zasad biurokracji tzw. prac papierkowych, zwiększa się ryzyko doznania stresu), a następnie pojawia się tendencja do sprzeciwu wobec relacji kapitalistycznych. Z kolei – jak zakładają cytowani autorzy – wskazana tendencja do buntu (sprzeciwu), a także oporu pojawia się na bazie działań promowanych w ramach pedagogiki krytycznej określanej także jako rewolucyjna pedagogika krytyczna, która ukierunkowana jest na zdemaskowanie faktycznych zasad funkcjonowania kapitalizmu i przekazania wiedzy w tym zakresie (uświadomienie podporządkowanych). Kreowanie świadomości w zakresie zasad działania porządku kapitalistycznego obejmuje wiedzę dotyczącą sytuacji aktualnie mających miejsce w jego obrębie i ich etiologii. Istotny jest fakt, że edukator, podobnie jak uzyskujący wiedzę uczeń/student, umiejscowiony jest (i funkcjonuje) w obrębie porządku kapitalistycznego (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 146).

Do marksowskiej koncepcji alienacji w procesie pracy nawiązuje Herbert Marcuse, zakładając filozoficzną tezę, że emancypacja człowieka i jego wyzwolenie jest możliwe poprzez promowanie i rozwijanie tzw. nowej mentalności i nowej wrażliwości, charakteryzującej się afirmacją życia, podejmowaniem starań na rzecz eliminacji agresji i rozbudzanego poczucia winy, dążeniem do zmniejszania przestrzeni niesprawiedliwości społecznej, ubóstwa oraz preferencją wobec poprawy standardów życia. Nowa mentalność zakłada, zdaniem Marcuse’a, dekonstrukcję aktualnych relacji związanych z pracą w tym przeznaczonym na nią czasem oraz związanym z nią przedmiotem – w tym z kolei przypadku nowa mentalność zakłada nadanie znaczenia formie wytworu, która wyrażałaby indywidualność twórcy, tym

samym proces wytwarzania – produkcji uwzględniałby kategorię etosu estetycznego, który byłby jednocześnie pochodną podmiotowości niepodlegającej ewaluacji w kategoriach kultury wyższej – preferowanej i deprecjonowanej – niższej. Nowa mentalność stwarza szansę na respektowanie praw człowieka, bazuje na sprzeciwie wobec przemocy i eksploatacji, zakłada negację opresyjnego porządku społecznego, związanej z nim kultury i moralności (MARCUSE, 2000, s. 23–24).

Z punktu widzenia interpretacji socjologicznej logika oporu, przypisywane mu znaczenia, strategie i zakres zakorzenione są w specyficznych cechach społeczeństwa (makro-, mezo- bądź mikrokontekstu społecznego), w ramach którego jest podejmowany. Alain Touraine wskazuje na specyfikę oporu nowoczesnego, współistniejącego z logiką modernizacji, której towarzyszył, nawiązując do terminologii Émile’a Durkheima, prąd upodmiotowienia. Efektem stały się akty sprzeciwu podporządkowanych wobec przedstawicieli ról dominujących (utożsamianych z takimi cechami jak: przynależność do kultury euroatlantyckiej, dorosłość, męskość, fakt posiadania środków produkcji lub innych cenionych społecznie dóbr – atrybutów wysokiego statusu). Głównym aktorem działania byli przedstawiciele ruchów robotniczych, ruchów wyzwolenia narodowego, dekolonizacyjnego, ruchu feministycznego oraz ekologicznego. Późna nowoczesność utworzyła kontekst identyfikacji własnej podmiotowości, przedstawiciele grup podporządkowanych uzyskali przy wsparciu aktywnych, krytycznie wykształconych uczestników przestrzeni społecznej świadomość własnej sytuacji, zdolność werbalizowania własnych aspiracji i podejmowania sprzeciwu wobec istniejącego – traktowanego jako niesprawiedliwy – porządku (TOURAINÉ, 2007, s. 83). Późnonowoczesny kontekst oporu podejmowany jest m.in. w ramach teorii nowych ruchów społecznych, teorii feministycznej, krytycznej teorii rasowej, latynoskiej krytycznej teorii rasowej, teorii LGBT oraz teorii *queer*.

Robyn Thomas i Annette Davies wskazują, że istotne znaczenie dla rozwoju teorii oporu przypisać można teorii feministycznej – zwłaszcza jej nurtowi poststrukturalnemu (poststrukturalnej teorii feministycznej). Główne kategorie, na których się ona opiera, to emancypacja, zmiana transformatywna, podmiotowość, sprawstwo (THOMAS, DAVIES, 2005, s. 713). Myśl feministyczna ma znaczący potencjał polityczny, zakładając perspektywę transformacji wycinków rzeczywistości interpretowanych jako opresyjne, jest zorientowana praktycznie, jednocześnie jednak poszczególne jej nurty przyjmują zróżnicowane podstawy epistemologiczne dotyczące realizacji założonych transformatywnych celów. Thomas i Davies wyróżniają trzy modele myśli feministycznej odnoszące się do kategorii oporu. Są to: korespondująca z modelem liberalnym polityka reformy, korespondująca z założeniami teorii strukturalnej polityka rewolucji oraz związana z poststrukturalizmem polityka powtórnego zapisu. W ramach modelu liberalnego wskazywane są postulaty kreowania równych szans funkcjonowania w kontekście instytucji społecznych dla kobiet i mężczyzn. Zakłada się, że nierówności dotyczące statusu przedstawicieli obojga płci stanowią pochodną utrwalonych stereotypów i uprzedzeń, mają przy tym charakter dyskryminacji. Działania oporowe, stanowiące pochodną takiego

modelu, zakładają podejmowanie działań ukierunkowanych strukturalnie o charakterze reform społecznych (zarówno o zasięgu makro-, jak również mezostrukturalnym). W kontekście instytucji jest to kreowanie m.in. szans równej rywalizacji dla przedstawicieli obojga płci czy też kreowanie szans niwelowania efektu metaforycznego „szklanego sufitu”. Efektem ubocznym tego typu strategii jest jednak kreowanie sytuacji, w której istotny element tożsamości – związany z rolą płciową – ulega marginalizacji i staje się niewidoczny. W ramach modelu strukturalnego (polityki rewolucji) założona jest specyficzna tożsamość genderowa kobiet, podkreślany jest aspekt wspólnoty siostrzanej oraz wspólnej walki o kreowanie sprawiedliwych warunków uczestnictwa w przestrzeni społecznej. W ramach tego modelu wyodrębnić można nurt feminizmu radykalnego, czarnego feminizmu oraz feminizmu marksistowskiego. Z kolei w ramach modelu powtórnego zapisu przyjmuje się, że pozycje genderowe są konstruowane dyskursywnie. Są one odgrywane przez uczestników rzeczywistości społecznej zgodnie z przyjętym kulturowo i historycznie scenariuszem. Analogicznie opór realizowany jest poprzez wykorzystanie dyskursu umożliwiającego dekonstrukcję znaczeń, wykorzystywane są w nim strategie parodiowania oraz kontestacji znaczeń uznanych w ramach kultury dominującej. (THOMAS, DAVIES, 2005, s. 714–715).

Podobnie do dyskursu związanego z problematyką oporu nawiązuje zakorzeniona w teorii feministycznej oraz studiach LGBT interpretacja kategorii *gender* – płci społecznej i kulturowej. Zdaniem Judith Butler płeć jest poddawana opresji, jej społeczna interpretacja oparta jest na binarności kobiecość/męskość, jest to binarność traktowana jako wynikająca z uniwersalnej racjonalności, jednocześnie jednak ogranicza doświadczenia podmiotu (gdyż wyznacza przestrzeń doświadczeń normalnych, typowych, naturalnych, a w efekcie sprzyja marginalizacji takich atrybutów, które nie są w arbitralnie przyjętej interpretacji normy uwzględnione). Jest ona wyrażana m.in. w konstrukcji kodów językowych (por. BUTLER, 2008, s. 56). Judith Butler, podejmując problematykę oporu wobec znormatyzowanego dyskursu opartego na binarności genderowej, wskazuje na znaczenie uznania różności tożsamościowej. Jest ono traktowane jako efekt specyficznie interpretowanej jedności i solidarności, jest to model oporu politycznego oparty na antyfundacjonalizmie, rezygnujący z próby określenia definicji kobiecości i męskości jako kategorii naturalnych, traktując je zaś jako konstrukcje społeczne. Kategorie genderowe uzyskują w efekcie charakter otwarty (por. BUTLER, 2008, s. 65–67).

Daniel G. Solórzano i Dolores Delgado Bernal wskazują na perspektywy wykorzystania w badaniach nad oporem (m.in. w kontekście szkoły) modelu krytycznej teorii rasowej oraz latynoskiej rasowej teorii krytycznej. Ich perspektywa sprzyja m.in. prowadzeniu eksploracji ukierunkowanych na identyfikację strategii, poprzez które teoria i praktyka edukacyjna kreuje ryzyko marginalizacji przedstawicieli mniejszościowych grup (poprzez nawiązanie do wskazanych teorii – etnicznych i rasowych). Krytyczna teoria rasowa i latynoska krytyczna teoria rasowa charakteryzują się poddawaniem rewizji tradycyjnych paradygmatów i wskazują na intersek-

cyjność kategorii rasy, klasy, płci społecznej, języka, etniczności, statusu związanego z imigracją, w zakorzenionych w nich analizach uwzględniane są doświadczenia przedstawicieli mniejszości rasowych i etnicznych, związane z przestrzeniami opresji. Proponowane są rozwiązania emancypacyjne i transformacyjne, wykorzystywane są modele teoretyczne wypracowywane w ramach studiów etnicznych, studiów kobiecych, prawa, historii, socjologii (SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 315). W latynoską krytyczną teorię rasową (*LatCrit Theory*) wpisane są następujące funkcje: kreowanie wiedzy, sprzyjanie transformacji, promocja społeczna działań emancypacyjnych i ich integracja oraz sprzyjanie rozwojowi wspólnot (FERNÁNDEZ, 2002, s. 47). W badaniach podporządkowanych teorii krytycznej, związanych z krytyczną teorią rasową i latynoską krytyczną teorią rasową, istotnymi podejmowanymi zagadnieniami są m.in.: funkcjonowanie subkultur kreowanych przez podmioty należące do grup o statusach narażonych na marginalizację, kreowanie tożsamości etniczno-rasowej, strategie oporu podejmowanego w poszczególnych kontekstach społecznych, świadomość podmiotów podporządkowanych w zakresie praktyk opresyjnych mających miejsce w ramach instytucji społecznych (FERNÁNDEZ, 2002, s. 50).

Interpretacje kategorii oporu poprzez nawiązanie do identyfikacji klasowej związane są m.in. z wczesnymi interpretacjami działań podejmowanych w ramach subkultur młodzieżowych. Były to analizy rozwijane początkowo głównie w obrębie Centrum Współczesnych Studiów Kulturowych w Birmingham. Dotyczyły one subkultury jako społecznego kontekstu podejmowania oporu, najogólniej można je podzielić na dwie kategorie: w ramach jednej z nich działania oporowe analizowane są w kategoriach dewiacji (w tym nurcie interpretacyjnym zawierają się prace Phillipa Cohena, Paula Willisa, Angeli McRobbie), z kolei w ramach drugiej są interpretowane jako asymilacja (przejęcie, przywłaszczenie) znaczeń społecznych, w nurcie tym zawierają się prace Dicka Hebdidge'a. Są to jednocześnie perspektywy, w których jako podstawa oporu raczej wskazywana jest identyfikacja klasowa niż przynależność pokoleniowa (RABY, 2005, s. 155–157).

Konstruowanie subkultur może być interpretowane jako środek wyrażania oporu. Subkultura może przy tym mieć charakter intersekcyjny, bazując w przyjętym modelu kulturowym na zmiennych np. klasowych, płciowych, rasowych (por. GROMKOWSKA-MEŁOSIK, red., 2007, s. 167–172). Judith Halberstam wskazuje na specyficzny typ subkultur kreowanych na bazie modelu *queer*. Zdaniem cytowanej reprezentantki nauk społecznych uzupełniają one klasyczne typologie. Specyficzne uzupełnienie stanowią subkultury bazujące na modelu *queer* kreowane przez lesbijki (subkultury *dyke*). Jednym z przedmiotów, wokół których są one zorganizowane, jest dekonstruowanie i negocjowanie ról genderowych, związanych z nimi norm i kulturowych reprezentacji owych ról (HALBERSTAM, 2008, s. 37–39). Cechą różnicującą w ujęciu Halberstam subkultury *queer* od subkultur klasycznie analizowanych jest ich specyficzne zogniskowanie na próbie przełamania normy heteroseksizmu (w tym również kulturowo zarezerwowanych dla heteroseksualności

struktur, np. rodzina, dom) oraz oporowanie wobec dominującej kultury gejów i lesbijek. Subkultury analizowane klasycznie zogniskowane były na kategoriach klasowych oraz konflikcie pokoleń, w przypadku subkultury *queer* elementy tego typu nie występują. Subkultury *queer* bazują na kategorii nieheteroseksualności, są kreowane zarówno przez mężczyzn, jak i kobiety, są egalitarne pod względem rasowym, nie są specyficzne dla adolescentów. Są to subkultury redefiniujące opozycję adolescencja – dorosłość (HALBERSTAM, 2008, s. 34).

Opór może być interpretowany w kategoriach dewiacji społecznej, dezidentyfikacji, transgresji, rytuału, performance'u. W interpretacjach oporu poprzez odniesienia do modelu dewiacji społecznej uwzględniany jest model konfliktu społecznego, oporująca jednostka traktowana jest jako podejmująca działania opozycyjne wobec porządku strukturalnego, w ramach którego funkcjonuje. W efekcie w analizie oporu konieczna okazuje się identyfikacja zróżnicowanych przestrzeni władzy (dominacji, opresji) oraz struktury społecznej (RABY, 2005, s. 155–156).

Jak zostało to już ogólnie przedstawione w rozdziale *Opór jako działanie i fakt rozumiany – kategoria rozumienia w naukach społecznych*, jedna ze znaczących perspektyw interpretacji kategorii oporu związana jest z kategorią transgresji. Jest to kategoria interdyscyplinarna. Transgresja traktowana jako pojęcie socjologiczne określa działania, których celem (oraz efektem) jest przekraczanie granic kulturowych i społecznych (będących pochodną arbitralności kulturowej). Bazują one na kwestionowaniu dyskursów uzasadniających arbitralnie ustanowione granice rozgraniczające kategorie społeczne, a w efekcie bazuje na redefinicji kryteriów określających podziały społeczne, redefinicji tożsamości oraz praktyk społecznych. Podporządkowane strategii transgresji działania wykraczają poza uznany w danym kontekście społecznym konformistyczny porządek (FOUST, 2010, s. 3).

Kolejna istotna perspektywa w analizie kategorii oporu jest związana z kategorią rytuałów. Działania oporowe są w jej kontekście analizowane poprzez nawiązanie do wcześniej przedstawionej perspektywy tożsamościowej. W socjologii rytuały są rozumiane jako forma powtarzalnej oraz uproszczonej komunikacji. Warunkiem zaistnienia rytuału jest podzielenie przez jego uczestników oraz obserwatorów zgody co do symbolicznej prawdziwości przekazywanych treści oraz uznanie prawdziwości zamiarów (motywów) uczestnictwa w działaniu. Rytuały bazują na kategorii afektywnej, sprzyjają intensyfikacji więzi społecznej oraz identyfikacji przedstawicieli grupy społecznej realizującej je (ALEXANDER, 2010, s. 367–368).

Kategorią bliską rytuałowi jest performance, są to działania dominujące w kontekście struktur charakteryzujących się złożonością kulturową, antagonizmami, zróżnicowaniem instytucjonalnym. Performance kulturowy ma na celu prezentację obserwatorom prowokowanego w przestrzeni społecznej przedstawienia znaczenia sytuacji społecznej oraz interpretacji rzeczywistości przedstawicieli grupy wykonującej go. Performance kulturowy bazuje na dwóch głównych kategoriach. Jedną z nich, traktowaną jako tło przedstawienia, są symbole oraz idee filozoficzne, religijne, światopoglądowe, do których jego wykonawcy odwołują się. Drugą kategorię

stanowi plan pierwszy przedstawienia, są to scenariusze dotyczące poszczególnych działań, wykorzystywane w performansie kody odnoszą się do filiacji i antypatii. Realizacja performance'u wymaga także wyposażenia się przez aktora w symbole sprzyjające ekspresji elementów roli (mogą one uzyskiwać wyraz np. w odzieży, przedmiotach wyrażających prezentowane idee) (ALEXANDER, 2010, s. 369–374).

Jedną ze strategii emancypacji tożsamości podporządkowanej jest mimikra. Polega ona na wykorzystaniu przez przedstawicieli tożsamości podporządkowanej elementów dyskursu dominującego po uprzednim poddaniu go zniekształceniom, jest rodzajem „tekstualnej rebelii” (GROSSBERG, 2007, s. 20).

W analizach dotyczących kategorii oporu społecznego przydatna okazuje się perspektywa socjologii wiedzy i leżące u jej podstaw założenia filozoficzne. Jacek Kochanowski, nawiązując do myśli Michela Foucaulta, Johna Codda i Anne-Marie O'Neill, wskazuje na znaczenie wiedzy w ustalaniu relacji władzy oraz w realizacji działań o charakterze oporu (KOCHANOWSKI, 2007). Bazująca na wiedzy nowoczesna władza wykorzystuje takie mechanizmy jak podporządkowanie biografii człowieka zmiennym naukowym (określenie w jej obrębie stanów normy i nie-normy z medycznego, psychologicznego, pedagogicznego, socjologicznego punktu widzenia), kolejnym mechanizmem jest realizacja zadań profilaktycznych poprzez zinternalizowanie przez uczestniczące w nich jednostki dyscyplinującej wiedzy i w efekcie kreowanie sytuacji, w których postrzegająby one własną tożsamość, jak również różne okoliczności społeczne przez pryzmat owej wiedzy. Wiedza w takiej sytuacji jest elementem wykorzystywanym przez władzę. Jednocześnie jednak – zdaniem Jacka Kochanowskiego – w sytuacji, gdy wiedza jest traktowana jako narzędzie dominacji, może być także wykorzystywana jako środek realizacji strategii oporu. Istotnym aspektem w konstruowaniu strategii oporu wykorzystujących wiedzę jest założenie, iż jednym z mechanizmów technologii wiedzy-władzy jest prezentowanie dominującej wizji rzeczywistości jako modelu bezalternatywnego, przy czym opozycyjne wobec modelu hegemonicznego modele interpretacyjne są osłabiane poprzez wyciszanie lub prezentowanie ich przez podmioty (i instytucje) dominujące jako nieracjonalne, nieprawdziwe bądź niesłuszne. Zdaniem Marka Olssena, Johna Codda i Anne-Marie O'Neill strategią niezbędną do realizacji oporu bazującego na wykorzystaniu wiedzy jest poddanie analizie mechanizmów funkcjonowania relacji o charakterze wiedzy/władzy. Kreowanie strategii oporu odnosi się, zgodnie z proponowanym modelem, do trzech typów działań. Pierwszy z nich zakłada odejście od interpretacji wiedzy jedynie w kontekście nabywania kompetencji, a rozbudowanie interpretacji traktującej wiedzę w kategoriach podstawy refleksyjności. Drugi typ działania zakłada konstruowanie wiedzy w sposób otwarty, czego pochodną jest wytwarzanie jej i transmitowanie przy jednoczesnym umożliwianiu współlistnienia alternatywnych narracji dotyczących poszczególnych aspektów rzeczywistości. Z kolei trzeci typ działania odnosi się do traktowania wiedzy (i odpowiedniego konstruowania jej) jako podstawy procedur głębokiej demokracji, gdzie wiedza byłaby podstawowym narzędziem ochrony jednostki przed mechanizmami domi-

nacji funkcjonującymi w przestrzeni społecznej (w tym w przestrzeni dyskursywnej). Pochodną ostatniej z wymienionych strategii oporu jest kreowanie państwa edukacyjnego (KOCHANOWSKI, 2007).

Istotnymi teoriami, w ramach których podejmowane są zagadnienia oporu realizowanego na bazie tożsamościowej, są teoria LGBT oraz teoria *queer*. Zgodnie z analizami Stevena Seidmana w teorii *queer* występują szczególnie intensywne nawiązania do modeli związanych z francuskim poststrukturalizmem (głównie z modelem teoretycznym rozwijanym przez Michela Foucaulta i Jacques'a Derridę), psychoanalizą Lacana, teorią feministyczną (SEIDMAN, 1996, s. 8–10; ROSENEIL, 2002, s. 2/15). W ramach modelu poststrukturalnego różnice kreowane na bazie zmiennej genderowej interpretowane są jako pochodna praktyk dyskursywnych, są traktowane jako lokalne i uwarunkowane historycznie, stanowią przy tym przedmiot odgrywania (są elementem wyuczonych w toku socjalizacji ról społecznych). Analogicznie opór jest traktowany w takiej sytuacji jako wykorzystujący strategię dyskursywną, obejmuje praktyki ukierunkowane na redefiniowanie tożsamości oraz znaczeń stanowiących matryce ich konstruowania. Opiera się na dekonstrukcji, parodiowaniu znaczeń i ich kontestacji. Najczęściej jest realizowany w przestrzeni mezostrukturalnej lub w obrębie grup o charakterze pierwotnym (THOMAS, DAVIES, 2005, s. 714–715). W ujęciu Kena Plummera studia *queer* stanowią perspektywę postmodernistyczną w refleksji nad seksualnością i kategorią *gender*, zakładają radykalną dekonstrukcję związanych z nimi konwencji oraz kwestionowanie dotyczących ich ortodoksyjnych narracji (PLUMMER, 2009, s. 510). Zdaniem Judith Butler potencjał oporowy zawarty w tożsamościach wymykających się binarnej opozycji płci destabilizuje relacje hegemoniczne bazujące na modelu heteronormatywności, reprodukcji, medycznej interpretacji seksualności (BUTLER, 2008, s. 71). Tożsamość *queer* określa opór wobec nowoczesnego, metanarracyjnego założenia, że każda jednostka musi dysponować tożsamością, która jest stała, stabilna i koherentna, a cechy jej tożsamości muszą zawierać się w obrębie definicji jednej z trzech orientacji seksualnych (homo-, bi-, heteroseksualnej). Teoria *queer* stanowi teren uprawiania różnych modeli analiz dotyczących tożsamości, m.in. stanowi teren krytyki polityki tożsamości wyciszającej różnice (wynikające ze zmiennych kulturowych, etnicznych, związanych z tożsamością seksualną, rasową itp.), stanowi teren interpretacji tożsamości jako za każdym razem wielorakiej/wieloaspektowej, wreszcie stanowi teren uprawiania refleksji zakładającej sceptycyzm wobec wszelkich kategoryzacji, traktując je jako ograniczające perspektywy rozwoju jednostek. W kontekście refleksji teoretycznej zakłada koncentrację refleksji na doświadczeniach jednostek i grup reprezentujących statusy marginalne, w dalszej kolejności jednak zakładając wyprowadzenie wniosków dotyczących mechanizmów funkcjonowania wybranych zjawisk i obiektów w obrębie szerszego kontekstu społecznego – zwłaszcza w nawiązaniu do takich kategorii, jak: władza, kreowanie znaczeń, organizacja społeczna itp. (EPSTEIN, 1996, s. 156). Model *queer* określa politykę prowokacji, bazującej na przesłankach liberalizmu kulturowego. Opiera się on na założeniu

o dysponowaniu przez jednostkę prawem do konstruowania własnej tożsamości, do jej afirmacji i ekspresji, przy założeniu możliwości podejmowania dialogu z obowiązującymi normami, ich redefiniowania oraz odwracania ich znaczeń, ukierunkowuje przy tym działania polityczne podmiotu na przełamywanie opozycyjnej binarności heteroseksualność/homoseksualność (EPSTEIN, 1996, s. 153–154; por. ROSENEIL, 2002, s. 2/15). Przestrzeń opresji utożsamiana jest w teorii LGBT oraz w teorii *queer* z modelem heteronormatywności, której konsekwencją jest implikowanie heteroseksualnej tożsamości psychoseksualnej aktora społecznego. Judith Butler wskazuje w analogicznym kontekście na pojęcie matrycy heteroseksualnej, określającej wzorzec zrozumiałości kulturowej, przez którego pryzmat ciało, pożądanie, płeć są interpretowane jako naturalne. Podobne znaczenia mają pojęcia heteroseksualnego kontraktu oraz obowiązkowej heteroseksualności (BUTLER, 2008, s. 49). Teoria *queer* skoncentrowana jest na analizie polityki wiedzy i różnicy. Centralnymi jej kategoriami stają się więc: tożsamość, różnica oraz identyfikacja przestrzeni opresji społecznej (deprecjonujących tożsamości bądź kreujących sztuczne (lub nawiązując do terminologii Maxa Webera – *idealne*) modele tożsamościowe stwarzające jednak przestrzenie wykluczenia osób, których tożsamość składa się z konfiguracji cech odbiegających od arbitralnie zdefiniowanych norm), tym samym teoria *queer* jest nurtem kontestującym jednolitą interpretację tożsamości osób LGTB. Interpretacja tożsamości w kategoriach konstrukcji jednolitej jest traktowana jako działanie arbitralne, przemocowe i kreujące ryzyko wykluczenia, jednocześnie interpretowanie tożsamości osób należących do określonej kategorii społecznej w sposób zamknięty kreuje przestrzenie wyciszania istotnych cech posiadanych przez jednostki (głównie związanych z ich społeczną przynależnością). Z punktu widzenia modelu teorii *queer* orientacja seksualna implikuje rodzaj wiedzy, interpretacji wybranego wycinka rzeczywistości, jest rodzajem skryptu seksualnego, jest to jednocześnie wiedza, która może opierać się na normatywnym kodzie językowym, określając normy moralne i hierarchie polityczne. W ramach teorii *queer* badane są praktyki instytucjonalne oraz dyskursy wytwarzające wiedzę odnoszącą się do interpretacji przestrzeni seksualności, jak również organizacji życia społecznego (w wybranych jego aspektach) (SEIDMAN, 1996, s. 8–13). Model polityki zakładanej przez przedstawicieli teorii *queer* charakteryzuje się reprezentowaniem strategii opozycyjnej wobec reżimu normalizacji, przyjmując strategię outsidera (EPSTEIN, 1996, s. 156). Afirmacja tożsamości seksualnej traktowana jest przez pryzmat znaczenia politycznego, jako działanie o charakterze emancypacyjnym, gdzie głównym aktem politycznym jest *coming out* lub publiczna deklaracja posiadania tożsamości LGBT. *Coming out* w kontekście teorii *queer* jest traktowany jako proces konstruowania własnej tożsamości, zarządzania nią, a nie jedynie jako moment odkrycia jej, jest to proces, który zachodzi w kontekście dyscyplinujących ram heteronormatywnego porządku społecznego. Tożsamość staje się w takiej sytuacji narzędziem wykorzystywanym w społecznym i politycznym konflikcie, jak również środkiem kreowania wspólnot oraz ruchów społecznych (SEIDMAN, 1996, s. 20–21).

Zdaniem Stevena Epsteina samo przyswojenie przez przedstawicieli tożsamości LGBT określenie *queer* związane jest ze strategią oporu. Termin pierwotnie posiadający znaczenie deprecjonujące, wulgarne po przejściu przez przedstawicieli grup narażonych ze względu na własną tożsamość seksualną na dyskredytację został pozbawiony potencjału stygmatyzującego, jednocześnie podkreślając różnicę tożsamości oraz stylów życia (EPSTEIN, 1996, s. 153–154). Jest to strategia oporu polegająca na zarządzaniu dyferencjałem semantycznym, w ramach którego wyraz traktowany jest jako posiadający trzy konteksty znaczeń: moc, aktywność, ewaluację (por. CZYKWIN, 2007, s. 98–99). Tożsamość *queer* wyraża opór wobec asymilacji z – interpretowanym jako dominujący – porządkiem heteroseksistowskim, zakłada aspiracje do kreowania alternatywnych wobec niego struktur i stylów życia, odwołujące się do kategorii związanych z prawami i wolnością człowieka (EPSTEIN, 1996, s. 153–154; por. ROSENEIL, 2002, s. 2/15). Są to także strategie oporu o charakterze dekonstrukcyjnym, polegające na konstruowaniu tożsamości definiowanych poza społecznie usankcjonowanymi matrycami (LIM, BROWNE, 2009, par. 3.2–3.3). W literaturze przedmiotu występuje także interpretacja kategorii *queer*, którą można określić jako szeroką, zgodnie z nią, tożsamość i style życia o charakterze *queer* nie są zawężane do specyfiki funkcjonowania podgrupy osób o orientacji nieheteroseksualnej, ale są tym terminem określane style życia oraz tożsamości konstruowane na bazie matryc alternatywnych (lub też opozycyjnych) wobec modeli opartych na heteronormatywności, nowoczesnego (i dominującego) modelu rodziny, dominujących modeli konstruowania biografii (HALBERSTAM, 2008, s. 27–29).

Kolejnym nurtem oporu mającego miejsce w kontekście społeczeństwa późnonowoczesnego jest opór wobec konsumeryzmu oraz globalizacji. Konsumpcja zarówno w swoim kontekście jakościowym, jak i ilościowym jest jedną z głównych aktywności regulujących w nim zachowania zbiorowe (ŽUK, 2007, s. 86). Konsumpcja zwłaszcza przyjmująca formę ostentacyjną jest przedmiotem krytyki ze względu na jej reifikujący jednostkę, alienujący oraz fetyszystyczny potencjał. Oprócz wartości użytkowej i wymiennej przedmiot posiada znaczenie komunikacyjne, jest rodzajem hieroglify informującego o stylu życia i tożsamości konsumenta. Jest komunikatem o refleksyjnie bądź pozornie refleksyjnym podmiotowym zdefiniowaniu przez jednostkę własnej tożsamości. Przedmiot posiada przy tym wartość emocjonalną. Z kolei poprzez mechanizmy związane z fetyszyzacją towaru, bazującą głównie na wykorzystaniu hieroglificznego oraz emocjonalnego znaczenia przedmiotu, konsument staje się podmiotem poddawany manipulacji, przedmiot konsumpcji jest prezentowany jako wyposażony w cechy symulowane, których w rzeczywistości nie posiada, odpowiadają one jednak na elementarne potrzeby potencjalnego konsumenta (por. BOGUNIA-BOROWSKA, 2003). Jean Baudrillard wskazuje na uwodziecielski potencjał reklamy, w której zawarta jest obietnica zaspokojenia wszelkich (biopsychospołecznych) potrzeb potencjalnego konsumenta. Zdaniem Boudrillarda jednym z powszechniej obiecywanych w sfetyszyzowanej reklamie dóbr są więzi społeczne (BAUDRILLARD, 2005b, s. 111–115).

Zakładając opór wobec modelu asymilacyjnego, tożsamość *queer* uwzględnia możliwość przyjęcia strategii automarginalizacyjnych. Podsumowując prezentowane powyżej analizy, założyć można, że tożsamość *queer* stanowi specyficzną strategię oporu wobec porządku heteroseksistowskiego oraz swoistej hegemonii genderowej, w kontekście której przyjmuje się założenie, że każda jednostka zobowiązana jest do konstruowania własnej tożsamości w obrębie binarnych matryc – skryptów określających społecznie uznane jako prawidłowe role męskie oraz kobiece. Podobny model tożsamości – również wyrażający opór wobec wyżej wskazanej binarności konstruowany jest w ramach kultury *Drag Queen*, *Drag King*. Są to modele tożsamościowe zakładające – jak wskazuje Aleksandra Gąsior – bazowanie na swoistej zabawie – neutralizowaniu konwencji dotyczących konstruowania ciała i odgrywania poprzez nie własnej (określonej biologicznie) płci. Nawiązując – również za Aleksandrą Gąsior – do modelu teoretycznego performatywności wskazanego przez Judith Butler, można przyjąć, że tożsamość *Drag Queen/Drag King* przełamuje społeczny model definiujący kobiecość/męskość. Wykonawca spektaklu *Drag* (podobnie jak sam scenariusz spektaklu) bazuje na parodystycznym przerysowaniu uznanych społecznie cech genderowych, norm seksualnych oraz płciowych oraz na dekonstruowaniu społecznych definicji kategorii płci. Odgrywający(a) przeciwną do własnej – biologicznej roli płciowej *Drag Queen/Drag King* uzyskuje wgląd w społeczną definicję mękości/kobiecości, a jednocześnie kwestionuje w czasie przedstawienia jej (w tym przypadku już pozornie) arbitralnie uprawomocniony, uznany za słuszny i naturalny model (skrypt). Podejmuje tym samym zabawę z konwencją genderową, ciało staje się terenem redefiniowania znaczeń, eksperymentów tożsamościowych, staje się przestrzenią zabawy (por. GĄSIOR, 2008, s. 211). Nawiązując do analiz prowadzonych przez José Estebana Muñoz, można przyjąć, że jest to nurt oparty na strategii przeciwiidentyfikacji z interpretowanym jako opresyjny zmaskulinizowanym skryptem kulturowym przy jednoczesnym włączeniu założenia o interseksyjności przestrzeni doświadczanej opresji (MUÑOZ, 1999, s. 22).

Podobnie jak w psychologicznej i pedagogicznej refleksji nad oporem, również w kontekście interpretacji socjologicznej istotny jest aspekt oporu wobec zmiany. Zmiana jest interpretowana w naukach społecznych jako różnica w istniejącym stanie rzeczy w dwóch różnych jednostkach czasowych. Może ona być pochodną procesów ewolucyjnych lub może wynikać z dyfuzyjnego przejmowania i przekazywania wzorów kulturowych, modeli, stanowiących następnie matrycę, na bazie której realizowane są procesy modernizacyjne (por. PACHOLSKI, SŁABOŃ, 2001, s. 235–237). Zmiana – realizowana zarówno w kontekście podmiotowym, grupowym, jak również środowiskowym – stanowi przy tym jedną z centralnych kategorii pedagogiki społecznej. Tadeusz Pilch wskazuje, że ocena warunków życia, a następnie zmierzanie do ich zmiany i melioracji jest istotą działania środowiskowego (PILCH, 1995, s. 265). Przedmiotem oporu w takiej sytuacji mogą stać się traktowane jako relatywnie nowe praktyki kulturowe, jak również mogą nim być oficjalnie wprowadzane reformy. Goodwin Watson wskazuje na specyficzny, skła-

dający się z pięciu etapów proces przechodzenia od dominującej społecznie postawy oporu wobec zmiany do rozwinięcia postaw tolerancji, bądź afirmacji wobec nowych rozwiązań, w którym podmioty oporujące stanowią mniejszość. W pierwszym etapie zwolennikami perspektywy zmiany są nieliczne jednostki, pełnią one role pionierskie. Jest to etap silnego oporu wobec nowych rozwiązań, który posiada charakter masowy i jest niezróżnicowany. W drugim etapie wdrażania zmiany stopniowo wzrasta liczba jej zwolenników i w efekcie możliwa staje się identyfikacja sił społecznych będących jej zwolennikami oraz grupy opozycyjnej, która zajmuje określoną pozycję w strukturze systemu oraz dysponuje możliwym do zdefiniowania potencjałem działania. Trzeci etap nacechowany jest konfliktem i konfrontacją, jest to etap mobilizacji sił oporowych mających na celu zniwelowanie wpływu grup promujących zmianę. Jest to krytyczna faza określająca dalsze możliwości wdrażania zmiany. Potencjał grupy opozycyjnej jest na tym etapie relatywnie często niedoceniany, pomniejszany przez zwolenników realizowanych zamierzonych modyfikacji. Na tym etapie równolegle ma miejsce wzmacnianie własnego wpływu przez zwolenników realizowanych zmian przy jednoczesnym dążeniu do osłabienia potencjału działania oraz społecznej wiarygodności jej przeciwników. Czwarty etap charakteryzuje zwiększanie się liczby zwolenników zamierzonej zmiany, jednocześnie postawy przeciwników są deprecjonowane w dyskursie publicznym, są interpretowane jako działania szkodzące dobru publicznemu, nieracjonalne i nierozsądne. Jednocześnie jednak przypadki niepowodzeń w realizacji celów założonych w procesie zmiany są interpretowane przez jej przeciwników jako sytuacja sprzyjająca reaktywacji grup opozycyjnych, w takiej sytuacji mogą oni podjąć próbę odzyskania wpływów (władzy). Zwolennicy realizowanych zmian na tym etapie kontrolują zarówno działania potencjalnie oporujących, jak i nieidentyfikujących się z zasadnością jej wdrażania podmiotów konformistycznie realizujących wynikające z niej zadania (oraz respektujących będące jej pochodną zasady). W piątym etapie przeciwnicy realizowanego procesu zmiany stanowią analogiczną grupę mniejszościową do jej zwolenników w pierwszym etapie wdrażania procesu (WATSON, 1971, s. 746–747).

Goodwin Watson wskazuje na dwie kategorie czynników określających prawdopodobieństwo podejmowania oporu wobec zmiany. Jedna z wskazanych kategorii obejmuje czynniki osobowościowe, w niniejszym opracowaniu zostały one przytoczone we wcześniejszym rozdziale. Druga grupa obejmuje czynniki związane ze specyfiką funkcjonowania systemu społecznego, takie jak konformizm wobec norm, koherencja systemowa i kulturowa, tabu sakralne, wyłączenie obcych, silnie skrytalizowana hierarchia, dostatek i swobody, ograniczona komunikacja, specyficzna natura innowacji (WATSON, 1971, s. 756–762). Normy społeczne w tym ujęciu odnoszą się do typowych i oczekiwanych sposobów zachowania się jednostek, będących członkami danego społeczeństwa. Konformizm wobec norm instytucjonalnych staje się w takiej sytuacji postawą wymaganą. Normy są podzielane przez uczestników danej organizacji, są dla nich wspólne, działanie jednostki w sposób niezgodny z uznaną normą naraża ją na uzyskanie statusu dewianta, a w dalszej konsekwencji

jednostka może zostać w ramach systemu zmarginalizowana. Norma jednak obowiązuje nadal. Zmiana normy jest możliwa poprzez wprowadzenie holistycznej modyfikacji w obręb systemu społecznego i kulturowego danego systemu. Z kolei teza dotycząca koherencji systemowej i kulturowej jako czynnika określającego skłonność do podejmowania oporu wobec zmiany zakłada, że zmiany wprowadzone w obrębie jednego z aspektów systemu społecznego powodują konsekwencje dla pozostałych przestrzeni jego funkcjonowania, konsekwencje zmian mogą być przy tym zróżnicowane – korzystne w określonych wymiarach funkcjonowania grupy, zagrażające w innych. Poszczególne instytucje różnią się stopniem swojej kohezji i integracji, a w efekcie w niektórych z nich zmiany są łatwiejsze do wdrożenia niż w innych. Kolejnym czynnikiem określającym opór wobec zmiany jest odnoszenie jej do przestrzeni sakralnej, tabu społecznego, moralności i etyki. W nawiązaniu do założeń psychoanalizy Watson wskazuje na analogię między strukturą superego a tabu kulturowym, wskazuje, że obie kategorie ustanawiają wysokie standardy dla zgodnego z nimi działania oraz reagują punitywnie w przypadku ich łamania. Kolejnym czynnikiem przyczyniającym się do wystąpienia oporu wobec zmiany jest tendencja do wyłączania, marginalizacji rozwiązań traktowanych jako zewnętrzne, obce, specyficznych dla innych kultur niż stanowiące przestrzeń wdrażania modyfikacji. Opór wobec wdrażania zmian związany jest także z hierarchią funkcjonującą w obrębie danej organizacji. Złożona hierarchia ogranicza możliwości wprowadzania zmian na zasadzie inicjatywy oddolnej, są one częściej wprowadzane decyzją podmiotów zajmujących uprzywilejowane pozycje hierarchiczne. Zmiana zamierzona do wdrożenia w środowisku lokalnym może być w takiej sytuacji blokowana decyzjami podmiotów bądź instytucji zajmujących w strukturze hierarchicznej pozycje nadrzędne wobec podmiotów i instytucji będących inicjatorami zmiany. Może być także blokowana niedoborem środków finansowych pozwalających na jej wdrożenie. W odniesieniu do specyfiki organizacji można wskazać takie ich typy, które preferują zmiany, oraz takie, które są wobec niej sceptyczne. Zmianie sprzyja klimat otwartej komunikacji, zaufania, wspierających relacji interpersonalnych, możliwość jej wdrażania ogranicza z kolei klimat braku zaufania, braku preferencji wobec alternatywnej analizy sytuacji, podporządkowania działań ustalonym regułom. Możliwość wdrożenia zmiany oraz opór wobec niej są także określane poprzez sposób jej zdefiniowania, sprzyjające jest postrzeganie względnej łatwości jej wdrożenia oraz możliwość operacjonalizacji, oporowi z kolei sprzyja nadmierna jej złożoność, trudność w zdefiniowaniu, założenie konieczności opanowania nowych kompetencji, interpretacja zmiany jako powodującej nieodwracalny stan rzeczy i brak możliwości przywrócenia stanu poprzedniego w przypadku niepowodzenia w osiąganiu założonych celów oraz postrzeganie antycypowanych efektów zmiany jako niekompatybilnych z uznawanymi w danym środowisku wartościami lub teoriami pozwalającymi na interpretację istniejącego stanu rzeczy (WATSON, 1971, s. 757–762).

Częstym, podejmowanym w obrębie nauk społecznych przedmiotem analiz jest opór zauważany w obrębie organizacji. Analizy dotyczące tegoż przedmiotu

zakładają, że organizacja jest przestrzenią występowania relacji antagonistycznych, nacechowanych eksploatacją oraz nieuzasadnionymi nierównościami. Relatywnie częste w obrębie organizacji są formy oporu o charakterze ukrytym, nieformalnym, codziennym (CONTU, 2008, s. 366). Zdaniem Yiannisa Gabriela w kontekście organizacji późnonowoczesnej nacechowanej sprawowaniem kontroli w relacji dystansu również opór ma analogiczny charakter, jego celem jest kontestacja istniejącego porządku, przy jednoczesnym dążeniu do uniknięcia (jako odpowiedzi) kontroli sprawowanej poprzez praktyki zarządzania, kolejną strategią jest ujawnianie społecznie nieakceptowanych (potępianych, stygmatyzowanych) działań mających miejsce w obrębie organizacji (GABRIEL, 2008, s. 319–320). Opór realizowany w relacji dystansu oraz ujawnianie kompromitujących organizację faktów obejmuje strategię uzyskującą szczególną popularność w kontekście tzw. społeczeństwa spektaklu, w porównaniu z nowoczesnymi formami oporu są one realizowane indywidualnie, nie posiadają przy tym zorganizowanej struktury. Kolejną strategią oporu jest kreowanie dyskursów opozycyjnych wobec promowanych w obrębie organizacji przez podmiot dysponujący władzą, może to być także rozpowszechnianie plotek (w tym w sposób szerokoskalowy i anonimowy, np. poprzez wykorzystanie internetu). Kolejną strategią oporową wobec organizacji jest wycofanie się z uczestnictwa w niej. Jest to strategia, u podstaw której znajdują się kompetencje oraz postawy zakładające możliwość mobilności jednostek zatrudnionych, słaba identyfikacja z organizacją lub brak identyfikacji, brak poczucia zobowiązań oraz potrzeby lojalności wobec instytucji. Jest to strategia zaliczona do kategorii oporu, która jednak nie zakłada wdrożenia zmiany w dany kontekst społeczny, jak również nie zakłada konfrontacji podmiotu dominującego z podporządkowanym. Yiannis Gabriel wskazuje, że dyskurs (dyskusja, konfrontacja) jest obywatelską strategią oporu, z kolei wycofanie się to strategia konsumenta. Formy oporu uzyskujące wyjątkową popularność w kontekście późnej nowoczesności są, zdaniem Gabriela, pochodną trzech zmian w obrębie reguł kreujących strukturę społeczną, jak również modyfikacji w obrębie jej samej. Są to: upowszechnienie się roli konsumenta, zastąpienie podmiotów świadomych klasowo rolami mobilnych uczestników struktury zawodowej (Gabriel wskazuje w tym przypadku na metaforę kameleona) poszukujących pozycji jak najbardziej korzystnych i satysfakcjonujących, nierozwijających przy tym identyfikacji z instytucją zatrudniającą, przemieszczenie się priorytetów podmiotów dysponujących władzą w obrębie organizacji z kreowania korzystnych warunków zatrudnienia dla pracownika na zadania związane z usatysfakcjonowaniem potencjalnych konsumentów (GABRIEL, 2008, s. 320–323).

W kontekście działań oporowych istotny jest status zaangażowanego intelektualisty, przyjmującego postawę krytyczną wobec ideologii, dogmatów, arbitralnie ustanowionych przestrzeni wiedzy, a w efekcie władzy. Jest to intelektualista dążący zarówno do poznania rzeczywistości, zidentyfikowania mechanizmów określających jej jakość, cechujący się nonkonformizmem, odwagą intelektualną, jak również realizujący cele praktyczno-społeczne o charakterze emancypacyjnym (por.

KRZEMIŃSKI, 2009). Barbara Jabłońska podkreśla istotność tego typu roli poprzez odniesienie do nurtu związanego z krytycznymi studiami nad dyskursem. W takiej sytuacji zadaniem krytycznie zorientowanego intelektualisty jest demaskowanie przestrzeni przemocy symbolicznej, uzasadnień dominacji zawartych w dyskursach oraz demaskowanie takiego sposobu prezentowania rzeczywistości społecznej, która w sposób arbitralny określa preferowany z punktu widzenia podmiotu dominującego stan rzeczy jako jedyny słuszny. Następnie jest to sformułowanie rekomendacji pozwalających na osłabianie wpływu tego typu praktyk, zwłaszcza wtedy, gdy uzasadniają one nadużycia oraz opresję (por. JABŁOŃSKA, 2012, s. 84). Rola zaangażowanego intelektualisty może być zagrożona w kontekście zróżnicowanych ideologii społecznych. Z punktu widzenia identyfikacji współczesnych systemów politycznych, kulturowych, ekonomicznych szczególnie istotne okazuje się określenie roli uniwersytetu funkcjonującego w porządku społecznym podporządkowanym rynkowo-kapitalistycznemu modelowi liberalnemu. Jak wskazuje Piotr Żuk, podstawowymi regułami określającymi charakter tegoż modelu są zysk, opłacalność oraz efektywność, towarzyszy im „kult użyteczności, praktyczności i wkładu we wzrost gospodarczy”. W kontekście potransformacyjnym popularność uzyskał reprezentujący klasę średnią przedsiębiorca, relatywnie utracił ją zorientowany emancypacyjny, twórczy, krytyczny intelektualista. Z punktu widzenia modelu wolnorynkowego jedną z istotnych funkcji szkoły wyższej jest alokacja, czyli przygotowanie kadr do potrzeb gospodarki, marginalizowana jest natomiast jej funkcja emancypacyjna związana z rozwijaniem tendencji do zmieniania rzeczywistości społecznej, kreowania postaw twórczego niepokoju jednostek z nią związanych (zarówno pracowników naukowych jak i studentów). Uczelnia staje się w ten sposób instytucją transmitującą preferowane przez podmioty rządzące modele wiedzy, a w efekcie staje się przestrzenią praktykowania przemocy symbolicznej. Marginalizowana jest postawa krytyczna pozwalająca na zakwestionowanie racjonalności i statusu etycznego obowiązującego porządku gospodarczego i politycznego oraz stymulująca do kreowania wizji potencjalnych kierunków zmiany, uczelnia przestaje być w takiej sytuacji miejscem twórczego fermentu intelektualnego, staje się zaś instytucją o charakterze zakładu produkcyjnego, wylęgarnią konformistów, zakładnikiem oficjalnej ideologii, „[...] przyczynia się do tworzenia jednowymiarowego społeczeństwa, gdzie ludzie traktują sami siebie jak towar na sprzedaż [...]” (ŻUK, 2012, s. 33). Wiedza uzyskuje w takiej sytuacji wartość instrumentalną, a efektem jest inflacja wykształcenia wyższego (w tym uniwersyteckiego), uniwersytet zaś „redukuje się do poziomu szkoły zawodowej”. Odpowiedzią na taką sytuację jest pojawienie się strategii oporowej nawiązującej do modelu nowych ruchów społecznych, których – w analizowanym przypadku – inicjatorem jest tzw. prekariat, będący nową klasą społeczną tworzoną przez sfrustrowanych absolwentów szkół wyższych, którzy ze względu na bariery strukturalne nie mają możliwości realizowania własnych aspiracji profesjonalnych oraz konsumpcyjnych (ŻUK, 2012, s. 28–36). Analogiczną diagnozę stawiają Paula Allman, Peter McLaren i Glenn Rikowski, którzy wskazują, że w społeczeństwie

kapitalistycznym usługi profesjonalne – w tym edukacja, uzyskują status towaru, stają się tym samym wartością wymienną i dochodową, a tym samym stają się działalnością włączoną w dialektyczny porządek pracy i kapitału (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 157–158). Z kolei Henry Giroux wskazuje na swoistą autoalienację intelektualistów związanych z uniwersytetem funkcjonującym w kontekście późnonowoczesnego systemu neoliberalnego. Zdaniem Giroux przedstawiciele nauk społecznych i humanistycznych rezygnują z zaangażowanej postawy krytycznej, ogniskując własną aktywność na studiowaniu teorii, w efekcie tracą możliwość wywierania wpływu na jakość przestrzeni publicznej (GIROUX, 2005, s. 2).

Jak starano się przedstawić w niniejszym rozdziale, kategoria oporu koresponduje z takimi kategoriami, jak: zmiana społeczna, dążenie do melioracji, usprawnienia jakości funkcjonowania istniejącego stanu rzeczy zgodnie z potrzebami uczestników środowiska postrzegającego go jako niekorzystny, niesprawiedliwy, będący pochodną praktykowania opresyjnego modelu władzy. Początkowo kategoria oporu odnoszona była do relacji związanych z kontekstem pracy, odnosiła się do stanów rzeczy powodujących alienację, reifikację oraz deprywację podstawowych potrzeb podmiotów zatrudnionych. W drugiej połowie XX wieku społeczna promocja podmiotowości stała się stymulacją do podejmowania oporu bazującego na zmiennych tożsamościowych, takich jak: rasa, płeć, orientacja seksualna, sprawność, tożsamość etniczna czy też klasowa. Jednocześnie jednak w ramach teorii krytycznej podjęty został dyskurs związany z demaskowaniem reifikujących mechanizmów globalizacji oraz konsumeryzmu, które również stały się przedmiotem działań oporowych. Analizy podjęte w kolejnym rozdziale niniejszego opracowania zogniskowane zostały na zagadnieniach oporu podejmowanego w przestrzeni edukacyjnej.

X. Bunt i opór społeczny w teorii pedagogicznej

Jak zostało to przedstawione w poprzednich rozdziałach niniejszego opracowania, opór należy poddawać interpretacji kontekstualnej, uwzględniającej specyfikę środowiska, w którym działanie ma miejsce. Aleksander Kamiński, nawiązując do teorii pedagogiki środowiska, zwłaszcza do myśli Adolfa Busemanna, wskazuje na trzy typy działań podejmowanych przez jednostki w interakcji ze środowiskiem. Pierwszym typem jest bierne przystosowanie się, drugim – uleganie wpływom środowiska, trzecim typem jest czynne i twórcze przekształcanie go (KAMIŃSKI, 1972, s. 36). Można założyć, że strategie oporowe związane są głównie z trzecim modelem adaptacyjnym. Trzeba również uwzględnić w tym przypadku specyficzne formy oporu, jak np. związane z przestrzenią codzienną¹ formy oporu wyjątkowego, odważnego i inne. Kategorią istotną w przypadku analiz zakorzenionych w założeniach pedagogiki społecznej jest także opór wobec zmiany.

Przedmiotem analiz podjętych w niniejszym rozdziale są wybrane aspekty wykorzystania kategorii oporu w analizie faktów edukacyjnych. Dokonano w nim krótkiego przeglądu podstawowych funkcji instytucji edukacyjnych, a następnie zogniskowano uwagę na analizie szkoły jako instytucji, w której ma miejsce reprodukcja społeczna i kulturowa. Na ich tle wskazano na główne matryce występowania oporu w kontekście szkoły.

Charakterystykę specyfiki kontekstu szkoły jako przestrzeni podejmowania działań oporowych odnaleźć można już w klasycznej teorii Floriana Znanieckiego. W ujęciu tegoż socjologa szkoła jest środowiskiem wychowawczym, czyli środowiskiem przygotowującym uczniów do realizacji ról społecznych, pierwotnie zamierzonym jako izolujące wychowanka od nieporządkanych, zewnętrznych wobec niej wpływów. Kontekst nowoczesności ograniczył możliwość zachowania tego jej

¹ Kategoria oporu codziennego została scharakteryzowana we wcześniejszych rozdziałach niniejszego opracowania.

atrybutu. Szkoła nowoczesna jest środowiskiem skupiającym uczniów o zróżnicowanych doświadczeniach socjalizacyjnych oraz tak samo zróżnicowanych ukształtowanych w ich kontekście tożsamościach (ZNANIECKI, 2001b, s. 102–110). Jest ona „terenem krzyżowania się niezliczonych i różnorodnych działań społecznych” (ZNANIECKI, 2001b, s. 109). Szkoła, w ujęciu Znanieckiego, jest środowiskiem, do którego „zarówno wychowankowie, jak i wychowawcy wnoszą z sobą [...] pierwiastki pochodzące z innych grup społecznych, do których przynależą jako członkowie lub na wpół przynależą jako kandydaci” (ZNANIECKI, 2001b, s. 107). Biorąc pod uwagę wynikające z interpretacji Floriana Znanieckiego założenia, dotyczące przestrzeni szkoły, można przyjąć, że uczniowie oraz nauczyciele, wnosząc w jej kontekst własne uzyskane poza nią doświadczenia socjalizacyjne, w określonych warunkach mogą reprezentować postawy o charakterze niekonformistycznym, a więc dewiacyjne wobec zasad, celów, specyfiki preferowanych w szkole habitusów.

Podjęcie analizy aktywności o charakterze oporu w perspektywie pedagogicznej zakłada konieczność określenia funkcji, ról i zadań, jakie społecznie przypisane są instytucjom edukacyjnym. Perspektywa taka zakłada potrzebę uwzględnienia szeregu zmiennych kulturowych w celu rozpoznania relacji między szkołą a społeczeństwem, w obrębie którego instytucja ta funkcjonuje (por. SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 315). Społeczeństwa nowoczesne uznają oficjalnie za główną (nadrzędną) zasadę uzyskiwania poszczególnych pozycji statusowych (oraz jej wyznaczników) zasadę merytokracji. Określa ona, że przesłanką dla uzyskiwania gratyfikacji społecznych (sukcesów, awansów) są indywidualne osiągnięcia jednostki, podczas gdy czynniki askryptywne odgrywają rolę marginalną (lub wręcz nieistotną). Jednocześnie jednak już w klasycznych dla nowoczesności analizach przedstawiciel strukturalizmu funkcjonalnego Talcott Parsons wskazał, że w praktyce funkcjonowania instytucji edukacyjnych zasada ta nie znajduje w pełni swojej realizacji, zdaniem Parsonsa zwłaszcza na etapie kształcenia w szkole podstawowej pozycja jednostki w systemie hierarchii klasowej jest wypadkową zarówno osiągnięć indywidualnych, jak i czynników askryptywnych, takich jak: pochodzenie społeczne, przynależność etniczna (PARSONS, 1969, s. 171–181). W społeczeństwie nowoczesnym instytucjom edukacyjnym przypisywany jest szereg funkcji. Za Talcottem Parsonsem można wymienić funkcje: socjalizacji wtórnej, reorganizacji osobowości w kierunku wzorców normatywnych, którym przypisany jest status uniwersalny, selekcji oraz alokacji. Jedną z wymienionych przez Parsonsa funkcji jest alokacja, określająca przygotowywanie na potrzeby rynku pracy siły roboczej (PARSONS, 1969, s. 172–182). Randall Collins, analizując rynek pracy i edukacji w Stanach Zjednoczonych w latach 70. XX wieku, uznał jednak, że kompetencje przekazywane w trakcie karier edukacyjnych nie są odpowiednie do potrzeb rynku pracy (MORROW, TORRES, 1998b, s. 125–126). W takiej sytuacji szkoła nie jest funkcjonalna, biorąc pod uwagę interesy pracodawców, nie sprzyja uzyskaniu oczekiwanych rezultatów w postaci satysfakcjonujących karier zawodowych absolwentów, zaś konstruowanie dyskursów dotyczących realizacji funkcji alokacyjnej staje się raczej ideologią niż stwier-

dzeniem realnego stanu rzeczy. Na stratyfikacyjną rolę instytucji edukacyjnych wskazuje Roland Meighan. W szkołach w ujęciu cytowanego socjologa realizowane są procesy oceniania, następnie realizowana jest funkcja alokacyjna, zaś poprzez kreowanie hierarchii, u podstaw których znajduje się interpretacja uzdolnień, szkoła współokreśla trajektorie biografii uczęszczających do niej podmiotów, a następnie absolwentów. W kontekście szkoły praktykowane są mechanizmy zarządzania wiedzą, która jest selekcjonowana, a następnie lokowana w programach kształcenia (zarówno jawnych, jak i ukrytych) (MEIGHAN, 1993, s. 316–317).

W sytuacji, gdy w kontekście programu edukacyjnego nadmierny akcent skupia się na realizacji funkcji kształcenia, marginalizowane są natomiast funkcje wychowawcze, sprzyjające rozwojowi podmiotowości i uspołecznieniu, pojawia się ryzyko reifikacji jednostki. W nawiązującym do perspektywy teorii reprodukcji oraz do marksistowskiej teorii wartości w ujęciu Glenna Rikowskiego – edukacja (związane z nią instytucje i podejmowana w ich ramach działalność) jest bezpośrednio zaangażowana w wytwarzanie siły roboczej. W porządku kapitalistycznym jednostki „sprzedają” siłę roboczą (zdolności, kompetencje, potencjał), jaką dysponują. Jednocześnie jednak oprócz dyspozycji do wykonywania pracy posiadają one zdolność podjęcia strategii oporu wobec przestrzeni kapitału i podmiotów z nim utożsamianych (wobec tego identyfikacja z rolą interpretowaną w kategoriach siły roboczej jest częściowa). W takiej interpretacji istnienie i ekspansja siły roboczej (potencjału roboczego) uzależnione są od woli ewentualnych pracowników, którzy dysponują możliwością przyjęcia strategii działania opozycyjnego wobec kapitału (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 156). Alokacja, będąc funkcją związaną z procesem przygotowywania przyszłych kandydatów na rynek pracy, uwzględnia uzyskanie dwóch rodzajów efektów, są to: rozwój potencjałów, zdolności, umiejętności i kompetencji przyszłych (lub aktualnych) pracowników, drugim zaś efektem jest rozwój motywacji pracowników do zaangażowania się w proces pracy i wykorzystania własnych kompetencji. Przygotowując poprzez proces kształcenia siłę roboczą, instytucje edukacyjne wspierają istniejące relacje klasowe, jednocześnie jednak stanowią one kontekst rozwoju potencjałów oporu (sprzeciwu) wobec relacji opartych na przemocy symbolicznej (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 150–151).

Na analogiczną funkcję instytucji edukacyjnych wskazuje Randall Collins, podkreślając przy tym, że z edukacją związany jest zestaw zmiennych wykorzystywanych w analizie systemu stratyfikacyjnego oraz dotyczy mobilności społecznej. Zdaniem Randalla Collinsa w socjologicznej analizie systemu edukacji nowoczesnej pomocne jest uwzględnienie dwóch teorii, którymi są: teoria techniczno-funkcjonalna oraz teoria konfliktu społecznego. Teoria techniczno-funkcjonalna bazuje na założeniu określającym, że w społeczeństwie nowoczesnym zwiększa się liczba zawodów związanych z wymaganiami dotyczącymi relatywnie wysokich kompetencji. W odpowiedzi na wskazane zapotrzebowanie edukacja oferuje przygotowanie związane zarówno z rozwijaniem kompetencji ogólnych (cywilizacyjnych), jak i specyficznych (profesjonalnych). W celu zdobycia specyficznych kompetencji średnia

liczba lat poświęcanych na edukację szkolną systematycznie wydłuża się (COLLINS, 1971, s. 1002–1004). Zdaniem Collinsa (analogicznie jak w ujęciu Talcotta Parsonsa) odniesienie sukcesu zawodowego w społeczeństwie nowoczesnym nie jest jedynie pochodną zmiennych merytokratycznych, ale istotne są także czynniki askryptywne, wśród których priorytetowe znaczenie Collins przypisuje przynależności klasowej, tożsamości rasowej i etnicznej oraz przynależności religijnej. Collins, analizując kontekst Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej drugiej połowy XX wieku, wskazuje na preferencję przypisaną tożsamości WASP (białego protestanta o pokoleniowej tożsamości anglosaskiej) (COLLINS, 1971, s. 1008–1010). W ujęciu Pierre'a Bourdieu główną funkcją szkoły jest reprodukcja habitusu klasy dominującej, odtwarzanie pozycji statusowych, a przy tym (podobnie jak w ujęciu Talcotta Parsonsa) realizowanie zadań o charakterze alokacji, czyli dostarczanie w obręb rynku pracy absolwentów posiadających kwalifikacje na nim wymagane (por. MORROW, TORRES, 1998b, s. 126). Również Randall Collins przyjmuje, że do głównych zadań przypisywanych systemowo szkole należy przekazywanie kompetencji kulturowych (obejmujących elementy zaliczane przez Pierre'a Bourdieu do kategorii habitusu, takie jak: kody językowe, style behawioralne, moda, preferencje estetyczne itp.), zaś kształcenie w zakresie kompetencji zawodowych jest działaniem drugorzędnym. Collins odnosi się także do funkcji selekcji. W ujęciu Collinsa polega ona na przygotowaniu, głównie poprzez rozwijanie odpowiednich habitusów kandydatów do zawodów (oraz ról zawodowych) o zróżnicowanych potencjałach prestiżowych (COLLINS, 1971, s. 1010–1011). Podobnie Samuel Bowles i Herbert Gintis w swoich analizach nawiązują do kategorii reprodukcji ekonomicznej, interpretują szkołę jako instytucję, w której ma miejsce reprodukcja społeczna i kulturowa. Szkoła w tym ujęciu utrwała istniejące nierówności społeczne oraz związane z nimi relacje władzy i podporządkowania (w społeczeństwie nowoczesnym – specyficzne dla systemu kapitalistycznego). Reprodukacja jest realizowana poprzez kształtowanie merytokratycznego przekonania, że sukces w znaczeniu kapitalistycznym zależy od posiadania kwalifikacji i uzdolnień, co nie jest stanowiskiem w pełni uzasadnionym, gdyż zdaniem Bowlesa i Gintisa sukces jest uzależniony w znacznym stopniu od społeczno-ekonomicznego pochodzenia jednostki. Jednocześnie reprodukcja ekonomiczna odbywa się poprzez promowanie w ramach systemu edukacyjnego takich kompetencji, które odpowiadają na potrzeby ekonomicznego rynku pracy, w takiej sytuacji edukacja nie może działać jako środek zmiany społecznej o charakterze emancypacyjnym, ukierunkowanej na zwiększenie równości i sprawiedliwości społecznej (MELOSIK, 1994, s. 51–52). Również Zbigniew Kwiecieński wskazuje na dominację realizacji w kontekście szkoły działań sprzyjających reprodukcji systemu stratyfikacyjnego, szkoła w takiej sytuacji jest interpretowana jako instytucja, w której zachodzące zarówno na poziomie jawnym, jak i ukrytym procesy służą adaptacji ucznia do istniejących struktur społecznych oraz systemów władzy poprzez uznanie ich uzasadnień oraz identyfikację z preferowanymi ideologiami i systemami wiedzy (KWIECIŃSKI, 2007, s. 9–15). Richard Rorty wskazuje na nieco

odmienną wobec powyżej przytoczonej typologię funkcji edukacji i wyodrębnia funkcję socjalizacyjną oraz funkcję wyzwalań. Wyzwalanie od szeroko rozumianej dominacji odnosi się do emancypacji od wpływu środowisk pierwotnych, tradycji, obejmuje wyzwalań wyobraźni, czego efektem byłaby zdolność jednostki do rozwijania nowatorskich praktyk składających się na przestrzeń życia codziennego, oraz nowych stylów życia. Jednocześnie zdaniem Rorty'ego cele, jakie zakładają socjalizacja oraz wyzwalań, funkcjonują wzajemnie względem siebie w relacji antagonistycznej (RORTY, 2000, s. 143).

Założenia uprawianej w obrębie pedagogiki teorii krytycznej oraz nowej socjologii edukacji, stanowią interpretację szkoły poprzez odniesienie do dwóch zasadniczych perspektyw. Zgodnie z jedną z nich szkoła jest przestrzenią selekcji społecznej. Jest ona realizowana poprzez określanie kryteriów odniesienia sukcesu, które faworyzują uczniów o pewnych cechach społeczno-demograficznych (takich jak np. tożsamość klasowa, rasa, przynależność etniczna). Z drugiej strony poddana krytycznej analizie szkoła, poprzez zdemaskowanie przestrzeni znajdującej się u podstaw realizowanej w niej działań edukacyjnych władzy, jest traktowana jako potencjalna przestrzeń emancypacji, realizacji praktyk wzmacniających (związanych ze strategią *empowerment*) (McLAREN, 1991a, s. 38). Dwóm przytoczonym podejściom odpowiadają modele teoretyczne związane z nurtem reprodukcji oraz oporu. Zgodnie z tezą przedstawiciela nowej socjologii edukacji – Pierre'a Bourdieu w kontekście instytucji edukacyjnych ma miejsce reprodukcja porządku stratyfikacyjnego. W kontekście szkoły preferowany jest habitus klasy dominującej, a dysponujący nim uczniowie mają większe szanse odniesienia sukcesu niż uczniowie dysponujący habitusem specyficznym dla niskich pozycji stratyfikacyjnych. Badania, których przedmiotem jest znaczenie przynależności klasowej dla kreowania tożsamości człowieka, sugerują, że znaczenia specyficzne dla symboliki klasowej są rozpoznawane już przez dzieci w wieku przedszkolnym. Potrafią one różnicować rówieśników na podstawie statusu materialnego reprezentowanego przez ich rodziny, wykorzystując dymensję zamożność – ubóstwo. Dzieci wykazują zdolność do postrzegania rówieśników reprezentujących podobną przynależność stratyfikacyjną jako normalnych i chętniej wybierają spośród nich partnerów zabaw. Z kolei kompetencje posługiwania się kodem językowym rozbudowanym sprzyjają częstszemu wchodzeniu w interakcję z nauczycielem przez dzieci reprezentujące przynależność do klasy średniej. Są one bardziej ekspansywne w nawiązywaniu interakcji z nauczycielem niż dzieci reprezentujące przynależność do niższych poziomów stratyfikacyjnych, w efekcie ma miejsce wtórne wyciszenie (*silencing*) ich aktywności (por. STREIB, 2011, s. 338–347).

Jak zostanie to przedstawione w kolejnym fragmencie opracowania, szkoła może być traktowana jako instytucja, w której podejmowane działania przyczyniają się do reprodukcji istniejącego – nacechowanego przemocą symboliczną, represyjnością i dyscypliną – porządku społecznego, ale także jako przestrzeń rozwijania dyskursu emancypacji, a w tym kontekście jako instytucja stymulująca procesy zmiany społecznej, transformacji istniejącego – zinterpretowanego jako opresyj-

ny – porządku społecznego (zob. SZYMAŃSKI, 2004, s. 80; WOTHERSPOON, 2004, s. 99). Mirosław J. Szymański wskazuje na nurt radykalny – funkcjonujący w przestrzeni ideologii edukacyjnych, a w jego ramach wyróżnia dwie grupy teoretyków – reprodukcji oraz transformacji. Teoretycy transformacji interpretują instytucję szkoły jako będącą istotnym podmiotem zmiany społecznej, stanowiącą przestrzeń rozwijania idei krytycznych oraz jako przestrzeń oporu, walki i kontestacji skierowanej przeciwko dominacji i nadużyciom władzy. Zdaniem przedstawicieli teorii transformacji edukacja ma charakter ideologiczny, w takiej sytuacji rola nauczyciela nie jest neutralna, staje on przed możliwością przyjęcia postawy zaangażowanej nacechowanej aspiracjami wdrażania zmian sprzyjających emancypacji podmiotów podporządkowanych – uczniów reprezentujących zróżnicowane modele habitusów. Nauczyciel w realizowanych działaniach solidaryzuje się i współpracuje z przedstawicielami grup nieuprzywilejowanych, pokrzywdzonych, mniejszościowych (SZYMAŃSKI, 2004, s. 83–85). W takiej sytuacji nauczyciel rezygnuje z przypisanego mu – zgodnie z założeniami teorii reprodukcji kulturowej statusu przedstawiciela systemu dominacji (por. BOURDIEU, 2006).

Henry Giroux podjął interpretację podmiotu transformacji poprzez nawiązanie do kategorii radykalnej demokracji, łącząc specyficzną dla prac Antonio Gramsciego perspektywę przeciwhegemonii ze specyficzną dla teorii radykalnej perspektywą sfery przeciwpublicznej. Jest to jednocześnie perspektywa kreująca pole krytycznego zastosowania refleksji Johna Deweya (MORROW, TORRES, 1995, s. 322). W ujęciu Henry'ego Giroux teoria oporu, poprzez podkreślanie znaczenia ludzkiej podmiotowości, sprawczości, doświadczenia indywidualnego, nawiązując do kategorii konfliktu i walki, traktowana jest jako przyjmująca alternatywne wobec teorii reprodukcji interpretacje relacji między szkołą a społeczeństwem. Teoretycy oporu wskazują, że mechanizmy reprodukcji zarówno społecznej, jak i kulturowej zawsze współistnieją z działaniem opozycyjnym (GIROUX, 2006, s. 5). W takim ujęciu analiza oporu w perspektywie pedagogicznej zakłada podjęcie refleksji nad strukturą społeczną, podmiotowością jednostki, nad konceptem kultury oraz samoformowania się aktorów przestrzeni społecznej (w tym przypadku edukacyjnej). Szkoła jest wtedy traktowana jako przestrzeń walki i kontestacji, zaś wiedza przekazywana w procesie edukacji, promowane wartości, reprodukowane relacje społeczne są traktowane jako zakorzenione w kontekście relacji antagonistycznych. Opór wynika ze zróżnicowanych doświadczeń życiowych, w których uczniowie odnajdują bazę do podjęcia specyficznego dla własnych grup odniesienia dyskursów, w których z kolei rozwijane są wątki kultur i historii interpretowanych w ich wielości i złożoności. W szerszej interpretacji analiza konstruktu oporu stwarza potrzebę nawiązania do teorii oznaczania oraz do podjęcia strategii semiotycznego odczytywania znaczenia zachowań (GIROUX, 2001, s. 111).

Opór jest konstruktem teoretycznym i ideologicznym, za pomocą którego analizie poddawać można relacje zachodzące między szkołą a szerszym kontekstem społecznym. Przez jego pryzmat uzyskać można jedną z teoretycznych pod-

staw dla wyjaśniania złożonych doświadczeń przedstawicieli grup podporządkowanych, jakie uzyskują poprzez niepowodzenia edukacyjne. W efekcie refleksja nad oporem i jego strategiami może stać się punktem wyjścia refleksji dotyczącej wprowadzania modyfikacji w obręb istniejących systemów edukacyjnych (co jest podejmowane m.in. w ramach refleksji specyficznej dla pedagogiki krytycznej) (GIRoux, 2001, s. 107).

W sytuacji gdy do dyskursu nad oporem w kontekście edukacyjnym wprowadzany jest wątek kulturowy, pomocne jest odwołanie się do krytycznej teorii rasowej i latynoskiej krytycznej teorii rasowej. Daniel G. Solórzano i Dolores Delgado Bernal, przyjmując ich perspektywy, wskazują na pięć przestrzeni problemowych odnoszonych do kontekstu szkoły. Pierwsza z wymienionych perspektyw wskazuje na centralność kategorii rasy w określaniu tożsamości, ryzyko wystąpienia rasizmu i funkcjonowanie wskazanej zmiennej w relacji intersekcyjnej z innymi cechami należącymi do kategorii zmiennych niezależnych będących przedmiotem opresji społecznej. Kolejna wskazana perspektywa dotyczy identyfikacji perspektyw zmiany dominującej ideologii, opresyjnej wobec grup mniejszościowych. Zarówno krytyczna teoria rasowa, jak i latynoska krytyczna teoria rasowa podejmują krytyczną rewizję uznanych w obrębie nowoczesnych systemów edukacyjnych zasad: obiektywności, merytokracji, daltonizmu (*color-blindness*), neutralności rasowej, równych szans. W ramach wskazanych teorii krytycznych przyjęte jest założenie, że zasady te stanowią kamuflaż dla realizowanej w obrębie szkoły przemocy symbolicznej (podobnie jak w interpretacji Pierre'a Bourdieuu również w tym przypadku zakłada się, że szkoła funkcjonuje zgodnie z interesami klasy dominującej). W następnej perspektywie obie wskazane teorie krytyczne są traktowane jako źródło strategii działania na rzecz kreowania sprawiedliwego środowiska w obrębie szkoły. Podejmowana jest w tym przypadku analiza działań transformacyjnych mających na celu zmianę kontekstów opresji (zwłaszcza rasowej, genderowej i klasowej), uwzględniających m.in. model *empowerment*. Kontekst szkoły jest traktowany jako dysponujący zarówno możliwościami poddawania przedstawicieli mniejszościowych grup społecznych opresji, jak również działania na rzecz ich emancypacji. Kolejna perspektywa dotyczy zaangażowania zarówno w proces eksploracyjny, jak i działania emancypacyjne przedstawicieli grup podporządkowanych. Ostatnia wskazana perspektywa określa uwzględnianie w realizowanych eksploracjach kontekstu historycznego badanych zjawisk oraz eksplorowania ich w sposób interdyscyplinarny (SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 310–315). Wskazane perspektywy aplikacyjne krytycznej teorii rasowej i latynoskiej krytycznej teorii rasowej sprawnie można zestawzić z kluczowymi kierunkami działania charakterystycznymi dla tradycji pedagogiki społecznej, takimi jak: aktywizacja społeczna realizowana poprzez stymulowanie sił społecznych, emancypacja, *empowerment*.

Peter McLaren wskazuje na perspektywę oporu, analizując kierunki interpretacji edukacji w środowisku multikulturowym. Wskazuje na dwa nurty intelektualne o charakterze postmodernistycznym. Są to postmodernizm ludyczny i postmo-

dernizm oporu². Zakłada, że uwzględnienie logiki postmodernizmu oporu określa zogniskowanie refleksji na kategorii lokalności oraz na takich zmiennych jak: rasa, płeć, klasa społeczna uczniów. Określa także przyjęcie założenia o społecznej konstrukcji znaczeń, a w efekcie wielości interpretacji kategorii prawdy, kwestionowaniu w takiej sytuacji podlegają metanarracyjne polityczne założenia realizowanych programów edukacyjnych i określone w nich konieczności. Z kolei podporządkowanie działań edukacyjnych założeniom postmodernizmu ludycznego sprzyja maskowaniu relacji między dominującym dyskursem społecznym a uzasadnianym w nim porządkiem, gdzie w konsekwencji odnawianie (odczytywanie dyskursów) sprzyja utrwalaniu go (McLAREN, 1994, s. 209).

W interpretacji Dana W. Butina opór ucznia wobec poleceń kierowanych wobec niego w środowisku szkoły jest pochodną jego sprzeciwu wobec uzyskiwania i utożsamiania się z wiedzą, traktowaną jako narzucana mu przez podmiot dominujący. Butin wskazuje na interpretację zaproponowaną przez Johna Deweya traktującego wiedzę szkolną jako rodzaj dobra (towaru), który może być przez ucznia przyjęty (może dokonać transakcji) lub też może jego „nabycia” odmówić. Z kolei w nawiązaniu do teorii krytycznej opór realizowany w przestrzeni edukacyjnej traktowany jest jako odpowiedź ucznia na hegemonijne strategie realizowane w ramach instytucji szkolnej, promującej porządek preferujący interpretację rzeczywistości społecznej przyjmowaną z perspektywy przedstawicieli rasy białej, o statusie społecznym klasy średniej, eliminującej specyficzną tożsamość ucznia niereprezentującego cech związanych ze wskazanymi zmiennymi. Ma wtedy miejsce rozbieżność między kapitałem kulturowym reprezentowanym przez ucznia a tym, który jest promowany w środowisku szkoły. W wyniku takiej sytuacji – funkcjonując w kontekście obcych jego doświadczeniom interpretacji wydarzeń i norm – uczeń doznaje poczucia alienacji, a następnie owe interpretacje oraz normy odrzuca. Jest to działanie podejmowane celowo, u jego podstaw znajduje się motyw manifestacji aktu kwestionowania norm uznanych i transmitowanych przez instytucję dominującą i jednocześnie sprawującą kontrolę społeczną. W takiej sytuacji opór może być interpretowany jako specyficzne działanie podobne w swoich założeniach do strategii promowanych w ramach modelu *empowerment* (BUTIN, 2008, s. 1/2). Z kolei zdaniem Daniela G. Solórzano i Dolores Delgado Bernal w wąskiej interpretacji do działań oporowych zaliczane są takie akty, które zawierają sprzeciw wobec porządku obowiązującego w szkole przy jednoczesnym wskazaniu przestrzeni opresji i określeniu aspiracji zmiany porządku traktowanego jako niekorzystny. Z kolei w interpretacji szerokiej są zaliczane do niego wszystkie działania ucznia odbiegające od przyjętego w szkole porządku, przy jednoczesnym niepodjęciu dotyczącej go krytyki (por. SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 316). Środkami do wyrażania oporu są: rytuały, kody językowe, kreowane systemy znaczeń (GIROUX, 2010, s. 125).

² Dokładniejsza ich analiza przedstawiona została w rozdziale niniejszej pracy zatytułowanym *Społeczne strategie oporu*.

W ujęciu Petera McLaren opór odnoszony do kontekstu szkoły jest terminem określającym podejmowanie przez uczniów działań opozycyjnych, kontestujących przyjęte w instytucji (narzucone) uprawomocnienia, władzę oraz system specyficznej kultury szkolnej podporządkowanej habitusowi grup dominujących. Jest on aktem sprzeciwu wobec represjonowania, neutralizowania lub marginalizowania indywidualności podmiotów i ich tożsamości, a także jest komunikatem wskazującym na preferencję kierowaną wobec spontaniczności w miejsce technokratycznych norm efektywności i wydajności (MELOSİK, 1994, s. 60–61). W analizie oporu często przyjmowany jest specyficzny charakter interpretacji rzeczywistości edukacyjnej, w którym rezygnuje się z tradycyjnego traktowania niepowodzeń szkolnych oraz zachowań opozycyjnych wobec uznanego (narzuconego) porządku. Interpretacja oporu (i zachowania opozycyjnego) – w ujęciu Henry'ego Giroux – zostaje wtedy przemieszczona z poziomu analizy specyficznej dla funkcjonalizmu i psychologii wychowawczej do poziomu analizy politycznej. Zachowanie opozycyjne nie jest w tej perspektywie interpretowane w kategoriach dewiacji, patologii indywidualnej, wyuczonej bezradności, ale jest umiejscowione w perspektywie reakcji – sprzeciwu moralnego i politycznego (GIROUX, 2001, s. 107). Opór nie jest w takim ujęciu zagadnieniem jedynie edukacyjnym, ale w znacznym stopniu politycznym (MORROW, TORRES, 1995, s. 322).

Analiza oporu interpretowanego w perspektywie edukacyjnej, zdaniem Henry'ego Giroux, wymaga wyjaśnienia procesów zachodzących w przestrzeni instytucji szkolnej, jak również wymaga uwzględnienia interpretacji specyficznej dla kulturowych teorii reprodukcji. Podporządkowani (poddawani opresji) w świetle teorii oporu nie są interpretowani jako przyjmujący postawy pasywne, podejmują oni skomplikowane strategie oparte na praktykowaniu swoistej mediacji, aktywności dialektycznej obejmującej doświadczenia indywidualne, struktury dominacji i interpretację wynikających z tych struktur barier oraz ograniczeń. W takiej sytuacji kluczowymi kategoriami analizowanymi w odniesieniu do strategii oporu są: intencjonalność działania, świadomość, wypracowanie wspólnych znaczeń oraz uznanie wartości niedyskursywnego działania (zachowań) (GIROUX, 2001, s. 108).

W analizach oporu w perspektywie edukacyjnej pomocne jest nawiązanie do teorii władzy opracowanej przez Michela Foucaulta. Foucault założył bowiem, że jest ona rozmyta i działa w taki, sposób aby być doświadczaną przez jednostki w różnych kontekstach ich uczestnictwa. Władza w tym ujęciu nie jest interpretowana jako jednowymiarowa, ale obejmuje zarówno dominację, jak i opór (GIROUX, 2001, s. 108). Strategie działania podporządkowanych zogniskowane są wokół zróżnicowanych aspektów kulturowych, mogą to być aspekty religijne, egzystencjalne, artystyczne, w które włączone są symbole nawiązujące do kategorii wolności, wyzwolenia, autonomii. W działania o charakterze oporu włączony jest także – istotny aspekt transcendentnego nawiązania do nadziei na radykalną zmianę aktualnej – niekorzystnej – nacechowanej podporządkowaniem sytuacji (GIROUX, 2001, s. 108).

Giroux wskazuje, że jednym z głównych celów działań o charakterze oporu jest emancypacja obejmująca – w nawiązaniu do Marcuse’a – wrażliwość (i emocjonalność), wyobraźnię i intelekt. Opór obejmuje tym samym aspekt krytyki sytuacji nacechowanej dominacją, bazuje na uzyskaniu samorefleksji i samoświadomości. Bazuje na kompetencji dokonania krytyki istniejącego porządku, jednocześnie tworzy matrycę, na bazie której dokonać można rozróżnienia na zachowania opozycyjne ukierunkowane na meliorację warunków życia oraz tych działań, które określają ryzyko destrukcji podstawowych wartości społecznych, humanistycznych (GIROUX, 2001, s. 108–109). W ujęciu Pauli Allman, Petera McLarena i Glenna Rikowskiego przestrzeń edukacyjna dysponuje potencjałem promowania polityki oporu kierowanego wobec perspektywy kapitalizacji człowieka (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 151–152).

Szkoła analizowana w kontekście założeń teorii oporu nie jest traktowana jedynie jako przestrzeń, w obrębie której zachodzące relacje zdeterminowane są zależnościami wynikającymi z uwarunkowań ekonomicznych, uwarunkowań wynikających z dominującego dyskursu politycznego i relacji hierarchicznych (stratyfikacyjnych), ale jest traktowana jako środowisko, w którym może być rozwijana autonomia, podejmowana krytyczna i twórcza redefinicja i reinterpretacja faktów społecznych będących przedmiotem doświadczenia uczniów. Może być traktowana jako przestrzeń, w której ma miejsce ekspresja konfliktów, występują napięcia, oddolnie kreowane jest środowisko kontestacji, tym samym powstaje w niej kontekst wyzwalaający, emancypujący. W takiej sytuacji między wskazywanymi w ramach teorii reprodukcji działaniami narzucającymi określony rodzaj habitusu i interpretacji rzeczywistości a redefiniującymi je działaniami oporowymi zachodzi relacja dialektyczna (MELOSIK, 1994, s. 57–58).

Zgodnie z teorią Pierre’a Bourdieu szkoła jest instytucją, w ramach której transmitowany jest habitus klasy dominującej. Przedstawiciele teorii reprodukcji marginalizują jednak dyskurs dotyczący perspektyw zmiany opresyjnego stanu rzeczy poprzez wykorzystanie strategii emancypacyjnych. Z kolei teorie oporu reprezentują perspektywę kwestionującą zdeterminowaną konieczność ulegania dominacji przez podporządkowanych, rozwijają koncepcję podmiotowości oraz autonomii instytucji społecznych (MELOSIK, 1994, s. 55). Podmiot działania i podmiotowość stanowią jedną z głównych ich kategorii, teorie oporu zakładają specyficzną ich interpretację, przyjmując za przedstawicielami szkoły frankfurckiej, że podmiot jest zarówno wolny, jak i znajdujący się w sytuacji doznawania przymusu, jednak zrozumienie tej sytuacji (rozpoznanie jej, identyfikacja) stanowi czynnik aktywny umożliwiający podjęcie działań emancypacyjnych (MELOSIK, 1994, s. 58–59). Problematyka oporu w teorii pedagogicznej szczególnie intensywnie podjęta została przez przedstawicieli pedagogiki krytycznej, pedagogiki rewolucyjnej i marksizmu rewolucyjnego. Pedagogika krytyczna jest nurtem łączącym w swojej refleksji myśl specyficzną dla frankfurckiej szkoły teorii krytycznej (np. Theodora Adorno, Herberta Marcuse’a, Jürgena Habermasa, Clausa Offe), neogramsciańskiego marksi-

zmu kulturowego, poststrukturalizmu i postmarksizmu. Przedstawicielami tegoż kierunku w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej są m.in. Henry Giroux, Michael Apple, Peter McLaren (MORROW, TORRES, 1995, s. 309, 315). W kontekście założeń pedagogiki krytycznej (zaś analizując wężiej – pedagogiki rewolucyjnej) swoista walka pedagogiczna – traktowana jako głos sprzeciwu wobec relacji wynikających z zależności kapitalistycznych – jest kategorią bliską antagonizmom klasowym (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 156). Założenia krytycznej pedagogiki rewolucyjnej przyjmują podmiotową koncepcję aktora społecznego, jednostka na poziomie subiektywnym nie jest w tym ujęciu deterministycznie zdominowana przez kapitał, jest świadoma antagonizmów, jakie mają miejsce w sytuacji zetknięcia zróżnicowanych sił społecznych. Krytyczna świadomość i interpretacja rzeczywistości społecznej sprzyja podejmowaniu działań podporządkowanych strategii oporu, a kontestacja kapitału przyjmuje – w interpretacji marksistowskiej – formę walki klasowej. Walka klasowa z kolei interpretowana jest jako specyficzny typ relacji mającej miejsce między kapitałem i pracą (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 158). Działanie na rzecz zmiany przemocowej relacji społecznej w ujęciu założeń krytycznej pedagogiki rewolucyjnej wymaga kreowania dyspozycji do identyfikowania sprzeczności rzeczywistości kapitalistycznej. Praktyka rewolucyjna miałaby w tym ujęciu na celu wspólne (kolektywne) rozwiązywanie sprzeczności dotyczących życia codziennego. Pedagogika krytyczna postuluje realizację zróżnicowanych celów, m.in. wskazywanie i identyfikowanie wspólnych doświadczeń i interesów jednostek (podmiotów), demaskowanie faktów mających miejsce w przestrzeni społecznych (a negowanych przez przedstawicieli grup dominujących), łączenie zaangażowania praktycznego z refleksją teoretyczną (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 158–159). Krytyczna pedagogika rewolucyjna zakłada postulat rozwijania w czasie procesu dydaktycznego kompetencji myślenia dialektycznego i uwzględniania relacji wewnętrznych między analizowanymi faktami (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 161).

Andy Merrifield wskazuje, że realizacja praktyczna postulatów krytycznej pedagogiki rewolucyjnej odbywa się na bazie wykorzystania mechanizmów niezadowolenia przedstawicieli grup podporządkowanych oraz poprzez zaangażowanie haseł dotyczących zbliżania się do stanu sprawiedliwości społecznej oraz odwetu klasowego. Zmiana istniejącej – krzywdzącej podporządkowanych – rzeczywistości jest w świetle interpretacji marksistowskiej możliwa jedynie poprzez wykorzystanie „sił witalnych” członków społeczeństwa. Są to siły wyrażające się w formie uzdolnień, dyspozycji, dążeń, motywów działania, występują one niezależnie od przynależności klasowej jednostki, a obiekty, na osiągnięcie których są ukierunkowane, mają charakter zewnętrzny wobec podmiotu i istnieją niezależnie od niego. Jednocześnie siły witalne człowieka mogą zostać zminimalizowane lub utracone w wyniku wykonywania dehumanizującej, alienującej, nacechowanej rutyną pracy oraz poprzez funkcjonowanie w warunkach ubóstwa społecznego (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 159). Istotna jest w takiej sytuacji rola społeczna nauczyciela, który może

sprzyjać rozwojowi podmiotowości ucznia, wzmacniać jego tożsamość, może sprzyjać jego dyspozycjom transgresywnym. Jest to nawiązanie do klasycznej interpretacji Floriana Znanieckiego wskazującego na role społeczne przypisywane intelektualistom. Nawiązując do wzoru intelektualisty jako krzewiciela wiedzy, można uznać, że posiada ona potencjał transformatywny, intelektualista może w takiej sytuacji sprzyjać rewizji wybranych kontekstów funkcjonowania przestrzeni społecznych oraz emancypacji przedstawicieli grup narażonych na doznanie praktyk dyskryminacyjnych, ubogich w kapitały społeczne i kulturowe (por. ZNANIECKI, 1984, s. 428–432). Zdaniem Petera McLarena szkoła jest przestrzenią oporu w sytuacji, gdy uczeń jest zaangażowany jako czynny podmiot współpracujący w procesie realizowania zmiany z nauczycielem, jest świadomy możliwości dokonania modyfikacji w obrębie aktualnie praktykowanego dyskursu (arbitralnie przyjętych znaczeń) (McLAREN, 1994, s. 212–213). Nauczyciel traktowany jest wtedy jako „potencjalny transformatywny intelektualista” przyjmujący interpretację programu szkolnego jako programu politycznego, identyfikujący się z modelem emancypacyjnym, zakładający możliwość upodmiotowienia uczniów, a szkołę traktujący jako przestrzeń kontrpubliczną (MELOSİK, 1994, s. 64). W ujęciu zgodnym z założeniami pedagogiki krytycznej w czasie realizacji procesu edukacyjnego podjęta może zostać krytyka istniejących relacji dominacji i podporządkowania wynikających z relacji klasowych i nierówności ekonomicznych (rynkowych), a także prezentowane mogą być przez nauczyciela alternatywne wobec założeń porządku kapitalistycznego rozwiązania realizowane w życiu codziennym. Realizując proces dydaktyczny w taki sposób, nauczyciel jednocześnie promuje podstawowe założenia wynikające z zasad sprawiedliwości społecznej, stanowiące alternatywę wobec stanu rzeczy bazującego na podziałach i różnicowaniach klasowych i rynkowych (ekonomicznych) (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 151). Jest to interpretacja roli nauczyciela diametralnie różniąca się od przyjętej przez teoretyków reprodukcji, którzy wskazują na kategorię autorytetu pedagogicznego jako atrybutu roli o charakterze arbitralnym, narzuconym, niepodlegającym zakwestionowaniu, wynikającego z oficjalnego przyznania nauczycielowi statusu reprezentanta grupy dominującej i nosiciela roli implikującej przyjęcie specyficznego dla niej habitusu (BOURDIEU, 2006, s. 86–91). Arbitralność leży w takiej sytuacji u podstaw działania pedagogicznego, które jest faktem kreującym ryzyko wystąpienia przemocy symbolicznej, zaś warunkiem realizacji działania pedagogicznego jest nieznanomość obiektywnej prawdy o nim (BOURDIEU, 2006). W interpretacji podejmowanej z perspektywy teorii oporu rola nauczyciela implikuje uświadomienie uczestniczącym w procesie edukacyjnym uczniom procesów, w których uczestniczą, a które wynikają z przypisanej szkole funkcji reprodukcji habitusu, kolejnym zadaniem jest stymulowanie rozwoju postaw aktywnych, pozwalających na zmianę istniejącego – reprodukującego porządek dominacji – stanu rzeczy, nauczyciel staje się w takiej sytuacji podmiotem promującym opór w szkole (MELOSİK, 1994, s. 64). Opór realizowany w szkole przez nauczycieli może wyrażać się w strategiach polegających na wprowadzaniu w obręb materiału dydak-

tycznego treści pierwotnie w nim niezłożonych – alternatywnych wobec oficjalnie uznanego *curriculum*, ignorowaniu obowiązujących w szkole regulacji i założonych rozwiązań lub praktykowaniu działań mających na celu eksponowanie postaw opozycyjnych zarówno wobec specyficznych, jak i niespecyficznych rozwiązań realizowanych w szkole (WOTHERSPOON, 2004, s. 99). Analizując status nauczyciela w kontekście założeń teorii krytycznej, Henry Giroux i Peter McLaren wskazują, że proces kształcenia nauczycieli powinien odbywać się w nawiązaniu do gramsciańskiego konceptu przeciwhegemonii, będącego nadrzędnym wobec konceptu oporu. Studenci kierunków nauczycielskich byłiby w ten sposób kształceni do kompetencji uczestnictwa w nacechowanej znaczeniami politycznymi i krytycznymi sferze przeciwpublicznej, zakładającej krytyczną interpretację istniejącej dominacji, jak również zakładającej istnienie (a także stymulującej powstawanie) aktywnej opozycji. Program kształcenia nauczycieli zawierałby w takiej sytuacji liczne treści z zakresu polityki kulturowej, sprzyjając kreowaniu w środowisku szkoły przestrzeni oporu, kontestacji oraz walki. Nauczycielowi jako intelektualistcie wykonującemu własne zadania profesjonalne w przestrzeni kultury przypisane jest w interpretacji pedagogiki krytycznej zadanie realizacji zadań wynikających z postulatów emancypacji, jest on w tym ujęciu modelem wyzwalającym, intelektualistą przyczyniającym się do realizacji wytycznych transformacji społecznej. Przyczynia się w swojej działalności do zrozumienia w szerszej przestrzeni społecznej praktyk oporu mających miejsce w środowisku szkoły, a także jest podmiotem podejmującym działania na rzecz wzmocnienia ich potencjału i efektywności. Efektem takich działań byłoby wzmacnianie praktyk demokratycznych i postaw obywatelskich (MORROW, TORRES, 1995, s. 322). Szkoła może być w takiej sytuacji interpretowana jako sfera publiczna, która stanowi przestrzeń rozwijania autonomii jednostek i stymulowania ich sprawczych postaw w przestrzeni podejmowanych aktywności społecznych. Opór i walka są wtedy podejmowane w tych miejscach, które nie są zdominowane kontrolą polityczną, rozwijane są kompetencje działania w sferach społecznych mogących przyjąć formę opozycyjną wobec modelu dominującego – np. w postaci samorządności; kreowane są demargalizujące i upodmiotawiające nisze oporu społecznego (MELOSIK, 1994, s. 65). Opór – podejmowany w kontekście szkoły zarówno przez uczniów, jak i nauczycieli – traktowany jest jako działanie charakteryzujące się założeniem, że specyfika realizowanych praktyk edukacyjnych nie jest zdeterminowana, ale ma charakter historyczny i może podlegać w swojej aktualnej formie kontestacji pomimo symbolicznej presji wywieranej przez wyrażające porządek dominacji i podporządkowania struktury instytucji edukacyjnych oraz działających w ich ramach – reprezentujących władzę – podmioty (WOTHERSPOON, 2004, s. 99).

Dla interpretacji oporu mającego miejsce w środowisku szkoły trafna okazuje się perspektywa interakcjonizmu symbolicznego. W tym ujęciu opór jest traktowany jako efekt interakcji (a także transakcji – wymiany komunikatów) między przedstawicielami dwóch typów ról społecznych, z których jeden dysponuje statusem dominującym, uosabia władzę i oficjalnie uznaną wiedzę, drugi zaś dysponuje

statusem subkulturowym, opozycyjnym, uosabiając wiedzę nieoficjalną i marginalną (ABOWITZ, 2000, s. 882). Szkoła analizowana w kontekście teorii oporu traktowana jest jako symboliczna przestrzeń społeczna nacechowana swoistym rodzajem symbolicznej „walki”, antagonizmem występującym między rolami uczniów i nauczycieli. Antagonizm ów odnosi się do kategorii interpretacji dotyczącej metafor, struktur znaczeń, ikon. Z kolei homogeniczność ideologii jak również interesów przypisanych podmiotom uczestniczącym w przestrzeni klasy jest traktowana jako kategoria wyimaginowana (McLAREN, 1985, s. 86). Zdaniem teoretyków oporu przestrzeń szkoły nie jest jednolita, określana jest przez heterogeniczne (i niejednokrotnie skonfliktowane ze sobą) dyskursy o charakterze ideologicznym, politycznym i kulturowym. Dyskursy są wobec siebie antagonistyczne lub też dążą do wzajemnego neutralizowania się (MELOSIK, 1994, s. 55). W interpretacji Dana W. Butina uczniowie i nauczyciele wspólnie (symbolicznie, dyskursywnie) konstruują interpretację społecznej rzeczywistości klasowej i tożsamości funkcjonujących zarówno w jej przestrzeni, jak i poza nią. Opór stawiany przez uczniów jest w takiej sytuacji działaniem strategicznym podejmowanym w odpowiedzi na działania nauczyciela i innych uczestników danego kontekstu sytuacyjnego. Jest działaniem mającym na celu umiejscowienie własnej tożsamości w konfrontacji z systemem zmiennych o charakterze społecznym i kulturowym specyficznych dla przestrzeni edukacyjnej. Posiada charakter kontekstualny – stanowi odpowiedź na sytuację, nie jest natomiast (w takim przypadku) aspektem tożsamości podejmującej go jednostki (BUTIN, 2008, s. 1/2). W teorii oporu analizowane są zarówno odgrywane przez uczniów role związane z podważaniem opresyjnego porządku mającego miejsce w środowisku szkoły, jak również sytuacje, w których uczniowie, podejmując działania opozycyjne, jednocześnie wpisują się w szkolny porządek podporządkowania, a tym samym – w znaczeniu politycznym ponoszą porażkę (GIROUX, 2006, s. 5).

W innej interpretacji (która powyżej została już wspomniana) opór podejmowany w przestrzeni edukacyjnej interpretowany jest przez pryzmat odmowy ucznia do przyswojenia („nabycia”) założonej w ramach programów edukacyjnych wiedzy, uczeń odmawia wtedy uczestnictwa w założonej (a w niektórych sytuacjach traktowanej przez politykę edukacyjną jako obowiązkowa) transakcji (BUTIN, 2008, s. 1/2). W przestrzeni edukacyjnej ma miejsce procedura kreowania wiedzy metanarracyjnej, której przypisany jest status wiedzy oficjalnej. Podporządkowanie *curriculum* modelowi standaryzowanemu (kanonowi) kreuje sytuację, w której transmitowana wiedza nie jest adekwatna do doświadczeń uczniów reprezentujących zróżnicowane środowiska społeczne i kulturowe. Instytucja edukacyjna przyznaje uprzywilejowany status wiedzy oficjalnej, z kolei legitymizację do jej przekazywania uzyskuje ze strony instytucji państwa. Marginalizowany jest w takiej sytuacji fakt, że *curriculum* – promujące określoną reprezentację rzeczywistości – zgodnie z teorią reprodukcji wyraża i promuje interesy grup dominujących, a treści, które są włączane w porządek dyskursu szkolnego, są uprzednio filtrowane, poddawane procesowi selekcji (zdaniem Terry’ego Wotherspoona marginalizowana jest m.in. interpretacja historii

z perspektywy przedstawicieli nieuprzywilejowanych klas społecznych, mniejszości seksualnych, dyskurs dotyczący wyrównywania szans przedstawicieli obojga płci, a także wyrównywania szans przedstawicieli mniejszości rasowych, etnicznych, kulturowych) (WOTHERSPOON, 2004, s. 107–109).

Daniel G. Solórzano i Dolores Delgado Bernal wyróżniają trzy kategorie działań stanowiących odchylenie od przyjętych w kontekście szkoły norm, są to: alienowanie się ucznia od porządku szkolnego, opór konformistyczny oraz opór transformacyjny. Opór polegający na alienacji od porządku szkolnego bazuje na dysponowaniu przez ucznia świadomością podlegania opresji, nie bazuje jednak na odwołaniu się do zasady sprawiedliwości. Alienacja nie sprzyja wprowadzeniu zmian w obręb istniejącego modelu funkcjonowania szkoły i w efekcie jest to strategia biernie sprzyjająca reprodukowaniu go (SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 316).

Henry Giroux, biorąc pod uwagę dwie kategorie zmiennych: świadomość krytyczną podmiotów związanych z określonym porządkiem społecznym oraz ekspresję postaw opozycyjnych, wyróżnia cztery typy postaw oporowych. Zalicza do nich postawę charakteryzującą się wysoce krytyczną oceną danego wycinka rzeczywistości (np. ideologii szkoły, realizowanego w jej obrębie programu itp.) przy powierzchownej ekspresji opozycyjności, kolejna postawa charakteryzuje się występowaniem zarówno wysoce krytycznej oceny rzeczywistości przy jednoczesnej intensywnej ekspresji opozycyjności, trzecią wymienioną postawę charakteryzuje uznanie norm obowiązujących w danym kontekście społecznym przy jednoczesnym przejawianiu opozycyjnych zachowań (np. wycofywanie się z uczestnictwa w nim), ostatni wyróżniony typ postawy charakteryzuje się współwystępowaniem postaw konformistycznych z uznaniem reguł obowiązujących w danym kontekście społecznym (postawa taka nie posiada charakteru oporowego) (GIROUX, 2010, s. 130–131). Henry Giroux wskazuje na możliwość zaistnienia w systemie działań oporowych specyficznego rodzaju ambiwalencji, a nawet sprzeczności. W takiej sytuacji działaniom opozycyjnym o charakterze emancypacyjnym towarzyszą działania wzmacniające opresyjny potencjał podmiotów dominujących. Opór, zdaniem cytowanego przedstawiciela nauk humanistycznych, może przyjmować formę transformacyjną, ale także może być regresywny (GIROUX, 2010, s. 127).

Opór ukierunkowany na wyzwolenie jest pochodną uzyskania przez przedstawicieli grup zmarginalizowanych bądź narażonych na marginalizację świadomości strukturalnych uwarunkowań własnej niekorzystnej pozycji, co w efekcie sprzyja uzyskiwaniu motywacji i podejmowaniu działań na rzecz wdrożenia zmian w kontekst opresyjnego środowiska (podają za: SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 320). Istotny jest w tym przypadku rozwijający kompetencje krytycznego myślenia kontekst socjalizacji pierwotnej. Istotność modelowania postaw poprzez kontakt ze znaczącymi innymi dla występowania tendencji oporowych podkreślają Daniel G. Solórzano i Dolores Delgado Bernal, którzy referując wyniki badań dotyczących zaangażowania w działania oporowe młodzieży pochodzenia meksykańskiego uczęszczającej do szkół w USA, wskazują, że inicjatywę ich podejmowania

przejawiała głównie młodzież, której rodzice zaangażowani byli w działania polityczne oraz wspólnotowe (w tym związane z kontekstem lokalnym), jak również których środowiska socjalizacji pierwotnej nacechowane były dyskursem podkreślającym wrażliwość na przejawy marginalizacji. Byli to także uczniowie, których postawy były modelowane przez aktywnych przedstawicieli środowisk lokalnych, nauczycieli bądź rówieśników już zaangażowanych w działania emancypacyjne albo wykazujących takie aspiracje. Znaczący inni stymulujący rozwój postaw oporowych określani zostali przez Daniela G. Solórzano i Dolores Delgado Bernal jako modele ról transformacyjnych (*transformational role models*), cytowani autorzy wskazują także na pojęcie transformacyjnych mentorów, którymi określają podmioty wykorzystujące własną wiedzę oraz doświadczenia w ukierunkowywaniu innych (motywowaniu ich) do podejmowania działań transformacyjnych oraz stymulujących ich kompetencję krytycznej analizy rzeczywistości społecznej (SOLÓRZANO, DELGADO BERNAL, 2001, s. 321–322). Występuje tutaj silna korespondencja z twierdzeniami specyficznymi dla pedagogiki społecznej. Jak również wskazywanych przez Marię Ossowską atrybutów przypisanych wzorowi demokracji (m.in. krytycyzmu, aktywności, otwartości intelektualnej) (OSSOWSKA, 1992). Stymulowanie kompetencji myślenia krytycznego sprzyja także przełamaniu w założeniu niekwestionowalnych kondycji przypisanych instytucjom społecznym, w obrębie których realizowana jest reprodukcja społeczna (np. szkoły).

Jest to kompetencja istotna z punktu widzenia uczestnictwa obywatelskiego w przestrzeni publicznej. Henry Giroux wskazuje na uwikłanie demokracji drugiej połowy XX wieku w konteksty wynikające z neoliberalizmu. Charakteryzują się one m.in. przyznaniem pełnej autonomii korporacjom, z których kluczowe stają się głównymi aktorami określającymi kierunek podejmowanych decyzji ekonomicznych i politycznych, państwo w takiej sytuacji traci znaczenie jako podmiot ekonomiczny, osłabiane są wpływy związków zawodowych, jak również osłabieniu ulega ochrona socjalna obywateli, czego efektem jest ryzyko pauperyzacji. Na poziomie normatywnym ma miejsce promowanie brutalnego indywidualizmu, czego z kolei efektem jest atrofia postaw prospołecznych i zobowiązań, społeczeństwo obywatelskie jest w takiej sytuacji ewaluowane przez pryzmat zmiennych odnoszących się do kategorii zysku ekonomicznego. Efektem jest wyparcie klasycznych dla społeczeństwa obywatelskiego wartości, takich jak: troska o innych, dobro wspólne, sprawiedliwość społeczna (interpretowana jako kreowanie w sposób egalitarny warunków dostępu do podstawowych zasobów dla każdego), wspólnota, zaufanie, gotowość i odwaga działania oraz poczucie sprawstwa (podmiotowość) wartościami o charakterze rynkowym, takimi jak efektywność, użyteczność, opłacalność ekonomiczna. Efektem zaś ubocznym takiego stanu rzeczy jest występowanie zjawiska niewolnictwa ekonomicznego, zaś w kontekście szkół publicznych – praktykowanie opresyjnej dyscypliny i panoptykonicznej obserwacji (GIROUX, 2005, s. 1–7).

Można przyjąć ogólną tezę, że przedmiotem oporu podejmowanego w kontekście szkoły są traktowane jako opresyjne elementy programu edukacyjnego –

zarówno jawnego, jak i ukrytego. Opresyjność jest przy tym pochodną podporządkowania trajektorii biografii ucznia preferowanemu modelowi habitusu klasy dominującej. Tak realizowana biografia jest arbitralnie interpretowana jako normalna (por. GIROUX, 2010, s. 113). Jak zostało to już zasygnalizowane w poprzednich fragmentach niniejszego opracowania, opór podejmowany w kontekście szkoły jest często (zwłaszcza w studiach nawiązujących do teorii subkultur) wyjaśniany poprzez odniesienie do zmiennych klasowych³. Wartości preferowane w obrębie klasy dominującej (którą w nowoczesnych systemach euroatlantyckich najczęściej stanowi klasa średnia), takie jak: ambicja, szacunek wobec kulturowo zdefiniowanych autorytetów (w tym autorytetu nauczyciela), odpowiedzialność, orientacja przyszłościowa, kontrola agresji (zwłaszcza fizycznej) są jednocześnie wartościami preferowanymi (oraz uznanymi za normę) w kontekście szkoły. Różnią się one od wartości dominujących w kontekście niskich poziomów stratyfikacyjnych, gdzie dominują: orientacja prezentystyczna, spontaniczność, preferencja wobec zachowań ryzykownych, siła i sprawność fizyczna. Efektem są mniejsze szanse na osiągnięcie sukcesu edukacyjnego uczniów reprezentujących niskie poziomy stratyfikacyjne. Reprezentujący je uczniowie rozwijają przy tym specyficzną orientację zawodową zakładającą traktowanie pracy jedynie jako źródło uzyskania dochodu, edukacja zaś nie jest traktowana jako środek kreujący szansę na awans społeczny (NAKHAIE, SILVERMAN, LAGRANGE, 2000, s. 444).

Rob Moore, analizując problem reprodukcji różnic stratyfikacyjnych w kontekście instytucji szkoły, wskazuje na swoistą askrypcję (wpisanie w jej kontekst) kryteriów oceny ucznia wynikających z modelu kultury zmaskulinizowanej, a jednocześnie reprezentującej wzorce habitusowe dominujące w kulturze klasy średniej. Jednocześnie preferencjom tego typu – wpisanym w kontekst szkoły – towarzyszy ryzyko stosowania strategii stygmatyzacji uczniów niereprezentujących tożsamości odpowiadającej preferowanym modelom. Zdaniem Moore’a pojęcie „kultura klasy średniej” jest konstruktem teoretycznym (nawiązując do terminologii stosowanej przez Maxa Webera – można określić je jako „typ idealny” (WEBER, 2002, s. 16), najczęściej charakteryzowany – w kontekście przestrzeni edukacyjnej – przez pryzmat dążenia do arbitralnie (kulturowo) zdefiniowanego sukcesu, skłonności do podejmowania rywalizacji oraz zdolności (i predyspozycji) do działania w sposób zindywidualizowany. Rob Moore zakłada, że określanie preferowanego w kontekście szkoły modelu habitusowego (i odpowiadających mu skryptów odnoszących się do kategorii behawioralnych) zakłada istnienie binarnych opozycji, z których jedna jest traktowana jako preferowana, druga jako deprecjonowana, wśród owych opozycji wskazać można: męskość/żeńskość, reprezentowanie rasy białej/czarnej;

³ W literaturze przedmiotu znajdują się interesujące analizy polemiczne odnoszące się do przytoczonej tezy. M. Reza Nakhaie, Robert Silverman, Teresa C. LaGrange wskazują, że młodzież socjalizowana w kontekście społeczeństwa postindustrialnego niezależnie od reprezentowanej pozycji stratyfikacyjnej (określanej na podstawie zatrudnienia rodziców) deklaruje świadomość znaczenia wykształcenia dla zdobycia zatrudnienia (zob. NAKHAIE, SILVERMAN, LAGRANGE, 2000, s. 455).

przynależność do klasy średniej/robotniczej, heteroseksualizm/homoseksualizm itp. Uczeń, będąc socjalizowanym w kontekście ukrytego programu owych binarności, przyjmuje zróżnicowane strategie, które mogą polegać na wtórnej stygmatyzacji i identyfikowaniu się z podporządkowanym statusem, na alienacji od kontekstu instytucji szkoły i rozwinięcia wobec niej postawy indyferentnej i instrumentalnej, nauczyciel w takiej sytuacji nie pełni roli (nawiązując do teorii socjalizacji i interakcjonizmu symbolicznego) znaczącego innego, zaś uczeń może przyjąć strategię czynnego bądź biernego oporu wobec środowiska szkoły (MOORE, 2007, s. 24–29).

Szkoła może być interpretowana jako społecznie konstruowany system – organizacja, nawiązując do analiz Andrew D. Browna i Christiny Coupland, przyjmując można, że bazuje ona na praktykach dyskursywnych, uznanym autorytecie, który określa preferowane praktyki jednocześnie podporządkowując im inne – deprecjonowane. W efekcie staje się przestrzenią – używając terminologii Michela Foucaulta – praktykowania gier prawdy, reżimu prawdy, praktyk władzy i dyscypliny. Organizacja posługuje się specyficznymi rodzajami ideologii, zawierającymi zestawy symboli i znaczeń uzasadniających relacje dominacji, jednocześnie jednak nie jest dyskursywnie jednorodna (monolityczna), a w efekcie zawiera potencjał umożliwiający wystąpienie dewiacji – w tym dewiacji pozytywnej⁴ (BROWN, COUPLAND, 2005, s. 1050; FOUCAULT, 1997, s. 298). Zdaniem Terry’ego Wotherspoona na strukturę doświadczeń edukacyjnych składają się cztery specyficzne typy praktyk, które określają relację między regulacją edukacyjnego stanu rzeczy a oporem wobec niego. Do praktyk tych Wotherspoon zalicza: umiejscowienie uczniów w obrębie określonych grup i wdrożenie ich do kształcenia podporządkowanego określonemu programowi (*streaming*), wyeksponowanie kategorii oficjalnej wiedzy, obejmującej treści, którym przyznawana jest legitymizacja i które uznawane są za wartości nauczania w ramach instytucji szkolnej, kolejną praktyką jest hegemonia, będąca przedmiotem doświadczenia w kontekście życia codziennego, ostatnią wymienioną przez Wotherspoona praktyką jest uciszanie (*silencing*) polegające na przypisaniu określonym typom doświadczeń oraz dyskursom statusu marginalnego, zdevaluowanego i niezasługującego na umiejscowienie w kontekście rzeczywistości edukacyjnej (WOTHERSPOON, 2004, s. 100). Pochodną uciszania jest tworzenie sytuacji, w której uczniowie są niewidoczni (*invisible*), efekt ten z kolei jest uzyskiwany poprzez stereotypowe traktowanie ich, uniformizację (głównie w zakresie aspektów behawioralnych), marginalizowanie ich cech specyficznych (takich jak np. etniczność, rasa) (LANGHOUT, 2005, s. 123). Jest to strategia o charakterze zarządzania lingwistycznego, w której język staje się narzędziem kontroli społecznej, dyscyplinowania oraz reprodukcji kulturowej bądź transformacji istniejącego porządku (BROWN, COUPLAND, 2005, s. 1051).

Pierwsza z wyróżnionych strategii – strumieniowanie (*streaming*) – nawiązuje do zgodnego z nowoczesną, strukturalno-funkcjonalną logiką umiejscowienia

⁴ Analizy dotyczące perspektyw interpretowania kategorii dewiacji zostały przedstawione w poprzednim rozdziale niniejszej pracy.

uczniów w ramach grup, w których przekazywane są specyficzne treści dydaktyczne odpowiednio do uzdolnień ucznia – odbiorcy (np. tworzenie grup początkujących, średnio zaawansowanych i zaawansowanych), oraz jego specyficznych zainteresowań. Jest to strategia stanowiąca podstawę dla późniejszej alokacji zawodowej. Strategia streamingu, z jednej strony, interpretowana jako sprzyjająca kreowaniu korzystnych warunków dla nauki dla uczniów o zróżnicowanych uzdolnieniach i zainteresowaniach i w tym kontekście pozwalająca na zbliżenie strategii edukacyjnych do postulatu indywidualizacji w innej perspektywie jest poddawana krytyce. Krytyka owa głównie zogniskowana jest wokół założenia, że autorytarne włączanie uczniów w obręb określonych grup jest działaniem stygmatyzującym, sprzyjającym definiowaniu tożsamości przedstawicieli określonych grup w kategoriach nobilitujących, podczas gdy inne tożsamości interpretowane są w sposób zdeprecjonowany. *Streaming* kreuje sytuację korespondującą z istniejącymi czynnikami określającymi statusy społeczne, takimi jak: rasa, klasa społeczna i płeć oraz ich intersekcyjnymi kombinacjami. W kontekście porządku szkolnego występuje specyficzna gradacja statusów przedmiotów szkolnych – niektóre z nich są traktowane jako szczególnie prestiżowe, a uzyskanie wiedzy z ich zakresu jest traktowane jako wymagające wysokich zdolności. Przedstawiciele nurtu *gender* wskazują – umiejscawiając własne analizy w kontekście założeń specyficznych dla strategii *streamingu* – że dostęp do określonego *curriculum* jest odpowiednio ułatwiany uczniom określonej płci. Dostęp ten pozornie określany jest przez pryzmat aspiracji indywidualnych, jednocześnie jednak aspiracje owe stanowią wypadkową doświadczeń sukcesu i porażek uzyskiwanych w toku edukacji w klasie szkolnej, sugestii uzyskiwanych ze strony znaczących innych oraz interpretacji dotyczących odpowiedności poszczególnych ról społecznych do kategorii kreowanych na bazie stereotypów nawiązujących do *gender* – płci społecznej (WOTHERSPOON, 2004, s. 100–103). Interpretację taką zestawić można po raz kolejny z tezą Pierre’a Bourdieu dotyczącą nieznaności obiektywnej prawdy o przemocy symbolicznej praktykowanej w kontekście działalności edukacyjnej jej podmiotów (por. BOURDIEU, 2006). Następnie strategia streamingu mającego miejsce w przestrzeni szkoły związana jest z askryptywnym czynnikiem pochodzenia społecznego – statusu społecznego rodziców ucznia oraz ich przynależności klasowej (WOTHERSPOON, 2004, s. 104).

Strategia wyciszania jest często przytaczana w literaturze przedmiotu w kontekście wykorzystania komunikacji w działaniach dyscyplinujących, związanych z praktykowaniem władzy (por. BROWN, COUPLAND, 2005; WOTHERSPOON, 2004). Jest to strategia wywołująca zarówno działania o charakterze konformistycznym – założonym przez sprawujący kontrolę społeczną i władzę podmiot, jak i wywołująca działania o charakterze oporu skierowanego na aspekty interpretowane przez podporządkowanych w kategoriach reżimu władzy. Z perspektywy interpretacji pozytywistycznej rezygnacja z wyrażania własnych opinii traktowana jest jako pochodna strachu przed konsekwencjami, altruizmu lub dążeń do zachowania kapitału społecznego. Uciszenie interpretowane jest jako działanie bazujące na nor-

mach i regułach, które zniechęcają ludzi do wypowiadania się (BROWN, COUPLAND, 2005, s. 1049–1050).

Zdaniem Andrew B. Browna i Christine Coupland strategia uciszania może być analizowana w różnych perspektywach, m.in. jest traktowana jako pochodna sprawowania władzy, jako środek wzmacniania efektywności zarządzania, jest elementem uwzględnianym w analizie dyskursu, w studiach odnoszących się do kategorii *gender*, w studiach dotyczących organizacji (BROWN, COUPLAND, 2005, s. 1049–1050). W ujęciu Judith A. Dorney edukacyjne działania emancypacyjne zakładające demaskowanie i niwelowanie przestrzeni wyciszania dyskursów, a jednocześnie wzmacnianie podmiotowości i poczucia wartości przedstawicieli tożsamości narażonych na marginalizację, są związane z teoretycznym nurtem transformacji, bliskie są także modelowi teoretycznemu feminizmu (DORNEY, 1995, s. 56–57).

Pauline Lipman, powołując się na założenia Stephena Gilla, przyjmuje tezę, że podobnie jak w kontekście szeregu innych instytucji funkcjonujących w kontekście późnej nowoczesności również w szkole ma miejsce osłabienie legitymizacji władzy, a w efekcie uzyskania przez nią formy supremacji. Stosowanie przymusu i nadzoru jest w kontekście szkoły, zdaniem Lipman, usprawiedliwiane pozorną obroną demokracji oraz działaniem na rzecz dobrobytu gospodarczego, w którym członkowie społeczeństwa uczestniczą, jednak z punktu widzenia teorii krytycznej szkoła jest traktowana jako uwikłana w realizowane w szerszym kontekście społeczne relacje polityczne i ekonomiczne⁵ (LIPMAN, 2010, s. 433–435). Zakorzenione w kontekście teorii krytycznej interpretacje szkoły demaskują pozornie demokratyczne zasady jej funkcjonowania, nierealizowanie przypisanego postulatowi egalitaryzacji społecznej zadania związanego ze sprzyjaniem poprawie pozycji społecznej (statusu) uczniów ze środowisk narażonych na marginalizację. Szkoła interpretowana jest w kontekście tej grupy teorii jako instytucja odtwarzająca porządek dominacji (MCLAREN, 1985, s. 86). Nawiązując do analiz prowadzonych w obrębie licznych opracowań z zakresu socjologii (w tym z zakresu socjologii edukacji), przyjąć można tezę, że szkoła jest instytucją podporządkowaną oświeceniowej **fetyszyzacji rozumu i fanatyzmowi uniwersalności**, bazuje tym samym na dyskursach metanarracyjnych, którym arbitralnie przypisany jest status wiarygodności (por. ZAKRZEWSKA-MANTERYS, 2010, s. 23–26). Biorąc pod uwagę podejmowane w literaturze przedmiotu analizy dotyczące wychowania uwzględniającego wartości promowane w ramach porządku demokratycznego, trudno uniknąć nasuwania się wniosku o ściśle związanej z nimi ambiwalencją. Z jednej strony hasła demokracji traktowane są jako slogan usprawiedliwiający blokowanie szans emancypacyjnych (do zjawiska takiego nawiązuje

⁵ Jako egzemplifikację wspomnianej relacji Pauline Lipman wskazuje dyscyplinowanie nauczycieli i wykładowców uniwersyteckich w szkołach i uczelniach Ameryki Północnej w przypadku wyrażania przez nich krytycznych opinii na temat polityki USA (w tym wskazywanie przez polityków „groźnych obcych”, podporządkowywanie programów edukacyjnych polityce przeciwności, wzmacnianie dychotomii, wypieranie myślenia krytycznego, promowanie dyskursów uzasadniających stosowanie nadzoru i represji) (LIPMAN, 2010, s. 436–437).

David Gillborn, analizując wykorzystanie hasła edukacji obywatelskiej wdrażanej w szkołach przy jednoczesnej realizacji ukrytej polityki edukacyjnej o charakterze dyskryminacyjnym). Wdrażanie w kontekst programu polityki edukacyjnej postulatów odnoszących się do kategorii równouprawnienia w wymiarze instytucjonalnym (odnoszącym się do wcześniej przytoczonego zjawiska dyskryminacji instytucjonalnej) przedstawiciele poszczególnych grup tożsamościowych (etnicznych, genderowych, rasowych) przy jednoczesnym braku możliwości wdrożenia rozwiązań odnoszących się do promowania tolerancyjnych⁶ postaw społecznych jednostek świadomych różnicy i ją respektujących jest – zdaniem Davida Gillborna – procesem kondensacji symboli. Jest to zjawisko polegające na kreowaniu stereotypów i metafor, którego celem jest rozwijanie przekonań jednostek zainteresowanych wprowadzeniem określonych zmian, że realizacja ich potrzeb i interesów stanowi przedmiot zainteresowań (i troski) określonego podmiotu (władzy). Jednocześnie jednak owe symbole (wyrażające potrzeby i interesy oraz sposób ich realizacji) mogą być interpretowane w sposób wieloznaczny, pozostawiając znaczną przestrzeń dowolności dla sposobu ich realizacji (GILLBORN, 2006, s. 84–87). Z kolei – w innym kontekście – wskazanym przez Petera McLaren’a założenia specyficzne dla demokracji, jeżeli są kontrolowane i dostosowywane do porządku wielokulturowego, mogą stać się korzystną perspektywą uogólniającą, sprzyjającą optymalizacji warunków życia w taki sposób aby były satysfakcjonujące (i jak najmniej opresyjne dla przedstawicieli mniejszości etnicznych i kulturowych). Istotne w tego typu wychowaniu jest respektowanie podstaw aksjologicznych nawiązujących do kategorii takich jak: wolność, perspektywa emancypacyjna (wyzwalająca), krytyczne obywatelstwo. Zdaniem Petera McLaren’a nie może ona przyjmować formy antyeuropejskiej, ale preferowany jest model uwzględniający wytyczne nowoczesności, zaadaptowany do warunków multikulturowości (przy założeniu, że europocentryzm może być odnoszony jedynie do swoich własnych uwarunkowań kulturowych). Wdrażanie wyzwalającego modelu wychowania jest możliwe wtedy, gdy oparte jest ono na tworzeniu przestrzeni wspólnych interesów, aspiracji, solidarności (MCLAREN, 1994, s. 211–213). Zdaniem Richarda Rorty’ego, specyficzny status w zakresie działań oporowych przypisany jest uniwersytetom, które interpretować można – zdaniem cytowanego humanisty – jako ośrodki myśli dysydenckiej i kultury wyzwolenia, w których rozwijana jest myśl krytyczna, realizowany jest dyskurs podważający zasadność funkcjonowania w określonych formach instytucji i praktyk społecznych (RORTY, 2000, s. 145).

Specyficzną interpretację kategorii oporu można odnieść do założeń pedagogiki społecznej. Można zestawiać ją w takim ujęciu z interpretacją kategorii sił społecznych oraz koncepcją *empowerment* (por. CICHKOWSKI, 1999, s. 94–95). Carlos Alberto Torres i Theodore R. Mitchell wskazują w odniesieniu do kategorii *empowerment*, że jest to koncepcja analizowana w kontekście pobudzania energii społeczeństwa demokratycznego (społeczeństwa obywatelskiego), a także swoistego optymizmu nawiązującego do wizji utopijnej porządku społecznego. Stanowi przy

⁶ Przyjmując definicję tolerancji zaproponowaną przez Marię Ossowską.

tym swoistą odpowiedź na porządek nacechowany opresyjnością, dyskryminacją i relacją dominacji i podporządkowania (TORRES, MITCHELL, 1998, s. 15). W tradycji polskiej równolegle do rozwoju teorii i praktyki działania pomocowego, profilaktycznego, kompensacyjnego i ratowniczego charakterystycznego dla pedagogiki społecznej przebiegał rozwój teorii i metodyki pracy socjalnej. U początków profesjonalizacji rodzimej aktywności pomocowej o profilu socjalnym Helena Radlińska zinterpretowała pracę społeczną jako aktywność przetwarzania środowiska poprzez wykorzystanie sił ludzkich, które uprzednio są identyfikowane oraz rozwijane. Są to działania podporządkowane określonym wyznacznikom teoretycznym, normatywnym, ideologicznym (ideałom). Są to działania realizowane w określonym kontekście środowiskowym, w których planowaniu refleksyjnie uwzględniana musi być specyfika społeczno-historyczna podejmowanych działań. Praca społeczna w modelu opracowanym przez Helenę Radlińską promuje podmiotową koncepcję człowieka (klienta, jednostki wspomaganej), bazującą na twórczości oraz kompetencji do podejmowania oporu⁷ (RADLIŃSKA, 1961, s. 354–355). Współczesna teoria pracy socjalnej zakłada wdrażanie zmian społecznych, mobilizowanie do uczestnictwa w nich, sprzyjanie wzajemnej adaptacji jednostki i środowiska, poprawie relacji interpersonalnych, obejmuje wzmacnianie kompetencji ludzi do osiągania dobrostanu, sprzyjanie rozwojowi jednostek, grup, społeczności, poprawie jakości życia. Praca socjalna jest przy tym rozumiana jako działalność opierająca się na zasadach: ochrony praw człowieka, sprawiedliwości społecznej oraz pomocniczości. Istotne odniesienie do charakteru realizacji pracy socjalnej mają teorie pedagogiczne, głównie: teoria wsparcia społecznego, aktywizacji społecznej oraz teoria ochronna (KANTOWICZ, 2008, s. 289). Philip Mendes, dokonując syntetycznej interpretacji zmian mających miejsce w kontekście teorii i praktyki pracy socjalnej, wskazuje, że już w pierwszych etapach jej powstawania i rozwoju wyraźnie wyodrębniły się w jej obrębie dwa nurty. Jeden z nich zogniskowany jest wokół orientacji pomocowej ukierunkowanej na rozwój kompetencji jednostek i kompensowanie ich deficytów. Przyczyny doznawanych przez nie problemów w tym podejściu umiejscawiane są podmiotowo. Z kolei drugi nurt ma charakter strukturalny, a jego reprezentanci umiejscawiają źródło doznawanych przez klientów trudności w dysfunkcjach systemowych oraz strukturalnych (MENDES, 2009, s. 17–18).

Przedmiotem pracy socjalnej jest zmiana obejmująca kontekst podmiotowy i/lub środowiskowy. W sytuacji, gdy zogniskowana jest na kontekście podmiotowym, obejmować może skrypty poznawcze klienta, reprezentowane przez niego,

⁷ Helena Radlińska pisze: „Na każdego z nas oddziałuje środowisko społeczne naszego życia, czyli warunki i okoliczności, ludzie i rzeczy, widzialne urządzenia i nieuchwytne myśli i uczucia, które je stwarzają. Ale człowiek nie musi poddawać się biernie wpływowi środowiska. Może, poznając rzeczywistość, wybierać z niej to, z czego uczyni oręż obrony i narzędzie przebudowy. Postawa człowieka wobec środowiska może być twórcza. Nie jesteśmy bynajmniej bezwolnymi wytworami środowiska [...]. Od tego, co wybieramy, zależy byt pojęć i uczuć, które żyją w ludziach, dóbr stwarzanych i utrzymywanych przez ludzi” (RADLIŃSKA, 1961, s. 354–355).

utrwalone modele zachowania (kontekst behawioralny), kompetencje zarządzania emocjami. Z kolei w sytuacji, gdy jej przedmiotem są aspekty środowiska, obejmować może m.in. sieci społeczne, typy oraz charakter funkcjonujących w środowisku instytucji, relacje między nimi, funkcje przez nie pełnione, odnosić się może także do klimatu danego środowiska, typów dominujących w nim postaw społecznych (por. GARVIN, SEABURY, 1998). Działania socjalne typowo realizowane są w ramach trzech metod: pracy z indywidualnym przypadkiem, pracy grupowej oraz pracy środowiskowej, są to metody traktowane jako główne, oprócz nich w niektórych opracowaniach wymieniona jest metoda pracy zespołowej (*team work*). W wypadku pracy z indywidualnym przypadkiem oraz pracy grupowej pracownik socjalny (lub w szerszym ujęciu przedstawiciel służb społecznych) nawiązuje bezpośrednią interakcję z klientem, grupą lub systemem klienckim. Działania pomocowe realizowane są w takiej sytuacji poprzez wykorzystanie zróżnicowanych technik, m.in. poradnictwo, wsparcie społeczne, techniki behawioralne, działania terapeutyczne (por. DAVIES, 1998, s. 81–109). Dobór bądź też dominacja wykorzystania poszczególnych działań w praktyce pomocowej uzależniona jest od specyficznych potrzeb klienta oraz teoretycznej orientacji pracownika socjalnego. Wśród najczęściej wymienianych modeli pracy z klientem wyróżnić można: model psychospołeczny, model zorientowany na rozwiązanie problemu, model funkcjonalny, model modyfikacji zachowań (SKIDMORE, THACKERAY, 1998, s. 73–76). Można założyć, że są to podejścia zogniskowane odpowiednio na modelu psychologicznym (model psychospołeczny), pedagogicznym (model sytuacyjny i zorientowany na rozwiązanie problemu, model modyfikacji zachowań) oraz na modelu socjologicznym oraz związanym z polityką społeczną (podejście funkcjonalne i systemowe).

Poszczególne podejścia mogą stymulować wystąpienie specyficznych typów oporu. Model psychospołeczny nawiązuje do założeń psychoanalizy, psychologii *ego* oraz nauk behawioralnych. Z kolei model zorientowany na rozwiązanie problemu skoncentrowany jest na teraźniejszych doświadczeniach klienta, obejmuje zidentyfikowanie oraz zwerbalizowanie problemu, identyfikowanie strategii rozwiązania go oraz wdrożenie strategii uznanej za optymalną. Podejście funkcjonalne oraz strukturalne umiejscawiają źródło doznawanych przez klientów problemów w obiektywnych zmiennych systemu społecznego. Proces rozwiązywania problemów związany jest w takiej sytuacji z wprowadzaniem modyfikacji w kontekst środowiska (SKIDMORE, THACKERAY, 1998, s. 73–74).

W analizach prezentowanych w niniejszym opracowaniu przyjęto szeroką interpretację działań pomocowych, zakładając, że obejmują one zarówno bezpośrednią aktywność podejmowaną wobec jednostki, rodziny czy też grupy, jak również działania o charakterze strukturalnym, których przedmiotem jest wdrażanie zmian w kontekst środowiska. Jest to podejście korespondujące ze współczesnymi typologiami zarówno metod, jak i ogólnych strategii wykorzystywanych w pracy socjalnej. Pochodną tak skonstruowanej matrycy jest włączenie w kontekst strategii pomocowych szerokiego spektrum działań obejmujących, m.in. poradnictwo,

pomoc, terapię, wsparcie (zwłaszcza o charakterze społecznym, psychologicznym, pedagogicznym), rozwój społeczności lokalnych, kompensację środowiskową itp. W realizowanych analizach przyjęto główną tezę określającą, że strategie pomocowe mogą przyjmować zarówno charakter dominacji bazującej na przemocy symbolicznej, jak również mogą zawierać potencjał emancypacyjny i oporowy. Można założyć, że kategoria oporu w odniesieniu do pracy socjalnej jest szczególnie pomocna w wypadku analiz odnoszących się do związanego z nią modelu terapeutycznego oraz emancypacyjnego. Zwolennicy modelu terapeutycznego zakładają, że celem interwencji jest dokonanie zmian w psychologicznym funkcjonowaniu klienta, celem jest nabycie przez niego bardziej efektywnych strategii funkcjonowania, radzenia sobie z sytuacjami będącymi kontekstem doświadczanych przez niego problemów. Z kolei w modelu emancypacyjnym jako źródło doświadczanych przez klientów problemów identyfikowane są uwarunkowania strukturalne. Celem działania jest wyposażenie klienta w świadomość krytyczną pozwalającą mu na podjęcie działań na rzecz zmiany niekorzystnych warunków społecznych i politycznych (por. KANTOWICZ, 2008, s. 294–295).

Zdaniem Normana Fairclough'a poradnictwo i terapia są jednym ze środków sprawowania władzy w społeczeństwie nowoczesnym (FAIRCLOUGH, 1989, s. 36). W ujęciu Michaela Guilfoyle'a praktyka pomocowa (terapeutyczna, socjalna) może być interpretowana jako bazująca na wskazanym przez Michela Foucaulta mechanizmie wiedzy/władzy, jest ona przy tym zinstytucjonalizowana jako praktyka kulturowa, uzyskuje w ten sposób legitymizację społeczną. Terapia w kontekście instytucjonalnym może być w takim ujęciu rozumiana jako pochodna władzy. Wiedza określa, czyje postawy, kompetencje, habitus będą przedmiotem zmiany, jaki jest jej preferowany efekt końcowy (cel). Tak interpretowana władza praktykowana w kontekście relacji terapeutycznej (pomocowej) traktowana jest jako wpływ lokalny i bezpośredni lub też jako reprezentujący ponadlokalne relacje władzy. Wpływ, sprawowanie kontroli, perswazja bazują na przypisanej terapii (podmiotowi pomagającemu) władzy, są jej pochodną, mogą także sprzyjać rozwijaniu jej kolejnych form (przejawów), same w sobie jednak władzy nie konstytuują. Praktyki władzy mogą określać także strukturę relacji terapeutycznej oraz specyfikę stosowanych kodów odnoszących się do poszczególnych znaczeń (GUILFOYLE, 2005, s. 103–104).

Władza praktykowana w kontekście relacji pomocowej odnosi się do kwestii norm społecznych oraz tożsamości. Władza sama w sobie nie posiada charakteru substancjalnego, uzyskuje wyraz poprzez określone swoje reprezentacje, w tym bazujące na określonych modelach wiedzy oraz podporządkowanych jej dyskursów (GUILFOYLE, 2005, s. 103). Jednym z przedmiotów wiedzy jest tożsamość. Michel Foucault wskazuje na kulturową (oraz historyczną) konstrukcję patologii rozumianej w kontekście psychiatrii czy też psychologii klinicznej (FOUCAULT, 2000a, s. 93–98).

Pacjent nie jest biernym odbiorcą usług pomocowych, może ograniczać praktyki władzy, stosując strategie oporowe. Zarządzanie wiedzą w procesie pomocowym (w tym terapeutycznym) obejmuje profesjonalne jej wykorzystanie i ukierunkowa-

nie, co jest pochodną teoretycznej orientacji terapeuty (bądź innego podmiotu profesjonalnie zajmującego się pomocą). W efekcie terapii (jako procesu pomocowego) pacjent (klient) prezentuje wiedzę terapeutyczną, ale jednocześnie sam uzyskuje wiedzę poprzez wgląd w stany, których doświadcza (GUILFOYLE, 2005, s. 103–104).

Oporowi przypisywany jest specyficzny status w kontekście krytycznej pracy socjalnej. Jest to model zakładający stymulowanie rozwoju kompetencji oporowych podmiotów wspomaganych (klientów). Jako typowe dla takiej interpretacji wskazać można model *empowerment* oraz terapię oporową. Krytyczna praca socjalna jest nurtem zainicjowanym w latach 70. XX wieku, jej przedstawiciele zakładają dokonywanie krytycznej analizy mechanizmów dominacji, a następnie planowanie i realizację zmiany społecznej ukierunkowanej na poszerzanie przestrzeni sprawiedliwości i emancypacji (GRAY, WEBB, 2012, s. 108). Jej kluczowymi kategoriami są opresja i wyzwolenie (KAŹMIERCZAK, 2006, s. 111–112). Terapia oporowa zogniskowana jest na perspektywie klienta (perspektywa pomagającego profesjonalisty oraz instytucji traktowana jest jako drugorzędna), identyfikowane są makrospołeczne przyczyny marginalizacji klienta jako związane z relacjami władzy, a przy tym rozwijane są kompetencje krytycznej oceny sytuacji przez klienta, ma także miejsce promowanie aktywizmu (GUILFOYLE, 2005, s. 101). Pomagający profesjonalista przyjmuje w takiej sytuacji rolę podmiotu krytycznego i zaangażowanego, wspomagany uzyskuje zaś wyraźny status podmiotowy, co jest przeciwieństwem strategii reifikacji (por. HONNETH, 2005).

Podsumowując, wolno założyć, że pracownik socjalny (będący profesjonalistą w zakresie udzielania pomocy) może – analogicznie do typologii intelektualistów opracowanej przez Pierre’a Bourdieu – przyjmować rolę zaangażowanego krytycznego intelektualisty, profesjonalnego eksperta lub też wykonawcy decyzji podmiotów dominujących (sługi księcia) (podają za: GRAY, WEBB, 2012, s. 108–109).

Kolejnym istotnym kontekstem, w którym uwzględnić należy wystąpienie oporu, są działania z zakresu profilaktyki społecznej oraz promocji zdrowia. W kontekstach sytuacyjnych związanych z tego typu działaniami może wystąpić zarówno opór wobec zmiany, jak również reaktancja. Dodatkowo elementy stylów życia promowane w ramach treści związanych z profilaktyką czy też promocją zdrowia mogą być utożsamiane przez oporujące podmioty jako pochodne dominującej, opresyjnej ideologii⁸ (por. CROSSLEY, 2001, s. 200–202).

Bogusław Śliwerski wskazuje na opór wobec zmiany będącej pochodną wdrażania w przestrzeni szkoły programów autorskich. Jest to postawa bazująca na antycypacji konieczności poniesienia kosztów związanych z nabyciem nowych kompetencji, wdrożenia zmian strukturalnych w kontekst realizacji procesu dydaktycznego,

⁸ Michele L. Crossley, analizując ryzykowne zachowania seksualne jako ekspresję strategii oporowej i reaktancyjnej, wskazuje na kulturową interpretację zdrowia jako elementu stylu życia moralnego i odpowiedzialnego (uzyskuje ono więc wartość normatywną, moralną). Wyrazem oporu wobec idei utożsamianych z opresyjnym porządkiem może być w takiej sytuacji podejmowanie zachowań ryzykownych (CROSSLEY, 2001, s. 200–202).

ryzyka wystąpienia konfliktów interpersonalnych będących pochodną zróżnicowanych postaw wobec realizacji programu autorskiego przez poszczególnych nauczycieli (ŚLIWERSKI, 1993, s. 91–92). Na problematykę oporu wobec zmiany w środowisku szkoły wskazuje także Zbigniew B. Gaś. Zmiana jest w analizowanej sytuacji interpretowana jako fakt zagrażający, a opór może przyjmować formę instytucjonalną, zespołową i/lub indywidualną. Opór instytucjonalny ma miejsce w sytuacji, gdy w instytucji marginalizowany jest aspekt związany z realizacją wytycznych ideologicznych, misji, dodatkowo marginalizowane są aspiracje dotyczące efektywności działania, nieformalnie założony program pracy jest minimalistyczny, a instytucja przyjmuje przedmiotowe strategie działania, zaniedbując aspekt rozwoju podmiotowego (w przypadku szkoły – dzieci i młodzieży). Opór zespołowy wyraża się w przyjęciu postaw pasywnych przez członków danej grupy w sytuacji, gdy antycypowane efekty ewentualnej zmiany interpretowane są jako nieistotne i nieproporcjonalnie niskie do założonych jako konieczne do ich uzyskania kosztów. Z kolei opór indywidualny występuje w sytuacji, gdy proces realizacji zmiany jak również jej antycypowane efekty są interpretowane jako zagrażające dla danej jednostki, która w takiej sytuacji przyjmuje strategię obronną (GAŚ, 2006, s. 106–107). Opór tego typu nie odnosi się jedynie do podmiotów, którym w ramach danego systemu przypisany jest status dominujący (w kontekście situsu związanego ze służbami społecznymi – nauczycieli, pedagogów, psychologów, psychiatrów, pracowników socjalnych), ale może dotyczyć także innych podmiotów należących do kategorii personelu danej instytucji.

Podsumowując niniejszy rozdział, można założyć, iż kategoria oporu podejmowana jest głównie w teorii związanej z socjologią edukacji, socjologią wychowania, pedagogiki społecznej oraz krytyczną teorią pedagogiczną. Opór traktowany jest jako specyficzna strategia adaptacyjna, służy wyrażeniu sprzeciwu wobec podejmowanych w środowiskach edukacyjnych praktyk o charakterze reprodukującym habitus klasy dominującej, reifikujących oraz alienujących ucznia poprzez stosowanie strategii wyciszania, strumieniowania, praktykowania władzy o charakterze opresyjnym. Kompetencje do podejmowania oporu mogą być przedmiotem socjalizacji zarówno na poziomie pierwotnym, jak i wtórnym. Jednocześnie jednak opór bywa utożsamiany z działaniami nacechowanymi nieposłuszeństwem oraz tendencjami opozycyjnymi. Może być traktowany jako stan w przestrzeni szkoły niepożądany, stanowiący przedmiot oddziaływań terapeutycznych, zaś jako istotna kompetencja wychowawcy wskazywane jest zarządzanie oporem (por. MAAG, 2000, s. 132).

Jednocześnie fakt podejmowania oporu przez ucznia w kontekście systemu społecznego związanego z przestrzenią szkoły, jak również perspektywy zarządzania potencjałem oporowym uczniów bądź nauczycieli jest przedmiotem relatywnie rzadko podejmowanym w opracowaniach o charakterze metodycznym. W efekcie z punktu widzenia metodyki kształcenia i wychowania opór może być traktowany jako fakt ukryty bądź wyciszany. Zakładając przy tym, że stanowi on pochodną warunków określanych relacją dominacja – podporządkowanie, a w efekcie w rela-

ciach posiadających potencjał konfliktowy owa strategia wykluczania jest strategią niesłuszną, co uzasadnić można założoną przez Lewisa A. Cosera tezę, iż konflikt jest elementem typowo występującym w obrębie struktur społecznych, leżąc jednocześnie u podstaw wdrażanych zmian (por. COSER, 2009, s. 12–15).

W perspektywie pedagogiki społecznej (w nawiązaniu do myśli Adolfa Busemana) działania oporowe mogą być traktowane jako czynnik sprzyjający czynnemu i twórczemu przekształcaniu środowisk. Jednocześnie jednak pojawia się konieczność uwzględnienia innej wartości, jaką opór może przyjmować, która wyraża się w postawie niechętniej wobec zmiany.

Istotnym środowiskiem wychowawczym jest szkoła, realizuje ona szereg funkcji (których egzemplifikacje zostały wymienione w niniejszym rozdziale). Sposoby wdrażania niektórych z nich mogą kreować kontekst doznania opresji i stymulować działania oporowe podejmowane przez uczniów i nauczycieli. Są to głównie funkcje selekcji, reprodukcji oraz kształcenia przy jednoczesnej marginalizacji funkcji wychowawczej bądź podporządkowania transmitowanych podczas jednego i drugiego procesu treści ideologiom preferującym określone atrybuty (zaliczane głównie do kategorii zmiennych niezależnych, takich jak płeć, rasa, odziedziczona pozycja stratyfikacyjna, orientacja seksualna, przynależność etniczna) a dyskredytujących inne. Sytuacja taka stwarza ryzyko reifikacji tożsamości ucznia i nauczyciela. Jednocześnie jednak szkoła jest kontekstem społecznym, w którym może zaistnieć i być rozwijany potencjał emancypacyjny. Działania określające opór wobec doznawanej opresji może być realizowany poprzez nawiązanie do strategii ukierunkowanych na zmiany (np. utworzenie grup wsparcia dla uczniów reprezentujących mniejszościowe modele tożsamościowe, sprzyjanie afirmacji tożsamości, przemycanie przez nauczyciela bądź uczniów do procesu dydaktycznego treści wyciszanych na poziomie programu jawnego) bądź może konserwować istniejący porządek (zaburzanie przebiegu zajęć przez uczniów, błąznowanie, wagarowanie jako działania kreujące kontekst wtórnego nadania statusu dewianta).

Kolejnym ważnym wątkiem niniejszej analizy jest opór towarzyszący relacjom pomocowym. Działania bazujące na modelach krytycznej pracy socjalnej oraz teorii *empowerment* jednoznacznie nawiązują do kategorii emancypacji, u ich podstaw normatywnych znajduje się kategoria wyzwolenia klienta (bądź grupy klienckiej) od opresji, na jaką klient jest narażony ze względu na reprezentowane przez siebie cechy. Jednocześnie jednak działaniom pomocowym może towarzyszyć opór jednostki wspomaganej związany m.in. z obawami przed koniecznością realizacji zadań wynikających z kontraktu socjalnego, obawy przed konsekwencjami zmiany, czy też obawy związane z ryzykiem stygmatyzacji związanej z rolą klienta instytucji pomocowej (por. GARVIN, SEABURY, 1998, s. 157–168).

Przedmiotem analiz podjętych w kolejnym rozdziale są strategie oporowe analizowane poprzez odniesienie do kategorii społeczeństwa obywatelskiego i sfery publicznej.

XI. Społeczne strategie oporu

W poszczególnych kontekstach przestrzeni społecznej można zidentyfikować zróżnicowane strategie oporowe. Są one, z jednej strony, pochodną określonych kontekstów strukturalnych, z drugiej stanowią efekt kompetencji oraz dyspozycji i kapitałów nabytych przez podejmujące je jednostki. Opór w kontekście niniejszej analizy lokowany jest w obrębie kategorii działań związanych ze sferą publiczną oraz istotnych dla niej kategorii takich, jak: aktywność społeczeństwa obywatelskiego, przestrzeń dialogu, krytyki, debaty (MEŁOSIK, 1994, s. 65). W ujęciu Shmuela Noaha Eisenstadta, termin „sfera publiczna” implikuje istnienie sfery oficjalnej (odnoszącej się m.in. do władzy, rządzenia) oraz sfery prywatnej. Obejmuje ona kontekst instytucjonalny i kulturowy, realizowany jest w jej obrębie dyskurs dotyczący interpretacji dobra wspólnego, podejmowany przez podmioty niekontrolowane bezpośrednio przez władzę. Jest to sfera względnie autonomiczna wobec porządku politycznego, a jednocześnie dostępna przedstawicielom zróżnicowanych pozycji stratyfikacyjnych. W jej obrębie dobro wspólne interpretowane jest w sposób pluralistyczny, a w efekcie rządzącym stawiane są zróżnicowane wymagania, są one określane nie interesem indywidualnym, ale interesem wspólnym dla przedstawicieli danej grupy. Jednocześnie jednak istnienie sfery publicznej niekoniecznie musi implikować istnienie społeczeństwa obywatelskiego (EISENSTADT, 2006b, s. 6–7).

Społeczeństwo obywatelskie na potrzeby niniejszej analizy rozumiane jest, za Grażyną Skąpską, jako rodzaj organizacji społecznej bazującej na idei podmiotowości i suwerenności. Rozumiane jest także za teoretykami ruchów społecznych jako rodzaj organizacji społecznej „przejawiającej się w spontanicznej i niezinstytucjonalizowanej aktywności luźno zorganizowanych ruchów społecznych”¹ (SKĄP-

¹ Szczegółowe kwestie dotyczące ruchów społecznych oraz ich statusu w systemie działań oporowych podjęte zostały w kolejnym rozdziale niniejszego opracowania.

SKA, 2005, s. 285–286). Jest to kategoria istotna z punktu widzenia specyfiki działań związanych z praktycznym kontekstem pedagogiki społecznej. Zdaniem Andrzeja Radziejwicz-Winnickiego jest to kategoria określająca ideał ładu społecznego, korespondująca z doktryną podmiotowości społecznej oraz suwerenności. Określa przestrzeń komunikacji publicznej, wymiany argumentów, osiągania konsensusu. Jest to przestrzeń partycypacji społecznej zarówno o charakterze spontanicznym, jak i instytucjonalnym (RADZIEWICZ-WINNICKI, 2007, s. 66–67; RADZIEWICZ-WINNICKI, 2008, s. 371–378).

Można uznać, że jest to kategoria niezmiernie istotna z punktu widzenia analiz dotyczących problematyki oporu społecznego. W ramach społeczeństwa obywatelskiego ma miejsce przeciwstawianie się władzy opresyjnej autorytarnej, opiekuńczej, władzy kapitału, o charakterze biurokratycznym lub technokratycznym. Znaczącą formą jego ekspresji jest aktywność spontaniczna, niezinstytucjonalizowana charakterystyczna dla działania ruchów społecznych (RADZIEWICZ-WINNICKI, 2008, s. 371–376; SKĄPSKA, 2005, s. 286). Można więc założyć tezę, że społeczne zainteresowanie kategorią społeczeństwa obywatelskiego wzrasta wtedy, gdy władza oraz instytucje społeczne są postrzegane jako wyalienowane od ich pierwotnego przeznaczenia, a w efekcie stają się niefunkcjonalne bądź przemocowe (por. RADZIEWICZ-WINNICKI, 2008, s. 371–373).

Piotr Gliński wskazuje, że dyspozycja do podejmowania działań oporowych jest traktowana jako jeden z istotnych aspektów postawy obywatelskiej. Diagnozując stan społeczeństwa obywatelskiego, Piotr Gliński włączył w kontekst badań własnych problemy dotyczące działań o charakterze sprzeciwu i nieposłuszeństwa obywatelskiego. We wspomnianych badaniach uwzględniane były zmienne związane z udziałem respondentów w publicznych demonstracjach i protestach, tego typu partycypacja jest traktowana przez cytowanego socjologa jako jeden z elementów określających jakość kapitału społecznego² (GLIŃSKI, 2005, s. 236–237). Benjamin R. Barber określa podmioty reprezentujące społeczeństwo obywatelskie jako preferowaną siłę sprawczą w realizacji działań o charakterze oporu. Dysponując świadomością obywatelską, ceniąc prawa, wolności i obowiązki wynikające z demokracji, niwelują one ryzyko realizacji procesu zmiany w sposób fanatyczny, oparty na dogmatyzmie lub nihilizmie (BARBER, 2008, s. 396–397). Podobnie Alain Touraine wskazuje, że świadomość własnych praw i domaganie się ich respektowania przy jednoczesnej rezygnacji ze stosowania przemocy i uznawaniu istniejących instytucji jest aktem wynikającym ze świadomości demokratycznej (TOURAINE, 2001, s. 65).

Maria J. Stephan i Erica Chenoweth wskazują na realizowane w kontekście społeczeństwa obywatelskiego łagodne, nieprzemocowe formy oporu, takie jak: bojkot, strajk, protest i protest symboliczny oraz odmowa współpracy. Definiują je

² Wyniki badań wskazały na niskie uczestnictwo respondentów we wskazanych działaniach. Było to odpowiednio (dane z 2002 roku) 1,4% respondentów deklarujących udział w demonstracjach, 0,2% deklarujących uczestnictwo w protestach.

jako działania służące rozwiązaniu konfliktu bądź osłabieniu władzy opresyjnej. Są one realizowane poprzez wykorzystanie mechanizmów bazujących na zmiennych społecznych, psychologicznych, ekonomicznych i politycznych, wykluczających jednak stosowanie działań przemocowych. Posiadają przy tym charakter władzy, gdyż poprzez odmowę współpracy bądź nieposłuszeństwo funkcjonujące w ich ramach jednostki zakładają dążenie do narzucenia woli oporujących oponentowi. Jest to działanie realizowane poza tradycyjnymi działaniami politycznymi, jest więc odmienne od lobbingu, elekcjonizmu i legislatingu. Celem podjętych działań jest wdrożenie zmiany społecznej poprzez mobilizowanie podmiotów funkcjonujących w przestrzeni publicznej do podejmowania działań opozycyjnych lub poparcia ich, delegitymizowanie podmiotów realizujących działania opresyjne oraz osłabianie podmiotów stosujących władzę opresyjną poprzez stymulowanie procesów prowadzących do nakładania na nie restrykcji. Istotnym czynnikiem określającym efektywność łagodnych form oporu jest pozyskiwanie legitymizacji społecznej zarówno w kontekście wewnętrznym (lokalnym, narodowym), jak i zewnętrznym (międzynarodowym). Jego efektywność określana jest także poprzez kreowanie warunków sprzyjających zaangażowaniu społecznemu oraz mniejsze niż w przypadku przemocowych form oporu ryzyko wystąpienia brutalnych reakcji ze strony podmiotów praktykujących władzę opresyjną. Kategorią bliską łagodnym formom oporu jest kampania oporowa. Jest to seria społecznie widocznych, kontynuowanych przez określony odcinek czasowy taktyk ukierunkowanych na osiągnięcie założonych celów politycznych. Struktury tego typu mają liderów, można określić ich ramy czasowe, wskazać ważne, przełomowe zdarzenia związane z ich działaniami, co odróżnia je od zamieszek i spontanicznych działań masowych (STEPHAN, CHENOWETH, 2008, s. 7–14).

Teorie dotyczące społeczeństwa obywatelskiego nawiązują do kategorii podmiotu moralnego, postaw obywatelskich, odwagi cywilnej, świadomości praw i obowiązków (SKĄPSKA, 2005, s. 286). Kontekstem społecznym sprzyjającym rozwojowi społeczeństwa obywatelskiego jest porządek demokratyczny. Analizując elementy klasycznego wzoru demokracji, przedstawione przez Marię Ossowską, można zidentyfikować liczne atrybuty aktywnego, uczestniczącego, zorientowanego na zmianę przedstawiciela społeczeństwa obywatelskiego. Maria Ossowska konstruuje wskazany wzór osobowy na bazie następujących cech: aspiracje perfekcjonistyczne, otwartość oraz uczciwość intelektualna, krytycyzm, odpowiedzialność za słowo, dyscyplina wewnętrzna, tolerancja, aktywność, uspołecznienie, odwaga cywilna, umiejętność uczciwej rywalizacji, wrażliwość estetyczna i poczucie humoru (OSSOWSKA, 1992). Są to cechy sprzyjające kształtowaniu kompetencji oporowania wobec niekorzystnych, opresyjnych warunków społecznych. Z kolei Piotr Sztompka wskazuje, że warunkiem rozwoju demokracji jest zaufanie (SZTOMPKA, 2007, s. 303–315). Józef Tischner zaś założył, że porządek demokratyczny opiera się na trzech wartościach, którymi są: wolność, rozumność oraz poszanowanie godności człowieka (TISCHNER, 1981).

Juliusz Kozłowski podkreśla aspekt twórczości w postawie obywatelskiej. Wskazuje na kategorię obywatelskiego twórcy, będącego animatorem kultury lub partnerem animatorów. Jest to jednostka świadoma własnych potrzeb, kompetencji kulturalnych, zdolna do zdefiniowania własnej tożsamości kulturowej, biorąc pod uwagę takie zmienne jak m.in.: przynależność rodzinna, przynależność narodowa, płeć, rasa. Jednocześnie zadaniem tak rozumianego obywatela animatora jest stymulowanie rozwoju kompetencji obywatelskich w innych osobach. Są to takie kompetencje, jak: zdolność podejmowania samodzielnych i twórczych decyzji, krytyczne myślenie, podmiotowość. Obywatelstwo, zdaniem Juliusza Kozłowskiego, bazuje na twórczości, emancypacji, dialogu (KOZŁOWSKI, 1995, s. 7–12). Twórczość jest przy tym istotnym elementem kapitału społecznego czy też sił społecznych zarówno jawnych, jak i ukrytych wykorzystywanych w aktywnościach ukierunkowanych na rewitalizację społeczną środowisk lokalnych. Jest to strategia bazująca na wzmacnianiu identyfikacji społecznej, rozwijaniu kompetencji werbalizacji własnych potrzeb oraz określania perspektyw ich realizacji (por. WILK, 2010, s. 30–44). Kobena Mercer wskazuje na istotne znaczenie postawy gotowości do podejmowania polemiki. Społeczeństwo obywatelskie zakłada istnienie w obrębie grupy antagonizmów i przestrzeni wątpliwości, jest jednak kontekstem umożliwiającym współistnienie różnic tożsamościowych i wdrażanie rozwiązań będących pochodną kompromisu (podaję za: McLAREN, 1994, s. 213–214).

Analizy dotyczące strategii oporu podejmowanego w kontekście społeczeństwa obywatelskiego szczególnie często zogniskowane są wokół problematyki tzw. nowych ruchów społecznych związanych głównie z aktywnością podmiotów interpretujących własną pozycję społeczną jako nacechowaną marginalnością lub nią zagrożoną. Zdaniem Jean Anyon stanowią one istotny czynnik katalizujący wprowadzanie zmian społecznych traktowanych przez ich promotorów jako bazujące na etycznych założeniach sprawiedliwości społecznej (obejmującej m.in. równość dostępu do wysokiej jakości edukacji) i ekonomicznej. Analizując kontekst związany z ryzykiem dyskryminacji rasowej w społeczeństwach wieloetnicznych (i multirasowych), Jean Anyon wskazuje, że ruchy społeczne stanowią w nich forum dyskursu wywierającego presję na wprowadzenie modyfikacji ukierunkowanych na wdrażanie polityki równości. Promowane modyfikacje dotyczą m.in. systemu prawa (zmiany legislacyjne) oraz wprowadzania i upowszechniania progresywnych praktyk związanych z działalnością sądów (ANYON, 2005, s. 127).

Herbert Marcuse, odnosząc się do bazującej na nurcie neomarksistowskim teorii krytycznej, wskazuje, że warunkiem podjęcia działań o charakterze sprzeciwu jest uzyskanie świadomości podlegania opresji oraz rozwinięcia poczucia sprawstwa – możliwości dokonania zmian w zakresie istniejącego stanu rzeczy. Fakt istnienia rozbieżności między szansami dostępu do dóbr konsumpcyjnych przedstawicieli różnych poziomów stratyfikacyjnych stanowi istotną podstawę stymulującą podjęcie sprzeciwu przez nieuprzywilejowanych. Opór nie jest jednak podejmowany jedynie w takiej sytuacji, gdy ludzie, uzyskując szeroką interpreta-

cję sytuacji nacechowanej opresją i rozwijając wyobraźnię w zakresie subtelnych form przemocy, są zdolni podjąć sprzeciw, ale również wtedy, gdy funkcjonując w kontekście stosunkowo wysokich standardów materialnych odczuwają jednak depryzację relatywną. Związane z opresyjną władzą podmioty, wykorzystując znajdujące się w ich dyspozycji narzędzia (w tym media), podejmują starania na rzecz ograniczenia prawdopodobieństwa rozwoju owych kompetencji, m.in. odnoszących się do rozwinięcia krytycznej świadomości i wyobraźni (MARCUSE, 2000, s. 15).

Zmiana dotycząca wybranego wycinka rzeczywistości jest możliwa – zdaniem Herberta Marcuse’a – po dekonstrukcji, a następnie rekonstrukcji przez podmiot rozumienia własnych potrzeb, w taki sposób aby były one niezależne od kryteriów i dóbr oficjalnie (w tym administracyjnie) ustalonych jako takich, które powinny być pożądane. Następnie jest to interpretowanie własnych potrzeb w sposób niezależny od kryteriów związanych z wyznacznikami produktywności eksploatującego społeczeństwa oraz w sposób wolny od miękkiej interpretacji różnicy (*smooth heteronomy*). Efektem tak realizowanej zmiany społecznej byłaby redefinicja postępu i jej przejście od kryteriów ilościowych do jakościowych – odnoszonych do jakości życia i jego stylów (MARCUSE, 2000, s. 19).

Do problematyki dotyczącej perspektywy oporu i emancypacji podejmowanych w społeczeństwie nowoczesnym nawiązuje Jürgen Habermas, który wskazuje na procesualną ich formę. Przywołany przedstawiciel teorii krytycznej wyróżnia dwie kategorie społecznych form oporu, bazujące na dwóch typach potencjałów, którymi są potencjały emancypacji oraz potencjały protestu i ucieczki od społeczeństwa. Potencjały emancypacji wyrażają się w ofensywnych działaniach polegających na manifestowaniu w sferze publicznej postulatów i roszczeń oraz obejmujących praktyczne propozycje ich realizacji na drodze działań społecznych i politycznych. Zdaniem Habermasa w społeczeństwie industrialnym potencjał emancypacyjny umiejscowiony był w ruchach robotniczych, natomiast w kontekście społeczeństwa postindustrialnego główną przestrzenią jego umiejscowienia są tzw. nowe ruchy społeczne. Z kolei potencjały protestu i ucieczki od społeczeństwa są strategiami działania o charakterze defensywnym, w ich ramach wyróżniane są ruchy broniące tradycyjnych przywilejów i uprawnień socjalnych oraz – najbardziej specyficzne dla kontekstów społeczeństwa późnokapitalistycznego – ruchy na rzecz nowych form współżycia i kooperacji. Jest to strategia skierowana przeciwko kolonizacji przez kulturę konsumpcji ostantacyjnej oraz konstruowaniu przestrzeni życia i doświadczeń codziennych na bazie interesownych stosunków kapitalistycznych (NOWAK, 2007, s. 311).

James H. Mittelman i Christine B.N. Chin wskazują na opór w społeczeństwie globalnym, podkreślając, że nie jest to jedynie aspekt reakcji politycznej, ale w znacznym zakresie analizowany jest w kategoriach faktu i procesu kulturowego. Według Mittelmana i Chin w analizie kategorii oporu w globalnym społeczeństwie obywatelskim pomocne są interpretacje Antonio Gramsciego, Karla Polanyiego

i Jamesa C. Scotta (MITTELMAN, CHIN, 2000, s. 165–166). W kontekście niniejszej analizy przytoczona zostanie także kolejna ważna, chronologicznie najbardziej współczesna teoria władzy i przeciwwładzy opracowana przez Ulricha Becka.

Antonio Gramsci łączy w swoich analizach perspektywę ortodoksyjnego marksizmu z perspektywą liberalną, przyznając uprzywilejowaną pozycję perspektywie ekonomizmu i prowadzącą analizy zmiany społecznej do transformacji w przestrzeni ekonomii. Wskazał on w swoich analizach na koncept hegemonii, która jest faktem obejmującym wszelkie przestrzenie życia społecznego, jest efektem arbitralnego określania przez klasę dominującą tożsamości społecznych, relacji, typów organizacji, zaś u podstaw tegoż procesu leży asymetryczna dystrybucja władzy. Hegemonia obejmuje zarówno aspekty należące do przestrzeni ekonomicznej, jak i etycznej oraz politycznej. Nie może ona być jednak ustanowiona w pełni, gdyż wymagałoby to zgody na jej działanie grup podporządkowanych. Wprowadzenie hegemonii wywołuje pojawienie się oporu w przestrzeni interakcji społeczeństwo obywatelskie – przestrzeń polityczna państwa. W efekcie pojawia się zjawisko przeciwhegemonii, która wyraża się w takich faktach społecznych, jak walka ruchów społecznych (będących otwartym działaniem skierowanym przeciwko państwu, np. strajk, działanie militarne) i walka pozycji (będące działaniem o charakterze oporu niegwałtownego, np. bojkot utrudniający możliwości realizacji codziennych funkcji państwa), w których ich uczestnicy angażują się w jasno zadeklarowane, zbiorowe działania ukierunkowane przeciwko państwu. Podjęcie tego typu działań świadczy o przeciwhegemonicznej świadomości uzyskanej na poziomie kolektywnym (MITTELMAN, CHIN, 2000, s. 166–167).

Jednocześnie, w ujęciu Gramsciego, jednostka ze względu na fakt przynależności do różnych grup społecznych może podejmować w określonych przypadkach i w odniesieniu do analogicznych problemów strategię działania postępowego (progresywnego), zaś w odniesieniu do poszczególnych jego aspektów strategię działania reakcyjnego (MITTELMAN, CHIN, 2000, s. 168). Antonio Gramsci wskazuje na rolę intelektualistów w pobudzaniu krytycznej interpretacji dotyczącej własnego umiejscowienia w systemie społecznym grup podporządkowanych. Przyczyniają się oni do kreowania tejże interpretacji, tworząc systemy łączące znaczenia potoczne (zdroworozsądkowe) z filozofią prakseologiczną (MITTELMAN, CHIN, 2000, s. 168). Gramsci założył przy tym, że funkcjonowanie w relacji podporządkowanej nie jest efektem fałszywej świadomości, ale jest efektem umiejscowienia jednostek w sieci społecznej urabiającej postawę zgody na niekorzystny status. Opór polega w takiej sytuacji na odejściu od kultury podporządkowania. Istotnym aktorem w stymulowaniu takiej kompetencji są intelektualiści wywodzący się z grup podporządkowanych (MYERS, 2007).

Oprócz myśli przytoczonego powyżej klasyka na emancypacyjne znaczenie intelektualistów wskazuje Noam CHOMSKY (2005). Z kolei bell hooks i Cornel West nawiązują szerzej, do kategorii przedstawicieli klasy średniej reprezentujących cechy niezależne interpretowane jako dyskredytujące, narażające jednostkę na

marginalizację, stygmatyzację, dyskryminację. Zdaniem cytowanych przedstawicieli nauk społecznych „przywilej współistnieje z odpowiedzialnością”³, „od tych, którym wiele zostało dane – wiele się wymaga” (HOOKS, 1990, s. 211). Odpowiedzialność owa jest tym większa w sytuacji, gdy możliwość uzyskania satysfakcjonującej pozycji społecznej przez jednostki posiadające dyskredytujące cechy jest – biorąc pod uwagę kontekst społeczny – efektem walki emancypacyjnej podjętej przez przedstawicieli tejże grupy. Czynnikiem stymulującym zaangażowanie uprzywilejowanych w walkę na rzecz rozszerzenia praw jednostek stygmatyzowanych i marginalizowanych jest z kolei – zdaniem cytowanych naukowców – rozwijanie, a następnie podtrzymywanie w kontekście społecznym kultury służby wzajemnej (HOOKS, 1990, s. 210–211).

W kondycjach globalizacji pojawia się – jako efekt zjawiska kompresji czasu i przestrzeni – nowa forma oporu, posiadającego formę kolektywną i przekraczającego granice państwa narodowego. W efekcie popularyzacji takich technicznych, informatycznych i telekomunikacyjnych środków jak Internet, telefon komórkowy, globalne media, współczesne ruchy społeczne mają możliwość działania w zróżnicowanych przestrzeniach: w środowisku lokalnym, na poziomie państwa narodowego, w przestrzeni transnarodowej i globalnej (MITTELMAN, CHIN, 2000, s. 169). Ulrich Beck podejmuje analizę kategorii władzy i przeciwwładzy w społeczeństwie globalnym. Ruchy oporujące są interpretowane przez Becka jako powstałe na bazie utraty legitymizacji przez władzę (BECK, 2005, 303–306). Jest to ujęcie analogiczne do tezy Petera M. Blaua, który przyjmuje, że warunkiem stabilności władzy organizacyjnej jest uzyskanie przez nią legitymizacji społecznej, władza nieposiadająca jej jest traktowana jako represyjna, co kreuje kontekst sprzyjający wystąpieniu oporu (BLAU, 2009, s. 185). Interpretację tę można zestawić z tezą Hannah Arendt, która przyjmuje, że w sytuacji, gdy ma miejsce dezintegracja systemu politycznego, której wskaźnikiem jest rozpad autorytetu podmiotów rządzących, pojawiają się okoliczności sprzyjające zakwestionowaniu przez obywateli legalności rządu. Taka sytuacja określana jest w terminologii marksistowskiej jako rewolucyjna (ARENDT, 1999, s. 163–164). Ulrich Beck z kolei wskazuje, że sytuacja osłabionej legitymizacji sprzyja rozwojowi motywacji do kreowania ruchów protestu. Beck wskazuje na cztery strategie wykorzystywane przez przeciwwładzę. Są nimi: bojkot konsumenci, demaskowanie ryzyka, strategia demokratyzacji oraz kosmopolityzacji (BECK, 2005, s. 303–312).

Przytoczona przez Ulricha Becka strategia bojkotu konsumenckiego trafnie koresponduje z, odnoszącą się do podstaw funkcjonowania relacji dominujący – podporządkowany w społeczeństwie nowoczesnym, tezą Herberta Marcuse’a, który zakłada, że w społeczeństwie konsumpcji główne potrzeby i aspiracje podmiotów sprowadzane są do kategorii rywalizacji, standaryzowanych zestawów rozrywek i rekreacji, uzyskiwania zdefiniowanych statusów prestiżu, statusu, władzy oraz pozyskania wyznaczników estetyki zdefiniowanego w ramach przestrzeni komercyjnej.

³ Trudno nie zauważyć analogii ze stwierdzeniem Gustava Le Bona „nobilitate oblige”.

W efekcie zdolność podmiotu do praktykowania własnej wolności poza określonymi powyżej cechami kontekstu, w którym ma miejsce eksploatacja, jest ograniczona (MARCUSE, 2000, s. 17). Jednostki internalizują potencjał dyscyplinujący i opresyjny, zaś – jak zakłada Marcuse – przekroczenie przez podmiot tego rodzaju ograniczeń jest warunkiem konstruowania postaw demokratycznych (MARCUSE, 2000, s. 17). Na analogiczną strategię wskazuje Gwyn Williams, stosując na jej określenie pojęcie „konsumpcji odmiennej” (*consuming differently*) (WILLIAMS, 2008, s. 76).

Zdaniem Marcuse’a alternatywą dla logiki kapitalizmu jest szeroko pojmowana postawa ekologiczna odnosząca się do ochrony środowiska naturalnego, społecznego i kulturowego. Działania takie w ujęciu przedstawiciela szkoły frankfurckiej łączą w sobie aspekt etyki z estetyką, stwarzają one kontekst wyzwań dla ekonomii, polityki oraz kultury kreowanej na bazie presji grup dominujących (MARCUSE, 2000, s. 28).

Simon Tormey, nawiązując do myśli Lwa Tołstoja, Agnes Haller i Maxa Stirnera, wskazuje na opór wobec zasad społeczeństwa konsumpcyjnego. Podobnie jak Ulrich Beck, który interpretuje popularność ruchów przeciwwładzy przez pryzmat osłabienia legitymizacji władzy (zarówno funkcjonujących na poziomie państw, jak i w obrębie instytucji ponadpaństwowych), Tormey wskazuje na znaczenie osłabienia afiliacji i tożsamości klasowych, czego efektem jest osłabienie roli partii politycznych w zakresie działań na rzecz wybranych celów związanych z prawami człowieka. Popularność z kolei uzyskuje zaangażowanie obywatelskie w działania nawiązujące do wspólnoty interesów, bazujące na kreowaniu sieci społecznych, jest to rodzaj zaangażowania podmiotu w działania grupy (*individual collectiv action*), podejmowane jest w sposób niezależny od oficjalnych instytucji o charakterze politycznym (TORMEY, 2007, s. 263–264).

Kolejną strategią oporu podejmowaną przez przeciwwładzę, zgodnie z teorią Ulricha Becka, jest demaskowanie i dramatyzacja ryzyka (BECK, 2005, s. 306–308). Analogicznie wskazać można na strategię demaskowania kosztów działań, polegającą na eksponowaniu wieloaspektowych konsekwencji podejmowanych decyzji (o charakterze ekonomicznym, gospodarczym, socjalnym) i zestawianiu ich z kategorią celów ekologicznych, z kategorią bezpieczeństwa społecznego i przesłankami dotyczącymi racjonalności planowanych działań. Przykładem projektu wykorzystującego tego typu strategię jest ruch oporu krytycznego (*Critical Resistance*) funkcjonujący w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej i Kanadzie, którego celem jest identyfikowanie na bazie współpracy przedstawicieli ruchów społecznych o zróżnicowanych przedmiotach zainteresowań (ekologów, przedstawicieli grup mniejszości etnicznych, aktywistów grup krytykujących ekspansję zakładów karnych). Jednym z głównych pytań, na które w toku analiz poszukiwane są odpowiedzi, jest efektywność resocjalizacji w zakładzie karnym i ekonomiczne racje określające ich ekspansję (SUDBURY, 2007).

Z kolei, nawiązując do interpretacji Karla Polanyiego, wskazać można za Jamesem H. Mittelmanem i Christine B.N. Chin na koncepcję oporu jako przeciwruchu

(*countermovement*). W tym ujęciu współczesne ruchy społeczne są interpretowane jako podporządkowane w swoich działaniach strategii oporu i są określane jako formy działania kolektywnego, podporządkowane w swoich działaniach kategorii solidarności, których podstawą działania jest istnienie konfliktu i niwelowanie ograniczeń systemu, w ramach którego podjęte działanie ma miejsce. Jest to interpretacja, która, podobnie jak poprzednio przytoczona, może być odniesiona do porządku globalnego, w którym działają ruchy o profilu ekologicznym, ukierunkowane na obronę praw grup marginalizowanych, promocję praw człowieka itp. podejmując tym samym problemy rozumiane jako istotne w przestrzeni ponadnarodowej.

James H. Mittelman i Christine B.N. Chin wskazują na fakt współistnienia przeciwruchów o jednoznacznie zdefiniowanej strukturze ze specyficznymi „podziemnymi sieciami przeciwruchów”, których struktura nie jest precyzyjnie określona, ich przedstawiciele nie podejmują otwartych działań o charakterze kontestacji, ale w podejmowanych przez nich praktykach ma miejsce kwestionowanie obowiązujących kodów określanych przez grupy dominujące, ma miejsce redefinicja rzeczywistości odpowiednio do interpretacji przedstawicieli grup podporządkowanych, proponowane są alternatywne style życia, podejmowane dyskursy marginalizowane w przestrzeni publicznej. W takiej sytuacji opór interpretowany jest przez pryzmat specyficznego stylu życia (lub sposobu praktykowania życia codziennego), może dotyczyć np. praktyk konsumenckich. Przedstawiciele sieci przeciwruchów zakładają jednocześnie, że opór stanowi wypadkową określonych, praktykowanych przez jednostki stylów życia, a jednocześnie zwrotnie określa ich jakość i specyfikę.

Kolejna perspektywa interpretacji oporu w społeczeństwie globalnym może być podjęta w nawiązaniu do idei infrapolityki, wprowadzonej w 1990 roku przez Jamesa C. Scotta. Infrapolityka stanowi wyraz codziennej, realizowanej zarówno indywidualnie, jak i zbiorowo formy oporu. Jest to strategia oparta na praktykowaniu „ukrytych transkryptów” (*hidden transcript*), jako alternatywy dla „transkryptu publicznego” (*public transcript*). Działania infrapolityczne realizowane są na bazie kreowania rynku równoległego, rynku pracy, w kontekście środowiska lokalnego i rodziny, w sytuacji gdy ich aktorzy rozwinęli świadomość przeciwhegemoniczną. Działania oporu wyrażają się w tym przypadku np. poprzez funkcjonowanie w squattach i propagowanie idei dotyczących rozwoju subkultur dysydenckich (MITTELMAN, CHIN, 2000, s. 170–172).

Postawy wyrażające w różny sposób opór (w tym przypadku działania infrapolityczne) stanowi wypadkową umiejscowienia jednostki (podmiotu, aktora działań oporowych) w kontekście różnych przestrzeni dominacji i podporządkowania, wynikających z pełnionych ról społecznych. Jednostka może w określonym typie relacji pełnić rolę, którym przypisywany jest wysoki status (prestż i władza) w innych zaś tych atrybutów może być pozbawiona. Uzyskując różną tożsamość w takiej sytuacji określone jednostki będą podejmowały działania oporowe, podczas gdy inne będą praktykowały strategie konformistyczne. Według Jamesa Mittelmiana i Christine B.N. Chin w efekcie dysponowania różnym zakresem władzy i podlega-

nia różnym zakresom podporządkowania pojawia się specyficzna struktura „dominacji wewnątrz dominacji”, charakteryzującej się złożonymi rodzajami związków między dominującymi w wymiarze klasowym a podporządkowanymi, w sytuacji gdy świadomość przynależności do klasy społecznej stanowi jeden z wielu wymiarów określających tożsamość (MITTELMAN, CHIN, 2000, s. 173–174).

Działania infrapolityczne związane są także z przestrzenią konsumpcji i zarządzania materialnymi symbolami statusu, zakładają one manipulacje tożsamością, nawiązując do takich kategorii jak: wiek, płeć, przynależność etniczna, wyznanie religijne, narodowość (MITTELMAN, CHIN, 2000, s. 174).

W ujęciu Jamesa H. Mittelmana i Christine B.N. Chin specyficzna forma oporu zawsze jest zakorzeniona w określonych uwarunkowaniach społecznych, im bardziej złożone jest społeczeństwo, w liczniejszych perspektywach opór może być interpretowany. Analiza uwarunkowań późnonowoczesnego społeczeństwa globalnego wskazuje, że w sytuacji gdy działania polityczne i ekonomiczne stają się w porównaniu z analogicznymi działaniami podejmowanymi w społeczeństwie nowoczesnym w mniejszym stopniu zinstytucjonalizowane, również działania o charakterze oporu przyjmują formę niesformalizowaną (lub słabo sformalizowaną) o charakterze decyzji indywidualnych, dotyczących np. praktyk codziennych. Redefinicja dotyczy także określenia podmiotu podejmującego opór, reprezentującego zestaw cech przekraczających specyfikę jednolitej grupy społecznej. Podejmowany opór zakorzeniony jest wtedy w różnych zmiennych tożsamościowych, takich jak: relacje między przynależnością klasową, narodowością, płcią, rasą, przynależnością etniczną, wyznaniem religijnym, orientacją seksualną itd. Kolejnym aspektem wymagającym redefinicji jest umiejscowienie oporu, który w kontekście globalnego społeczeństwa ponowoczesnego praktykowany jest w przestrzeni prywatnej (indywidualne style życia, przestrzeń gospodarstwa domowego) i publicznej, przy tym jednak kolejną istotną przestrzenią jego realizacji jest przestrzeń wirtualna. W kontekście społeczeństwa globalnego podejmowane są specyficzne strategie oporu, które realizowane są nie tylko na poziomie regionu, ale także w przestrzeni transnarodowej poprzez wykorzystanie technologii umożliwiających kreowanie specyficznych wspólnot, których uczestnicy reprezentują podobną interpretację określonego wycinka rzeczywistości społecznej. W ten sposób wytwarza się specyficzna przestrzeń solidarności niezależnej od granic politycznych (*borderless solidarity*), której uczestnicy podejmują aktywność w zakresie problemów, których istotność przekracza granice regionu, takich jak degradacja środowiska, rasizm, prawa grup mniejszościowych itp. (MITTELMAN, CHIN, 2000, s. 175–178).

Spółeczeństwo obywatelskie jest istotnym kontekstem podejmowania działań oporowych. Są to działania realizowane w sferze publicznej, a dyspozycja do ich podejmowania jest traktowana jako istotna kompetencja obywatelska, bliska kategorii nieposłuszeństwa obywatelskiego. Postawa obywatelska łączy się w tym ujęciu z kompetencją myślenia krytycznego, aktywnością, twórczością. W kontekście społeczeństwa późnonowoczesnego przejawia się m.in. zdolnością do podejmo-

wania refleksyjnej i krytycznej konsumpcji. Kategorią blisko związaną z zagadnieniem oporu podejmowanego w ramach społeczeństwa obywatelskiego jest kategoria ruchów społecznych. Ich rola w dążeniach do zmiany interpretowanego jako opresyjny porządku społecznego zostanie przedstawiona w kolejnym rozdziale.

Dyspozycja do podejmowania oporu jest pochodną zarówno uwarunkowań społecznych, jak i specyficznych reprezentowanych przez podmiot postaw. Są to postawy bazujące na negatywnej (awersyjnej) ewaluacji sytuacji stanowiącej kontekst uczestnictwa jednostki bądź grupy, jak również na pozytywnej ocenie własnych kompetencji sprawczych, szans odniesienia sukcesu, zrealizowania celu. Oprócz wskazanych dwóch, typowych elementów dodatkowo mogą występować elementy postaw takich jak np. altruizm (co jest kluczowym elementem postawy stymulującej do podejmowania tzw. oporu odważnego).

Jocelyn A. Hollander i Rachel L. Einhower wskazują – na podstawie analizy treści licznych opracowań z zakresu nauk społecznych, których przedmiotem jest kategoria oporu – na poszczególne występujące w nich perspektywy interpretacyjne. Zgodnie z wyprowadzonymi na bazie realizowanych badań wnioskami, opór jest działaniem wyrażanym werbalnie i niewerbalnie, symbolicznie (np. poprzez wykorzystanie ciała jednostki lub przedmiotów materialnych), realizowany jest poprzez strategie związane z działaniem ruchów społecznych (w tym bazujących na kategorii protestu – marszu, pikiet oraz polityki opozycyjnej wobec nurtu dominującego, kreowania organizacji o charakterze opozycyjnym itp.), są to zarówno działania oparte na stosowaniu przemocy, jak również nieprzemocowe, posiadające charakter zdarzeń gwałtownych, wyjątkowych, jak również realizowanych w formie niejawnej, ukrytej, zakamuflowanej, przyjmującej charakter tzw. oporu codziennego (np. celowe spowalnianie tempa pracy, symulowanie choroby, ekspozowanie określonego rodzaju symboli lub celowa rezygnacja z nich, kradzieże w miejscu interpretowanym w kategoriach doznawania opresji itp.). Są to także strategie o charakterze symbolicznym, polegające na ekspresji treści marginalizowanych w kontekście dominującego (opresyjnego) porządku społecznego, oraz strategie bazujące na zarządzaniu aktywnością werbalną (w tym przyjmujące charakter milczenia) (HOLLANDER, EINHOWER, 2004, s. 535–536). Nawiązując do przedstawionej typologii, można uznać, że jednym z rodzajów oporu zaliczanych do form wyjątkowych, a jednocześnie łagodnych, nieprzemocowych, jest opór odważny (*courageous resistance*). Jest to rodzaj działania o charakterze altruistycznym, u którego podstaw znajduje się działanie na rzecz dobra innych osób, które jest traktowane jako wartość nadrzędna wobec indywidualnych interesów podejmującego działania oporowe. Podejmujący tego typu akt oporu podmiot jest świadomy poniesienia ryzyka w związku z działaniem określonych kosztów. Jest to działanie refleksyjne, realizowane w długiej perspektywie czasowej (nie ma charakteru incydentalnego, nie jest też jedynie spontaniczną reakcją na określoną sytuację) (TOFFEY, COOK, HORLITZ [et al.], 1999, s. 787–789). Wskazany typ oporu można, nawiązując do interpretacji zaproponowanej przez Davida Couzensa Hoya, odnieść do kategorii

oporu etycznego. Couzens Hoy określił go jako pochodną braku siły sprawczej określającej możliwość wywierania wpływu na rzeczywistość społeczną, wprowadzenia w jej strukturalny kontekst obiektywnych zmian. Motywacja działania wynika jednak z zobowiązań etycznych pojawiających się w sytuacji kontaktu z twarzą Drugiego (co z kolei stanowi jednoznaczne nawiązanie do filozofii Emmanuela Lévinasa) (Hoy, 2005, s. 16).

Łukasz Kamiński, Andrzej Małkiewicz i Krzysztof Ruchniewicz, analizując działania o charakterze oporu, podejmowane w latach 1944–1953 w środowiskach specyficznych dla Europy Środkowej, wskazują na następujące jego strategie: strajki robotnicze, demonstracje, powstania, opór ekonomiczny, opór komunikacyjny wyrażający się w rozgłaszaniu pogłosek politycznych, słuchaniu rozgłośni zagranicznych, graffiti, własnoręczne tworzenie ulotek i ich dystrybucja (KAMIŃSKI, MAŁKIEWICZ, RUCHNIEWICZ, 2004, s. 5). Jednocześnie – nawiązując do badań i analiz Erica J. Hobsbawma – Kamiński, Małkiewicz i Ruchniewicz wskazują na formy oporu określone jako „archaiczne” lub „prepolityczne”, występujące w Europie XVII- i XVIII-wiecznej, wywodzące się ze sprzeciwu chłopów powstającego na bazie zniewolenia, eksploatacji i ubezwłasnowolnienia, były to takie formy oporu jak: zbiegostwo, absencja, chuligaństwo, przestępczość (w tym bandytyzm), uchylanie się od przymusowej pracy i zmniejszanie własnej efektywności w jej wykonywaniu, dewastowanie (niszczenie) narzędzi wykorzystywanych w procesie pracy, np. niszczenie maszyn – w środowisku miast industrialnych (przykładem tego typu strategii oporu może być bunt „luddystów” skierowany przeciwko porządkowi społecznemu, wynikającemu z rewolucji przemysłowej i przeciwko postępowi technologicznemu, który związany był m.in. z niszczeniem maszyn traktowanych jako obiekt reifikujący i odbierający pracę człowiekowi, przy jednocześnie występującej utopijnej aspiracji powrotu do przedprzemysłowych form pracy i warunków życia) (NOWAK, 2007, s. 308), odwoływanie się do istniejących praw i przywilejów w sytuacji, gdy możliwe było zinterpretowanie ich na korzyść podporządkowanych, odwoływanie się do władz państwowych i kościelnych, sekciarstwo i radykalne ruchy religijne (w tym strategie profetyczne (por. KAMIŃSKI, MAŁKIEWICZ, RUCHNIEWICZ, 2004, s. 281–283), patologie – takie jak alkoholizm, samobójstwa, a w kontekście społeczeństw nowoczesnych – narkomania. Strategiom tym towarzyszyły bunt i powstania (KAMIŃSKI, MAŁKIEWICZ, RUCHNIEWICZ, 2004, s. 5–7). Istotną rolę odgrywały przy tym podejmowane strategie komunikacyjne, takie jak pogłoski i pieśni, kreujące dyskurs wskazujący na sens podejmowanych działań, lub też sygnalizujący ewentualne – realne lub wyimaginowane – zagrożenia (KAMIŃSKI, MAŁKIEWICZ, RUCHNIEWICZ, 2004, s. 7–8). Na problematykę działań oporowych podejmowanych przez chłopów wskazuje James C. Scott, którego zdaniem czynny opór (w formie powstania lub rzadziej – rewolucji) nawet w sytuacji, gdy zostaje stłumiony, przynosi efekt w postaci ustępstw ze strony podmiotu dominującego, zwiększenia zakresu wolności, odciążenia w sytuacjach łączących się z wyczerpującą pracą. Istotnym efektem jest włączenie faktu związanego z podjęciem oporu

w kontekst pamięci zbiorowej, jednocześnie jednak opór może kreować kontekst stymulujący władzę, przeciwko której jest skierowany do przyjęcia strategii bardziej restrykcyjnych i hegemonicznych niż te, które były praktykowane uprzednio.

Niektóre z wymienionych powyżej strategii oporowych posiadają charakter oporu codziennego. Tego typu działania mogą być podejmowane także w kontekście systemu szkoły, przyjmując formę np. wykpiwania, wyśmiewania lub oszukiwania nauczyciela reprezentującego kulturę opresyjną, ignorowanie reguł przyjętych (narzuconych) w instytucji szkolnej oraz działania destrukcyjne związane z niszczeniem własności szkolnej (WOTHERSPOON, 2004, s. 99).

George S. Rigakos i Alexandra Law wskazują, za Michaelem W. McCann i Tracey March, na opór przyjmujący w swoich dwóch skrajnych formach charakter indywidualny i codzienny lub też kolektywny i prowadzący do transformacji społecznej. Wyodrębniając formy pośrednie, wskazują na cztery modele oporu, w przypadku pierwszego z nich jednostka podejmuje działania oporowe, nie uzyskując długoterminowych efektów dotyczących zmiany sytuacji, w jakiej funkcjonuje, w drugim przypadku działania oporowe przynoszą krótkotrwały skutek w postaci pożądanej przez jednostkę zmiany, nie powodują jednak transformacji długotrwałej, trzeci model oporu ma charakter działania indywidualnego, niekoordynowanego, jednocześnie jednak skumulowane efekty działań jednostkowych powodują korzystne dla podmiotów podporządkowanych zmiany dotyczące relacji władza – podporządkowanie w danym kontekście społecznym. W przypadku czwartej wyróżnionej formy oporu działania o charakterze sprzeciwu podejmowane są przez grupy charakteryzujące się organizacją i sprecyzowaniem własnych celów, uzyskując w efekcie podejmowanych działań (w tym o charakterze politycznym) zarówno pożądane cele doraźne, jak również uzyskując efekt transformacji społecznej w danym aspekcie funkcjonowania porządku społecznego (RIGAKOS, LAW, 2009, s. 87). Można założyć, że ostatnia z wymienionych strategii oporu jest ściśle związana z funkcjonowaniem nowych ruchów społecznych, dwie pierwsze zaś charakteryzują formy oporu codziennego.

W efekcie dokonania przeglądu literatury przedmiotu George S. Rigakos i Alexandra Law podtrzymują tezę, iż działania należące do kategorii form oporu codziennego nie prowadzą do zmian w obrębie materialnych warunków egzystencji przedstawicieli grup, którzy tę formę oporu podejmują, jak również nie prowadzą one do modyfikacji istniejących relacji władzy i podporządkowania, zaś w sytuacji gdy strategia oporu zostaje włączona w kontekst działań koordynowanych przez podmiot dominujący działania o charakterze oporu paradoksalnie stanowią środek wzmocnienia statusu władzy. W innej perspektywie interpretacyjnej zakłada się z kolei, że w przypadku działań o charakterze oporu codziennego wprawdzie relacje dominacji i podporządkowania nie ulegają zmianie, warunki określone przez podmiot dominujący zostają jednak dostosowane do potrzeb określanych przez podejmujących opór, w efekcie określony stan rzeczy związany ze zmianą społeczną zostaje częściowo osiągnięty. Autorzy, których prace przytaczają Rigakos i Law (m.in. Rubin, McCann i March), krytykują taką interpretację oporu, wskazując, że

nie wnosi ona nowych znaczeń do marksistowskiego modelu fałszywej świadomości – podejmowany opór nie przyjmuje formy radykalnej, a w efekcie nie prowadzi do zmian charakteryzujących się optymalizacją dostępu do dóbr przedstawicieli grupy podporządkowanej (RIGAKOS, LAW, 2009, s. 87–90).

Podjętą analizę można kontynuować, biorąc pod uwagę trudności interpretacyjne związane ze wskazywaniem działań należących do kategorii oporu codziennego. Jedną z interpretacji tego rodzaju kontrowersji przytacza Sherry B. Ortner, wskazując na trudność w przeprowadzeniu rozgraniczenia między działaniami posiadającymi typowy oporowy charakter (a więc zakładając aspekt sprzeciwu wobec istniejącego stanu rzeczy i bazując na aspiracjach wprowadzenia w jego obrębie modyfikacji) a działaniami o charakterze strategii przetrwania w niekorzystnych warunkach. W nawiązaniu do tego typu kontrowersji Brian Fegan wskazuje na interpretację odnoszącą się do motywów działania, zakładając, że do kategorii oporu zaliczane są tylko takie z nich, które mają wyraźnie określony motyw sprzeciwu i zmiany danego stanu rzeczy. Z kolei Ann Stoler i Frederic Cooper przyjmują założenie, iż niezależnie od leżących u podstaw określonego działania motywów, jeżeli w swoim efekcie prowadzi ono do zmiany społecznej zgodnej z interesami grupy podejmującej działania o charakterze sprzeciwu jest to akt oporu. Dodatkowo Sherry B. Ortner wskazuje na myśl społeczną Karola Marksa, który przyjmuje, iż świadomość jednostki zmienia się w toku realizowanych przez nią działań, w efekcie działania podejmowane w określonych momentach w sposób naśladowczy i bezrefleksyjny w innych sytuacjach mogą stanowić akt celowy, poparty refleksją oraz krytyczną postawą podejmujących go podmiotów (ORTNER, 1995, s. 175).

W kolejnych fragmentach niniejszego rozdziału podjęte zostanie odniesienie do szczegółowych strategii oporowych, zostaną one poddane interpretacji poprzez nawiązanie m.in. do teorii Pierre'a Bourdieu, Michela Foucaulta, Jamesa C. Scotta. Przytoczone zostaną strategie bazujące na rozwoju kompetencji refleksyjnych, dekodowaniu tekstów kulturowych, kreowaniu artefaktów, zarządzaniu tożsamością (np. poprzez strategie dezidentyfikacji). Biorąc pod uwagę atrybuty społecznego kontekstu podejmowania działań oporowych, odniesiono się do zjawiska komercjalizacji w kontekście modelu nowoczesnego i późnonowoczesnego podmiotowości oraz tożsamości aktorów rzeczywistości społecznej. Następnie wskazano na interpretację oporu jako strategii nawiązujących do mechanizmu karnawalizacji. Strategie oporu w takiej interpretacji zawarte są w szerokim spektrum praktyk kulturowych, zaś znaczenia nabierają poprzez wpisanie się w dyskurs opozycyjny do kultury dominującej (NORDSTROM, MARTIN, 1992, s. 7). Zdaniem bell hooks działania emancypacyjne zawierają we własnym kontekście aspekt optymizmu (swoistego karnawału). Wynika on z doświadczenia działania we wspólnocie przy jednoczesnym podzieleniu elementów symbolicznych, czego efektem jest doznanie poczucia siły, potencjału działania, sprawstwa, możliwości odniesienia sukcesu. Stanowi ona swoisty proces postępujący od doznania traumy i trudności do uzyskania świadomości sprawstwa, spełnienia i satysfakcji (HOOKS, 1990, s. 211–212).

Zdaniem Jacka Kochanowskiego podejmowaniu działań o charakterze oporu sprzyja dysponowanie przez jednostkę specyficznym rodzajem kompetencji określonych jako kompetencje refleksyjne. Umożliwiają one przyjmowanie krytycznej postawy wobec stosowanych w przestrzeni społecznej (m.in. za pośrednictwem mediów) manipulacji. Kompetencje refleksyjne obejmują: wiedzę, umiejętności, wartości, motywacje umożliwiające jednostce zarówno adaptację społeczną czy realizację w przestrzeni społecznej złożonych ról, jak i sprzyjają konstruowaniu tożsamości bazującej na krytycznej postawie wobec ustalonego społecznie porządku, zastanych tradycji, systemów normatywnych oraz arbitralnie ustanowionej – meta-narracyjnej wiedzy, obejmują także motywację obywatelską dotyczącą uczestnictwa w procedurach demokratycznych, podejmowanie w ich obrębie świadomych decyzji, zdolność do zawierania kompromisów oraz postawę otwartą wobec różnorodności. Oprócz kompetencji refleksyjnych podejmowaniu działań o charakterze oporu sprzyja rozwinięcie specyficznego rodzaju wiedzy, określonej jako wiedza otwarta. W interpretacji – przytaczanej przez Jacka Kochanowskiego – Marka Olssena, Johna Codda i Anne-Marie O'Neill wiedza/opór stanowi odpowiedź na wiedzę/władzę. Konstruowanie wiedzy/oporu należy do strategii sprzeciwu wobec przemocy, zakłada krytyczną analizę dyskursów związanych z modelem dominującym, dąży do demaskowania ich założeń, a w efekcie demaskowania założeń władzy. Wiedza tego rodzaju obejmuje trzy modele analizy rzeczywistości, są to: analiza dekonstrukcyjna, genealogiczna oraz lokalna. W analizie dekonstrukcyjnej zakłada się wykazanie strategii, w ramach których podmioty dominujące blokują pojęcia występujące w określonych dyskursach. W kontekście genealogicznym założona jest identyfikacja procesów kulturowych, które wystąpiły jako efekt popularności dyskursu dominującego zaś w kontekście lokalnym, stosując wiedzę/opór zakłada się podejmowanie krytycznej analizy dyskursów z perspektywy ściśle określonej bez uogólnienia jej do postaci uniwersalnej (ponadlokalnej). Wiedza otwarta w takiej interpretacji ma charakter lokalny i uwzględniający respektowanie pluralistycznych modeli interpretacyjnych, jest traktowana jako wyrażająca interes określonej grupy, nie zawiera aspiracji do uzyskania statusu uniwersalnego. Zdaniem Jacka Kochanowskiego wiedza otwarta ma charakter polilogiczny, wielogłosowy, z narracji wyłączone są tylko takie dyskursy, których fałszywość została wykazana na drodze wnioskowania logicznego. Polilogiczność sprzyja kontroli i weryfikacji twierdzeń. Zakłada, że konfrontacja – podobnie jak konkurencyjność – jest czynnikiem korzystnym z punktu widzenia rozwijania naukowych (jak również politycznych) narracji (KOCHANOWSKI, 2007). Jest to interpretacja zbliżona do proponowanej przez Stuarta Halla interpretacji Victorii L. Pitts, Rose Weitz, czy też wskazanej przez Rebeccę Raby koncepcji przejścia znaczeń (*appropriation*). Ujęcia definicyjne oporu zaproponowane przez Victorię L. Pitts wskazują, że jest to działanie odwracające, zaprzeczające, uchylające uznane znaczenia, a jednocześnie zakładające ochronę alternatywnych wobec modeli dominujących kodów kulturowych, z kolei Rose Weitz analizuje opór w kontekście kwestionowania ideologii uzasadniających pod-

porządkowaną pozycję przedstawicieli określonych grup społecznych (podają za: HOLLANDER, EINWOHNER, 2004, s. 538). Rebecca Raby wskazuje na strategię oporu polegającą na przejściu kodów kulturowych (w tym znaczeń, kodów językowych) stosowanych pierwotnie przez przedstawicieli kultury dominującej w celu określania subordynowanego statusu przedstawicieli określonej grupy społecznej lub też deprecjonowania aspektów tożsamości jej przedstawicieli. W wyniku przejścia (*appropriation*) deprecjonujący potencjał znaczeniowy terminu zostaje zneutralizowany. Negocjowanie znaczeń może być strategią realizowaną w ramach grup subkulturowych, w takiej sytuacji poprzez kontestację znaczeń uznanych w ramach kultury dominującej kwestionowany jest porządek interpretowany jako opresyjny, hegemonijny. Jednocześnie jednak jako deficyt strategii oporowej bazującej na adaptacji elementów kultury dominującej i ich redefinicji w nowym kontekście znaczeń wskazywany jest jej słaby potencjał wprowadzania zmiany (RABY, 2005, s. 156). Stuart Hall wskazuje na koncepcję trzech strategii dekodowania tekstu kulturowego, są nimi: dekodowanie o charakterze zgodnym z kodem dominującym (gdzie odczytywanie/dekodowanie tekstu odbywa się w sposób zgodny z układem odniesienia, w którym tekst został zakodowany), negocjowanym (gdzie zestawione są elementy opozycyjne i adaptacyjne wobec znaczeń nadanych przez twórcę – autora tekstu, np. uznane są nadane definicje pojęć, jednak w kontekście sytuacyjnym odczytujący wykorzystuje nowe – niezamierzone przez nadawcę zasady) oraz opozycyjnym wobec kodu dominującego (sprzecznym ze znaczeniami kodu określonymi przez nadawcę, tekst zostaje zdekontekstualizowany i odczytywany w ramach alternatywnego układu odniesienia) (podają za: MELOSIK, 1995, s. 225; MELOSIK, 2007b, s. 73). Jest to interpretacja, którą można zestawić z propozycją Luce Irigaray (przytaczaną przez Judith Butler) dotyczącą przełamywania relacji władzy zakorzenionych w fallogocentrycznych kodach językowych, np. poprzez celową/oporową rezygnację z rodzajów gramatycznych (BUTLER, 2008, s. 83–84). Z kolei Tomasz Szkudlarek wskazuje na wykorzystanie strategii językowych w przeciwstawianiu się władzy opresyjnej (w analizowanym przypadku władzy kolonialnej) poprzez dekonstrukcję przyjętych w jej obrębie znaczeń oraz kreowanie nowych konstrukcji dyskursywnych będących efektem zestawiania i mieszania konwencji stylistycznych, stosowania specyficznych, deprecjonowanych w kontekście kultury dominującej określeń, kreowania dyskursów, w których znaczenia są przemieszczane i podporządkowane dyskursom alternatywnym od tych, które stanowią uzasadnienia dla praktykowanej władzy. Efektem tego typu strategii jest hybrydyzacja dyskursu oraz kreowanie przestrzeni kulturowych, w których ma miejsce ironizacja systemów wiedzy opresyjnie wdrażanych przez podmioty władzy opresyjnej (SZKUDLAREK, 2009, s. 38–39).

Specyficzną kategorią analizowaną w odniesieniu do kategorii oporu jest dyskurs. Jego znaczenie (znaczenie komunikatu, słowa) zostało wskazane już w klasycznej pracy Floriana Znanieckiego, który, odnosząc się do kategorii działania (czynności), założył, że mowa jest narzędziem umożliwiającym jednostce wyjście

(w pewnym sensie emancypację, transgresję) poza własną przestrzeń doświadczenia. Związana z tymże doświadczeniem interpretacja staje się jednym z modeli wywierających wpływ na systemy zewnętrzne (powstałe niezależnie od jednostki). Mowa jest także narzędziem oddziałującym na systemy niematerialne, których istnienie stanowi efekt działania wielu podmiotów (efektem mogą być zmiany społeczne – w tym polityczno-prawne itp.) (ZNANIECKI, 1988, s. 87). Zbyszko Melosik – w nawiązaniu do analizowanej perspektywy w przestrzeni społecznej – wyróżnia dwie kategorie dyskursów, którymi są dyskurs kultury dominującej oraz dyskurs podporządkowanych. Dyskurs podmiotów podporządkowanych bywa dyskursem ubezwłasnowolnionym i zmarginalizowanym, funkcjonującym w przestrzeni dyskursów „niemych”, nieobecnych (MELOSIK, 1994, s. 55). Uzasadniona okazuje się w tym przypadku teza o współistnieniu kategorii głosu, wiedzy i władzy (por. DORNEY, 1995, s. 60).

Na wykorzystanie dyskursu w działaniach oporowych⁴ wskazuje Kalina Brabeck, podając przykład testimoniów. Założonym w nich celem jest prezentowanie kolektywnych doświadczeń przedstawicieli grupy podporządkowanej. Testimonia związane są z działalnością m.in. nowych ruchów społecznych oraz społecznymi konsekwencjami teologii wyzwolenia, ich cechą charakterystyczną jest zogniskowanie na historii podmiotów marginalizowanych, określając przy tym ich doświadczenie zbiorowe, jest to swoista reprezentacja pamięci zbiorowej. Testimonia są artefaktem, którym przypisywane jest znaczenie polityczne związane z przeciwstawieniem się opresyjnemu porządkowi. Wyrażają one dyskurs podmiotów o pozycji zdominowanej i narażonej na marginalizację, umożliwiają przy tym przeniknięcie elementów wskazanego dyskursu do przestrzeni publicznej. Testimonia w efekcie bazują na dekonstrukcji kategorii wiedzy nowoczesnej traktowanej jako wytwór dociekań naukowych, wprowadzają kategorię wiedzy opartej na doświadczeniu zbiorowym, która jest traktowana jako środek oporu (BRABECK, 2003, s. 252–256).

Teoretycy oporu wskazują na strategie kreowania dyskursu opartego na stosowaniu interpretacji ukierunkowujących refleksję na problemy sprawiedliwości społecznej, promowanie kontrdyskursu rozwijanego jako język nadziei i możliwości, rozwijanie radykalnej wyobraźni oraz kreowanie radykalnych form demokracji (MELOSIK, 1994, s. 65–66). Kolejna strategia oporu bazuje na wykorzystaniu matrycy kultury dominującej i kreowaniu na jej bazie przez podmiot własnych znaczeń. Są to znaczenia nawiązujące do specyficznej tożsamości podmiotu, jego doświadczeń biograficznych lub doświadczeń historycznych grupy, którą reprezentuje. Zakłada ona emancypację konstruowanych znaczeń od metanarracji implikowanych w ramach kultury dominującej i transmitowanych przez reprezentującą ją instytucje (np. szkołę). Peter McLaren, dokonując rozróżnienia na postmodernizm ludyczny i postmodernizm oporowy, wskazuje, że jest to kompetencja o charakterze postmodernistycznym. Niezależnie jednak od wskazanego rozróżnienia

⁴ Nawiązując do typologii zaproponowanej przez Daniela G. Solórzano i Dolores Delgado Ber-nal, można wskazać, że jest to zewnętrzny opór transformacyjny.

obydwa rodzaje zawierają w sobie potencjał emancypacyjny i alternatywny wobec metanarracji. W ramach teoretycznego nurtu postmodernizmu ludycznego zakłada się dokonanie transformacji w zakresie istniejących opresyjnych potencjałów politycznych i społecznych. Przyjmuje się założenie, że znaczenia tworzone są na bazie kombinacji znaków, zaś rzeczywistość społeczna jest konstruowana w toku interakcji między elementami oznaczającymi oraz specyficzną dla społeczeństwa nowoczesnego heterogenicznością (wynikającą z faktu różnorodności). Założenie takie stwarza swoistą podstawę dla praktykowania refleksyjności dotyczącej własnej tożsamości jednostki, a w dalszej kolejności sprzyja dekonstruowaniu opresyjnych metanarracji. Model postmodernizmu ludycznego stanowi rodzaj detotalizującej mikropolityki umiejscawiającej różnicę w opozycji wobec totalizujących mechanizmów dominacji. W jego ramach akcentowana jest kategoria dyskursu, kultury, ideologii marginalizowane z kolei są relacje związane z kategorią dominacji i podporządkowania w relacji produkcji (pracy). Postmodernizm ludyczny jest w swojej specyfice zbliżony do wskazanego przez Scotta Lascha postmodernizmu widmowego zakładającego, że rzeczywistość może zostać odniesiona do swoich reprezentacji, obrazu medialnego, z kolei wartości mogą zostać odniesione do znaku (symbolu), znaczenia stają się w takiej sytuacji powierzchowne, a funkcjonowanie społeczne zostaje sprowadzone do komunikacji elektronicznej. Zdaniem Pauline Marie Rosenau jest to postmodernizm sceptyczny, który zakłada brak możliwości (ale też brak konieczności) dokonania transformacji społecznej, a przy tym określa preferencję dotyczącą przyjęcia postawy tolerancji wobec różnorodnych znaczeń przy jednoczesnej rezygnacji z przyznania priorytetowego statusu któremukolwiek z nich. Zdaniem Petera McLaren'a praktyki podporządkowane założeniom wynikającym z postmodernizmu sceptycznego i postmodernizmu widmowego paradoksalnie mogą przyjmować charakter totalizujący. Założenia związane z postmodernizmem sceptycznym i widmowym rozbudowane zostały w nurcie postmodernizmu opozycyjnego (określanego też jako radykalna teoria krytyczna, postmodernizm oporu), nawiązuje on do historycznego i społecznego ujęcia teoretycznego różnicy, zakłada dążenie do uzyskania potencjału transformacyjnego i interwencyjnego. W jego ramach wskazuje się, że w znaczenia wpisane są konfliktowe relacje społeczne (określane przez symbole i konstruowane przez nie dyskursy). Znak stanowi przestrzeń konfliktu, walki o znaczenia, rywalizacji idei. Różnica, będąc umiejscowioną w realnej przestrzeni doświadczeń oraz w kontekście struktury społecznej, uzyskuje znaczenie społeczne, historyczne i polityczne, nie jest jedynie faktem retorycznym. Kontestacja w tym ujęciu wyraża się w zdolności podmiotu do podjęcia krytyki. Postmodernizm oporu obejmuje własną refleksją nie tylko poziom makropolityczny, ale także mikropolityczny. W odniesieniu do przestrzeni pedagogicznej i edukacyjnej jest specyficzny dla kontekstów multikulturowych. Wspomniany nurt postmodernizmu zawiera się w takiej sytuacji w nurcie pedagogiki krytycznej. Postmodernizm w swoim nurcie interpretacyjnym, nawiązującym do kategorii oporu, zakłada, że z punktu widzenia szans emancypacji preferowane jest odnoszenie się

podmiotu do kategorii inności oraz tożsamości. Etniczność jest traktowana jako posiadająca znaczenie polityczne, odnosi się do kategorii statusów społecznych i wymaga werbalizacji, precyzowania, definicji. W sytuacji, gdy jednostka odbyła socjalizację w środowisku marginalizującym, odkrycie własnej tożsamości etnicznej staje się zadaniem obejmującym poznanie historii własnej grupy pochodzenia, tradycji, kultury, marginalizowanego języka. Równolegle do promocji ponownego odkrywania własnej tożsamości postmodernizm oporu zakłada podjęcie aktu wyjścia poza jej zakres i świadomego umiejscowienia się w kontekście społeczeństwa globalnego w warunkach równości szans (McLAREN, 1994, s. 198–203; 213–214).

Trafną egzemplifikację wykorzystania dyskursu w działaniach oporowych stanowi dyskurs feministyczny. Zdaniem Marty Songin studia feministyczne mają wyraźnie zaangażowany charakter, bazują na przekonaniu o istnieniu związków między wiedzą, polityką i społecznie uznanymi wartościami. Ich podstawę stanowi identyfikacja przestrzeni opresji związanych z tzw. męskim skrzywieniem interpretacji rzeczywistości, wyznaczania przestrzeni obiektywności i normy. Efektem takiej strategii jest wyciszenie i marginalizowanie doświadczenia kobiecego. Dyskursy podejmowane w ramach tzw. pierwszej fali feminizmu ukierunkowane były na krytykę perspektywy androcentrycznej i wyznaczanych przez nią podstaw nauk społecznych. Następnie zakwestionowana została esencjalistyczna kategoria kobiecości oraz wskazana została potrzeba uwzględnienia w analizach dotyczących statusów, tożsamości, doznawanych przestrzeni ryzyka i innych zagadnień społecznych traktowanych intersekcyjnie zmiennych takich jak: rasa, tożsamość etniczna, orientacja seksualna, wiek, wykształcenie i inne. Kategorię zaangażowania, dotyczącą studiów feministycznych, określa ich polityczna perspektywa nawiązująca do upowszechnienia w przestrzeni dyskursu publicznego doświadczeń kobiet, a następnie do stymulowania ich do aktywności na rzecz realizacji własnych interesów (jest to interpretacja bliska koncepcji *empowerment* oraz badań aktywizujących). Badania feministyczne ukierunkowane są na „uczynienie życia kobiet widocznym, a ich głosu słyszalnym”. Opresja utożsamiana jest z patriarchalnymi normami społecznymi, traktowanymi jako ograniczającymi podmiotowość kobiet, marginalizującymi ją w przestrzeni uprawiania dyskursu⁵ oraz definiowania własnych doznań. Dyskurs uprawiany w ramach feminizmu jest zogniskowany na doświadczeniach i przeżyciach kobiet. Jego przedmiotem jest identyfikacja wiedzy kobiecej kreującej pozytywny model tożsamości. Jego celem jest dokumentowanie działalności kobiet, ich aktywności, rozumienie doświadczeń interpretowanych z kobiecego punktu widzenia, a także przedstawianie ich w szerszym kontekście społecznym. Preferowaną metodą badawczą jest etnografia zakładająca zniesienie hierarchicznej relacji między badaczem a przedstawicielem próby badawczej, popularne są także badania uczestniczące. Podkreślanie różnicy statusów badacza i badanego jest interpretowane w teorii feministycznej jako nacechowane władzą, dominacją

⁵ Por. z typologią systemów wykluczeń opracowaną przez Michela Foucaulta (FOUCAULT, 2000b, s. 83–84).

i podporządkowaniem, preferowana jest zatem specyficzna dla etnografii perspektywa naiwności poznawczej badacza. Istotna jest także kategoria wiedzy usytuowanej, badania prowadzone są przy uwzględnieniu perspektywy biorącej pod uwagę lokalność wiedzy (SONGIN, 2007, s. 159–166). Kobiety w tej interpretacji przyjmują specyficzną strategię odczytywania tekstów kulturowych, gdzie oprócz odczytywania „zgodnego z nurtem dominującym” podejmowane jest odczytywanie w nurcie oporu (*resistant reading*), w wyniku którego tworzone są znaczenia nowe określające opór wobec tradycyjnej dominacji mężczyzn, tradycyjnej definicji przestrzeni domu i czasu domowego oraz tradycyjnych ról społecznych przypisanych grupom o statusie podporządkowanym, efektem jest tworzenie grup składających się z osób uczestniczących w redefinicyjnych praktykach dotyczących rzeczywistości społecznej (LEBLANC, 2006, s. 16–17).

Opór realizowany poprzez wykorzystanie dyskursów może opierać się na wykorzystaniu strategii ich odwrócenia, co polega na wykorzystaniu takich elementów dyskursu grupy dominującej, w których wyrażane są postawy deprecjonujące kulturę (lub inne atrybuty) grupy podporządkowanej. Przedstawiciele grupy podporządkowanej włączają w takiej sytuacji pierwotnie dyskredytujące symbole w kontekst własnego dyskursu oporu, nadając im potencjał kontestacyjny (Stellan Vinthagen i Mona Lilja podają przykład określenia *nigger* pierwotnie wykorzystywanego w dyskursie rasistowskim, a wtórnie przejętego w oporującej kulturze afroamerykańskiego hip-hopu) (VINTHAGEN, LILJA, 2007). Innym przykładem może być przejęcie określenia *queer* przez część przedstawicieli kultury LGBT.

Zarządzanie dyskursem stanowi także środek realizacji oporu podejmowanego przez młodzież w kontekście szkoły. Opór może być w takiej sytuacji realizowany poprzez opozycyjne odczytywanie tekstów kulturowych, restrukturalizowanie wiedzy, reinterpretowanie jej. Uczeń opiera się w ten sposób logice dyskursu grup dominujących, jest to działanie sprzyjające kreowaniu języka możliwości wykorzystywanego w strategiach emancypacyjnych (MELOSIK, 1994, s. 59–60). Peter McLaren wskazuje na kategorię rytuałów oporu realizowanych w środowisku szkolnym. Opór realizowany z ich wykorzystaniem jest traktowany jako składający się z dynamicznych form kulturowych, jest wytworem kulturowym danej grupy społecznej, odnosi się do symboliki oraz doświadczeń specyficznych dla jej przedstawicieli, jak również odnosi się do przestrzeni utożsamianych z władzą i dominacją. Rytuały oporu realizowane w klasie szkolnej są traktowane jako posiadające znaczenie polityczne, są realizowane w kontekście dystrybuowanych w szkole elementów kultury dominującej. Są traktowane jako mające na celu dekonstrukcję, a następnie rekonstrukcję struktury sytuacji szkolnych, zakwestionowanie uznanych za powszechne i uzasadnione reguł szkolnych, demaskowanie dyskursu dominacji. McLaren wskazuje na dwa rodzaje rytuałów oporu, jakim są rytuały pasywne oraz aktywne (MCLAREN, 1985, s. 86–87; MCLAREN, 1991a).

Istotną przestrzenią, w obrębie której odbywa się walka i ma miejsce opór, jest kultura, która stanowi zarówno przestrzeń kreowania, wyrażania i rozpoznawa-

nia symbolu, jak również określa znaczenie działań podejmowanych w przestrzeni społecznej. Adekwatne w tej interpretacji okazuje się rozumienie znaczenia kultury zaproponowane przez Jeffreya Alexandra, zdaniem którego jest ona „relatywnie autonomiczną sferą symboliczną”, matrycą znaczeń ogólnych, które określają charakter „[programują] całokształt systemu społecznego”, jest to system kodów, które „konstytuują publicznie dostępne zasoby, względnie których działania konkretnych aktorów są typizowane” (BARTMAŃSKI, 2007, s. 21), zdaniem Alexandra symboliczne sygnały wejściowe są kanalizowane fenomenologicznie na bazie ich doświadczania przez podmiot – aktora społecznego, a tym samym kody uzyskują znaczenie w konkretnych sytuacjach. Jednym z kluczowych elementów kultury jest symbol – w ujęciu Jeffreya C. Alexandra jest on konstrukcją kolektywną, poprzedzającą socjalizację indywidualnej jaźni – podmiotu, jest elementem strukturującym funkcjonowanie kanałów komunikacyjnych, tym samym nadaje znaczenie (a także strukturę) interakcjom grupowym. Wykorzystywany jest zarówno na poziomie kognitywnym, jak i ekspresywnym, a podczas posługiwania się nim dokonywana jest ewaluacja oraz odbywa się percepcja dotycząca faktów społecznych. Symbol to także konstrukcja nadająca organizację zarówno myśli, jak i działaniom (BARTMAŃSKI, 2007, s. 21–23). Jest istotnym aspektem realizowanej interakcji, Georg Herbert Mead wskazuje na kategorię wykorzystywania symboli znaczących. Kategoria owa obejmuje wykorzystywanie gestów, stanowiących fragment systemu działań, określających ich kontekst, znaczenie, wyrażających bądź symulujących zamiary. Gest w swoim znaczeniu obejmuje – zdaniem Meada – trzy kategorie komunikatów: zawiera informację dotyczącą oczekiwanych działań partnera interakcji, informuje o zamiarze działania autora komunikatu, określa rodzaj działania połączanego, które byłoby efektem interakcji. Partner interakcji udziela odpowiedzi adekwatnej do interpretacji znaczenia odebranych komunikatów werbalnych bądź niewerbalnych (BLUMER, 2007, s. 11).

Podobnie w ujęciu Zbyszka Melosika istotną przestrzeń ekspresji działań o charakterze oporu stanowi kultura, a zwłaszcza kontrkultura, w ramach której grupy funkcjonujące w sytuacji opresji kreują kontrwartości, przekonania i perspektywy interpretacji rzeczywistości społecznej, ukierunkowane na zakwestionowanie dominacji, alienacji oraz demaskowanie aktów niesprawiedliwości (MELOSIK, 1994, s. 56). Analizy dotyczące buntu, oporu, walki implikują konieczność ujęcia takich faktów (i wytworów) kulturowych, jak: dyskurs traktowany jako komunikat, działanie traktowane jako odgrywanie roli, tekst, ciało traktowane jako forma transkryptu – komunikatu, sztuka (NORDSTROM, MARTIN, 1992, s. 6–7).

Florian Znaniecki w zaproponowanej przez siebie typologii zjawisk stanowiących przedmiot zainteresowania socjologii wskazał kategorie zjawisk symbolizacji i zjawisk estetycznych. Do zjawisk symbolizacji zaliczył przedmioty oznaczające inne obiekty lub czynności, są to, zdaniem wybitnego socjologa, gesty, znaki, pismo, mowa itp. Do wskazanej kategorii Florian Znaniecki zaliczył również czynności określające uzyskanie przez przedmiot status symbolu – kreujące go, wykorzystu-

jące w przekazie komunikatów. Z kolei do zjawisk estetycznych cytowany socjolog zaliczył dzieła sztuki oraz naturalne przedmioty analizowane z tej samej co one perspektywy, a także włączył do tej kategorii czynności, których efektem jest nadanie obiektom wartości artystycznej (ZNANIECKI, 1988, s. 195). Biorąc pod uwagę przytoczony fragment typologii obiektów, stanowiących przedmiot zainteresowań nauk społecznych, poddać można dokładniejszej analizie rolę wytworów artystycznych oraz dyskursu w podejmowaniu strategii oporu.

Herbert Marcuse wskazuje na znaczenie kategorii estetyki, kategorii piękna, zabawy i humoru w podejmowaniu działań o charakterze oporu. Są one traktowane jako elementy kultury wyzwolenia. Klasyczna estetyka, zdaniem Marcuse'a, łączy w sobie zmysłowość, oddziaływanie na wyobraźnię, nawiązuje do ontologicznej koncepcji piękna. Działania estetyczne mogą być traktowane jako wskaźnik emancypacji społecznej, kreują one przestrzeń kodów komunikacyjnych niezapośredniczonych czynnikami rynkowymi, niebazującymi na kategorii rywalizacji, terroru, jednocześnie jednak uczestnictwo w przestrzeni estetycznej wymaga uzyskania kompetencji odczuwania satysfakcji niezależnie od dysponowania dobrami określonymi w ramach represyjnego porządku społecznego. Wrażliwość estetyczna stanowi odpowiedź na potrzeby człowieka, rozwijana jest ona – zdaniem Marcuse'a – w relacji swoistej walki, sprzeciwu wobec represyjnych instytucji społecznych (MARCUSE, 2000, s. 26–27). Podobnie zdaniem Michela Foucaulta w działaniach a charakterze oporu może być wykorzystywana kategoria doznania przyjemności, jak również definiowanie tożsamości w kategoriach gry, nietrwałego, zmiennego aspektu określającego jednostkę (FOUCAULT, 1997, s. 166–169). Na oporowy potencjał kultury popularnej wskazuje Zbyszek Melosik, również odnosząc się do kategorii zabawy i jej aspektów: *plaisir* – „przyjemność” oraz *jouissance* – „gra, rozrywka”. Odbiorca tekstu kulturowego podejmuje wtedy alternatywne jego odczytanie, dekodowanie, poszukuje znaczeń odnoszących się do jego tożsamości, biografii lub też tożsamości i historii grupy, którą reprezentuje (MELOSIK, 1995).

Istotnym środkiem wyrażania postaw oporowych są artefakty. Rafał Drozdowski, odnosząc się do przestrzeni ikonosfery społecznej, wskazuje na kategorię obrazów osobnych wobec dominującej i uzyskującej systemową legitymizację (odnoszącą się do kontekstów politycznych, ekonomicznych i społeczno-kulturowych), jednocześnie realizującej funkcje reprodukcji systemowej ikonosfery. Cechą obrazów osobnych jest pomijanie w ich konstrukcji zasad określających tworzenie form wizualnych przez masowych wytwórców, funkcjonują one poza dominującym obszarem ikonosfery oraz podporządkowane są formom zarządzania praktykowanym przez ich twórcę lub posiadacza (jak ma to miejsce np. w przypadku tatuaży lub skaryfikacji). Przykładem działań oporowych, w których jako główne narzędzie wykorzystywane są elementy przestrzeni ikonografii, jest *kamp*. Jest to strategia wyrażająca dystans wobec pierwotnego obrazu (ikony), zakłada wyszukiwanie paradoksów pojawiających się w obrębie kultury popularnej i jej dynamicznej estetyki, wymaga znajomości ikon oraz dyskursów popkultury, bazuje na postawach

ironicznych wobec nich oraz związanych z nimi dyskursów. Osoby stosujące strategię kampu są przy tym konsumentami popkultury, renegocjują funkcjonujące w jej obrębie znaczenia, nie podejmują jednak strategii bojkotu konsumenckiego. Kamp bazuje na renegocjowaniu, dekontekstualizowaniu i ironizowaniu znaczeń przypisanych pierwotnie ikonom oraz dyskursom popkultury. Jest to strategia paradoksalnie wykorzystywana przez podmioty zarządzające pierwotnymi obrazami w celu umacniania ich statusu (bądź umacniania statusu popkultury). Ironia ma na celu promocję wytworu (np. ikony bądź dyskursu), jego udoskonalania poprzez uodparnianie na strategię semantycznego odwracania, uwzględniające kryterium nowatorstwa i odchodzenia od tendencyjności, a także są to strategie bazujące na włączeniu w dyskurs dominujący elementów autoironii. Zdaniem Drozdowskiego jest to strategia bazująca na zestawieniu refleksyjności krytyków i podmiotów opozycyjnych wobec dyskursów dominujących (określających znaczenia, kształtujących gusta masowego odbiorcy) z refleksyjnością podmiotów związanych z zarządzaniem dyskursami dominującymi, które przewidują reakcje krytyków i starają się je wyprzedzić. Jest to refleksyjność przyjmująca formę reaktywną (DROZDOWSKI, 2009, s. 268–274).

Do wytworów będących pochodną intencji oporowych zaliczyć można graffiti i murale, których jedną z egzemplifikacji stanowią murale polityczne, będące przejawem specyficznej nacechowanej konfliktem kultury politycznej. Pierre Bourdieu wskazuje, że w przedmioty (w tym wytwory) i instytucje wpisywane są komunikaty wskazujące na hierarchie i klasyfikacje. Są one pochodną społecznych interpretacji wynikających z uznanej doksy. Wytwór tym samym jest istotnym wskaźnikiem statusu społecznego, jego twórcy bądź posiadacza, a także sposobem przeżywania konsekwencji owego statusu (BOURDIEU, 2005, s. 578). Jeffrey A. Sluka podaje przykład politycznych murali w Irlandii Północnej, które stanowią specyficzny wyraz oporu. Stanowią one przejaw aktywności spontanicznej oraz politycznej kultury popularnej. Są komunikatem dotyczącym faktu trwania konfliktu, sygnalizują alienację, opór, aktywność, siłę, gotowość obrony, zawierają także komunikat wskazujący na opór wobec dominacji doznawanej ze strony oficjalnych autorytetów politycznych, wobec opresji i sytuacji zinterpretowanej jako niesprawiedliwa. Symbol wizualny, posiadając cechę stałości, trwałości kreuje przy tym sytuację, w której nie istnieje konieczność podejmowania permanentnej walki bezpośredniej (SLUKA, 1992, s. 190–192).

Jeffrey A. Sluka wskazuje, że murale pełnią dwa rodzaje funkcji: zewnętrzną i wewnętrzną. Funkcja wewnętrzna związana jest z oddziaływaniem na świadomość członków społeczności. W tym ujęciu murale mają za zadanie pełnić swoistą funkcję edukacyjną, kreować postawy poparcia dla działań związanych z oporem, aprobaty dla ruchu, zakorzeniać świadomość prowadzonej walki w tożsamości członków społeczności. Mają one przyczyniać się w efekcie do uzyskania specyficznej jakości socjalizacji politycznej. Funkcje zewnętrzne związane są z formułowaniem i eksponowaniem komunikatu o przeżywanej alienacji, z prezentowaniem poglądów politycznych, aspiracji i podjętej strategii oporu podmiotom zewnętrznym wobec

społeczności podejmującej opór. Cechą murali jest ich estetyka, fotogeniczność, czego efektem jest stosunkowa łatwość przenikania komunikatu do środków opiniotwórczych, mediów (SLUKA, 1992, s. 191).

Kolejną strategią oporu (już niezwiązaną z kontekstem kultury, stanowiącą jednak istotne narzędzie wyrażania sprzeciwu w kontekście społeczeństwa obywatelskiego) są marsze mające na celu celebrowanie wydarzeń politycznych, Jeffrey Sluka wskazuje na specyfikę marszu związanego z historycznymi wydarzeniami dotyczącymi tożsamości grupy zdominowanej, który komunikuje alienację, protest i opór wobec dominacji (SLUKA, 1992, s. 192–193). Biorąc pod uwagę typologię działań ukierunkowanych na wdrożenie zmiany społecznej, można je zaliczyć do strategii o charakterze akcji społecznych (por. RADZIEWICZ-WINNICKI, 1995, s. 44).

Zarówno strategię polegającą na tworzeniu wizualnych przekazów – murali, jak również strategię marszy i manifestacji można poddać interpretacji w nawiązaniu do klasycznej teorii Maxa Webera, który wskazał, że w walce, której przedmiotem jest możliwość sprawowania kontroli nad innymi, wykorzystywane są emocje (ma miejsce ich swoista produkcja, kreowanie), z kolei kreowanie i rozwijanie solidarności emocjonalnej jest specyficznym środkiem wykorzystywanym w konflikcie społecznym (także w grupach i organizacjach), przy ich wykorzystaniu tworzone są relacje alianckie skierowane przeciwko innym grupom. Następnie – w nawiązaniu do teoretycznych konstrukcji Émile’a Durkheima – można założyć, że interakcje społeczne, których celem jest pobudzanie wystąpienia (i doznania) określonego rodzaju emocji, mają na celu stymulowanie tworzenia przekonań zbiorowych i poczucia solidarności członków wspólnoty, co jest wzmacniane faktem uczestnictwa we wspólnym rytuale. Więzy emocjonalne kreowane są poprzez współobecność fizyczną, zogniskowanie uwagi uczestników danego wydarzenia (w teorii Durkheima – rytuału) na tym samym obiekcie oraz koordynację wspólnych gestów i innego rodzaju działań (COLLINS, 1994, s. 111–112).

Istotna strategia związana z podejmowaniem działań oporowych związana jest z kreowaniem tożsamości społecznych i wspólnot (por. BRABECK, 2003, s. 254; DORNEY, 1995). Tożsamość zbiorowa może być kreowana poprzez odniesienie do artefaktów symbolicznych, takich jak teksty, którym przypisywane jest znaczenie sakralne, kosmologii, filozofii (BRABECK, 2003, s. 254). Na znaczenie kategorii tożsamości w stymulowaniu wystąpienia oporu społecznego wskazują Chau-kiu Cheung i Steven Sek-yum Ngai. Analizując opór podejmowany w kontekście struktur (organizacji, instytucji), w których występuje relacja oparta na dominacji hegemonijnej, określają następującą trajektorię działań oporowych (które trafnie można zestawić z modelem oporu codziennego): tworzenie bazujących na kategorii tożsamości grup wspólnego interesu (sojuszy), przejawianie niezadowolenia, wzmacnianie własnej autonomii przez grupę podporządkowaną, wykonywanie określanych w ramach organizacji zadań poniżej poziomu własnych możliwości (sabotowanie określonych w ramach organizacji obowiązków), opuszczenie struktury (instytucji, organizacji) (CHEUNG, NGAI, 2009, s. 18) lub wymuszenie wprowadzenia w jej kontekst

zmian. Również teoretycy zajmujący się problematyką subkultur młodzieżowych wskazują, że jest to jedna ze strategii oporu bazująca na zmiennej tożsamości oraz sprzeciwie wobec ograniczeń doświadczanych w życiu codziennym, np. związanych ze zmiennymi stratyfikacyjnymi kreującymi nierówne szanse akcesu do ważnych zasobów społecznych przedstawicieli pozycji, którym przypisywany jest status subordynowany (LEBLANC, 2006, s. 14). Według badaczy z Centrum Współczesnych Studiów Kulturowych z Birmingham opór wobec norm kulturowych realizowany jest na bazie skonstruowania opozycyjnych (lub przynajmniej odmiennych) wobec wytworów kultury dominującej artefaktów, takich jak: język, muzyka, elementy stroju (LEBLANC, 2006, s. 15). Dick Hebdidge wskazuje metaforycznie, że młodzież w okresie adolescencji, angażując się w aktywność subkulturową, jednocześnie funkcjonuje w stanie specyficznej „wojny semiotycznej” (LEBLANC, 2006, s. 15).

Michel Foucault, analizując formy podejmowanego oporu przez przedstawicieli tożsamości LGBT, wskazuje na strategie nawiązujące do kreowania nowych, alternatywnych wobec modelu dominującego stylów życia, relacji społecznych, sztuki, kultury poprzez dokonywanie aktywnych i refleksyjnych wyborów politycznych, etycznych, jak również odnoszących się do zróżnicowanych aspektów tożsamości (w tym związanej z orientacją seksualną) (FOUCAULT, 1997, s. 164). Z kolei – nawiązując do kategorii tożsamości – Jamie Mullaney wskazuje na jej specyficzną formę określoną jako „tożsamość nigdy” (*never identity*), którą, praktykując jednostka, refleksyjnie rezygnuje z określonej kategorii działań przy jednoczesnym przeciwstawianiu się presji społecznej zachęcającej do ich podejmowania (w przypadku analiz Jamie Mullaney jest rezygnacja z aktywności seksualnej). Refleksyjna rezygnacja z określonej kategorii działań jest – zdaniem Jamie Mullaney – kategorią marginalizowaną w refleksji nad tożsamością oraz nad strategiami oporowymi. Jako główny aspekt analizy przyjmowane jest zazwyczaj działanie, podczas gdy refleksyjna rezygnacja z niej traktowana jest jako wyciszone tło (MULLANEY, 2001, s. 3).

Zdaniem R. Raby strategią zbliżoną do polegającej na przejęciu znaczeń (*appropriation*) jest dezidentyfikacja (w interpretacji przyjętej przez Jose Muñoza). Jest to transformatywna strategia o charakterze politycznym, zakładającym kreowanie i wzmacnianie tożsamości przedstawicieli grup mniejszościowych oraz o statusach marginalnych. Zakłada ona refleksyjną rezygnację z matryc kultury dominującej (większościowej), zaś tożsamość jest w takiej sytuacji kreowana na bazie matryc lokalnych, partykularnych lub subkulturowych, jest to tożsamość odtwarzana na bazie powtórnego zakodowania znaczeń i przekonań stereotypowych poprzez nadanie im znaczeń atrakcyjnych, pozytywnych i zachęcających do działań na rzecz emancypacji (przykładem mogą być strategie dezidentyfikacyjne podejmowane przez przedstawicieli tożsamości LGBT) (RABY, 2005, s. 165–166). Dezidentyfikacja stanowi strategię oporu polegającą na konfrontowaniu utrwalonych wartości zmiennych tożsamości podmiotu ze społecznymi uwarunkowaniami, w których jest ona realizowana. Uwzględnia ona konfrontację z przestrzeniami opresji, będącej pochodną uprzedzeń i stereotypów określających społeczne kody definiowania

subordynowanych (lub deprecjonowanych modeli tożsamościowych). Jest to działanie oporowe, w które wpisana jest konfrontacja esencjonalistycznie i konstruktywistycznie interpretowanej tożsamości. Pochodną dezidentyfikacji jest konstrukcja tożsamości wyrażająca różnicę (*identity-in-difference*) wobec matryc dominujących (większościowych). Wyrażając zróżnicowanie interesów przedstawicieli grup mniejszościowych, niewpisujących się w społecznie konstruowane, dominujące matryce (rasowe, genderowe, kreowane na bazie orientacji seksualnej) posiada ona znaczenie polityczne. Tożsamości zaangażowane w proces dezidentyfikacji często narażone są w obrębie dominującego, normatywnego porządku społecznego na stygmatyzację ze względu na ich złożony, intersekcyjny charakter (będące wypadkową przynależności do poszczególnych kategorii społecznych – rasowych, genderowych, etnicznych, związanych z orientacją seksualną, itp.). Kreują one nowe, dynamiczne matryce definiowania siebie funkcjonujące obok społecznie uznanych protokołów, „skryptów” normatywnych. José Esteban Muñoz wskazuje na interpretację francuskiego lingwisty Michela Pêcheux, który, nawiązując do myśli Louisa Althussera, wskazuje na znaczenie ideologii dla kreowania tożsamości podmiotu, wskazując na trzy modele owego kreowania, którymi są: identyfikacja, przeciwyidentyfikacja oraz dezidentyfikacja. Identyfikacja polega na utożsamieniu się podmiotu z określonym, uznanym w przestrzeni społecznej modelem dyskursywnym lub ideologicznym. W sytuacji, gdy jednostka przyjmuje strategię dewiacyjną wobec społecznie uznanych i dominujących matryc, ma miejsce przeciwyidentyfikacja, jednostka stawia wtedy opór przestrzeniom opresji. Z kolei dezidentyfikacja jest to strategia, która ani nie wyraża asymilacji jednostki z dominującym porządkiem społecznym, ani nie jest jednoznaczna strategią oporową, łączy ona działania adaptacyjne wobec ideologii dominującej z opozycyjnymi wobec niej, jest to strategia, której celem jest transformacja dominującej logiki kulturowej poprzez stosowanie elementów praktyk o charakterze oporu lokalnego i codziennego. Alternatywą wobec podmiotu rozwijającego postawy konformistyczne względem dominującego modelu zdefiniowanych kulturowo ról i podmiotu dewiacyjnego względem poszczególnych jego elementów jest podmiot dezidentyfikacyjny, konstruujący własną tożsamość zarówno w sposób zgodny z istniejącymi matrycami, jak i w sposób opozycyjny bądź antagonistyczny wobec nich. Istotnymi elementami dezidentyfikacji, zdaniem José Estebana Muñoz, są pożądanie, identyfikacja oraz ideologia. Muñoz do praktyk dezidentyfikacyjnych włącza także kreowanie fikcyjnych dyskursów dotyczących własnej tożsamości (np. w obrębie twórczości literackiej), nawiązując do modelu teoretycznego Michela Foucaulta interpretuje taką strategię jako jedną z technologii siebie (*technology of the self*) (Muñoz, 1999, s. 5–20). W ujęciu José Estebana Muñoz dezidentyfikacja może być analizowana w perspektywie hermeneutycznej, jako proces tworzenia oraz traktowana jako odgrywanie znaczeń (poprzez odniesienie do symbolu, w tym ich zestawiania oraz utopii), jest dynamiczna, polega na przemieszczaniu się podmiotu między odbiorem znaczeń a ich tworzeniem. W tak rozumianym hermeneutycznym znaczeniu dezidentyfikacji opiera się na dekode-

waniu dyskursu kultury dominującej z perspektywy przedstawicieli tożsamości mniejszościowych (Muñoz, 1999, s. 25).

Ważne znaczenie kulturowe przypisywane jest ciału, jest ono w socjologii oraz antropologii kulturowej traktowane jako wytwór praktyk społecznych oraz uprawianych dyskursów. Problematyka ciała szczególnie często pojawia się w nurcie konstruktywistycznej socjologii ciała, m.in. w pracach Michela Foucaulta, Pierre'a Bourdieu, Bryana S. Turnera (DZIUBAN, 2007, s. 45–47). Uzasadnione w takiej sytuacji okazuje się stwierdzenie, że ciało jako reprezentacja podmiotu może stanowić przedmiot dyscyplinowania, ale także narzędzie (i środek) wyrażania oporu (BOWIE, 2008, s. 54–55). Ciało w kontekście społeczeństwa późnowoczesnego staje się terenem ekspresji tożsamości jednostki, jej autodefinicji, wyrażania autonomii. Jednocześnie jednak ciało jest przedmiotem sprawowania kontroli społecznej i sprawowania władzy nad jednostką (m.in. poprzez działania manipulacyjne zawarte w modzie, wyrażane poprzez reklamę itp.) (por. MELOSIK, 2007a; MELOSIK, 2010; MELUCCI, 1996, s. 178). W ujęciu, nawiązującego do myśli Michela Foucaulta, Jacka Kochanowskiego ciało jest obiektem ujarzmiania, realizacji normalizujących praktyk władzy dyscyplinarnej, jest przedmiotem polityki przymusu. Jednocześnie jednak, w nawiązaniu do hasła Barbary Kruger, ciało jest interpretowane jako pole walki, przestrzeń oporu, negocjowania jego reprezentacji i konstruowania form transgresyjnych (KOCHANOWSKI, 2008, s. 310–325). Kultura kreuje przestrzeń redefinicji symboli, przełamывania ich konwencjonalnych znaczeń, redefiniowania społecznie ustalonych ról i przypisanych im pozycji w hierarchicznym systemie statusów. José Esteban Muñoz wskazuje na strukturę teatru *drag-queens* jako przestrzeń, w którą włączane są wymienione wcześniej zjawiska, zestawiane są w nim symbole (i dyskursy) tożsamości (w znaczeniu tego samego) i odmienności (inności, obcości), zdaniem Muñoz funkcję taką pełni zestawianie symboli specyficznych dla kultury Zachodu (Hollywood) z symbolami egzotyki i orientu, które wyrażają opcję antynormatywną, podejmowany jest nawiązujący do krytyki neomarksistowskiej dyskurs hierarchii stratyfikacyjnej, heteronormatywności oraz rasowej (białej) normatywności. Muñoz wskazuje w tym kontekście na zjawisko dezidentyfikacji, będące procesem, w którym twórca przeformułowuje dotychczas funkcjonujący w przestrzeni społecznej dyskurs, nadając mu nowe znaczenie, przełamujące dotychczasowy schemat, jest to w efekcie swoista queeryzacja dyskursu. Krytycznie zorientowany dyskurs artystyczny pełni funkcję edukacyjną, zakładając rolę stymulowania widza do przełamывania opresyjnych schematów, z którymi styka się w rzeczywistości społecznej (po uprzednim parodystyczno-groteskowym wyeksponowaniu ich i odegraniu). Pojawia się w tym kontekście aspekt satyry i humoru jako narzędzia działalności politycznej i oporu skierowanego wobec opresyjnych schematów normatywnych (Muñoz, 1999, s. IX–XII).

Stellan Vinthagen i Mona Lilja wskazują na zróżnicowane praktyki, w ramach których może być wyrażana strategia oporu, wśród których wymieniają: kreowanie sojuszy, wyrażanie uznania dla określonej kategorii działań oraz podejmowanie

strategii wyłączenia. Strategie oporu mogą być odnoszone do kategorii tożsamości i reprezentacji, co ma miejsce w szczególności w sytuacji, gdy opresyjność władzy wyraża się w praktykach stygmatyzujących, ujednolicających (uniformizujących) tożsamości – można je w takiej sytuacji analizować w kontekście działania nowych ruchów społecznych. Efektem podejmowania działań o charakterze oporu może być zarówno kreowanie przestrzeni zgody, kompromisu i inkluzywnych form demokracji, jak i efektem tym może być kreowanie przestrzeni izolacji, podejmowanie działań przemocowych i polaryzacja (VINTHAGEN, LILJA, 2007). Według Carolyn Nordstrom i JoAnn Martin do strategii oporu należą działania zmierzające do podtrzymania tradycji danej grupy, mogą to być akty m.in. takie jak: przytaczanie zmitologizowanych historii z przeszłości (NORDSTROM, MARTIN, 1992, s. 7).

W kontekście strukturalnym strategią oporu może być kreowanie instytucji opozycyjnych wobec uznanych tabu społecznych i obyczajowości, a przy tym stanowiących środek wyrażania tożsamości przedstawicieli poszczególnych grup społecznych. Nowoczesną strategią oporową jest także eksponowanie w dyskursie kategorii przyjemności czerpanej poprzez uczestnictwo w nich (FOUCAULT, 1997, s. 166–169). W kontekście relacji partnerskich strategią oporu może być rezygnacja z formalnego usankcjonowania związku, kreowanie go na bazie relacji nieformalnej. Michel Foucault wskazuje, że jednym z istotnych aspektów tego typu relacji jest przyjaźń zakładająca znaczny zakres wolności partnerów, możliwość dokonywania wyborów dotyczących kreowania własnej tożsamości i biografii, ale także istnienie silnej relacji emocjonalnej. W kontekście kreowania relacji opartych na prowadzeniu wspólnego gospodarstwa domowego, zdaniem Michela Foucaulta, implikuje ona także moralne zobowiązanie do udzielania partnerowi w razie potrzeby różnego rodzaju wsparcia (w tym wsparcia finansowego i materialnego). W interpretacji Michela Foucaulta zbiurokratyzowany porządek społeczeństwa nowoczesnego zmarginalizował aspekt przyjaźni, przy jednoczesnym wywieraniu presji na ograniczenie zaangażowania emocjonalnego w praktykowanych w ich obrębie relacjach (FOUCAULT, 1997, s. 170–171). Na podobne struktury bazujące na relacji intymnej wskazuje Anthony Giddens, określając je jako oparte na tzw. relacji czystej (GIDDENS, 2001).

Bell hooks, podejmując analizę relacji o charakterze hegemonijnym kreowanej na bazie zmiennej rasowej, wskazuje na znaczenie przestrzeni domu jako terenu realizacji oporu codziennego. Dom w kontekście zewnętrznej opresji i dominacji rasistowskiej, apartheidu – stanowiąc przestrzeń przypisaną roli kobiety – interpretowany był, zdaniem bell hooks, jako środowisko sprawowania opieki i wychowania, ale jednocześnie posiadające radykalne znaczenie polityczne, będące miejscem nadawania podmiotowości i humanizacji, środowisko wzajemnej afirmacji przedstawicieli grup podporządkowanych. Przez pryzmat zakorzenienia w środowisku domu jest to strategia oporu specyficzna dla kobiet funkcjonujących w kontekście tradycyjnego podziału ról społecznych. Posiadanie domu było w takiej sytuacji faktem sprzeciwu wobec dążeń podmiotu opresyjnego do pozbawienia podporządkowanych wszelkiego mienia i widocznych wyznaczników człowieczeństwa (HOOKS,

1990, s. 42–43). Bell hooks i Cornel West, wskazując na strategię walki emancypacyjnej podejmowanej przez przedstawicieli rasy czarnej w kontekście hegemonijnej kultury narzucanej przez białych, podkreślają znaczenie solidarności, wspólnoty oporu (w tym wspólnoty religijnej/duchowej), jest to specyficzna wspólnota kreująca poczucie antropologicznie interpretowanego domu, istotne w strategii oporu tego typu jest także kultywowanie kultury rodzimej (HOOKS, 1990, s. 206–214).

Łącząc aspekt strukturalny z kulturowym, Piotr Gliški wskazuje na kreowanie enklaw społecznych jako rodzaj działania oporowego. Są to struktury będące pochodną dążenia do zróżnicowanych celów (w efekcie pełniące różne funkcje). Niektóre z wymienionych przez cytowanego socjologa typów analizowanych struktur mogą stanowić kontekst realizowania działań oporowych. Podstawą ich konstruowania jest wtedy percepcja dominującego porządku społecznego jako opresyjnego, stanowią one teren wdrażania norm niszowych oraz subkulturowych, mogą stanowić teren realizacji stylów życia alternatywnych wobec dominujących w danym społeczeństwie uznanych modeli. Nie we wszystkich przypadkach zakładają jednak dążenie do realizacji zmiany społecznej. Do enklaw powstałych na bazie dążeń oporowych zaliczyć można enklawy: etosowe (wraz z podtypami: enklawami kontrkulturowymi, obywatelskimi i etycznymi), komercyjne, światopoglądowe, enklawy kultury wyższej, w ograniczonym zakresie są to także enklawy ucieczkowe. Matrycą, na bazie której wyodrębniają się wskazane enklawy, jest – zdaniem Piotra Gliškiego – sprzeciw wobec kulturowego przymusu realizacji dominujących stylów życia. Realizują one funkcje adaptacyjne, zaś jednym z efektów strukturalnych ich kreowania jest segmentacja rzeczywistości społecznej (GLIŃSKI, 2010, s. 58–72).

Kolejną kategorią analizowanego problemu są działania opozycyjne (w tym oporowe) podejmowane przez młodzież. Jak wskazuje Henry Giroux, zaangażowanie młodzieży w działania wyrażające kontestację uznanych społecznie norm i interpretowane w kategoriach dewiacji, patologii czy wyuczonej bezradności w rzeczywistości – w wielu przypadkach mogą być analizowane jako przejaw protestu politycznego podejmowanego przez uczestników grup o niekorzystnym położeniu społecznym (podają za: LEBLANC, 2006, s. 17). Jest to model interpretacyjny, który wyjaśnić można także poprzez odniesienie do teorii kategorii pokolenia. Barbara Fatyga, nawiązując do interpretacji Erika H. Eriksona, wskazuje, że adolescencja jest etapem rozwojowym, w którym jednostka wykazuje szczególną dyspozycję do przystępowania do wspólnoty pokoleniowej. Jest to pochodna cech psychospołecznych adolescentów, którzy funkcjonują w kontekście intensywnej redefinicji własnej tożsamości jako podmiotu autonomicznego, jednostka rozwija także przez pryzmat identyfikacji z ideologiami poczucie zakorzenienia w procesach dziejowych i w społeczeństwie (FATYGA, 2005, s. 195).

Judith A. Dorney wskazuje, za Tracy Robinson i Janie Victorią Ward, na dwie strategie oporowe podejmowane w przestrzeni szkoły przez młodzież. Są to strategię ukierunkowane na ekspresję tożsamości. Jedna z nich określona została jako opór ukierunkowany na przetrwanie, druga to opór ukierunkowany na wyzwolenie.

Oporó ukierunkowany na przetrwanie obejmuje działania podejmowane zarówno grupowo, jak również indywidualnie, ich celem jest ucieczka z sytuacji interpretowanej jako niekorzystna, niekomfortowa, awersyjna, zagrażająca. W przypadku oporu podejmowanego w przestrzeni szkoły może wyrażać się w absencji bądź rezygnacji z uczestniczenia w przestrzeni edukacyjnej. Efektem ubocznym jest w tym przypadku rezygnacja z dążenia do wprowadzenia zmiany w określony kontekst społeczny. Z kolei opór ukierunkowany na wyzwolenie jest typową strategią, w której umiejscowiony jest potencjał polityczny. Bazuje on na identyfikacji jednostki z grupą społeczną, a jego podstawą jest tożsamość grupowa, wspólnotowość, związana z nią kultura, obyczajowość, symbole. Jest to typ oporu bazujący na kategorii wprowadzonego przez bell hooks opozycyjnego spojrzenia. Socjalizacja w kontekście grupy społecznej jest traktowana jako źródło kompetencji krytycznej oceny procesów zachodzących w środowiskach związanych z kulturą dominującą. Uzyskane w kontekście grupy odniesienia wsparcie jest traktowane jako wzmacniające kompetencję działania oporowego⁶. Dyspozycji do podejmowania działania oporowego sprzyja identyfikacja podstaw tożsamości grupy (*scrutinizing the essentials*). Jest to proces obejmujący identyfikację praktyk opresyjnych podejmowanych w kontekście danej instytucji (np. wyciszanie dyskursów związanych z historią grupy mniejszościowej bądź tożsamości podporządkowanej), następnie obejmuje kreowanie wspólnoty (wzmacnianie zarówno podmiotowych, jak i przedmiotowych więzi społecznych) (DORNEY, 1995, s. 59–60).

Terry Wotherspoon wskazuje, że strategie oporu podejmowanego w środowisku szkoły polegać mogą na demaskowaniu przestrzeni opresji poprzez wykorzystywanie kategorii optymizmu, humoru, ośmieszania (WOTHERSPOON, 2004, s. 99). Limor Shifman i Elihu Katz wskazują na znaczenie humoru (podejmowanego w dyskursie mniejszości etnicznych) jako narzędzia wyzwalań. Jego celem jest zredukowanie prestiżu grupy dominującej i przedstawienie jej habitusu w kompromitującym kontekście. Pełni on także funkcje transformacji podporządkowanego statusu grupy mniejszościowej, a wobec tego jej słabości w rywalizacji o władzę w symboliczną siłę, przekształca zewnętrzny, ukierunkowany wobec jej kultury krytycyzm w samodowartościowanie. Jest to rodzaj odpowiedzi na prześmiewcze strategie podejmowane w ramach grupy dominującej, mające na celu podkreślenie jej nadrzędnego statusu i służące jako mechanizm kontroli społecznej, krystalizujące stereotypy społeczne, a także sprzyjające wzmacnianiu poczucia spójności, integracji przedstawicieli grupy dominującej (SHIFMAN, KATZ, 2005, s. 844). Warto w tym kontekście wspomnieć o zestawie atrybutów składających się na opracowany przez Marię Ossowską wzór demokracji, wśród których wymienione zostało poczucie humoru (OSSOWSKA, 1992).

⁶ Autorka przytacza na poparcie własnej tezy badania dotyczące kompetencji działania oporowego kobiet o różnych tożsamościach społecznych (m.in. lesbijek i kobiet afrykańskich w kontekście etnicznie zróżnicowanego społeczeństwa Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej) (DORNEY, 1995, s. 59–60).

Szanse rozwinięcia postaw oporowych uzależnione są od charakteru władzy opresyjnej, przeciwko której mają być potencjalnie skierowane. James C. Scott wskazuje, że w sytuacji, gdy presja wywierana przez podmiot dominujący jest na tyle silna, że ogranicza możliwość podjęcia przez podporządkowanych otwartej krytyki istniejącego stanu rzeczy, mogą zostać wyprowadzone dwa kierunki interpretacji (pozornego) braku reakcji. Pierwsza interpretacja wskazuje, że przedstawiciele grupy podporządkowanej, funkcjonując w kontekście opresyjnej ideologii, tymczasowo przyjmują strategię akceptacji kontekstu własnego funkcjonowania jako normalnej, uzasadnionej części porządku społecznego. Jest to akceptacja fatalistyczna, łącząca się w pewnym zakresie z aktywnym uczestnictwem podporządkowanych w jej konstruowaniu. W nawiązaniu do koncepcji Marksa ma w tym przypadku miejsce rozwinięcie fałszywej świadomości, która wyraża się w przyjęciu takiej samej interpretacji danego porządku społecznego przez przedstawicieli grup (w ujęciu Marksa – klas) dominujących i podporządkowanych, fakt eksploatacji jest w takiej sytuacji traktowany jako uzasadniony. Mistyfikacja („fałszywa świadomość”) ulega osłabieniu w sytuacji, gdy przedstawiciele grupy podporządkowanej identyfikują się z systemem wartości alternatywnych wobec określanych jako preferowane przez przedstawicieli grup dominujących, oraz przyjmują alternatywną wobec wyżej wspomnianej interpretację porządku społecznego. W ujęciu Antonio Gramsciego podstawowym terenem praktykowania dominacji jest przestrzeń symboliczna – kultury, mediów, religii, edukacji, obejmuje ona także konstruowanie modeli estetyki, preferencji, gustów, a także standardy epistemologiczne – określając status dyskursów w wymiarze prawdy i wiarygodności, w ujęciu Gramsciego przedstawiciele grup podporządkowanych w większym stopniu podlegają dominacji na poziomie idei niż na poziomie behawioralnym (SCOTT, 1985, s. 39–40). Jest to analiza, którą zestawzić można z koncepcją konstruowania habitusu (Pierre’a Bourdieu), a także społecznego konstruowania prawdy – w nawiązaniu do teorii Michela Foucaulta (por. BOURDIEU, 2005; FOUCAULT, 1980b). Pierre Bourdieu, nawiązując do koncepcji habitusu, wskazuje, że analiza oporu wobec dominacji w kategoriach świadomości podmiotu i jego celowego działania jest efektem iluzji scholastycznej. Bourdieu wskazuje, że wpisanie praktyk społecznych w obręb zdyscyplinowanego ciała powoduje bezwład i niezdolność jednostki do działania opozycyjnego, aby przekształcić habitus podporządkowanego konieczny jest specyficzny kontrtrening (BOURDIEU, 2006, s. 244). Zdaniem Bourdieu strategią stymulowania rozwoju postaw nonkonformizmu wobec istniejących relacji społecznych jest demaskowanie istniejących relacji podporządkowania, eskalacja konsekwencji tego faktu oraz konsekwencji naturalizowania go i prezentowania jako niemożliwego do zniwelowania. Są to działania ukierunkowane – zdaniem Bourdieu – na obudzenie aktorów rzeczywistości społecznej z doksyicznego snu (BOURDIEU, 2006, s. 246).

Catherine Kohler Riessman wskazuje na strategie oporowe podejmowane przez podmioty narażone na marginalizację i stygmatyzację w kontekście społeczeństwa

silnie stratyfikacyjnie zhierarchizowanego. Egzemplifikacją wskazanej sytuacji jest status kobiet bezpłodnych w południowych Indiach. Wśród podejmowanych strategii oporowych cytowana autorka wyodrębnia trzy typy, z których dwa bazują na aspiracjach transformacyjnych, z których wynikają podejmowane w przestrzeni codziennej działania. Trzecia strategia polega na uznaniu obecnego statusu. Wśród działań oporowych Catherine Kohler Riessman wskazuje na strategiczne unikanie sytuacji, w kontekście których podmioty o tożsamości deprecjonowanej przewidują doznanie praktyk stygmatyzujących, następną strategią jest dekonstruowanie i nadawanie nowych znaczeń sytuacjom. Ma wtedy miejsce bagatelizowanie ich bądź kreowanie znaczeń nowych, alternatywnych wobec dominującej interpretacji stylów życia, instytucji itp. Są to m.in. rekonstrukcje znaczeń będących pochodną wzmacniających dominujące relacje dyskursów (np. związanych z paternalizmem, kulturą maskulinizmu itp.). Zrekonstruowane interpretacje sytuacji są następnie ujawniane w przestrzeni interakcji codziennych. Kolejną strategią należącą do kategorii oporu codziennego jest unikanie interakcji z członkami rodziny podejmującymi działania kontrolne i/lub stygmatyzujące (KOHLER RIESSMAN, 2000, s. 122–123). Catherine Kohler Riessman określa podejmowane przez podmioty dysponujące cechą dyskredytującą działania jako egzemplifikacje aktywności oporowych, ich analiza sugeruje jednak, że raczej są to strategie radzenia sobie ze stygmatem, w niektórych sytuacjach korespondujące z wymienionymi przez Ervinga Goffmana (GOFFMAN, 2005, s. 39–41). Riessman zakłada jednak tezę, że działania o charakterze oporu codziennego mogą w silnie zhierarchizowanym kontekście społecznym stymulować (w dłuższej perspektywie czasowej) zmianę społeczną (KOHLER RIESSMAN, 2000, s. 124).

Analiza kategorii oporu (oraz jego strategii) wymaga nawiązania także do teorii interakcjonizmu symbolicznego. Randall Collins, nawiązując do interpretacji interakcji symbolicznej dokonywanej w kontekście metafory teatru (odgrywania roli, *performance'u*) przez Ervinga Goffmana wskazuje, że jest to ujęcie trafnie uzupełniające odniesienia do teorii konfliktu, gdyż można założyć, że klasa dominująca kreuje swoistą scenę – przestrzeń oficjalną kultury oraz oficjalną ideologię, podczas gdy przedstawiciele klas podporządkowanych, podejmując opór, kreują swoje zaplecze, przestrzeń – nawiązując do metafory teatru – znajdującą się za kurtyną, a tym samym nie eksponowaną bezpośrednio w toku interakcji codziennych (COLLINS, 1994, s. 109).

Inna interpretacja została wprowadzona przez Jamesa C. Scotta w odniesieniu do oporu (lub rezygnacji z niego) w środowiskach chłopskich – w tym kontekście pozorna zgoda na istniejący stan rzeczy nie jest pochodną identyfikacji z systemem normatywnym wdrażanym przez grupę dominującą, ale jest efektem funkcjonowania w kontekście represji – zarówno aktualnej, jak i zachowanej w pamięci zbiorowej lub antycypowanej. Jest efektem obawy przed represją. W takiej sytuacji – zdaniem Jamesa C. Scotta – czynniki określające prawdopodobieństwo podjęcia oporu związane są nie tylko z kategorią świadomości przedstawicieli podporządkowanej grupy

społecznej, ale także z ryzykiem podjęcia wobec niej przez podmiot dominujący represji (istotne jest także określenie tegoż ryzyka przez przedstawicieli grupy podporządkowanej na podstawie faktów przeszłych istniejących w kontekście pamięci zbiorowej) (SCOTT, 1985, s. 40).

W ujęciu marksistowskim początkowo walka między klasami interpretowana była w kontekście sytuacji produkcji, jeden z podstawowych wskaźników konfliktu stanowił strajk. Marksisci wskazywali, że konsekwencje relacji wynikających z interakcji między kapitałem i pracą nie ograniczają się jedynie do związanych z nią sytuacji, ale są powszechne, występują także w innych przestrzeniach funkcjonowania społecznego – w takiej sytuacji również konflikt i jego przejawy uzyskują cechę powszechności (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 148). Skrajną formą ekspansji kapitału jest reifikacja człowieka, jego kapitalizacja (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 149).

Peter M. Blau, nawiązując do koncepcji władzy Richarda Emersona, wskazuje z kolei na znaczenie potrzeb w sprawowaniu władzy, a jednocześnie na specyficzne ich redefinicje, które kreują kontekst sprzyjający podejmowaniu oporu. Zdaniem Blaua w ramach ideologii rewolucyjnych wykorzystywana jest strategia bazująca na redukowaniu potrzeb materialnych, a tym samym wzmacnianiu niezależności od władzy dostarczającej tego rodzaju dóbr. Jednocześnie jednak osłabieniu zapotrzebowania na usługi oferowane przez podmioty dominujące towarzyszy zwiększenie zapotrzebowania na dobra i usługi promowane przez ruch reformatorski i związane ze strategiami oporu (pojawia się więc możliwość uzależnienia od kolejnych podmiotów aspirujących do uzyskania władzy) (BLAU, 2009, s. 123–125). Jednocześnie w przestrzeni społecznej podejmowane są próby blokowania perspektyw intensyfikacji wpływu kapitału, przykładem tego typu jest działalność ruchów społecznych o globalnym charakterze określanych jako ruchy alterglobalistyczne. Ich skuteczność jest jednak niejednoznaczna (ALLMAN, McLAREN, RIKOWSKI, 2005, s. 148). Przedmiotem działań ruchów alterglobalistycznych są głównie konsekwencje funkcjonowania porządku neoliberalnego (zwłaszcza w jego ekonomicznym kontekście)⁷ (por. STAHLER-SHOLK, VANDEN, KUECKER, 2007). Krytyka porządku neoliberalnego zakłada dążenie do ukierunkowania procesu globalizacji w sposób alternatywny (WILLIAMS, 2008, s. 63), zakładający pozytywne uwzględnienie kwestii tożsamościowych, lokalnych, wyrażając sprzeciw wobec polityki ujednolicającej i neutralizującej różnicę (por. BAUDRILLARD, 2005a; STAHLER-SHOLK, VANDEN, KUECKER, 2007, s. 5–6).

Społeczne strategie podejmowania oporu analizowane mogą być także w perspektywie koncepcji *panopticum* oraz kontroli społecznej. James C. Scott wskazuje, że specyfika podejmowanych form oporu jest uzależniona od praktykowanych form kontroli. Przedmiotem owej kontroli są sposoby realizowania przez podporządko-

⁷ Na temat społeczno-kulturowych konsekwencji neoliberalizmu zob. m.in.: KOZŁOWSKI, 2009; WACQUANT, 2009 (wskazuje na konsekwencje związane z towarzyszącym liberalizacji ekonomicznej zaostrenie formalnej kontroli społecznej oraz penalizacji).

wanych przypisanych im ról społecznych, opór zaś stanowi pochodną doznawanego bądź antycypowanego dyskomfortu związanego z realizowaniem roli oraz sankcją grożącą za nieadekwatne wywiązywanie się z niej. Biorąc pod uwagę powyższe założenie, można wskazać na sytuację oporu podejmowanego w kontekście aktywności zawodowej w społeczeństwach nowoczesnych i późnonowoczesnych, poprzez wykorzystanie strajku. W sytuacji, gdy antycypowaną sankcją jest utrata zatrudnienia lub utrata wolności, podejmujący opór będą skłonni do podejmowania działań wyrażających się w spowalnianiu tempa pracy (podejmowanie tzw. oporu codziennego, tzw. strajku włoskiego) lub celowym pogarszaniu jakości wytwarzanych produktów. Zdaniem Jamesa C. Scotta opór jest działaniem, które niekoniecznie musi być ukierunkowane na główny obiekt opresji, ale może być także aktywnością ukierunkowaną na zdobycie środków pozwalających na zaspokojenie niezbędnych potrzeb jednostki czy grupy takich jak: bezpieczeństwo fizyczne, żywienie, pomieszczenie mieszkalne, dochód itp. (SCOTT, 1985, s. 34).

Strajk nie jest strategią związaną jedynie z kontekstem pracy, może występować również w innych przestrzeniach instytucjonalnych, w obrębie których rozpoznawane są relacje oparte na – traktowanym jako nieuzasadnione (niesprawiedliwe) relacje dominacji i podporządkowania. Przykładem mogą być strajki uczniów bądź studentów podejmowane w przestrzeni szkoły (np. strajki polegające na opuszczaniu przestrzeni szkoły podejmowane w latach 60. XX wieku przez uczniów o tożsamości meksykańskiej, gdzie przedmiotem protestu były praktyki segregacyjne oraz konsekwencje w postaci marginalizacji szkół przeznaczonych dla mniejszości etnicznych, a w efekcie dyskryminacja uczęszczającej do nich młodzieży) (por. FERNÁNDEZ, 2002, s. 46–47).

Jako istotna okoliczność stymulująca do podjęcia oporu wskazywane jest doznanie marginalności lub jej ryzyko. Interpretację taką rozwinęło wielu badaczy, m.in. David Riesmann założył, że w stanie marginalności człowiek podejmuje wysiłek na rzecz kreatywności, wglądu we własny status i próby zrozumienia go (oraz zrozumienia siebie w danym kontekście), podobnie Patricia Collins wskazała, że zmarginalizowani dostarczają odmienną wobec dominującego porządku wizję – interpretację stanu rzeczy, jaki jest przedmiotem ich doświadczenia, tym samym pozycja outsidera może stać się paradoksalnie źródłem potencjału społecznego grupy. Zaż według bell hooks marginalność jako stan wybrany przez jednostkę staje się podstawą oporu, który wynika z radykalnej otwartości jednostki i świadomości dotyczącej możliwości działania – wybór pozycji marginalnej może przebiegać równolegle do marginalności narzuconej przez opresyjny system. Ciekawą interpretację podaje Cornel West, który wskazuje na strategię krytycznego organicznego katalizatora, polegającą na funkcjonowaniu jednostki niezmarginalizowanej w obrębie systemu, przy jednoczesnym przyjęciu przez nią perspektywy krytycznej – specyficznej dla jednostek wyeliminowanych przez system (zmarginalizowanych). Kolejna strategia krytycznej interpretacji rzeczywistości społecznej, mająca na celu demaskowanie istniejących w niej przestrzeni nieuzasadnionych (traktowanych jako

niesprawiedliwe) nierówności związana jest z włączeniem w realizowany w ramach instytucji dyskurs perspektyw interpretacyjnych (dekodujących) specyficznych dla przedstawicieli mniejszości⁸ (podaję za: SOLÓRZANO, VILLALPANDO, 1998, s. 214). Daniel G. Solórzano i Octavio Villalpando wskazują na specyficzny rodzaj kompetencji pozwalających na podjęcie w dominującym kontekście społecznym działań będących pochodną świadomości krytycznej. W kontekście analizowanych przez tychże badaczy relacji międzyrasowych mogą wyrażać się one w sprzeciwie wobec propagowania dyskursu dyskryminującego grupę mniejszościową, demaskowania zawartych w nim niejasności i jednostronnych interpretacji, podjęciu działań na rzecz promocji dyskursu mniejszości oraz promocji mniejszościowej interpretacji historii. Cytowani badacze wskazują, że strategia oporu może przyjąć charakter swoistej nadkompensacji, gdzie przedstawiciele grup narażonych na marginalizację w wyniku interpretowania ich jako niezdolnych do wywiązania się z określonego rodzaju ról społecznych (np. roli studenta, roli pracownika) podejmują działania mające na celu zweryfikowanie dyskryminującego uprzedzenia (studenci angażują się np. w działania organizacji studenckich, grup samopomocy, angażują się w działania na rzecz społeczności lokalnych itp.) (SOLÓRZANO, VILLALPANDO, 1998, s. 217–221).

Na poziomie dyskursu naukowego uprawianie refleksji zakorzenionej w nurcie teorii krytycznej może być traktowane jako jedna ze strategii oporu z uwagi na fakt, że praktyczno-społecznym celem prowadzonych w jego ramach badań jest zmiana relacji opartych na nieuzasadnionych, opresyjnych zależnościach między podmiotami dominującymi a subordynowanymi oraz wzmacnianie statusu społecznego podmiotów narażonych na marginalizację. Zakłada się w takiej sytuacji podporządkowanie działań emancypacyjnych strategiom specyficznym dla modelu *empowerment* (SOLÓRZANO, VILLALPANDO, 1998, s. 215).

Kolejnym kontekstem podejmowania strategii oporowych jest przestrzeń aktywności związanych z pracą. Zdaniem Krzysztofa Nowaka opór pracowniczy i jego strategię z powodzeniem wyjaśniać można w świetle teoretycznej koncepcji Jürgena Habermasa i przedstawionego przez niego modelu defensywnych form oporu o charakterze potencjału protestu oraz ucieczki od społeczeństwa, a w ich ramach ruchów broniących tradycyjnych przywilejów i uprawnień socjalnych, co uzyskuje szczególne znaczenie w sytuacji utraty popularności przez organizacje związków zawodowych w społeczeństwie późnoprzemysłowym i przemysłowym, w efekcie pojawia się potrzeba identyfikacji nowych form reprezentacji interesów pracowniczych (NOWAK, 2007, s. 313). Cechą łączącą w tej interpretacji różne formy oporu pracowniczego jest ich bazowanie na przesłankach odnoszonych do uznanych norm związanych z etycznymi założeniami dotyczącymi organizacji pracy. Jürgen Habermas interpretuje opór pracowniczy wyrażający się w naruszaniu technicznych i regulacyjnych reguł pracy jako pochodną stłumienia komunikacyjnych

⁸ Gloria Anzaldúa wskazała na kategorię świadomości metyskiej (*mestiza*) w kontekście kultury przedstawicieli rasy białej.

strategii osiągnięcia porozumienia (HABERMAS, 2002, s. 706–707 por. NOWAK, 2007, s. 313). Może być także wyjaśniany w kontekście defensywnych strategii ruchów na rzecz nowych form współżycia i kooperacji, które polegają na podejmowaniu strategii działań alternatywnych wobec zinstrumentalizowanych i podporządkowanych zyskowi okoliczności pracy – na rzecz których mobilizowana jest siła robocza. Są to strategie polegające na wdrażaniu działań o charakterze pracy nieodpłatnej i nieformalnej, traktowanej w kategoriach służby na rzecz innych jednostek oraz społeczności, praca nie jest w takiej sytuacji traktowana jako środek do uzyskiwania dóbr (zysków) materialnych – stanowi swoisty teren wyzwolenia od hegemonii pieniądza i określanych porządkiem ekonomicznym hierarchii dominacji (władzy). Formy oporu pracowniczego mogą być wreszcie interpretowane w kategoriach potencjału emancypacji, który wyraża się w żądaniach dotyczących autonomii pracownika w środowisku pracy oraz w żądaniach dotyczących partycypacji w zarządzaniu w „demokratycznej kontroli decyzji przedsiębiorstwa” – jest to interpretacja specyficzna dla myśli Axela Honnetha (NOWAK, 2007, s. 311–313).

Zdaniem Axela Honnetha praktyki oporu wpisane są w kontekst związany z organizacją pracy – towarzyszą one stosunkowi pracy. Akty naruszania technicznych i organizacyjnych reguł pracy stanowią przy tym reakcję na wywłaszczanie pracowników z aktywności pracy. Podobnie zakłada Philippe Bernoux, zdaniem którego opór pracowniczy stanowi wyraz sprzeciwu wobec procesów wzmożonej racjonalizacji ekonomicznej pracy. W oporze pracowniczym – zdaniem korzystającego z pism Philippe’a Bernoux Axela Honnetha – wykorzystywane mogą być cztery typy praktyk (działań), których cechą charakterystyczną jest fakt, że przyjmują one stanowisko sprzeczne wobec logiki kapitalistycznej produkcji i organizacji rynku pracy, wyrażają jednak roszczenia dotyczące dysponowania autonomią w aktywności pracy. Są nimi: alternatywna organizacja czasu polegająca na wyznaczaniu przez pracowników rytmu własnej pracy, następnie jest to symboliczna demonstracja objęcia przestrzeni pracy przez pracowników, wykorzystywanie wygenerowanych przez samych pracowników technik pracy oraz ukryta i kooperacyjna reorganizacja technologii przedsiębiorstwa. Są to działania posiadające formę niespektakularną, zakamuflowaną, a w efekcie są trudne do zdiagnozowania na drodze studiów empirycznych (NOWAK, 2007, s. 313–314). Jest to analiza, do której odnieść można kategorię oporu codziennego. Do aktów określonych jako „codzienne formy oporu”, Scott zalicza: ograniczanie ilości wytwarzanych produktów, symulację i pozorne dostosowywanie się do narzucanych warunków (praktykowanie działań pozornych), wykonywanie pracy w sposób niedokładny i nieefektywny, drobne kradzieże, konstruowanie uzasadnień dla ignorowania narzucanych rozwiązań, stosowanie pomówień i oszczerstw, stosowanie sabotażu, niszczenie mienia znajdującego się w dyspozycji podmiotu dominującego (podobnie – Guy Standing wskazuje na formę czynnego oporu podejmowanego w sytuacji pracy, jakim jest dokonywanie drobnych kradzieży mienia będącego własnością przedsiębiorstwa (STANDING, 2000, s. 30; por. NOWAK, 2007, s. 316), uchylanie się od płacenia podatków. Wymie-

nione działania nie są oparte na strategiach planowania ani koordynacji, mogą to być działania podejmowane indywidualnie, i nie bazują na bezpośredniej konfrontacji z podmiotem dominującym i specyficznymi dla niego normami (SCOTT, 1985, s. 29–31). Są to strategie, które – stosując typologię C. Wrighta Millsa – można zinterpretować w kategoriach reakcji na doznanie osobistej lub dotyczącej najbliższego otoczenia społecznego podejmujących opór **troski** (por. MILLS, 2007, s. 56). Troska z kolei jest identyfikowana przez Axela Honnetha (poprzez odniesienie do myśli Martina Heideggera) jako element postawy przeciwstawnej wobec reifikacji (HONNETH, 2005, s. 104). Według Susan Seymour do kategorii oporu codziennego zaliczane są akty sprzeciwu wskazujące na poczucie dyskryminacji jednostki lub grupy w określonej sytuacji, nieprzyjmujące formy zorganizowanej np. w strukturę ruchu społecznego (SEYMOUR, 2006, s. 303). Susan Seymour wskazuje, za Aihwą Ong, na następujące formy oporu codziennego podejmowane w środowisku pracy industrialnej kobiet w Malezji: absencja w miejscu pracy z powodów określanych szeroko jako „kobiece sprawy” lub z powodu chęci uczestnictwa w obowiązkowych w Islamie modlitwach, symulowanie ignorancji (niewiedzy) w zakresie zagadnień związanych z technicznymi aspektami wykonywanej pracy (a w efekcie opóźnianie procesu produkcji), „przypadkowe” niszczenie części sprzętu wykorzystywanego w procesie produkcji, doznawanie ataków związanych z „opanowaniem przez ducha”, którym towarzyszą stany takie jak: zmiany świadomości, zaburzenia poczucia tożsamości, amnezja, specyficzna kinetyka ciała (zjawisko to będąc odnoszonym do kategorii oporu interpretowane jest w kontekście założeń psychoanalizy) (SEYMOUR, 2006, s. 307).

Guy Standing, wskazując na typologię form kontroli (bezpośredniej i pośredniej, jak również zewnętrznej i wewnętrznej) praktykowanej w kontekście grupowych i wewnątrzorganizacyjnych stosunków pracy, określa opór jako działanie skierowane przeciwko kontroli, zaniżaniu statusu pracowników i negocjowania ich profesjonalizmu w sytuacji pracy podporządkowanej zbiurokratyzowanemu tayloryzmowi – w tym ujęciu taylorizm jest traktowany jako źródło ideologii generującej kontekst sprzyjający podejmowaniu strategii oporu. Funkcjonowanie w warunkach pracy mechanicznej oraz podleganie formalnym technikom zarządzania kreuje sytuację, w której marginalizacji ulega ludzki – humanistyczny – komponent sytuacji pracy. Według Antonio Gramsciego jest to sytuacja prowadząca do konieczności zrzeczenia się tzw. wspomnienia wymiany, prowadzącego do refleksji pracownika nad sytuacją, a następnie w niektórych okolicznościach do podejmowania działań nonkonformistycznych – w tym do oporu. Strategią mającą na celu zapobieżenie stosowaniu oporu jest stosowanie przez pracodawców bodźców motywacyjnych oraz sankcji. W odpowiedzi na stosowaną kontrolę podejmowane mogą być formy oporu posiadające charakter aktywny bądź pasywny, ukryty bądź jawny (w ramach tych dwóch kategorii wyróżnione zostały dwie klasy reakcji określane jako opcja głosu/krytyki oraz opcja rezygnacji/wyjścia), kolejna typologia obejmuje opór indywidualny lub zbiorowy. W zakres praktyk związanych z oporem ukrytym wchodzi podejmowanie

działań pozornych związanych z pracą, redukcja zaangażowania w pracę, obniżanie jej jakości, strajk włoski, podjęcie przez pracowników zintegrowanych działań na rzecz obniżenia produktywności pracy. Z kolei z oporem jawnym związane są następujące strategie pracownicze: absencja, zwalnianie się z pracy, zaprzestawanie pracy, odmowa wykonywania określonych zadań, strajk, sabotaż przemysłowy, drobne kradzieże w miejscu pracy (STANDING, 2000, s. 29–30; por. NOWAK, 2007, s. 315–316).

Wspomniany przez Guya Standinga aspekt kontroli, przeciwko któremu skierowane są strategie oporu, przyjmować może zróżnicowane formy, wśród których wyróżnione zostały: forma bezpośrednia związana z sytuacją dysponowania możliwością sprawowania kontroli przez pracodawcę nad pracownikiem bez konieczności wprowadzania czynników pośredniczących, następnie forma pośrednia, gdzie czynnikami pośredniczącymi w sprawowaniu kontroli są np. mechanizmy ideologiczne, kolejną formą jest kontrola zewnętrzna (która dodatkowo może przyjmować formę kontroli ekonomicznej i pozaekonomicznej), jest ona realizowana przez podmiot znajdujący się poza samą sytuacją pracy – niezwiązany jedynie z nią. W przypadku kontroli zewnętrznej ekonomicznej środkiem jej realizacji jest np. podpisywanie umowy o pracę, z kolei formy kontroli zewnętrznej pozaekonomicznej przyjmują postać represyjną, opartą na sankcjach i obejmują przymus, przemoc symboliczną itp. Oprócz wskazanych form kontroli dodatkowo Standing wskazuje na kategorie relacji wymuszonych długami, zobowiązania wynikające z kooperacji oraz zasady wzajemności. Wewnętrzne formy kontroli odnoszące się do sytuacji pracy dzielą się ze względu na sprawujący kontrolę podmiot (np. pracodawca lub kierownicy, menedżerowie), charakter pracy, techniczny i społeczny podział pracy, przyjętą definicję kompetencji, miejsce pracy i stanowisko. Głównym celem tego typu kontroli jest stymulowanie zwiększania kapitału ludzkiego (kompetencji) oraz sprzyjanie reprodukcji stosunków pracy (oraz ich wytwarzania) i nadawaniu im legitymizacji (NOWAK, 2007, s. 315).

Podjęcie przez podporządkowanych w sytuacji pracy działań o charakterze oporu lub rezygnacja z nich, jak również formy, w jakich potencjalny opór zostanie podjęty, uzależnione są, zdaniem Guya Standinga, od konfiguracji określonych czynników, wśród których wyróżnione zostały postrzeganie sytuacji jako niesprawiedliwej, prawdopodobieństwo rozpoznania, wykrycia działań oporowych przez podmiot dominujący, uciążliwość potencjalnej sankcji, ocena postaw solidarności przez pozostałych uczestników działań oporowych (współpracowników), ocena kosztów podjętych działań, indywidualna postawa jednostki względem wykonywanej pracy oraz pozycja zawodowa jednostki potencjalnie podejmującej opór. Analizując perspektywę podjęcia oporu we wspomnianej sytuacji, Guy Standing wskazuje na cztery typy świadomości pracowniczej, która dotyczy kompetencji wykazywania inicjatywy w zakresie kształtowania własnego stanowiska pracy, regulowania czasu realizacji pracy, decydowania o organizacji dnia pracy, jej rytmie i zakresie codziennych zadań. Wśród wskazanych typów świadomości Standing wyróżnił: świadomość podporządkowaną, świadomość zależną, świadomość typu burżu-

azyjnego oraz świadomość emancypacyjną (STANDING, 2000, s. 30; por. NOWAK, 2007, s. 316). W wypadku reprezentowania typu świadomości podporządkowanej jednostka przyjmuje postawę bezkrytycznej akceptacji istniejącej relacji dominacji i podporządkowania, kontrolę społeczną, której podlega, uznaje za uzasadnioną. Z kolei reprezentując typ świadomości zależnej, podmiot pomimo posiadania świadomości w zakresie własnej zdominowanej pozycji dostosowuje się do istniejącej sytuacji, nie potrafiąc określić możliwości zmiany tego stanu rzeczy. Następnie w przypadku świadomości typu burżuazyjnego podmiot zakłada, że realizując obowiązki wynikające ze stosunku pracy, uzyskuje szansę awansu zawodowego, a w dalszej perspektywie możliwość akcesu do grupy uprzywilejowanej w relacjach pracy. Zaś w przypadku rozwinięcia świadomości emancypacyjnej podmiot identyfikuje własną podporządkowaną pozycję, jest jednak skłonny do przeciwstawienia się takiemu stanowi rzeczy poprzez pojęcie działań interpretowanych przez pryzmat czterech strategii, którymi są: radykalne działania polityczne (nawiązujące do logiki rewolucji), reformatorskie działania polityczne (np. poprzez delegowanie własnych reprezentantów do partii politycznych), opcja zabierania głosu/krytyki; opcja rezygnacji/wyjścia (NOWAK, 2007, s. 316–317).

Kolejnym istotnym zagadnieniem podejmowanym w kontekście analiz społecznych dotyczących strategii oporu jest reakcja ze strony grup dominujących w sytuacji podjęcia przez podporządkowanych wspomnianych strategii. Jak wskazuje James C. Scott, opór codzienny jest formą sprzeciwu zakamuflowanego, podejmowanego przez podmioty anonimowe, związany z nim dyskurs nie jest (lub jest rzadko) prezentowany za pośrednictwem mediów, a przy tym często przedstawianie wizji rzeczywistości jako kontekstu, w którym są podejmowane działania oporowe, nie jest zgodne z wytycznymi kreowania reprezentacji przedstawicieli grupy dominującej (działania o charakterze oporu są traktowane jako wskaźnik niskiego autorytetu i słabej legitymizacji instytucji oraz reprezentujących je podmiotów, świadczą także o podejmowaniu krytyki niepopularnych nurtów politycznych). W efekcie fakty społeczne mające miejsce w związku z praktykowaniem oporu codziennego są marginalizowane z dyskursu publicznego, analiza historyczna działań oporowych najczęściej nie uwzględnia efektów działań realizowanych w ramach tego typu strategii (SCOTT, 1985, s. 36).

Opór może mieć charakter działania indywidualnego bądź zbiorowego (posiada wtedy specyficzną organizację). W przypadku, gdy jego charakter jest zbiorowy, istotne są relacje hierarchiczne kreowane w obrębie struktury grupy oporującej. Analogicznie, jak w innych grupach społecznych, również w strukturach oporujących występuje rywalizacja o atrakcyjne pozycje statusowe, kryteria ich uzyskiwania związane są z charyzmą (nawiązując do typologii Webera), kompetencjami zadaniowymi (dotyczącymi wykonywania określonych zadań oraz efektywnością w przyczynianiu się do osiągania założonych przez grupę celów), jest to dysponowanie zasobami umożliwiającymi ich realizację. Występują także relacje polegające na dostarczaniu pomocy instrumentalnej ze strony podmiotów o wysokim statusie członkom grupy

oporującej o niższych pozycjach w hierarchii grupy, w zamian za szacunek podmiotów o niższej pozycji społecznej oraz ich uległość (por. BLAU, 2009, s. 128–129).

Biorąc pod uwagę analizy prezentowane w niniejszym rozdziale, można wyeksponować kilka perspektyw teoretycznych wykorzystywanych w studiach nad oporem, wtedy gdy jest on traktowany jako fakt społeczny. Między innymi warto uwzględnić zastosowanie teorii Jürgena Habermasa, Jamesa C. Scotta, Ulricha Becka oraz odniesienia do myśli społecznej Antonia Gramsciego, Herberta Marcuse'a czy też Karla Polanyiego. Niniejszy rozdział pozwala na wyodrębnienie typowych kategorii oporu, można wskazać na typ oporu realizowanego w kontekście codziennym lub na opór o charakterze wyjątkowym, może on przybierać formy gwałtowne, przemocowe lub może być realizowany w sposób nieprzemocowy, podmioty podejmujące go mogą wykorzystywać środki konfrontacyjne lub stosować strategie umożliwiające uniknięcie konfrontacji z obiektem, na który jest ukierunkowany. Mogą w swoich działaniach nawiązywać do strategii dekonstrukcyjnych lub rekonstrukcyjnych, produktywnych lub utrudniających realizację celu innych podmiotów (utożsamianych jako podejmujące działania opresyjne). Mogą wykorzystywać środki symboliczne związane z kreowaniem artefaktów, zarządzaniem dyskursami, konstruowaniem wiedzy oporowej, przejmowanie znaczeń (por. KOCHANOWSKI, 2007; MEŁOSIK, 1995). Mogą wykorzystywać strategie związane z zarządzaniem tożsamością (np. związane z przeciwidentyfikacją i dezidentyfikacją). Mogą podejmować działania kolektywne lub indywidualne, opór może przyjmować formy akomodacji do określonych warunków lub może być ukierunkowany na wzmacnianie potencjału podmiotów w ich kontekście funkcjonujących do wprowadzania zmian, może wreszcie przyjmować formy materialne lub wirtualne (VINTHAGEN, LILJA, 2007). Może być realizowany w przestrzeni lokalnej bądź ponadlokalnej, w tym globalnej. Może mieć charakter werbalny bądź niewerbalny. Jednocześnie strategie, poprzez wykorzystanie których jest realizowany, stanowią pochodną kontekstu społecznego, w którym jest realizowany (np. typ struktury stratyfikacyjnej, dominujące modele normatywne), charakteru władzy, przeciwko której jest ukierunkowany (zakres jej autorytarności, typ stosowanych sankcji), rodzaj wartości, stanowiących przedmiot aspiracji podmiotów oporujących, kapitał społeczny i kulturowy grupy oporującej, jak również stanowi pochodną postaw, dyspozycji emancypacyjnych, transgresyjnych, kompetencji podmiotowych i krytycznych reprezentowanych przez jednostkę.

Przedmiotem ostatniego rozdziału prezentowanego w niniejszym opracowaniu jest kategoria nowych ruchów społecznych.

XII. Nowe ruchy społeczne jako przestrzeń umiejscowienia potencjału oporu

Jak zostało to zasygnalizowane w poprzednim rozdziale, ruchy społeczne są wymieniane jako struktury posiadające istotny status w realizacji działań o charakterze oporu (w tym kontekście często wskazuje się na pojęcie nowych ruchów społecznych). Są one traktowane jako posiadające uznane znaczenie w procesie indukowania i wdrażania zmian społecznych. Bazują na działaniu zbiorowym stanowiącym odpowiedź na sytuację społeczną interpretowaną jako opresyjna, niesprawiedliwa, w efekcie są pochodną relacji konfliktowej. Są rodzajem performancje politycznego, ekspresją protestu oraz postaw opozycyjnych wobec podmiotu dominującego. Mają charakter publiczny i afektywny. Zakładają istnienie w przestrzeni społecznej, w której działają, dwóch elementów, są nimi: podmiot dominujący, przeciwko któremu skierowane jest działanie (oponent) oraz otoczenie społeczne będące świadkiem działania (obserwatorzy potencjalnie mogący przyjąć rolę zwolenników bądź oponentów ruchu) (por. EYERMAN, 2006, s. 193). Nawiązując do kategorii pedagogiki społecznej, założyć można, że sieć relacji społecznych i organizacja stanowią swoiste źródło sił społecznych. Uczestnictwo w ruchu społecznym jest także kapitałem społecznym, jakim dysponuje jednostka i jaki jednocześnie transmituje w kontekstach własnego uczestnictwa społecznego¹.

¹ W perspektywie analiz podjętych w niniejszym rozdziale pomocne w wyjaśnianiu specyfiki strategii obywatelskich w systemie działań oporowych są poszczególne fragmenty myśli filozoficznej przytaczane w rozdziale VII niniejszego opracowania. Również w tym kontekście opór może być interpretowany jako ekspresja gniewu wywołanego doznaniem przymusu wywieranego przez podmiot dominujący (Cycero), nieposłuszeństwa obywatelskiego (David Thoreau, Hannah Arendt). Dyspozycję do oporu można zinterpretować poprzez nawiązanie do myśli Herberta Marcuse'a jako pochodną wypracowania nowej mentalności i nowej wrażliwości, która obejmuje afirmację tożsamości, rezygnację ze strategii przemocowych oraz aspiracje dotyczące poprawy jakości życia przedstawicieli grup

Podobnie jak inne typy działania zbiorowego ruchu społeczne (oraz związane z nimi zjawiska) stanowią przedmiot zainteresowań wielu dyscyplin nauk społecznych i humanistycznych. Zdaniem Douga McAdama, Sidneya Tarrow i Charlesa Tilly studia nad nimi związane są głównie z socjologią oraz naukami politycznymi (MCADAM, TARROW, TILLY, 2007, s. 41). Biorąc jednak pod uwagę kontekst edukacji obywatelskiej, można uznać, że są one także uzasadnionym przedmiotem refleksji pedagogicznej, zwłaszcza pedagogiki społecznej. Edukacja obywatelska zakłada stymulowanie rozwoju światopoglądu, postaw oraz świadomego uczestnictwa w przestrzeni publicznej. Z kolei społeczeństwo obywatelskie bazuje m.in. na zasadzie pomocniczości, która implikuje preferencję dla inicjatyw oddolnych (RZYMĘŁKA-FRĄCKIEWICZ, 2008, s. 198). Uczestnictwo w działaniach ruchu społecznego jest rodzajem jednej z kluczowych dla pedagogiki społecznej kategorii zaangażowania obywatelskiego, łączy elementy partycypacji spontanicznej z partycypacją instytucjonalną, implikuje odpowiedzialność za los grupy, którą reprezentuje, oraz jest źródłem oddolnych działań mających na celu wdrożenie zmiany społecznej (RADZIEWICZ-WINNICKI, 2008, s. 377–378). Jest to także typ uczestnictwa społecznego, które, zgodnie z ujęciem Jacka Piekarskiego, stanowi jedną z kluczowych kategorii pedagogiki społecznej, w ramach której podejmowana jest refleksja nad siłami społecznymi, technikami ich kreowania oraz stymulowania rozwoju. Uczestnictwo społeczne jest w kontekście pedagogiki społecznej traktowane jako poprzedzona aktem wyboru aktywność ukierunkowana na wdrożenie zmiany społecznej, która z kolei traktowana jest jako kontekst rozwoju jednostki bądź grupy społecznej. Jest ono także odnoszone do twórczości (PIEKARSKI, 2007b, s. 44–57). Na istotne znaczenie kategorii ruchów społecznych w refleksji z zakresu pedagogiki społecznej jednoznacznie zwraca uwagę Antonin Wagner, który podkreśla ich wychowawczą rolę m.in. odnoszoną do stymulowania podmiotowości, aktywności i zaangażowania w zmianę niekorzystnego – upośledzonego statusu przedstawicieli grup zmarginalizowanych bądź narażonych na marginalizację, są traktowane także jako kontekst społeczny promujący poprzez wychowanie ideę obywatelskości. Ruch społeczny jest traktowany jako promujący zarówno zasady społeczeństwa obywatelskiego, a jednocześnie – w kontekście podmiotowym – wychowujący do przejścia odpowiedzialności za własną biografię (WAGNER, 2007, s. 299). W tym ujęciu refleksja nad kategorią ruchów społecznych ściśle koresponduje z teorią *empowerment* i stanowi jeden z przedmiotów zainteresowania nie tylko pedagogiki społecznej, ale również pedagogiki emancypacyjnej. W nawiązaniu do analiz Antonina Wagnera można uznać, że ruch społeczny stanowi specyficzne, sprzyjające emancypacji środowisko wychowawcze.

doznających ryzyka marginalizacji. Do kategorii afirmacji tożsamości nawiązuje także Albert Camus, charakteryzując człowieka zbuntowanego. W takim kontekście można odwołać się także do refleksji socjologicznej i w tym kontekście inicjatywa dotycząca kreowania ruchów społecznych jest traktowana jako ekspresja postaw społecznie zaangażowanych, aktywności, krytycyzmu (Maria Ossowska).

Maksymilian Pacholski i Andrzej Słaboń interpretują znaczenie kategorii ruchu społecznego poprzez odniesienie do procesu zmiany społecznej, definiują go jako „różnorodne formy zachowań zbiorowych mające na celu doprowadzenie do zmiany społecznej” (PACHOLSKI, SŁABOŃ, 2001, s. 169). Podobnie Karin D. Renon wskazuje na istotne ich znaczenie w procesie indukowania oraz wdrażania zmian społecznych, stymulując procesy modyfikacji dotyczące instytucji społecznych i związanych z nimi struktur, stylów życia, uznanych systemów normatywnych oraz innych kategorii określających specyfikę rzeczywistości społecznej (RENON, 2006, s. 608). Z kolei – jak wskazują Krzysztof Olechnicki i Paweł Załęcki – ruchy społeczne, będąc – podobnie jak przyjęła to Karin D. Renon – zorganizowaną formą działań zbiorowych i funkcjonując zazwyczaj poza przestrzenią „ugruntowanych instytucji lub organizacji” oraz zakładając realizację wspólnych celów związanych z wdrażaniem zmian społecznych, mogą określać cele implikujące opór wobec zmiany zamierzonej przez podmiot zewnętrzny wobec nich (OLECHNICKI, ZAŁĘCKI, 2004, s. 181). Z kolei David S. Meyer i Kelsy Kretschmer interpretują działanie ruchu społecznego jako racjonalne wykorzystanie niekonwencjonalnych środków ukierunkowane na uzyskanie określonych celów politycznych, trudnych do osiągnięcia w inny sposób (MEYER, KRETSCHMER, 2007). Odnosząc własne analizy do zagadnień roli ruchów społecznych w indukowaniu procesów zmiany społecznej w kontekście społeczeństwa obywatelskiego, Jeffrey C. Alexander wskazuje, że efektywności tego typu działań sprzyja ujęcie w kreowanym przez ich przedstawicieli dyskursie treści nawiązujących do kategorii mitów społecznych, narodowych, kreowanie tożsamości ruchu jako indukującego proces innowacji w obrębie kultury, polityki, ekonomii i innych ważnych przestrzeni życia społecznego. Szczególnie istotne dla skuteczności ruchu jest przy tym subiektywne poczucie tożsamości grupowej, przynależności do ruchu, lojalności i solidarności jego członków, co z kolei będzie miało miejsce w sytuacji, gdy interpretacje dotyczące faktów społecznych oraz tożsamości grupowe i indywidualne promowane w obrębie ruchu są postrzegane jako bardziej atrakcyjne niż ich formy dotychczasowe (ALEXANDER, 2006, s. 229). Jest to interpretacja korespondująca z klasyczną interpretacją Émile’a Durkheima nawiązującą do kategorii rytuału społecznego jako faktu nieracjonalnego posiadającego fundamentalne znaczenie z punktu widzenia zachowania solidarności – a w efekcie integracji w obrębie społeczności (COLLINS, 1992, s. 7–8). Nawiązując do tejże interpretacji, strategie działania ruchów społecznych można interpretować przez pryzmat wpisanych w nie rytuałów. David S. Meyer i Kelsy Kretschmer, analizując szeroki zestaw ujęć definicyjnych odnoszących się do kategorii ruchów społecznych, wskazują, że zakres ich desygnatów jest niejasny, jest to kategoria w zróżnicowany sposób interpretowana przez poszczególnych badaczy. Zjawiska takie, jak: ruchy poparcia obywatelskiego, zamieszki, rewolucje, sekty religijne, grupy awangardy artystycznej niekonsekwentnie zaliczane są do kategorii ruchów społecznych lub są z niej wyłączone (MEYER, KRETSCHMER, 2007).

Według Jeffreya C. Alexandra ruchy społeczne w klasycznym ich ujęciu odnoszą się do procesów niezinstytucjonalizowanych, do faktów związanych z walką polityczną oraz do dyskursów praktykowanych przez podmioty mające na celu dokonanie zmian w zakresie istniejących zasobów instytucjonalnych, form interakcji, idei oraz symboli kulturowych, stosowanych w danym kontekście społecznym. Są to zamiary (aspiracje) dopuszczające przeprowadzenie ich zarówno w sposób ewolucyjny, jak również radykalny (ALEXANDER, 2006, s. 214). Zdaniem Rona Eyermana ruchy społeczne działają poprzez kreowanie opinii, angażowanie afektów, promowanie zmian w kontekście systemów normatywnych (w tym prawnych), promowanie określonych działań oraz osłabianie popularności innych. Istotnym elementem formowania ruchów społecznych jest tożsamość grupowa ich uczestników, pozwalająca na wyodrębnienie podmiotów o podobnych dążeniach oraz zbliżonej interpretacji faktów społecznych od podmiotów utożsamianych z przestrzenią doświadczanej opresji (EYERMAN, 2006, s. 194).

Ron Eyerman, nawiązując do teorii performatywnej, zakłada, że ruchy społeczne bazują na zmianach dotyczących tożsamości oraz afektów, na ogniskowaniu zainteresowania publicznego na problemach będących przedmiotem ich działania oraz na inicjowaniu i koordynowaniu działań. Istotne znaczenie w działaniach ruchów społecznych ma pamięć społeczna, działania mogą być stymulowane doświadczeniami przeszłymi innych grup realizujących zbliżone cele. Znaczenie posiada w takiej sytuacji ideologia ruchu, jego historia, narracje zbliżone do legend pokoleniowych, symbole (EYERMAN, 2006, s. 194–195).

W refleksji, której przedmiotem są ruchy społeczne, istotne jest określenie różnic związanych z ich nowoczesnymi oraz ponowoczesnymi modelami. Alain Touraine, odnosząc się do ruchów społecznych o charakterze nowoczesnym, zakłada, że są to struktury bazujące na konflikcie działania podmiotów identyfikujących się z klasami społecznymi i dążącymi do uzyskania kontroli nad faktami historycznymi (TOURAINE, 2010, s. 295). Z kolei w społeczeństwie o charakterze późnonowoczesnym (ponowoczesnym) i postindustrialnym ma miejsce zmiana charakteru ruchów, rzadziej są one zorganizowane wokół kategorii klasowych i związanych z tożsamością partyjną, popularność natomiast uzyskują ruchy kreowane na bazie zmiennych tożsamościowych. Są one konstruowane poprzez odniesienie do praw człowieka (traktowanych jako zasady uniwersalne) oraz do kategorii ponadklasowego i ponadtożsamościowego dobra wspólnego (np. ochrona przed klęskami ekologicznymi) (por. STAHLER-SHOLK, VANDEN, KUECKER, 2007, s. 7). Uzasadnione jest także odniesienie wskazanych przez Touraine'a celów działania ruchów społecznych do regulacji faktów społecznych. Andrzej Radziewicz-Winnicki wskazuje na kategorię ruchów społecznych jako formę aktywności społecznej, której celem jest wprowadzenie zmian w obręb istniejącego porządku społecznego, jest to aktywność specyficzna dla kontekstów napięć społecznych, zawierająca w sobie aspekt spontaniczności. Jest to typ aktywności odmiennej wobec działań mających na celu podtrzymanie aktualnych form porządku społecznego, politycznego, gospodarcze-

go, działań zinstytucjonalizowanych oraz biurokratycznych. Zdaniem cytowanego przedstawiciela nauk humanistycznych i społecznych elementy specyficzne dla działania ruchów społecznych można odnaleźć w procesach związanych z realizowaniem *community development*, oznaczających dążenie mieszkańców środowisk lokalnych do wprowadzenia w ich obrębie zmian pożądanых z punktu widzenia identyfikowanych przez nich potrzeb. Zmiana staje się w takiej sytuacji pochodną prospołecznych orientacji i postaw członków społeczności (RADZIEWICZ-WINNICKI, 2008, s. 529–530). Na podobną interpretację wskazuje Gwyn Williams, który traktuje ruchy społeczne jako działania o charakterze oddolnym, obywatelskim, bazującym na autonomii. Jednocześnie Williams wskazuje, że są to struktury, które mogą przyjmować charakter przeciwwładzy (WILLIAMS, 2008, s. 68). Z kolei Karl-Dieter Opp wskazuje na kategorię protestu i ruchów protestu, definiując protest jako zbiorowe działanie mające na celu wywarcie wpływu (presji) na decyzje podjęte przez inny podmiot (najczęściej dysponujący władzą). Mogą to być działania przyjmujące zróżnicowany charakter (np. demonstracji jak również podpisywania petycji). Grupa protestu jest to struktura tworzona przez podmioty wyrażające aspiracje osiągnięcia wspólnego celu poprzez wywarcie presji na podmiot dominujący (traktowany jako podmiot docelowy działań), skłaniając go poprzez podjęte działania do zmiany niekorzystnych dla podmiotów podporządkowanych, dyskryminujących ich decyzji (OPP, 2009, s. XVI).

Ruchy społeczne w swej klasycznej formie odnosiły się do sytuacji związanej z problemami warunków pracy w kontekście systemu kapitalistycznego, do związanych z nią przestrzeni niesprawiedliwości, subiektywnego poczucia krzywdy, niekorzystnych warunków jej realizacji i interpretowanych jako niesprawiedliwe dochodów (TOURAINÉ, 2001, s. 47–48). Podstawy ich działania odnoszone były do takich kategorii, jak: klasa społeczna, konflikt społeczny, relacje dominacji i podporządkowania odnoszące się do przestrzeni pracy (oraz produkcji). Idea tak rozumianego ruchu społecznego pojawiła się w XIX wieku (TOURAINÉ, 1992, s. 127–129). Biorąc pod uwagę psychologiczną refleksję Abrahama Masłowa, związaną z teorią potrzeb, można przyjąć, że podstawy klasycznych (wczesnych) ruchów społecznych związane były z potrzebami niedostatku (MASŁOW 2006, por. KAMIŃSKI, 1972, s. 41–42). Interpretację taką diametralnie zmieniło przejście od formy społeczeństwa produkcyjnego do społeczeństwa konsumpcyjnego. W kontekście społeczeństwa późnonowoczesnego i globalnego ruchy społeczne jako przedmiot krytyki przyjmują m.in. logikę gospodarki i ekonomii globalnej marginalizującej specyfikę określonych przestrzeni społecznych, jest to podejmowanie sprzeciwu wobec decyzji określających ryzyko wzmożenia dynamiki bezrobocia, obniżenia dochodów lub osłabienia systemu zabezpieczenia społecznego, jest to także dyskurs odnoszący się do poprawy warunków pracy w poszczególnych sektorach. Dla społeczeństwa późnonowoczesnego specyficzne jest wykreowanie kategorii tzw. nowych ruchów społecznych, w których priorytet uzyskuje dyskurs zogniskowany wokół zagadnień związanych z prawami kulturowymi, tożsamością, prawami mniejszości społecz-

nych (TOURAINÉ, 2001, s. 47–48). Głównymi teoretykami nowych ruchów społecznych są: Manuel Castells, Alain Touraine, Alberto Melucci oraz Jürgen Habermas (BUECHLER, 2008, s. 163). Biorąc pod uwagę przytoczoną wcześniej teorię potrzeb, można założyć, że u podstaw nowych ruchów społecznych znajdują się potrzeby ludzkiego rozwoju (MASŁOW, 2006, por. KAMIŃSKI, 1972, s. 41–42).

Nowe ruchy społeczne ukierunkowane są na rozwój krytycznych postaw refleksyjnych uczestników przestrzeni społecznej. Jak wskazuje Alain Touraine, o ile dla starych (klasycznych) ruchów społecznych specyficzna była idea rewolucji, program nowych ruchów społecznych zorganizowany jest wokół idei demokracji, interpretowanej przez pryzmat respektowania praw człowieka, zwłaszcza gdy zachodzi ryzyko naruszania ich przez władzę polityczną (TOURAINÉ, 1992, s. 143). Nie są one podporządkowane konwencjonalnym instytucjom politycznym, mają charakter heterogeniczny i bazują na stosowaniu alternatywnych (wobec tradycyjnych) metod wyrażania sprzeciwu, niektóre włączają także kwestionowanie obowiązujących norm społecznych, posiadając tym samym charakter typowo kontestacyjny. Preferencja jest w ich obrębie przypisana aktywności oddolnej, obywatelskiej (por. STAHLER-SHOLK, VANDEN, KUECKER, 2007, s. 7). Ruch społeczny stanowi – istotną w kontekście społeczeństwa obywatelskiego – przestrzeń dyskursu, pokojowego, niegwałtownego sygnalizowania potrzeb przedstawicieli określonych (zazwyczaj mniejszościowych) grup społecznych. Tłumienie działalności ruchu w określonych okolicznościach sprzyja z kolei – jak wskazuje Alain Touraine – ewokowaniu postaw przemocowych oraz fundamentalistycznych (por. TOURAINÉ, 2001, s. 53).

W interpretacji Alaina Touraine’a, klasyczne ruchy społeczne powstałe w kontekście dominacji nowoczesnej idei zakładającej możliwość kreowania społeczeństwa w wyniku rozwoju coraz bardziej doskonałego, tym samym odwoływały się do idei, którym przypisywany był status uniwersalny. Z kolei założenia nowych ruchów społecznych odnoszą się do kategorii lokalnych, do kategorii praw mniejszości społecznych, umiejscawiając szczególnie silny akcent na kategoriach prawa do wolnej i ludzkiej egzystencji (m.in. obejmując demaskowanie praktyk będących efektem ksenofobii i rasizmu) oraz równości kultur (któremu to kryterium przypisywany jest – jako jednemu z nielicznych – status uniwersalny). W swych założeniach teoretycznych nie przyjmują, zdaniem Touraine’a, opcji fundamentalistycznych, a w efekcie podejmują zarówno krytykę dominacji kryteriów rynkowych, jak i krytykę skrajnego komunitaryzmu (TOURAINÉ, 2001, s. 50–52). Nowe ruchy społeczne bazują na założeniach późnej nowoczesności i ponowoczesności, postulując odejście od nowoczesnego rozgraniczenia na dysponujących wiarogodną (metanarracyjną) interpretacją wydarzeń społecznych i na nieposiadających zdolności działania racjonalnego oraz podejmowania decyzji sprzyjających celom modernizacyjnym (dzieci, kobiety – jako kojarzone z przestrzenią domu tudzież natury jako alternatywnego statusu dla utożsamianej przez męskość kultury i cywilizacji, poddawani kolonizacji przedstawiciele kultur pozazachodnich itp.) (TOURAINÉ, 2001, s. 67). Jedną z naczelných kategorii normatywnych, którym

podporządkowane są działania nowych ruchów społecznych, są uniwersalne prawa polityczne i społeczne ujęte w *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*. Jak wskazuje Alain Touraine, w ich kontekście ma miejsce swoiste przekładanie komunikatów odnoszących się do interesów indywidualnych na dyskurs nawiązujący do kategorii interesu „altercentrycznego” dotyczącego określonej – zazwyczaj mniejszościowej – kategorii społecznej przy jednoczesnym respektowaniu prawa uznawanego przez większość społeczeństwa. Ich cechą specyficzną jest przy tym zaangażowanie podmiotów podejmujących opór w środowisku w zakres działań na rzecz rozszerzenia zakresu przysługujących im praw obywatelskich (TOURAINÉ, 2007, s. 156). Jednocześnie oprócz podejmowania działań mających na celu kreowanie kontekstu społecznego, w którym przestrzegane są prawa wynikające z *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*, w ramach nowych ruchów społecznych realizowane są cele nawiązujące do kategorii prawa do tożsamości jako konstruktu rozwijanego w toku specyficznej biografii jednostki. Konstrukt, posiadającego znaczenie pozytywne, będącego specyficznym kapitałem jednostki. W takiej sytuacji działanie ruchu nie jest jedynie obronnym działaniem „przeciwko” (np. dyskryminacji), ale staje się działaniem afirmatywnym, promującym tożsamość (etniczną, kulturową, genderową) jako źródło znaczeń pozytywnych (TOURAINÉ, 2001, s. 69). W ramach poszczególnych nowych ruchów społecznych zróżnicowane znaczenie przypisywane być może działaniom o charakterze utylitarnym (instrumentalnym) wyrażającym się w zmianie w zakresie funkcjonowania określonego aspektu porządku społecznego lub też priorytetowe znaczenie może zostać przypisane kategorii rozwijania tożsamości i wzmacniania integracji w ramach określonej grupy społecznej, jednym z częściej występujących celów działania jest ochrona praw jednostek (jak również przedstawicieli określonych grup społecznych) (por. TOURAINÉ, 2001, s. 55, 69). Niejako w nawiązaniu do powyższego rozstrzygnięcia wskazuje się na dwie funkcje nowych ruchów społecznych, którymi są funkcja krytyczno-edukacyjna oraz korekcyjna – odnosząca się do modyfikowania wybranych aspektów istniejącego porządku politycznego, społecznego bądź ekonomicznego (*Socjologia. Przewodnik encyklopedyczny*, 2008, s. 137).

Kategoria nowych ruchów społecznych interpretowana jest w naukach społecznych jako ta, która powstała w kontekście społeczeństwa późnonowoczesnego (ponowoczesnego, postindustrialnego). Jednocześnie jednak – jak wskazuje Alain Touraine – zogniskowanie dyskursu wokół zagadnień kultury oraz marginalizacja kluczowych dla dyskursu ruchów specyficznych dla industrializmu i dominujących w jego kontekście zagadnień o charakterze społeczno-ekonomicznym nie jest równoznaczne z odrzuceniem podstaw ideologicznych, które uzasadniały ich funkcjonowanie w przestrzeni społecznej oraz specyficznych dla tychże ruchów metod i technik działania – jak wskazuje Touraine – zwłaszcza nawiązujących do strategii rewolucyjnych (TOURAINÉ, 2007, s. 153). Są to ruchy, które, jak wskazuje uczeń Alaina Touraine’a – Alberto Melucci, powstały w kontekście uwarunkowań postindustrializmu, w sytuacji krystalizowania się nowych – w porównaniu ze spe-

cyficznymi dla społeczeństwa industrialnego – form podziałów stratyfikacyjnych, których pochodną są specyficzne formy konfliktów grupowych, przestrzenie dominacji i podporządkowania oraz odmienne wobec poprzednich kondycje społecznych cele. Są one kreowane na bazie akumulacji przez przedstawicieli klas dominujących zasobów o charakterze niematerialnym, głównie wiedzy, informacji, praw do kreowania i kontrolowania symboli oraz interwencji w kontekst relacji interpersonalnych (podaję za: ALEXANDER, 2006, s. 225–226). W interpretacji Jürgena Habermasa konflikty społeczne mające miejsce w kontekście systemów państw socjalnych od lat 60. XX wieku posiadają specyficzny charakter m.in. ze względu na fakt, że nie są związane z kategorią reprodukcji materialnej – odnoszą się natomiast w znacznym stopniu do kategorii reprodukcji kulturowej, integracji społecznej oraz socjalizacji. Rozwiązywanie konfliktów w takiej sytuacji nie ma miejsca w ramach inicjatywy partii i stowarzyszeń, coraz powszechniejsze zaś stają się formy protestu pozaparlamentarnego. Nie są też możliwe do rozwiązania poprzez stosowania specyficznych dla ówczesnych systemów społecznych form kompensacji braków (głównie poprzez pomoc finansową) – zaś odnoszą się do obrony lub odbudowy zagrożonych obszarów życia, a także do wdrożenia określonych zmian społecznych. Są to ruchy wyrażające „protest przeciwko kolonizacji świata życia”, mogą stanowić także reakcję na „trudne sytuacje, które wymagają rozstrzygnięcia”. Zdaniem Habermasa ich podłożem nie jest kategoria dystrybucji dóbr w społeczeństwie, ale jest to gramatyka form życia, pojawiają się one na bazie modyfikacji systemów wartości oraz postaw członków społeczeństwa, odnoszą się do takich kategorii, jak: jakość życia, równo-uprawnienie, samorealizacja, partycypacja, prawa człowieka. Habermas dokonuje rozróżnienia na dwie kategorie ruchów społecznych, którymi są ruchy wyrażające się w potencjałach emancypacji oraz w potencjałach protestu i ucieczki od społeczeństwa. Ruchy protestu i ucieczki od społeczeństwa realizują w swoich działaniach głównie cele związane z tzw. zatamowaniem rozprzestrzeniania się (i rozrastania) obszarów działania zorganizowanych formalnie i stymulowaniem rozwoju obszarów działania ustrukturyzowanych komunikacyjnie. Oprócz wskazanego podziału Habermas wskazuje także na ruchy o charakterze obrony tradycyjnych przywilejów oraz uprawnień oraz na ruchy o charakterze defensywnym funkcjonujące w przestrzeni zracjonalizowanej i wdrażające w niej nowe formy kooperacji i interakcji (HABERMAS, 2002, s. 704–708).

Zgodnie z logiką postindustrializmu funkcje, treść, logika działania nowych ruchów społecznych nawiązują do **przemysłu kulturowego**, a w jego ramach odwołują się do takich kategorii jak indywidualizm – jego kreowanie i obrona (TOURRAINE, 1992, s. 141). Ruchy te powstały na bazie uzyskiwania przez zaangażowane w nie podmioty świadomości dotyczącej dysponowania potencjałem umożliwiającym modyfikację wybranych elementów rzeczywistości społecznej, kwestionując elementy obowiązującego porządku społecznego. Sprzyjając rozszerzeniu sfery publicznej, są traktowane jako wyrażające racjonalność komunikacyjną. Jednocześnie są traktowane jako ruchy defensywne kreujące przestrzeń oporu wobec

kontekstów społecznych traktowanych jako zagrażające funkcjonującym w nich podmiotom, w tym ujęciu mogą być skierowane przeciwko procesom racjonalizacji ekonomicznej i politycznej, która jest traktowana jako ograniczająca możliwość podejmowania otwartej komunikacji (RENON, 2006, s. 611). Maksymilian Pacholski i Andrzej Słaboń, nawiązując do interpretacji Clausa Offe, wskazują, że nowe ruchy społeczne działają w oparciu o zasadę protestu i negacji *status quo*, cechuje je spontaniczność działania, niska formalizacja (lub jej brak), podobnie słaba hierarchizacja oraz zróżnicowanie ról. Własne cele działania zazwyczaj podporządkowują realizacji interesów określonych szerszych zbiorowości społecznych, zorganizowane są w swoich działaniach wokół zagadnień pacyfizmu, ekologii, praw człowieka, w tym praw grup mniejszościowych i marginalizowanych (PACHOLSKI, SŁABOŃ, 2001, s. 170). Jednocześnie jednak – pomimo podejmowania wskazanych przez Clausa Offe działań bazujących na kategorii protestu i negacji obowiązującego porządku – cechą specyficzną ruchów społecznych jest – jak wskazuje Alain Touraine łącznie postawy opozycyjnej wobec podmiotu dominującego z istnieniem atrybutu pozytywnego (np. posiadaniem tożsamości narodowej, etnicznej lub kulturowej, dysponowaniem podmiotowością, posiadaniem potencjału i aspiracji pracy itp.). Pozytywne wartości, do których odnoszą się przedstawiciele ruchów społecznych, podejmując działania o charakterze sprzeciwu wobec obowiązującego porządku, są uznane za ważne (a niejednokrotnie jako elementarne) w ramach danego kontekstu społecznego (bądź też kontekstu cywilizacyjnego) (TOURAINE, 2001, s. 48–49). Alain Touraine dokonuje rozróżnienia na dwa nurty w ramach nowych ruchów społecznych, którymi są nurt obejmujący tzw. pesymistów zakładających, że wprowadzenie zmiany w obręb istniejącego porządku społecznego jest możliwe na drodze działań o charakterze agresywnym oraz reformatorów zakładających, że zmiana społeczna jest możliwa do przeprowadzenia na drodze działań pokojowych, negocjacji, użytkowania konsensusu (TOURAINE, 2001, s. 58).

Zdaniem Jeffreya C. Alexandra problematyka klasycznie rozumianych ruchów społecznych może być poddawana analizie z wykorzystaniem teorii zmian rewolucyjnych, są one w takiej sytuacji identyfikowane z działaniami obejmującymi masową mobilizację przeciwko podmiotowi opresyjnemu traktowanemu jako antagonistą interesów reprezentowanych przez członków ruchu, jest to interpretacja w znacznym zakresie bazująca na założeniach teorii marksistowskiej. Celem działania ruchu jest w takiej sytuacji zniesienie opresji będącej pochodną władzy i wprowadzenie nowych – preferowanych przez przedstawicieli ruchu reguł działania. Jest to ujęcie interpretacyjne bazujące na założeniach materializmu i realizmu, ruch społeczny jest analizowany przez pryzmat przesłanek instrumentalnych jako struktura (i organizacja) umożliwiająca siłowe wprowadzenie nowych – preferowanych reguł redystrybucji pożądaných dóbr. Marks, nawiązując do myśli młodoheglistów, wskazywał, że przed podejmowaniem działań na rzecz zmiany traktowanego jako niesprawiedliwy porządku społecznego konieczne jest przygotowanie liderów ruchu, którzy sami powinni doznać transformacji moralnej, estetycznej

i emocjonalnej – muszą oni uprzednio do realizowanych zmian uzyskać świadomość dotyczącą własnej pozycji społecznej i doznawanej w niej alienacji (ALEXANDER, 2006, s. 214–216). Zdaniem Alaina Touraine’a strategia działania tradycyjnych ruchów społecznych zogniskowana była w założonych celach na modyfikacji porządku instytucjonalnego, podziału pracy oraz form organizacji ekonomicznej (ALEXANDER, 2006, s. 215). Klasyczne modele ruchów społecznych istotnie bazowały w swoich działaniach na kategoriach kulturowych, etycznych i normatywnych, jednocześnie jednak ich uczestnicy (w szczególności liderzy) utożsamiali przesłanki (zakładające możliwość wykorzystania przymusu i przemocy w działaniach mających na celu realizację zmiany) z ideami określającymi działanie ruchu, zwłaszcza jako skorelowane ze sobą traktowane były wiedza i władza. Alain Touraine wskazuje, że w takiej sytuacji (w kontekście nowoczesności i industrializmu) miała miejsce swoista konfuzja intelektualna, której efektem było zawężenie racji działania ruchów do kategorii związanych z interesami ekonomicznymi, co stanowiło pochodną idei zakładającej, że zmiana obyczajowa jest możliwa do wdrożenia na bazie wcześniejszych zmian stosunków ekonomicznych, a z kolei uznana logika funkcjonowania społeczeństwa industrialnego stanowiła usprawiedliwienie dla podejmowanych działań. Związana z analizowanym modelem narracja zawierała założenie, że dopiero w sytuacji, gdy w przestrzeni społecznej wdrożone zostaną nowe rozwiązania ekonomiczne, a rozwój techniczny usprawni dystrybucję dóbr i usług, możliwe stanie się podjęcie refleksji nad problemami związanymi z etyką, moralnością i kulturą (zróżnicowaniem kulturowym) (ALEXANDER, 2006, s. 215).

Od lat 70. XX wieku diagnozowane jest wprowadzenie do analiz ruchów społecznych kolejnego modelu – określanego przez Jeffereya C. Alexandra jako „model sekularny”. Marginalizowane są w nim kategorie moralne oraz afektywne, natomiast priorytetowe znaczenie przypisane jest perspektywom i ograniczeniom tworzenia sieci społecznych oraz organizacji, w ramach których możliwe byłoby mobilizowanie zasobów sprzyjających odniesieniu sukcesu przez przedstawicieli nieuprzywilejowanych grup społecznych. Jest to model podporządkowany przesłankom technokratycznym. Wskazane struktury traktowane są w nim jako źródło potencjału działania ruchów społecznych. Jednocześnie – podobnie jak w modelu klasycznym – ideologie określające powstanie i funkcjonowanie ruchu są traktowane jako czynniki służące mobilizacji działań a nie jako podstawa moralna. Podobnie w kategoriach funkcjonalnych i efektywnościowych (jako służące mobilizacji) traktowane są elementy takie jak charyzma przywódcy oraz aspiracje dotyczące poprawy jakości życia. Jednocześnie w celu wzmocnienia własnego kapitału społecznego tak interpretowane ruchy społeczne mogą podejmować intensywną współpracę z instytucjami, w których specyfiką działania jest promowanie wartości moralnych lub religijnych, gdzie istotnym czynnikiem jest posiadanie przez owe instytucje stabilnej legitymizacji społecznej. Podejmowane w ramach ruchów działania oparte na przemocy są traktowane jako dopuszczalne, będąc formą efektywnego środka pozwalającego na osiągnięcie założonego celu. Jednocześnie charakter ruchu społecznego

określany jest na bazie interakcji ze specyficznymi instytucjami społecznymi o charakterze represyjnym, ruch w takiej sytuacji kreowany jest na bazie relacji opozycyjnej i antagonistycznej wobec tychże struktur (ALEXANDER, 2006, s. 218–221).

Równolegle z tzw. modelem sekularnym rozwijany jest nurt interpretacyjny przyjmujący jako jedną z własnych głównych kategorii podmiotowość i subiektywność. Jest to model, w którym jako kluczowe traktowane są poznanie oraz moralność. Zakłada się, że stanowią one podstawę do rozwinięcia postaw umożliwiających wyrażenie niezadowolenia, powstające w efekcie ruchy społeczne mają na celu zmianę interpretowanego jako niekorzystny porządku społecznego. Przedstawiciele tego nurtu (np. William Gamson, Sydney Tarrow, Bert Klandermans, przedstawiciele nurtu interakcjonizmu symbolicznego) odnoszą własne analizy do kategorii takich jak: tożsamość grupowa i dyskurs publiczny, działanie kolektywne, mobilizacja ukierunkowana na osiągnięcie konsensusu. Działanie jest w tej interpretacji traktowane jako efekt indywidualnych – często nieracjonalnych motywów (ALEXANDER, 2006, s. 221). Także w ramach teoretycznego nurtu pragmatyzmu amerykańskiego w analizach dotyczących działań zbiorowych i znajdujących się u ich podstaw motywów podkreślano znaczenie subiektywnych interesów oraz tożsamości moralnej, co stanowiło ujęcie alternatywne zarówno wobec modelu rewolucyjnego nawiązującego do motywów instrumentalnych związanych z interesami ekonomicznymi, jak również wobec interpretacji nawiązujących do teorii sił rynkowych (ALEXANDER, 2006, s. 222).

W ujęciu bazującym na teorii marksistowskiej ruchy społeczne w społeczeństwie industrialnym są interpretowane jako powstające poprzez odniesienie do nacechowanej niesprawiedliwością i wyzyskiem rozbieżności w dostępie do kapitału i zasobów. Uczestnikami ruchów społecznych są przedstawiciele antagonistycznych grup (w tym związanych ze strukturą klasową), świadomi własnego niekorzystnego umiejscowienia społecznego. W takiej sytuacji analizowane są zarówno uwarunkowania strukturalne powstawania ruchów społecznych, jak również subiektywne procesy (motywacje, interpretacje rzeczywistości społecznej i własnego w niej statusu) określające przystępowanie do nich (RENON, 2006, s. 610).

Z kolei w ujęciu teoretyków reprezentujących nurt symbolicznego interakcjonizmu rozwijany w ramach szkoły chicagowskiej ludzie podejmują wspólne działania, dzieląc podobne interpretacje sytuacji oraz podobne oczekiwania dotyczące pożądanego stanu rzeczy, w takiej sytuacji ruch społeczny powstaje w sytuacjach nieustrukturyzowanych, w których nie są wystarczająco zdefiniowane procedury pożądanego działania, lub wskazane definicje są traktowane jako niewystarczające w określonych okolicznościach i wymagają zmiany (modernizacji), redefinicji. Celem ruchów społecznych jest w takiej sytuacji kreowanie nowego porządku odnoszącego się do wskazanych okoliczności. Jest to interpretacja nawiązująca do kategorii społeczno-psychologicznych (takich jak: emocje, poczucie solidarności, komunikacja), jednocześnie włączając w system analiz teoretycznych takie kategorie jak relacje oraz interakcje społeczne (RENON, 2006, s. 610).

W ramach strukturalnego funkcjonalizmu rozwinięto trzy modele służące analizom ruchów społecznych, którymi są: teoria społeczeństwa masowego, strukturalne teorie stresu oraz teorie relatywnej deprywacji. W ramach teorii społeczeństwa masowego uczestnictwo w ruchach społecznych jest traktowane jako wyraz tendencji członków społeczeństw nowoczesnych do grupowania się. Tendencja ta pojawia się na bazie doznawania przez jednostki konsekwencji dynamicznych zmian społecznych, atrofii więzi społecznych, doznania konsekwencji izolacji społecznej będącej m.in. efektem braku relacji społecznych z grupami odniesienia. W ramach strukturalnych teorii stresu z kolei ruchy społeczne interpretowane są jako powstające w kontekście utraty równowagi przez system społeczny, czego wskaźnikiem jest brak odpowiedniości między preferowanymi wartościami a praktykami społecznymi, nieefektywność działania instytucji, występowanie w obrębie systemu dysfunkcji. Jest to sytuacja prowokująca podjęcie wysiłków na rzecz uruchomienia ruchów społecznych. Teorie relatywnej deprywacji są wariantem teorii stresu nawiązującym do kategorii społeczno-psychologicznych. Stres jest w ich kontekście traktowany jako stan odczuwany subiektywnie przez jednostki w wyniku deprywacji ich potrzeb. Ruch społeczny jest traktowany jako struktura działająca na rzecz poprawy aktualnie istniejących warunków politycznych i ekonomicznych, a jego kreowanie jest traktowane jako odpowiedź na doznawaną frustrację i brak możliwości doznania sukcesu w aktualnych warunkach. Deficytem teoretycznym koncepcji strukturalno-funkcjonalnych jest brak wyjaśnień dotyczących procedur, w ramach których dokonuje się przejście od izolacji i bierności do aktywnego działania w ramach ruchu.

W ramach kolejnej teorii – mobilizacji zasobów, bazującej w swoich założeniach na neoutylitaryzmie powstanie ruchu społecznego jest interpretowane jako efekt rozbudzenia świadomej aktywności organizacyjnej poprzez zmobilizowanie zasobów społecznie uznanych za ważne (np. finansowych, czasowych, zasobów w postaci społecznej legitymizacji pozycji itp.). Ruch społeczny analizowany jest w takiej sytuacji jako kreujący przestrzeń działania, usprawniający je, sprzyjający rywalizacji stwarzającej możliwość odniesienia sukcesu, jest traktowany jako bazujący na logice strategiczno-instrumentalnej, racjonalnej, kalkulacyjnej, określającej jako cel odniesienie sukcesu przy przeliczeniu kosztów oraz możliwości odniesienia profitów. Kreowanie ruchów społecznych nie jest w tym ujęciu faktem wyjątkowym, ale stanowi część nacechowanej konfliktami interesów codzienności społecznej.

Ruchy społeczne analizowane są także w perspektywie socjologii działania, w tym ujęciu są one traktowane jako podmioty zaangażowane w ściśle związane z kategoriami kulturowymi relacje konfliktu, którego przedmiotem jest uzyskanie możliwości sprawowania kontroli nad podstawowymi elementami określającymi kształt rzeczywistości społecznej (oraz podejmowane w niej działania), takimi jak: wiedza, etyka i ulokowanie kapitału (inwestycje). Ruchy społeczne są w kontekście wspomnianej koncepcji traktowane jako działające na zróżnicowanych poziomach:

ekonomicznym, politycznym, a także na poziomie interpretacji historycznych – gdzie odnoszą się do kreowania wzorców kulturowych (RENON, 2006, s. 610–612).

W ujęciu Herberta Blumera – a w nawiązaniu do współczesnej myśli społecznej Alaina Touraine’a – kategorie zachowań zbiorowych i ruchów społecznych stanowią kluczowe elementy analiz podejmowanych w obrębie nauk społecznych (por. PACHOLSKI, SŁABOŃ, 2001, s. 169; RENON, 2006, s. 609). Jest to rozumienie związane z tzw. nurtem interpretacyjnym, w kontekście którego protest grupowy i niepokoje społeczne mają miejsce w sytuacji konfliktu między głównymi podmiotami uczestniczącymi we wspomnianych ruchach. Najczęściej są nimi: jednostki opadowane przez niepokój społeczny oraz narażone na doznanie go, lokalne oraz centralne władze, specjalne grupy interesu oraz publiczność społeczna (PACHOLSKI, SŁABOŃ, 2001, s. 170). Blumer zakładał, że ruchy społeczne mogą być traktowane jako miniaturowe odzwierciedlenie społeczeństwa, w ramach którego mają miejsce zachowania zbiorowe (ALEXANDER, 2006, s. 223).

Jak sugeruje powyższa analiza, teoretyczne paradygmaty służące interpretacji ruchów społecznych w znacznym stopniu związane są z klasycznym marksizmem i neomarksizmem, interakcyjnymi koncepcjami dotyczącymi zachowań zbiorowych, z modelem strukturalno-funkcjonalnym (a w jego ramach z teorią społeczeństwa masowego, strukturalną teorią stresu oraz teorią relatywnej depriwacji), z teorią krytyczną – w tym w istotnym stopniu z teorią nowych ruchów społecznych opracowaną przez Jürgena Habermasa. Ruchy społeczne poddawane są analizie również w ramach modeli teoretycznych rozwijanych w obrębie socjologii działania. W latach 70. XX wieku rozwinięty został teoretyczny nurt związany z mobilizacją zasobów, w ramach którego w odniesieniu do analiz kategorii ruchów społecznych rozwijana była racjonalistyczna interpretacja neoutylitarna (por. AGGER, 2006, s. 176; RENON, 2006, s. 609–610).

Istnienie ruchów społecznych jest kategorią odnoszoną do przestrzeni społeczeństwa obywatelskiego, w tym ujęciu stanowią one pochodną dążeń do zmiany istniejącego stanu rzeczy, odnoszą się do prób zniesienia ograniczeń wynikających ze specyficznego działania instytucji społecznych a tym samym stanowią przestrzeń emancypacji oraz praktykowania wolności (ALEXANDER, 2006, s. 229). Ich działalność zorganizowana jest wokół zróżnicowanych celów. Tadeusz Paleczny, uwzględniając cztery kryteria, którymi są kryterium kulturowe, polityczne, gospodarcze oraz strukturalno-ideologiczne, wyróżnia następujące typy nowych ruchów społecznych: wyróżnione z punktu widzenia kryterium kulturowego – świeckie i religijne oraz kontestacyjne, alternatywne i awangardowe. Stosując kryterium polityczne, wskazuje na: ruchy rewolucyjne, modernizacyjne, radykalne i umiarkowane, konserwatywne i innowacyjne oraz ruchy zachowawcze, zaś z punktu widzenia kryterium gospodarczego wskazuje na ruch alterglobalistyczny. Biorąc pod uwagę kryterium strukturalno-ideologiczne, Paleczny wskazuje na ruchy: narodowe, etniczne, rasowe, klasowe, pacyfistyczne, antynuklearne, anarchistyczne, alterglobalistyczne, feministyczne i lewackie (PALECZNY, 2010, s. 63–126).

Zdaniem Pawła Olechnickiego i Krzysztofa Załęckiego ruchy społeczne zwykle powstają w wyniku rozszerzania się protestu społecznego, mogą określać jako cel swojego działania wdrożenie zmiany, jak również mogą stanowić reakcję na antycypację zagrożenia związanego z wprowadzeniem (lub zamiarem wprowadzenia) określonego rodzaju zmian, a w efekcie mogą być formą podejmowania oporu wobec zmiany. Cytowani autorzy wskazują na dwa rodzaje ruchów społecznych, którymi są ruchy społeczne o charakterze reakcyjnym oraz rewolucyjnym. Ruchy społeczne reakcyjne zakładają w obrębie własnych celów przywrócenie uprzedniego porządku społecznego (poprzedzającego wprowadzoną niezależnie od ich przedstawicieli zmianę), natomiast przedstawiciele ruchów społecznych rewolucyjnych dążą do wprowadzenia zmiany aktualnie istniejącego porządku i wykreowania nowej jego jakości (niewzorowanej na formach przeszłych) (OLECHNICKI, ZAŁĘCKI, 2004, s. 181). Z kolei Maksymilian Pacholski i Andrzej Słaboń wskazują na dwie typologie ruchów społecznych. Jedna z nich obejmuje ruchy rewolucyjne, reformatorskie oraz ekspresywne, druga zaś zawiera ruchy zorientowane na wartości, na władzę oraz na partycypację (PACHOLSKI, SŁABOŃ, 2001, s. 169). Alain Touraine wskazuje na typologię obejmującą trzy kategorie ruchów społecznych, którymi są: ruchy społeczne w ścisłym tego słowa znaczeniu, których źródłem jest konflikt dotyczący kontroli wzorców kulturowych, kolejnym typem są ruchy historyczne, których celem jest sprawowanie kontroli nad kolejnymi etapami rozwoju społeczeństwa, kolejnym typem są ruchy kulturowe, których celem jest dokonanie transformacji w obrębie wartości kulturowych – zajmują się one także rozwiązywaniem konfliktów związanych z przekształceniami w obrębie wartości (PACHOLSKI, SŁABOŃ, 2001, s. 169–170). Istotne wydaje się w tymże kontekście wskazanie – w nawiązaniu do analiz Alaina Touraine’a, że pomimo częstego umiejscowienia kategorii ruchów społecznych w kontekście społeczeństwa nowoczesnego i późnonowoczesnego struktury o ich charakterze występowały (występują) także w społeczeństwach przednowoczesnych, jednocześnie jednak w każdym z typów społeczeństw są one zorganizowane wokół specyficznych przedmiotów i kreują odpowiedni do nich dyskurs. W odniesieniu do tejże interpretacji uogólnić można, że dla kontekstu społeczeństwa przednowoczesnego specyficzne były ruchy społeczne, których podstawę kreowania stanowiły zagadnienia polityczne (związane z określaniem władzy, relacji dominacja – podporządkowanie związanej z funkcjonowaniem w obrębie konfiguracji stanowych, kategorii autonomii i podległości), następnie – nowoczesność oraz specyficzny dla niej industrializm wykreowały warunki sprzyjające tworzeniu ruchów społecznych o podstawach ekonomicznych oraz przyjmujących dyskurs konfliktu klas (i związanych z nimi interesów), postindustrializm – wraz ze specyficznym dla niego nurtem filozoficznym, jakim jest postmodernizm z kolei wykreowały kontekst stymulujący powstawanie ruchów odwołujących się do kategorii kultury, tożsamości, negocjowania różnicy, relatywizmu odnoszącego się do kategorii normy i anormalności – dewiacji (TOURAINÉ, 2007, s. 154–155).

Jeffrey C. Alexander, wskazując na specyfikę interpretacji ruchów społecznych w nurcie inspirowanym przez myśl społeczną Karola Marksa, teorię socjologiczną Maxa Webera, przedstawicieli szkoły konfliktu społecznego oraz szkoły reprezentującej teorię racjonalnego wyboru (zarówno indywidualnego jak również kolektywnego) przytacza definicję, w której ruch społeczny jest zinterpretowany jako praktyczna i spójna forma odpowiedzi na sytuację deprywacji społecznej będące efektem specyficznego działania instytucji społecznych (oraz zmian w ich obrębie). Z kolei nawiązując do zaproponowanej przez Anthony'ego Oberschalla interpretacji systemu społecznego, jako składającego się z pozycji, warstw i klas, które są wzajemnie skonfigurowane poprzez podział pracy oraz związane z nim relacje dominacji i podporządkowania, Jeffrey C. Alexander wskazuje, że na bazie tychże relacji i związanych z nimi zależności kreowane są nowe ruchy społeczne powstające w wyniku konfliktu wynikającego ze zróżnicowanych interesów przedstawicieli grup uprzywilejowanych i upośledzonych (ALEXANDER, 2006, s. 217–218). Nowe ruchy społeczne – jak wskazuje Steven M. Buechler – bazują na krytyce klasycznego marksizmu skierowanej głównie na założenie, że działania społeczne stanowią pochodną ekonomicznej logiki produkcji przemysłowej. Krytyce poddawane jest określanie tożsamości aktorów rzeczywistości społecznej jedynie przez pryzmat zmiennej ich przynależności klasowej określanej poprzez dysponowanie środkami produkcji. Nowe ruchy społeczne w tej interpretacji stanowią reakcję na klasyczną marksistowską perspektywę, zaś ich przedstawiciele zakładają bądź rewizję i aktualizację założeń marksizmu, bądź podjęcie próby zastąpienia ich innymi założeniami (BUECHLER, 2008, s. 161–163).

Doug McAdam, Sidney Tarrow i Charles Tilly, analizując egzemplifikacje kreowania ruchów społecznych, wskazują na czynniki sprzyjające ich tworzeniu bądź blokujące je. Wymieniają wśród nich: zmianę społeczną, która uruchamia procesy przemian w kontekstach politycznych, ekonomicznych i kulturowych, kolejnym czynnikiem jest specyfika przestrzeni politycznej, w której uwzględnia się elementy sprzyjające protestowi obywatelskiemu, następny wymieniony czynnik to specyfika form organizacyjnych ruchu protestu, gdzie analizowane są zarówno formalne, jak i nieformalne struktury, kolejnym elementem jest strukturyzacja, obejmująca kolektywne modele interpretacyjne, atrybucyjne, konstrukcje społeczne tworzone w obrębie ruchu, są to elementy pośredniczące między kreowaniem szans podjęcia protestu a jego realizacją. Istotny jest w tym kontekście klimat w obrębie ruchu – zarówno wzmacniający niezadowolenie z istniejącego stanu rzeczy, jak i sprzyjający uzyskiwaniu oraz podtrzymywaniu poczucia dysponowania potencjałem wprowadzania zmiany, następnie istotne jest kreowanie wspólnych dyskursów i interpretacji, co sprzyja wzmacnianiu identyfikacji pomiędzy członkami ruchu. Ostatnim wyróżnionym czynnikiem jest zestaw działań uwzględnionych w ekspresji sprzeciwu, które są typowo dostępne, nie wykluczając jednak działań będących pochodną inicjatywy i transgresji uczestników ruchu (MCADAM, TARROW, TILLY, 2007, s. 41).

W kontekście teoretycznym ruchy społeczne są analizowane przez pryzmat teorii konfliktowych zachowań zbiorowych, ukierunkowanych na kreowanie nowej jakości porządku społecznego i politycznego, są traktowane jako silnie nawiązujące w swoim dyskursie do przestrzeni społeczeństwa obywatelskiego, a także jako struktury kontestacyjne promujące alternatywne formy określania rzeczywistości społecznej, jej interpretacji, ukierunkowujące własną aktywność na modyfikację znaczeń kodów promowanych w ramach kultury dominującej, kreujące nowatorskie dyskursy i artykulacje wskazujące na nowe przestrzenie podzielanych przez członków społeczności doświadczeń i doświadczanych problemów, w sytuacji gdy owa wspólnota nie jest już pochodną przynależności do klasycznie interpretowanych klas społecznych bazujących na podobieństwie pozycji w porządku ekonomiczno-społecznym oraz gospodarczym. Sprzyjają kreowaniu alternatywnych do dominujących i promowanych w ramach dominującej kultury form tożsamości, wskazujące na ewolucyjne procesy społecznego uczenia się (RENON, 2006, s. 611). W analizie funkcjonowania ruchów społecznych istotne jest określenie statusu podmiotów stymulujących ich działania na poziomie idei oraz dyskursu. Jak wskazuje, za Johnem D. Mac Carthy i Mayerem N. Zaldem, Jeffrey C. Alexander – liderzy ruchów w trakcie mobilizacji zasobów kreują określoną taktykę działań, ich ogólne założenia oraz cele (ALEXANDER, 2006, s. 218).

Podsumowując, można przyjąć, że kategoria ruchów społecznych ma istotne zastosowanie w perspektywie teoretycznej pedagogiki społecznej. Zgodnie z teorią Ulricha Becka w kontekście zaawansowanej nowoczesności osłabieniu ulegają status oraz legitymizacja społeczna państw narodowych, wzrasta natomiast znaczenie inicjatyw, ruchów o charakterze społecznym, obywatelskim. Do kategorii tego typu struktur należą ruchy społeczne. Specyfika ich kreowania i funkcjonowania w przestrzeni społecznej koresponduje z takimi, klasycznymi dla pedagogiki społecznej kategoriami, jak siły społeczne, koncepcja *empowerment*, aktywizacja społeczności. Są to inicjatywy mające charakter oddolny, bazują na zidentyfikowanej przez uczestników autonomii, poczuciu sprawstwa, zaufaniu w dysponowanie kompetencjami zrealizowania założonych celów. Pełnią zarówno funkcje krytyczno-edukacyjne, jak i korekcyjne oraz zakładają realizację zarówno celów o charakterze negatywnym, jakim jest osłabienie czynników niekorzystnych, opresyjnych, dyskryminujących, jak również pozytywnych – związanych z afirmacją tożsamości.

Podsumowanie

W poszczególnych rozdziałach niniejszego opracowania wyeksponowane zostały perspektywy aplikacyjne kategorii oporu społecznego w kontekście teorii oraz praktyki założonej w obrębie pedagogiki społecznej. Biorąc pod uwagę fakt, że jest to subdyscyplina pedagogiki analizująca przebieg procesu wychowania w kontekście środowiskowym, znaczny zakres analiz zogniskowano na perspektywie specyficznej dla socjologii wychowania i edukacji. W takiej sytuacji w podjętych analizach pomocne okazało się uwzględnienie takich kategorii, jak: socjalizacja, adaptacja, identyfikacja. Założono przy tym, że działania oporowe są kategorią odnoszoną kontekstualnie przy uwzględnieniu specyfiki poszczególnych etapów rozwoju społeczeństwa.

Kategoria oporu stanowi istotny element występujący w relacjach o charakterze pomocy, może towarzyszyć działaniom kompensacyjnym i profilaktycznym. Opór jest w literaturze traktowany jako typ działania podejmowanego w odpowiedzi na doznanie sytuacji opresyjnej. Jest to interpretacja, która odbywa się w określonym kontekście społecznym, środowisku wychowawczym. Uzyskaniu jej sprzyja rozwinięcie postawy krytycznej, kreowanej na bazie kompetencji krytycznego myślenia, czy też – jak zakłada Jacek Kochanowski – rozwinięcie zespołu kompetencji krytycznych obejmujących wiedzę, umiejętności, wartości, motywacje sprzyjające zarówno adaptacji do środowiska, jak również sprzyjające aktywnemu uczestnictwu w nim i działaniu na rzecz uzasadnionej zmiany (KOCHANOWSKI, 2007). Taką interpretacją zestawień można z klasycznym modelem postaw obywatelskich opracowanym przez Marię Ossowską. W tym ujęciu opór może być traktowany jako działanie, u podstaw którego znajdują się takie elementy postaw jak: krytycyzm oraz aktywność (OSSOWSKA, 1992). Tak rozumiana kategoria oporu traktowana jest jako działanie o charakterze refleksyjnym, bazujące na kategorii rozumienia danego wycinka rzeczywistości, oraz kompetencji krytycznej identyfikacji ułożonych w nich mechanizmów władzy zinterpretowanej jako opresyjna.

Jednocześnie opór może być analizowany jako pochodna motywów nieuświadomianych przez podmiot. Tego typu fakty spotykane są w przebiegu interakcji o charakterze terapeutycznym (lub należących do kategorii działań ukierunkowanych na udzielenie pomocy psychologicznej, pedagogicznej bądź socjalnej). Jednostka postrzega wtedy sytuację pomocową jako zagrażającą, wyraża niechęć do zrealizowania zmiany bądź unika dyskomfortu związanego z ujawnianiem wobec terapeuty informacji nawiązujących do doznawanych konfliktów, kreujących poczucie winy bądź związanych z treściami będącymi przedmiotem wyparcia. Efekt taki może być wzmacniany i podtrzymywany podejmowaną przez terapeutę (bądź podmiot pomagający pełniący role pomocowe – nieterapeutyczne) współpracą w oporze.

W kontekście pedagogicznym opór traktowany jest jako działanie o podstawach refleksyjnych, charakterze opozycyjnym, nawiązujący do strategii transgresji, karnawalizacji, społecznego konstruowania podmiotowości. Szeroko pojmowana aktywność pedagogiczna jest w takiej sytuacji traktowana jako nacechowana potencjałem politycznym, będącym pochodną uwikłania podejmowanych czynności wychowawczych, edukacyjnych, oświatowych, socjalnych w mechanizmy wiedzy – władzy (por. McLAREN, 1991a, s. 39). W perspektywie pedagogiki społecznej szczególnie istotne jest odniesienie problematyki oporu do takich kategorii, jak: emancypacja, siły społeczne, *empowerment*. W ujęciu socjologicznym zaś istotne zastosowanie w analizach oporu przypisywane jest teorii przeciwhegemonii, przeciwwładzy, przeciwruchów, opór jest traktowany jako działanie o charakterze infrapolitycznym, emancypacyjnym oraz kontestacyjnym.

Ze względu na specyfikę przedmiotu zainteresowania pedagogiki społecznej oraz wynikających z niego perspektyw analizy teoretycznej jak również działania praktycznego uwzględnienie w nich kategorii oporu okazuje się kwestią istotną. Jest to kategoria posiadająca zastosowanie we wszystkich typach działań stanowiących przedmiot zainteresowania pedagogiki społecznej traktowanej jako praktyka społeczno-oświatowa. Są to działania podejmowane w ramach pracy socjalnej, opiekuńczej, edukacji zdrowotnej, edukacji społeczno-kulturalnej, edukacji dorosłych, takie jak m.in.: pomoc, opieka, profilaktyka, kompensacja społeczna, wsparcie społeczne (CICHOSZ, 2006, s. 221). Opór jest istotną zmienną uwzględnianą w teorii i praktyce podporządkowanej krytycznej pracy socjalnej. Jest to kierunek nawiązujący w swoich założeniach do tez przedstawicieli neomarksizmu oraz szkoły frankfurckiej (a w jej ramach Herberta Marcuse’a, Jürgena Habermasa, Theodora Adorno, Ericha Fromma, Maxa Horkheimera), zakładający eksplorację relacji między jednostką (jako bytem subiektywnym) a uwarunkowaniami strukturalno-kulturowymi określającymi kontekst jej życia (środowisko, środowisko wychowawcze), analizujący procesy kreowania systemów wiedzy społecznej oraz identyfikowania się z nimi przedstawicieli poszczególnych grup społecznych. Istotny status w tejże teorii, podobnie jak w kontekście teorii oporu, ma kategoria podmiotowości traktowana jako dyspozycja do wdrażania zmiany społecznej. Krytyczna praca socjalna wyraźnie nawiązuje do teorii emancypacji oraz edukacji

emancypacyjnej określającej jako własny cel rozwijanie świadomości strukturalnego oraz ideologicznego warunkowania doświadczeń indywidualnych (BRISKMAN, PEASE, ALLAN, 2009, s. 4–5).

Kolejnym istotnym z punktu widzenia pedagogiki społecznej kontekstem określającym potrzebę uwzględnienia kategorii oporu jest kreowanie oraz specyfika funkcjonowania nowych ruchów społecznych. Jest to problematyka odnosząca się do takich, korespondujących z problematyką oporu kategorii jak: aktywność, podmiotowość, emancypacja społeczna, proces kreowania sił oraz kapitałów społecznych i indywidualnych, *empowerment*. Realizują one bliskie założeniom pedagogiki społecznej funkcje krytyczno-edukacyjną oraz korekcyjną (*Socjologia. Przewodnik encyklopedyczny*, 2008, s. 137; por. BIELSKA, 2008, s. 21–23).

Problematyka oporu jest zazwyczaj podejmowana w ramach krytycznej myśli społecznej. Jest zestawiana z teorią reprodukcji społecznej, ekonomicznej i kulturowej. Teoria oporu jest traktowana jako pochodna ich krytyki, eksponując kontekst aktywności, transgresji, podmiotowości, emancypacji jako odpowiedzi na nacechowane opresją stosunki społeczne stanowi ona istotne uzupełnienie analiz dotyczących reprodukcji. W literaturze przedmiotu eksponowana jest relacja zachodząca między kategorią władzy a oporem. Jest ona uwzględniana w licznych zarówno klasycznych, jak i późnonowoczesnych ujęciach definicyjnych obu kategorii. Odniesienia tego typu można odnaleźć w ujęciach definicyjnych władzy oraz dyscyplinowania proponowanych m.in. przez Maxa Webera, Talcotta Parsonsa, Stanisława Ossowskiego, Michela Foucaulta. Władza jest w nich traktowana jako zdolność podmiotu dysponującego określonymi atrybutami, społecznie zdefiniowanymi jako preferowane do realizacji własnej woli pomimo oporu podmiotów podporządkowanych reprezentujących odmienne interesy, cele, dążenia. Może ona przyjmować charakter opresyjny, prowadząc do dyskryminacji przedstawicieli określonych grup społecznych ze względu na posiadane przez nie cechy, którym nadane zostało znaczenie społeczne (np. rasa, tożsamość etniczna, przynależność klasowa, płeć, orientacja seksualna). Istotną rolę w kreowaniu systemów władzy odgrywają kody językowe, dyskurs, ideologia (por. McLAREN, 1991a, s. 42).

Opór z kolei jest traktowany jako działanie intencjonalne bądź też zaniechanie działań mające na celu wyrażenie sprzeciwu wobec realizacji woli podmiotu dominującego (podaję za: LANGHOUT, 2005, s. 125). Posiada charakter refleksyjny, a jego celem jest przeciwstawienie się praktykom opresyjnym. Stanowi działanie opozycyjne, obejmujące m.in. kwestionowanie uznanych ról społecznych, ich redefinicję, kwestionowanie dominujących systemów normatywnych, modeli poznawczych podtrzymujących relacje dominacji, kwestionowanie relacji władzy oraz negocjowanie autorytetów. Jest przy tym ukierunkowany na wdrożenie zmiany społecznej. Podobnie jak praktyki władzy działania oporowe również bazują na wykorzystaniu dyskursów, poprzez które mogą być konstruowane ideologie oporowe.

U podstaw działań oporowych znajduje się specyficzny typ postawy charakteryzującej się zidentyfikowaniem władzy opresyjnej i negatywnym (antagonistycznym)

ustosunkowaniem wobec niej, drugim, ważnym komponentem tego typu postawy jest pozytywna percepcja oraz ewaluacja własnych kompetencji dotyczących sprawstwa, możliwości wdrożenia zmiany bądź zapobieżenia jej. Tego typu postawa kreowana jest na bazie krytycznego ustosunkowania wobec danego wycinka rzeczywistości, afirmacji własnej tożsamości oraz rozwinięcia kompetencji emancypacyjnych. Opór posiada znaczenie historyczne, symboliczne oraz polityczne. Może być realizowany w zróżnicowanych formach, wśród nich wyróżnić można ogólną typologię obejmującą formy: werbalną, poznawczą oraz fizyczną. W ramach bardziej szczegółowej typologii wyodrębnić można: opór symboliczny (realizowany w formie werbalnej bądź niewerbalnej, obejmujący kreowanie artefaktów wyrażających opozycję wobec porządku dominującego, dekodowanie tekstów kulturowych w sposób opozycyjny do znaczeń określanych w kontekście kultury dominującej, konstruowanie wiedzy poprzez analizę dekonstrukcyjną lub genealogiczną (KOCHANOWSKI, 2007), przejęcie znaczeń (RABY, 2005), działania przeciwiidentyfikacyjne oraz dezidentyfikacyjne), opór realizowany w formie ruchów społecznych, kreowania wspólnot, opór o charakterze przemocowym bądź łagodnym (realizowanym np. w formie bojkotu, strajku, odmowy współpracy, protestu symbolicznego), opór realizowany w formie codziennej bądź wyjątkowej (mogący przyjmować formy oporu odważnego bądź etycznego). W literaturze identyfikowany jest szeroki zestaw typów strategii oporowych. Wśród nich wskazać można typologie obejmujące opór jawny i ukryty, indywidualny i zbiorowy. Rebecca Raby, dokonując rozróżnienia na działania oporowe związane z nowoczesnym prądem intelektualnym, zaliczając do nich: opór aktywny kolektywny, aktywny heroiczny, pasywny kolektywny oraz opór typu przejęcie – asymilacja. Z kolei do strategii bazujących na działaniach specyficznych dla późnonowoczesnego modelu kulturowego zalicza: opór językowy (lingwistyczny), dezidentyfikację, opór strategiczny, kreowanie dyskursów alternatywnych oraz bazujący na zarządzaniu ciałem (RABY, 2005). Stephen Gill wyróżnia opór aktywny i pasywny, twórczy i negatywny, transformacyjny oraz przeciwhegemonijny (GILL, 2003). Kolejne typologie obejmują opór o charakterze lokalnym oraz ponadlokalnym, opór o charakterze codziennym oraz nadzwyczajnym, prospołecznym i antyspołecznym, zogniskowany na źródle zagrożenia i ukierunkowany na jego osłabienie (*targeted*) oraz rozproszony (*diffused*), usiłowany, niezauważalny, mimowolny, otwarty, ukryty, definiowany zewnętrznie oraz definiowany przez członków grupy doświadczających jego konsekwencji. Kolejna typologia obejmuje opór o charakterze autoryzowanym (realizowany w ramach struktur określonej instytucji) i nieautoryzowanym, oraz opór o charakterze politycznym i tożsamościowym. U podstaw motywów określających podjęcie działań oporowych mogą znajdować się zróżnicowane postawy wobec zmiany, odpowiednio do nich w literaturze wymieniany jest opór ukierunkowany na wprowadzenie i zrealizowanie określonego rodzaju zmiany (w tym opór transformacyjny) oraz opór skierowany przeciwko zmianie (w tym wykorzystujący strategie alienacyjne wobec porządku społecznego).

Jak starano się przedstawić w opracowaniu, w wyjaśnianiu działań o charakterze oporu pomocne jest uwzględnienie podstawowych założeń teorii podmiotowości, teorii postaw oraz teorii działania społecznego. Przyjęto koncepcję oporu jako działania refleksyjnego, a jednocześnie poddającego się rozumieniu i interpretacji. Kategoria rozumienia została odniesiona do perspektywy hermeneutycznej, a w jej ramach została uwzględniona jako warunek działania człowieka w przestrzeni społecznej, jako kompetencja zdefiniowania własnej tożsamości, kompetencja poznania obiektów zewnętrznych, oraz źródło matryc określających sposób przeżywania faktów zewnętrznych (zdarzeń, faktów społecznych). Odniesiono także analizowaną kategorię do kontekstu relacji z Innym, traktując ją jako posiadającą potencjał etyczny będący pochodną opisanej przez Emmanuela Lévinasa relacji z Twarzą, będącej warunkiem troski. Rozumienie Innego zostało także odniesione do aktu dialogu, negocjowania znaczeń oraz fenomenologicznego doświadczenia relacji (LÉVINAS, 1982).

Rozumienie potraktowano jako będące pochodną skonstruowanej przez podmiot wiedzy. W prowadzonych analizach przyjęto koncepcję jej społecznej konstrukcji na bazie matryc związanych z dyskursami o charakterze naukowym, racjonalnym, będących pochodną tradycji, obyczaju, mitu, przekonań ludowych oraz przekonań ideologicznych i dogmatycznych. Są to matryce posiadające zarówno potencjał dyscyplinujący, jak również oporowy. Wśród dyskursów o charakterze oporowym wskazano m.in. na dyskurs równych praw, rewolucyjny, supremacystyczny, oraz na świadomość zróżnicowaną. Specyficzną kategorią jest dyskurs oporowy związany z teorią krytyczną odnoszący się do kategorii takich jak: nierówność społeczna, opresja, emancypacja oraz transformacja. Założono także, że kategoria wiedzy i rozumienia są aspektami habitusu oraz kapitału społecznego konstruowanego przez podmiot w toku socjalizacji.

Istotnym wątkiem analizy, związanym z podsumowaniem refleksji prezentowanych w niniejszym opracowaniu, jest etyczno-moralny kontekst działań oporowych. Podejmowane są one poprzez odniesienie do zróżnicowanych matryc normatywnych. K.C. Ho, Zaheer Baber i Habibul Khondker wskazują na prawa obywatelskie, zasady wolnościowe odnoszące się do kategorii wypowiedzi, tworzenia organizacji i stowarzyszeń społecznych, dostępu do informacji, prawa rozwoju, ekspresji i praktykowania tożsamości (HO, BABER, KHONDKER, 2002, s. 135–142). Matrycę normatywną działań oporowych stanowić może *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka* oraz *Dekalog*. W prezentowanych w niniejszym opracowaniu analizach postawiono tezę, że opór należy do kategorii faktów dewiacyjnych, może wobec tego przyjmować postać pozytywnego bądź negatywnego odchylenia od społecznie zdefiniowanej normy (w tym kontekście szczególne zastosowanie ma kategoria normy kulturowej). Biorąc pod uwagę pedagogiczną perspektywę niniejszej analizy, istotne okazuje się nawiązanie do wybranych aspektów etyczno-moralnego znaczenia działań oporowych. Richard Rorty, charakteryzując konteksty moralne działań, wskazuje w nawiązaniu do tez Zygmunta Freuda na prywatną etykę autokreacji oraz

publiczną etykę wzajemnego przystosowania (RORTY, 2009, s. 67). Prywatna etyka autokreacji może być interpretowana jako korespondująca z ponowoczesnym kontekstem kreowania tożsamości oraz modeli biograficznych tworzonych niezależnie (czy też pozornie niezależnie) od matryc stanowiących kontekst socjalizacji podmiotu. Jest to także etyka korespondująca z liberalną (oraz neoliberalną) ideologią dotyczącą atomistycznego charakteru społeczeństwa, w którym preferowana jest zasada utylitaryzmu. Z kolei publiczna etyka wzajemnego przystosowania koresponduje z modelem kreowanego na bazie więzi i sieci społecznych społeczeństwa obywatelskiego. Przyjąć można, że nawiązujące do tejże interpretacji etyczne podstawy oporu są szczególnie charakterystyczne dla działań sprzeciwu podejmowanych w ramach ruchów społecznych o charakterze emancypacyjnym (np. ruchów robotniczych, kobiecych, mniejszości rasowych, mniejszości seksualnych, niepełnosprawnych itp.) – często wskazywaną wartością leżącą u podstaw ich konstruowania jest sprawiedliwość społeczna, ekonomiczna wyrażająca się w postulacie kreowania równych szans uczestnictwa społecznego dla przedstawicieli grup marginalizowanych (por. ANYON, 2005, s. 127; BECK, 2005; NOWAK, 2007, s. 311–31). Odwołują się one także do zasad związanych z doktryną pacyfizmu, nawiązują do idei praw obywatelskich, praw człowieka, równości itp. (por. RENON, 2006, s. 609; por. problematyka dotycząca ruchów społecznych konstruowanych przez osoby niepełnosprawne BARNES, MERCER, 2008, s. 28–29).

Pierre Bourdieu wskazuje na dwie rywalizujące ze sobą wizje działań opozycyjnych. Jedną z nich jest interpretacja populistyczna, w której wskazuje się na aspekt szans wdrożenia radykalnej zmiany społecznej poprzez uzyskanie kompetencji wyrażenia sprzeciwu przez przedstawicieli podporządkowanej grupy społecznej, jest to interpretacja woluntarystyczna i – jak wskazuje Bourdieu – optymistyczna. Drugą interpretacją określoną jako pesymistyczna i apokaliptyczna jest ujęcie konserwatywne, gdzie wskazuje się na podejmujących działania opozycyjne jako na masy będące brutalną i ślełą siłą buntu (BOURDIEU, 2006, s. 245).

Jak zostało zaprezentowane we wcześniejszych fragmentach niniejszego opracowania, kompetencja podejmowania oporu jest wyznacznikiem podmiotowości jednostki, poczucia sprawstwa, zdolności samostanowienia, jest wobec tego kompetencją pożądaną z punktu widzenia założeń pedagogiki społecznej oraz pracy socjalnej. Jednocześnie jednak jak każde zjawisko społeczne może ulec patologizacji, w sytuacji gdy strategie oporowe nie realizują zamierzonych dla nich funkcji, wykorzystywane są na niekorzyść podejmujących je jednostek lub też łamią elementarne zasady etyki społecznej. Albert Camus, odwołując się do kategorii buntu, wskazuje na potencjalny zawarty w nim efekt autodestrukcyjny związany z dezorganizowaniem systemu solidarności społecznej. Camus pisze: „[...] każdy bunt, który pozwala sobie na negację albo zniszczenie solidarności, traci tym samym miano buntu i graniczy z zabójczą akceptacją” (CAMUS, 1991, s. 25). Marian Golka wskazuje na potencjalne, niekorzystne konsekwencje działań emancypacyjnych, wśród których wyróżnia podporządkowanie ich bezkrytycznej konsumpcji oraz

interpretowanie wolności jako wartości naczelnej uzasadniającej ograniczanie praw przedstawicieli innych grup (GOLKA, 2012, s. 84–87). Michel Wieviorka nawiązuje do kategorii oporu opartego na odpodmiotowieniu aktora rzeczywistości społecznej, na którego działanie opór jest ukierunkowany. Odpodmiotowienie jest traktowane jako reifikacja, dehumanizacja, antypodmiotowość. Efektem konstruowania interpretacji Innego o charakterze antypodmiotowości jest tworzenie antyruchów o charakterze przemocowym, terroryzm itp. (WIEVIORKA, 2011, s. 26). Alain Touraine wskazuje na dwie kategorie patologicznych form działań ruchów społecznych. Jedną z nich jest przyjęcie strategii działania opartego na przemocy, druga polega na nadmiernej zależności od wsparcia ze strony podmiotów zewnętrznych ukierunkowanych na czerpanie zysku z celów realizowanych przez ruchy społeczne, przy czym owe kategorie zysku są sprzeczne z wartościami, jakim podporządkowane jest działanie ruchu (TOURAINÉ, 2001, s. 50). Na problem strategii przemocowych podejmowanych w ramach działania oporowego wskazują także Stellan Vinthagen i Mona Lilja, którzy zakładają, że wywierając presję na osłabienie konsekwencji dominacji określonego rodzaju, podmiot oporujący może jednocześnie ignorować lub wzmacniać opresyjny potencjał innego rodzaju, może także dochodzić do kreowania struktur łączących w sobie potencjał oporowy z potencjałem opresyjnym (VINTHAGEN, LILJA, 2007). Podobnie Jacek Kochanowski, analizując relację między wiedzą/władzą i wiedzą/oporem, wskazuje na ryzyko przekształcenia się dyskursu oporu w dyskurs władzy marginalizujący interpretacje polemizujące z nim lub wobec niego opozycyjne. Zdaniem Jacka Kochanowskiego ryzyko pojawienia się relacji władzy o charakterze hegemonijnym lub też intelektualnego terrorku występuje w sytuacjach, gdy wybranym interpretacjom rzeczywistości społecznej nadany zostaje status nadrzędny i jako jedynej interpretacji – obiektywny i wiarygodny. Przyjęcie przez określony model interpretacyjny charakteru zamkniętego stwarza ryzyko wykorzystywania owego modelu w sposób przemocowy lub wykluczający inne interpretacje lub doświadczenia (KOCHANOWSKI, 2007). Z kolei Benjamin R. Barber wskazuje na ryzyko łamania w toku realizowanych działań oporowych podstawowych norm społeczeństwa pluralistycznego i demokratycznego. Cytowany przedstawiciel nauk politycznych wskazuje na ryzyko indukowania klimatu społecznego sprzyjającego rozwojowi form oporu o charakterze gwałtownym, realizowanego w sposób niezgodny z zasadami demokracji bazującego na przesłankach antymodernistycznych, treściowo negujących pluralizm (BARBER, 2008, s. 395–396). Kolejną kategorią określającą patologizację działań oporowych (których celem jest upodmiotowienie i emancypacja) jest przyjęcie strategii uniwersalnej pojedynczości, która polega na zogniskowaniu dyskursu oporujących na partykularnych interesach grupy, którą reprezentują. Patologizacja podjętej strategii polega na fetyszyzacji reprezentowanego statusu mniejszościowego oraz własnej pozycji marginalnej, określana jest jako umiłowanie getta (SZYMAŃSKI, 2008, s. 26). Z kolei – jak wskazuje odnosząc się do kategorii nowych ruchów społecznych Alain Touraine – zogniskowanie podejmowanego w nich dyskursu na kategorii podmiotowości

i indywidualizmu stwarza ryzyko, że grupy tworzone przez podmioty sfrustrowane, zmarginalizowane mogą uzyskać logikę populistyczną, lub też stwarza ryzyko wykreowania nowych form fundamentalizmów o charakterze kulturowym, narodowym, religijnym, etnicznym itp. (TOURAINÉ, 1992, s. 141).

Podsumowując przedstawione w niniejszym opracowaniu analizy, wyprowadzić można kilka wniosków oraz postawić kilka tez. Można przyjąć, że kategoria oporu zawiera zmienne istotne z perspektywy założeń teoretycznych oraz praktyki realizowanej w ramach działań pedagogicznych i socjalnych o szerokim znaczeniu pomocowym. Ze względu na swoje interdyscyplinarne zastosowania cechuje się znaczną kontekstualnością definicyjną. W perspektywie socjologicznej, antropologicznej oraz w niektórych ujęciach pedagogicznych (np. w nurcie pedagogiki krytycznej i radykalnej) opór jest traktowany jako działanie refleksyjne, u podstaw którego znajduje się zidentyfikowanie przez podmiot indywidualnie lub przez jednostkę jako uczestnika grupy społecznej faktu podleganie władzy opresyjnej, która może przyjmować charakter przemocowy (najczęściej o charakterze przemocy symbolicznej bądź strukturalnej). Jest to władza współlistniejąca z faktem dyscyplinowania, podejmowania praktyk dyskryminacyjnych bądź stygmatyzujących, może być realizowana poprzez wykorzystanie działań dyskursywnych (bazuje wtedy na kreowaniu ideologii opresyjnych, bądź uzasadniających praktyki opresyjne systemów wiedzy o charakterze doksy). Z kolei w kontekście teorii psychologicznej, a także niektórych pedagogicznych ujęć teoretycznych odnoszących się do praktyki pomocowej opór traktowany jest jako fakt (mechanizm) nieświadomy, towarzyszący interakcji między podmiotem pomagającym a wspomagany. Zadaniem podmiotu pomagającego (najczęściej terapeuty) jest w takiej sytuacji dokonanie diagnozy przyczyn wystąpienia oporu oraz zarządzanie nim w taki sposób, aby podmiot wspomagany (pacjent, klient) uzyskał zdolność wdrożenia zmiany koniecznej do poprawy jakości jego funkcjonowania oraz poprawy jakości życia.

Kategoria oporu często odnoszona jest do problematyki zmiany, dominują wtedy dwa nurty interpretacyjne. Jednym z nich jest opór wobec zmiany, drugim opór jako źródło zmiany. Opór wobec zmiany dotyczy unikania przez jednostkę bądź grupę społeczną wdrażania modyfikacji o charakterze podmiotowym (np. zmiana postaw, elementów skryptów poznawczych, schematów działania) bądź strukturalnym (np. zmiany odnoszące się do funkcjonowania instytucji, realizowanych w ich obrębie zadań, realizowanych ról). Z kolei opór jako źródło zmiany jest traktowany jako zespół strategii prowadzących m.in. do modyfikacji konfiguracji władzy w określonym kontekście społecznym czy też modyfikacji charakteru instytucji. Może przybierać formę oporu codziennego bądź wyjątkowego, łagodnego lub przemocowego, a realizowane w jego efekcie zmiany mogą przyjmować charakter ewolucyjny bądź rewolucyjny. Spośród innych czynników stymulujących zmianę społeczną zmiany wdrażane na bazie strategii oporowych wyróżniają się istnieniem u ich podstaw czynników podtrzymujących kreowany na bazie opresyjnych mechanizmów władzy stan rzeczy. Jest on utrwalany poprzez transmitowanie ideologii

opresyjnej, stosowanie mechanizmów legitymizacji i wykluczania, naturalizację oraz mechanizmy ujarzmiania tożsamości.

Na uwagę zasługuje także umiejscowienie działań oporowych w systemie zjawisk o charakterze dewiacyjnym. Działania oporowe zwykle mają charakter antagonistyczny wobec norm arbitralnie uznanych za zasługujące na uznanie w określonym kontekście społecznym, czasem uzasadnianych poprzez wykorzystanie dyskursów naturalizujących. Działania oporowe są pochodną zidentyfikowania przestrzeni praktykowanej władzy jako opresyjnej i ukierunkowane są na jej osłabienie, zrelatywizowanie, a w niektórych przypadkach na wdrożenie zmiany społecznej. Zawierają się więc w nurcie działań wykraczających poza normę kulturową bądź statystyczną, a więc posiadają charakter dewiacyjny i mogą być interpretowane jako rodzaj tego typu ekspresji pozytywnej bądź negatywnej (mogącej przyjmować charakter patologii społecznej). Opór może być traktowany jako strategia dewiacyjna o charakterze pozytywnym wtedy, gdy odnosząc się do wartości znajdujących się u podstaw emancypacji społecznej, działań demarginalizacyjnych, idei *empowerment* zakłada wdrożenie zmiany umożliwiającej pełniejsze uczestnictwo społeczne przedstawicielom grup narażonych na doznanie praktyk dyskryminacyjnych ze względu na posiadane przez nich cechy społeczno-demograficzne, należące do kategorii zmiennych niezależnych, którym na bazie ideologicznej nadawane jest znaczenie społeczne (np. przynależność klasowa, płeć, rasa, tożsamość etniczna, orientacja seksualna). W takiej sytuacji występuje odwołanie się do nowoczesnych idei sprawiedliwości, równych szans dostępu do zasobów, tolerancji wobec różnicy. Jednocześnie o statusie działań oporowych w obrębie dymensji dewiacja pozytywna – dewiacja negatywna decyduje strategia jego realizacji, w tym przypadku odnieść się można do uznanych w obrębie systemów nowoczesnych łagodnych, nieprzemocowych form sprzeciwu ukierunkowanych na wdrożenie zmiany społecznej poprzez działania oparte na odmowie uczestnictwa w określonego rodzaju czynności, aktywności, działań (np. strajk, bojkot), wyrażanie opinii w formie akcji społecznych, kreowanie artefaktów mających na celu upowszechnienie w przestrzeni społecznej doświadczeń przedstawicieli grup narażonych na dyskryminację. Do działań o charakterze dewiacji negatywnej z kolei zaliczyć można formy oporu oparte jedynie na dążeniu do przejęcia statusu dominującego (dyskurs odnoszący się do kwestii marginalizacji jest wtedy traktowany w sposób instrumentalny). Mogą być w takiej sytuacji wykorzystywane odnoszące się do sentymentów społecznych i posiadających potencjał emocjonalny symboli elementy dyskursu nienawiści (por. NIJAKOWSKI, 2006). Z kolei poprzez odniesienie do strategii realizacji działań oporowych jako dewiacyjne w znaczeniu negatywnym określić można formy bazujące na działaniach przemocowych, destrukcyjnych (np. działania o charakterze terrorystycznym).

Można uznać, że kategoria oporu posiada zastosowanie w refleksji pedagogicznej głównie ze względu na jej istotny status w kontekście analizy związanej z kwestiami dotyczącymi pomocy, integracji społecznej, strategii demarginalizacyj-

nych, praktyk związanych z koncepcją *empowerment*. Następnie zawiera założenia pomocne w refleksyjnym kreowaniu inkluzywnych procesów edukacyjnych, zakładających włączenie w kontekst uprawianych w ich ramach dyskursów doświadczeń uczestników (uczniów i nauczycieli) korespondujących ze specyfiką ich tożsamości oraz pamięci społecznej i biograficznej grup, które reprezentują. Jest to teoria zawierająca przesłanki sprzyjające realizacji procesu kształcenia w sposób refleksyjny, krytyczny, umożliwiający uzyskiwanie świadomości zarówno praktykowania bądź podlegania mechanizmom przemocy symbolicznej, a następnie określa perspektywy emancypacyjne umożliwiające konstruktywną, prorozwojową transgresję.

Bibliografia

- ABEL T., 1996: *O Florianie Znaniem*. Poznań: Fundacja Naukowa im. Floriana Znanieckiego w Poznaniu.
- ABOWITZ K.K., 2000: *A Pragmatist Revisioning of Resistance Theory*. „American Educational Research Journal”, Vol. 37, no 4.
- AGGER B., 2006: *Critical Social Theories. An Introduction*. Boulder–London: Paradigm Publishers.
- AJZEN I., 2005: *Attitudes, Personality and Behavior*. Berkshire: Open University Press.
- ALBARRACIN D., JOHNSON B.T., ZANNA M.P., KUMKALE T.G., 2005: *Attitudes: Introduction and Scope*. In: *The Handbook of Attitudes*. Ed. D. ALBARRACIN. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers.
- ALEXANDER J., 2003: *The Meanings of Social Life. A Cultural Sociology*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- ALEXANDER J.C., 2006: *The Civil Sphere*. New York: Oxford University Press.
- ALEXANDER J., 2010: *Znaczenia społeczne. Studia z socjologii kulturowej*. Przeł. S. BURDZIEJ, J. GADECKI. Kraków: Nomos.
- ALLMAN P., McLAREN P., RIKOWSKI G., 2005: *After the Box People: The Labor-Capital Relation as Class Constitution and Its Consequences for Marxist Educational Theory and Human Resistance*. In: *Capitalists and Conquerors. A Critical Pedagogy Against Empire*. Ed. P. McLAREN. Lanham–Boulder–New York–Toronto–Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- ALLPORT G.W., 1979: *The Nature of Prejudice*. New York: Basic Books.
- AMSTERDAMSKI S., 1994: *Tertium non datur? Szkice i polemiki*. Warszawa: PWN.
- ANYON J., 2005: *Radical Possibilities. Public Policy, Urban Education and a New Social Movement*. New York–London: Routledge.
- ARENDT H., 1999: *O przemocy. Nieposłuszeństwo obywatelskie*. Przeł. A. ŁAGODZKA, W. MADEJ. Warszawa: Aletheia.
- ARONOWITZ S., DiFAZIO W., 1994: *The Jobless Future: Sci-tech and the Dogma of Work*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- ARUM R., BEATTIE I.R., compil., 2000: *The Structure of Schooling. Readings in the Sociology of Education*. Boston–Burr Ridge–Dubuque: Mc Graw Hill.

- ATHENS L., 2010: *Human Subordination From A Radical Interactionist's Perspective*. „Journal For the Theory of Social Behaviour”, Vol. 40, no 3.
- BAMBERGER P.A., BACHARACH S.B., 2006: *Abusive Supervision and Subordinate Problem Drinking: Taking Resistance, Stress and Subordinate Personality into Account*. „Human Relations”, Vol. 59.
- BANASZAK E., CZAJKOWSKI P., 2010: *Corpus delicti. Rozkosze ciała. Szkice nie tylko z socjologii ciała*. Warszawa: Engram, Difin.
- BARBER B.R., 2008: *Skonsumowani. Jak rynek psuje dzieci, infantylizuje dorosłych i połyka obywateli*. Przeł. H. JANKOWSKA. Warszawa: Muza S.A.
- BARNES C., MERCER G., 2008: *Niepełnosprawność*. Przeł. P. MORAWSKI. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- BARON R.A., BYRNE D., BRANSCOMBE N.R., 2006: *Social Psychology*. Boston–New York–San Francisco: Pearson.
- BARTMAŃSKI D., 2007: *Nowa perspektywa teorii społecznej. O założeniach socjologii kulturowej Jeffreya Alexandra*. „Kultura i Społeczeństwo”, nr 3.
- BAUDRILLARD J., 2005a: *Duch terroryzmu. Requiem dla Twin Towers*. Przeł. R. LIS. Warszawa: Sic!
- BAUDRILLARD J., 2005b: *Symulakry i symulacja*. Przeł. S. KRÓLAK. Warszawa: Sic!
- BAUMAN Z., 1996: *Etyka ponowoczesna*. Przeł. J. BAUMAN, J. TOKARSKA-BAKIR. Warszawa: PWN.
- BAUMAN Z., 1999: *Nowoczesność i ponowoczesność*. W: *Encyklopedia socjologii*. T. 2. Red. H. DOMAŃSKI, A. KOJDER, K. KOSEŁA [i in.]. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- BAUMAN Z., 2006: *Płynna nowoczesność*. Przeł. T. KUNZ. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- BECK U., 2005: *Władza i przeciwwładza w epoce globalnej. Nowa ekonomia polityki światowej*. Przeł. J. ŁOZIŃSKI. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- BECKER H., 1991: *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press.
- BELL D., 1999: *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- BERGER P.L., LUCKMANN T., 1983: *Społeczne tworzenie rzeczywistości*. Przeł. J. NIŻNIK. Warszawa: PIW.
- BERKOVITZ I.H., ed., 1972: *Adolescents Grow in Groups. Experiences in Adolescent Group Therapy*. New York–London: Brunner/Mazel, Butterworths.
- BIELSKA E., 2008: *Status ruchów społecznych w kontekście kategorii specyficznych dla pedagogiki społecznej*. „Auxilium Sociale Novum”, nr 4.
- BILIŃSKA-SUCHANEK E., 2003: *Opór wobec szkoły. Dorastanie w perspektywie paradygmatu oporu*. Kraków: Impuls.
- BLAU P.M., 2009: *Wymiana i władza w życiu społecznym*. Przeł. A. PSUTY-ZAJĄC, P. ZAJĄC. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- BLAUSTEIN F., WOLFF F., 1972: *Adolescent Group: A „Must” on a Psychiatric Unit – Problems and Results*. In: *Adolescents Growth in Groups. Experiences in Adolescent Group Psychotherapy*. Ed. I.H. BERKOVITZ. New York–London: Brunner/Mazel, Butterworths.
- BLUMER H., 2007: *Interakcjonizm symboliczny*. Przeł. G. WORONIECKA. Kraków: Nomos.
- BOGUNIA-BOROWSKA M., 2003: *Dylemat drugi: konsumpcja*. W: M. BOGUNIA-BOROWSKA, M. ŚLEBODA: *Globalizacja i konsumpcja. Dwa dylematy współczesności*. Kraków: Universitas.

- BOGUNIA-BOROWSKA M., ŚLEBODA M., 2003: *Globalizacja i konsumpcja. Dwa dylematy współczesności*. Kraków: Universitas.
- BORGONOVİ F. 2012: *The Relationship Between Education and Levels of Trust and Tolerance in Europe*. „The British Journal of Sociology”, Vol. 63.
- BOROWICZ R., 2002: *Socjalizacja*. W: *Encyklopedia socjologii*. Red. K.W. FRIESKE, H. KUBIAK, G. LISSOWSKI [i in.]. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- BOUDON R., 2009: *Logika działania społecznego*. Przeł. K. KOWALSKI. Kraków: Nomos.
- BOURDIEU P., 2003: *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- BOURDIEU P., 2005: *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzienia*. Przeł. P. BIŁOS. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- BOURDIEU P., 2006: *Medytacje pascaliańskie*. Przeł. K. WAKAR. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- BOURDIEU P., 2007: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge–New York–Melbourne: Cambridge University Press.
- BOURDIEU P., PASSERON J.-C., 2006: *Reprodukcja*. Przeł. E. NEYMAN. Warszawa: PWN.
- BOURDIEU P., WACQUANT L.J.D., 2001: *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*. Przeł. A. SAWISZ. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- BOWIE F., 2008: *Antropologia religii. Wprowadzenie*. Przeł. K. PAWLUŚ. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- BRABECK K., 2003: *Testimonio: A Strategy For Collective Resistance, Cultural Survival and Building Solidarity*. „Feminist Psychology”, Vol. 13.
- BRISKMAN L., PEASE B., ALLAN J., 2009: *Introducing Critical Theoriers for Social Work in a Neo-Liberal Context*. In: *Critical Social Work*. Ed. J. ALLAN, L. BRISKMAN, B. PEASE. Crowns Nest: Allen & Unwin.
- BROWN A.D., COUPLAND C., 2005: *Sounds of Silence: Graduate Trainees, Hegemony and Resistance*. „Organization Studies”, Vol. 26.
- BROWN S.L., 1972: *Family Group Therapy for Adolescents*. In: *Adolescents Grow in Groups. Experiences in Adolescent Group Psychotherapy*. Ed. I.H. BERKOVITZ. New York–London: Brunner/Mazel, Butter Worths.
- BRUCKERT CH., 2007: *Resistance*. In: *Encyclopedia of Prison and Correctional Facilities*. Vol. 2. Ed. M. BOSWORTH. Thousand Oaks–London: Sage.
- BUECHLER S.M., 2008: *Teorie nowych ruchów społecznych*. W: *Dynamika życia społecznego. Współczesne koncepcje ruchów społecznych*. Tłum. P. SADURA. Red. K. GORLACH, P.H. MOONEY. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- BUGENTAL D.B., LIN E.K., 2009: *Różne oblicza władzy. Niezwykły przypadek doktora Jekylla i pana Hyde’a*. Tłum. A. SULAK. W: *Władza. Pokusy i zagrożenia*. Red. A.Y. LEE-CHAI, J.A. BARGH. Gdańsk: GWP.
- BURGOON M., ALVARO E., GRANDPRE J., VOULODAKIS M., 2002: *Revisiting the Theory of Psychological Reactance: Communicating Threats to Attitudinal Freedom*. In: *The Persuasion Handbook. Developments in Theory and Practice*. Eds. J.P. DILLARD, M. PFAU. Thousand Oaks–London–New Delhi: Sage.
- BURKE P.J., 2009: *Tożsamość a struktura społeczna: wykład z okazji przyznania nagrody Cooleya-Meada w roku 2003*. Przeł. M. BIERNACKA. W: *Nowe perspektywy teorii socjologicznej*. Red. A. MANTERYS, J. MUCHA. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- BURNS D., WALKER M., 2008: *Feminist Methodologies*. In: *Research Methods in the Social Sciences*. Red. B. SOMEKH, C. LEWIN. London–Thousand Oaks–New Delhi: Sage Publications.

- BUTIN D.W., 2008: *Resistance, Student*. In: *Encyclopedia of the Social and Cultural Foundations of Education*. Ed. E.F. PROVENZO, Jr. Thousand Oaks–London–New Delhi–Far East Square: Sage. http://www.sage-e-reference.com/foundations/Article_n311.html.
- BUTLER J., 2008: *Uwikłani w pleć*. Tłum. K. KRASUSKA. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- CAMUS A., 1991: *Człowiek zbuntowany*. Przeł. J. GUZE. Kraków: Oficyna Literacka Res Publica.
- CARSON T., PEARSON M., JOHNSTON I., MANGAT J., TUPPER J., Warburton T., 2008: *Semiotic Approaches to Image-based Research*. In: *Research Methods in the Social Sciences*. Eds. B. SOMEKH, C. LEWIN. Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington DC: Sage.
- CARTWRIGHT D.P., 1965: *Zastosowanie analizy treści*. Tłum. J. FRENTZEL, P. GRAFF, S. NOWAK. W: *Metody badań socjologicznych*. Wybór, oprac. S. NOWAK. Warszawa: PWN.
- ČERVINKOVÁ H., GOŁĘBNIAK B.D., red., 2010: *Badania w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowane*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- CHEUNG CH., NGAI S.Y.S., 2009: *Surviving Hegemony Through Resistance and Identity Articulation Among Outreaching Social Workers*. „Child And Adolescent Social Work Journal”, Vol. 26.
- CHMIELECKI A., CZERNIAK S., NIŻNIK J., RAINKO S., wybór, 1985: *Problemy socjologii wiedzy*. Warszawa: PWN.
- CHOMSKY N., 2005: *O naturze i języku*. Przeł. J. LANG. Poznań: Axis.
- CHRISS J.J., 2007: *Social Control. An Introduction*. Cambridge–Malden: Polity Press.
- CHRISS J.J., 2010: *Social Control Revisited*. In: *Social Control Informal, Legal and Medical*. Ed. J.J. CHRISS. Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- CICHOSZ M., 2006: *Pedagogika społeczna w Polsce w latach 1945–2005. Rozwój – obszary refleksji i badań – koncepcje*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- CICZKOWSKI W., 1999: *Teoria sił społecznych a inne koncepcje promujące podmiotowość*. W: *Pedagogika społeczna w Polsce – między stagnacją a zaangażowaniem*. Red. E. GÓRNIKOWSKA-ZWOLAK, A. RADZIEWICZ-WINNICKI, A. CZERKAWSKI. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- CIEPLIŃSKA H., 2006: *Przedmowa*. W: H.D. THOREAU: *Obywatelskie nieposłuszeństwo*. Przeł. H. CIEPLIŃSKA. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- COHEN C.J., 2004: *Deviance as Resistance. A New Research Agenda for the Study of Black Politics*. „Du Bois Review: Social Science Research on Race”, no 1.
- COLLINS R., 1971: *Functional and Conflict Theories of Educational Stratification*. „American Sociological Review”, Vol. 36.
- COLLINS R., 1992: *Sociological Insight. An Introduction to Non-Obvious Sociology*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- COLLINS R., 1994: *A Conflict Theory of Stratification*. In: *Four Sociological Traditions. Selected Readings*. Ed. R. COLLINS. New York–Oxford: Oxford University Press.
- COLLINS R., ed. 1994: *Four Sociological Traditions. Selected Readings*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- COLMAN A.M., 2009: *Słownik psychologii*. Tłum. A. CICHOWICZ [i in.]. Warszawa: PWN.
- CONTU A., 2008: *Decaf Resistance: On Misbehavior, Cynicism, and Desire in Liberal Workplaces*. „Management Communication Quarterly”, Vol. 21.
- COSER L.A., 2009: *Funkcje konfliktu społecznego*. Przeł. S. BURDZIEJ. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.

- COTÉ J.E., LEVINE CH. G., 2008: *Identity Formation, Agency and Culture. A Social Psychological Synthesis*. Mahwah: Taylor & Francis e-Library.
- CROSSLEY M.L., 2001: 'Resistance' and Health Promotion. „Health Education Journal”, Vol. 60.
- CYCERON, 1999: *O państwie. O prawach*. Tłum. I. ŻÓŁTOWSKA. Kęty: Wydawnictwo Antyk.
- CZEREPIANAK-WALCZAK M., 2006: *Pedagogika emancypacyjna. Rozwój tożsamości krytycznej człowieka*. Gdańsk: GWP.
- CZEREPIANAK-WALCZAK M., 2010: *Emancypacja w codzienności i przez codzienność. Egzemplifikacje edukacyjne*. W: *Wychowanie. Pojęcia. Procesy. Konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*. Red. M. DUDZIKOWA, M. CZEREPIANAK-WALCZAK. Gdańsk: GWP.
- CZYKWIN E., 2007: *Stygmat społeczny*. Warszawa: PWN.
- DAHRENDORF R., 2008: *Klasy i konflikt klasowy w społeczeństwie przemysłowym*. Przeł. R. BAWIŃSKA. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- DAVIES M., 1998: *Dziesięć strategii wywoływania zmiany*. W: *Praca socjalna. Pomoc społeczna*. Wybór, oprac. J. KWAŚNIEWICZ. Katowice: Śląsk.
- DELGADO R., STEFANCI J., 2001: *Critical Race Theory. An Introduction*. New York–London: New York University Press.
- DENZIN N.K., LINCOLN Y.S., eds., 2009a: *Metody badań jakościowych*. Red. nauk. wyd. pol. K. PODEMSKI. T. 1. Warszawa: PWN.
- DENZIN N.K., LINCOLN Y.S., eds., 2009b: *Metody badań jakościowych*. Red. nauk. wyd. pol. K. PODEMSKI. T. 2. Warszawa: PWN.
- DEPKO A., 2010: *Historia seksuologii*. W: *Podstawy seksuologii*. Red. Z. LEW-STAROWICZ, V. SKRZYPULEC. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
- DICK P., 2008: *Resistance, Gender, and Bourdieu's Notion of Field*. „Management Communication Quarterly”, Vol. 21.
- DOBROWOLSKI K., 1973: *Teoria procesów żywiołowych w zarysie*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- DOMAŃSKI H., 2002: *Struktura społeczna*. W: *Encyklopedia socjologii*. T. 4. Red. K.W. FRIESKE, H. KUBIAK, G. LISSOWSKI, J. MUCHA [i in.]. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- DOMAŃSKI H., KOJDER A., KOSEŁA K., KOWALEWICZ K., red., 1999: *Encyklopedia socjologii*. T. 2. Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- DOMAŃSKI H., MORAWSKI W., MUCHA J. [i in.], red., 2000: *Encyklopedia socjologii*. T. 3. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- DORNEY J.A., 1995: *Educating Toward Resistance: A Task For Women Teaching Girls*. „Youth & Society”, Vol. 27.
- DOWD E.T., 2000: *Psychoterapia poznawcza – stan obecny i kierunki rozwoju*. „Psychoterapia”, nr 2.
- DRAŻKOWSKA-ZIELIŃSKA E., 2005: *Nic nie rozumiem, co się dzieje? W: Podręcznik pomagania. Podstawy pomocy psychologicznej. Szkoły i kierunki psychoterapii*. Red. K. DRAT-RUSZCZAK, E. DRAŻKOWSKA-ZIELIŃSKA. Warszawa: SWPS „Academica”.
- DROZDOWSKI R., 2009: *Obraza na obrazy. Strategie społecznego oporu wobec obrazów dominujących*. Poznań: Zysk i S-ka.
- DUBIK A., 1995: *Tożsamość i opór. Główne kategorie epistemologii Emila Meyersona*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- DUDZIK W., 2005: *Karnawały w kulturze*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- DUDZIKOWA, M. CZEREPIANAK-WALCZAK M., red., 2010: *Wychowanie. Pojęcia. Procesy. Konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*. Gdańsk: GWP.

- DURKHEIM E., 2000: *The First Element of Morality: The Spirit of Discipline*. In: *The Structure of Schooling. Readings in the Sociology of Education*. Compiled by R. ARUM, I.R. BEATTIE. Boston: Burr Ridge, Dubuque Mc Graw Hill.
- DYBEL P., 2000: *Poststrukturalizm*. W: *Encyklopedia socjologii*. T. 3. Red. H. DOMAŃSKI, W. MORAWSKI, J. MUCHA [i in.]. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- DYBEL P., 2012: *Zagadka „drugiej płci”. Spory wokół różnicy seksualnej w psychoanalizie i feminizmie*. Kraków: Universitas.
- DZIUBAN A., 2007: *Socjologia i problem cielesnej kondycji człowieka*. W: *Ucieleśnienia. Ciało w zwierciadle współczesnej humanistyki. Myśl, praktyka, reprezentacja*. Red. A. WIECZORKIEWICZ, J. BATOR. Warszawa: IFiS PAN.
- EAGLETON T., 1991: *Ideology. An Introduction*. London–New York: Verso.
- EDMUNDS J., TURNER B.S., 2005: *Global Generations: Social Change in the Twentieth Century*. „The British Journal of Sociology”, Vol. 56, issue 4.
- EISENSTADT S.N., 2006a: *Nowoczesności zwielokrotnione: podstawowy układ odniesienia i problematyka*. Tłum. A. MANTERYS. „Studia Socjologiczne”, nr 1.
- EISENSTADT S.N., 2006b: *Spółczesność obywatelskie i sfery publiczne w perspektywie porównawczej*. Tłum. A. MANTERYS. „Studia Socjologiczne”, nr 3.
- Encyclopedia of Activism and Social Justice*. Sage Publications 2007. http://sage-ereference.com/activism/Article_n735.html [data dostępu: 24.06.2008].
- Encyclopedia of Human Geography*. Sage Publications 2007. http://sage-ereference.com/humangeography/Article_n251.html [data dostępu: 24.06.2008].
- Encyclopedia of Prison and Correctional Facilities*. SAGE Publications 2007. http://sage-ereference.com/prisons/Article_n81.html [data dostępu: 24.06.2008].
- ENGLE D., ARKOVITZ H., 2008: *Viewing Resistance as Ambivalence: Integrative Strategies for Working With Resistant Ambivalence*. „Journal of Humanistic Psychology”, Vol. 48, no 3.
- EPSTEIN S., 1996: *A Queer Encounter: Sociology and the Study of Sexuality*. In: *Queer Theory/ Sociology*. Ed. S. SEIDMAN. Cambridge–Massachusetts–Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- ERENC J., 2008: *Bycie innym. Problem wykluczenia i izolacji ludzi niepełnosprawnych*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- ERIKSON E.H., 2004: *Tożsamość a cykl życia*. Przeł. M. ŻYWIŃSKI. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- EYERMAN R. 2006: *Performing Opposition or, How Social Movements Move*. In: *Social Performance. Symbolic Action, Cultural Pragmatics, and Ritual*. Ed. J.C. ALEXANDER, B. GIESEN, J.L. MAST. Cambridge: Cambridge University Press.
- FAIRCLOUGH N., 1989: *Language and Power*. New York: Longman Inc.
- FATYGA B., 2005: *Pokolenie*. W: *Encyklopedia socjologii. Suplement*. Red. H. KUBIAK, G. LISOWSKI, W. MORAWSKI, J. SZACKI. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- FERNÁNDEZ L., 2002: *Telling Stories About School: Using Critical Rates and Latino Critical Theories to Document Latina/Latino Education and Resistance*. „Qualitative Inquiry”, Vol. 8, no 1.
- FESTINGER L., 2007: *Teoria dysonansu poznawczego*. Przeł. J. RYDLEWSKA. Warszawa: PWN.
- FOUCAULT M., 1980a: *The Eye of Power. A Conversation with Jean – Pierre Barou and Michel Perrot*. In: *Power/Knowledge. Selected Interviews & Other Writings 1972–1977 by Michel Foucault*. Ed. C. GORDON. New York: Pantheon Books.
- FOUCAULT M., 1980b: *Truth and Power*. In: *Power/Knowledge. Selected Interviews & Other Writings 1972–1977 by Michel Foucault*. Ed. C. GORDON. New York: Pantheon Books.

- FOUCAULT M., 1988: *The History of Sexuality*. Vol. 3: *The Care of the Self*. New York: Vintage Books.
- FOUCAULT M., 1997: *Ethics. Subjectivity and Truth*. Ed. PAUL RABINOW. New York: The New York Press.
- FOUCAULT M., 2000a: *Choroba umysłowa a psychologia*. Przeł. P. MRÓWCZYŃSKI. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- FOUCAULT M., 2000b: *Filozofia. Historia. Polityka. Wybór pism*. Przeł. D. LESZCZYŃSKI, L. RASIŃSKI. Warszawa: PWN.
- FOUCAULT M., 2002: *Porządek dyskursu*. Przeł. M. KOZŁOWSKI. Gdańsk: Wydawnictwo Słowo/obraz terytoria.
- FOUCAULT M., 2010: *Historia seksualności*. Tłum. B. BANASIAK, T. KOMENDANT, K. MATUSZEWSKI. Gdańsk: Słowo/obraz terytoria.
- FOUST CH.R., 2010: *Transgression as a Mode of Resistance. Rethinking social Movement in an Era of Corporate Globalization*. Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth: Lexington Books.
- FOX C., HAWTON K., 2009: *Jak – dlaczego – kiedy rozmawiać z młodymi zagrożonymi samobójstwem*. Warszawa: Fraszka Edukacyjna.
- FOX R., CAREY L.A., 1999: *Therapists' Collusion With the Resistance of Rape survivors*. „Clinical Social Work Journal”, Vol. 27, no 2.
- FRANKFORT-NACHMIAS CH., NACHMIAS D., 2001: *Metody badawcze w naukach społecznych*. Tłum. E. HORNOWSKA. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- FRASER N., 2003: *Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation* In: *Redistribution or Recognition*. Eds. FRASER N., HONNETH A. London–New York: Verso.
- FREUD Z., 1995: *Kultura jako źródło cierpień*. Przeł. J. PROKOPIUK. Warszawa: KR.
- FREUD Z., 1996: *Charakter a erotyka*. Przeł. R. RESZKE, D. ROGALSKI. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- FRIESKE K.W., KUBIAK H., LISSOWSKI G., MUCHA J. [i in.], red., 2002: *Encyklopedia socjologii*. T. 4. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- FROMM E., 2001: *Ucieczka od wolności*. Przeł. O. ZIEMIŁSKA, A. ZIEMIŁSKI. Warszawa: Czytelnik.
- GABRIEL Y., 2008: *Spectacles of Resistance and Resistance of Spectacles*. „Management Communication Quarterly”, Vol. 21.
- GARFINKEL H., 2007: *Studia z etnometodologii*. Przeł. A. SZULŻYCKA. Warszawa: PWN.
- GARVIN CH. D., SEABURY B.A., 1998: *Działania interpersonalne w pracy socjalnej. Procesy i procedury*. Tłum. J. BANASIAK. T. 1. Katowice: Wydawnictwo Śląsk.
- GAŚ Z.B., 2006: *Profilaktyka w szkole*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- GAŚIOR A., 2008: *Widzialna część zwana ciałem, czyli co mówi nam ciało Drag King? Refleksje nad symboliką znaczeń w przedstawieniach Drag King*. W: *Ciało spieniężone? Szkice antropologiczne i socjologiczne*. Red. M.S. SZCZEPAŃSKI, B. PAWLICA, A. ŚLIZ, A. ZARĘBSKA-MAZAN. Tychy–Opole: Śląskie Wydawnictwo Naukowe WSZ i NS im. ks. Emila Szramka.
- GIDDENS A., 2001: *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Przeł. A. SZULŻYCKA. Warszawa: PWN.
- GIDDENS A., 2008: *Konsekwencje nowoczesności*. Przeł. E. KLEKOT. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- GILL S., 2003: *Power and Resistance in the New World Order*. New York: Palgrave Macmillan.

- GILLBORN D., 2006: *Citizinship education as placebo: 'standards', institutional racism and education policy*. „Education, Citizenship and Social Justice”, Vol. 1.
- GIROUX H., 2001: *Theory and Resistance in Education. Towards a Pedagogy for the Opposition*. Westport, Connecticut–London: Bergin & Garvey.
- GIROUX H., 2005: *Resisting Market Fundamentalism and the New Authoritarianism*. „JAC”, Vol. 25, no 1.
- GIROUX H., 2006: *Theories of Reproduction and Resistance in the New Sociology of Education: Toward a Critical Theory of Schooling and Pedagogy of Opposition*. In: *The Giroux Reader*. Ed. CH. G. ROBBINS. Boulder–London: Paradigm Publishers.
- GIROUX H., 2010: *Reprodukcja, opór i akomodacja*. Przeł. P. KWIECIŃSKI. W: H.A. GIROUX, L. WITKOWSKI: *Edukacja i sfera publiczna. Idee i doświadczenia pedagogiki radykalnej*. Przedmowa Z. KWIECIŃSKI, posłowie T. SZKUDLAREK. Kraków: Impuls.
- GIROUX H.A., McLAREN, eds., 1994: *Between Borders. Pedagogy and the Politics of Cultural Studies*. New York–London: Routledge.
- GLIŃSKI I., SADOWSKI A., ZAWISTOWSKA A., red., 2010: *Kulturowe aspekty struktury społecznej. Fundamenty. Konstrukcje. Fasady*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, Wydział Historyczno-Socjologiczny Uniwersytetu w Białymstoku.
- GLIŃSKI P., 2005: *Aktywność aktorów społecznych – deficyt obywatelstwa wobec codziennej zaradności Polaków*. W: *Kręgi integracji i rodzaje tożsamości. Polska, Europa, Świat*. Red. W. WESOŁOWSKI, J. WŁODAREK. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- GLIŃSKI P., 2010: *Podział kulturowy: fragmentaryzacja czy rozpad?* W: *Kulturowe aspekty struktury społecznej. Fundamenty. Konstrukcje. Fasady*. Red. P. GLIŃSKI, I. SADOWSKI, A. ZAWISTOWSKA. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, Wydział Historyczno-Socjologiczny Uniwersytetu w Białymstoku.
- GOFFMAN E., 2000: *Człowiek w teatrze życia codziennego*. Przeł. H. DARTNER-ŚPIEWAK, P. ŚPIEWAK. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- GOFFMAN E., 2005: *Piętno: rozważania o zranionej tożsamości*. Przeł. A. DZIERŻYŃSKA, J. TOKARSKA-BAKIR. Gdańsk: GWP.
- GOLD J.M., MORRIS G.M., 2003: *Family Resistance to Counseling: The Initial Agenda for Intergenerational and Narrative Approaches*. „The Family Journal”, Vol. 11.
- GOLDTHORPE J.H., 2000: *On Sociology. Numbers, Narratives, and the Integration of Research and Theory*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- GOLKA M., 2012: *Cywilizacja współczesna i globalne problemy*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- GORGES T., ELLIOTT S.N., KETTLER R.J., 2004: *Resistance: Experienced and Novice Consultants' Interpretations and Strategies for Addressing it in Behavioral Consultation Interviews*. „Canadian Journal of School Psychology”, Vol. 19.
- GÓRNIKOWSKA-ZWOLAK E., 1999: *Kształtowanie podmiotowości społecznej w okresie zmiany systemowej jako przedmiot zainteresowań badawczych pedagoga społecznego*. W: *Pedagogika społeczna w Polsce – między stagnacją a zaangażowaniem*. Red. E. GÓRNIKOWSKA-ZWOLAK, A. RADZIEWICZ-WINNICKI, A. CZERKAWSKI. T.1. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- GÓRNIKOWSKA-ZWOLAK E., RADZIEWICZ-WINNICKI A., CZERKAWSKI A., red., 1999: *Pedagogika społeczna w Polsce – między stagnacją a zaangażowaniem*. T. 1–2. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- GRAY M., WEBB S.A., 2012: *Krytyczna praca socjalna*. W: M. GRAY, S.A. WEBB: *Praca socjalna. Teorie i metody*. Tłum. B. MALISZEWSKA. Warszawa: PWN.

- GRAY, S.A. WEBB, S.A., 2012: *Praca socjalna. Teorie i metody*. Tłum. B. MALISZEWSKA. Warszawa: PWN.
- GRIFFIN D.R., TOWNSEND K.C., CHENG SHU-HUI S., 2008: *Identity and Empowerment: Resistance to Institutional Discourse in a Human Service Organization*. „Journal of Aging, Humanities and the Arts”, Vol. 2.
- GROMKOWSKA-MELOSİK A., 2007: „Power Girl” i kontrowersje wokół emancypacji kobiet w pop-kulturze. W: *Kultura popularna i (re)konstrukcje tożsamości*. Red. A. GROMKOWSKA-MELOSİK. Poznań–Leszno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistycznej w Lesznie.
- GROMKOWSKA-MELOSİK A., red., 2007: *Kultura popularna i (re)konstrukcje tożsamości*. Poznań–Leszno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistycznej w Lesznie.
- GROSSBERG L., 2007: *Tożsamość i studia kulturowe: tendencje rozwojowe i alternatywy*. Przeł. Z. MELOSİK, J. ANDRZEJCZAK. W: *Kultura popularna i (re)konstrukcje tożsamości*. Red. A. GROMKOWSKA-MELOSİK. Poznań–Leszno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistycznej w Lesznie.
- GRZESIUK, L., red., 2006: *Psychoterapia. Praktyka*. Warszawa: Eneteia.
- GUBA E.G., LINCOLN Y.S., 2009: *Kontrowersje wokół paradygmatów, sprzeczności i wylaniające się zbieżności*. Przeł. M. BOBAKO. W: *Metody badań jakościowych*. Red. N. DENZIN, Y.S. LINCOLN. Red. nauk. wyd. pol. K. PODEMSKI. T. 1. Warszawa: PWN.
- GUILFOYLE M., 2005: *From Therapeutic Power to Resistance? Therapy and Cultural Hegemony*. „Theory and Psychology”, Vol. 15.
- GIROUX H.A., WITKOWSKI L., 2010: *Edukacja i sfera publiczna. Idee i doświadczenia pedagogiki radykalnej*. Przedmowa Z. KWIECIŃSKI, posłowie T. SZKUDLAREK. Kraków: Impuls.
- HABERMAS J., 2002: *Teoria działania komunikacyjnego*. Przeł. A.M. KANIOWSKI. T. 2. Warszawa: PWN.
- HAGGERTY G.E., MCGARRY M., eds., 2007: *A Companion to Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender, and Queer Studies*. Malden–Oxford: Blackwell Publishing.
- HALBERSTAM J., 2008: *What's That Smell? Queer Temporalities and Subcultural Lives*. In: *Queer Youth Cultures*. Ed. S. DRIVER. Albany: State University of New York Press.
- HAYES N., 1993: *Principles of Social Psychology*. Hove–Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- HEATHERTONE T.F., KLECK R.E., HEBL M.R., HULL J.G., 2008: *Społeczna psychologia piętna*. Przeł. J. RADZICKI, M. SZUSTER, T. SZUSTOWA. Warszawa: PWN.
- HEJNICKA-BEZWIŃSKA T., 2010: *Tworzenie – przekazywanie – wykorzystywanie wiedzy pedagogicznej (w perspektywie poznawczej rozwoju nauk humanistycznych)*. W: *Metodologiczne problemy tworzenia wiedzy w pedagogice. Oblicza akademickiej praktyki*. Red. J. PIEKARSKI, D. URBANIAK-ZAJĄC. K.J. SZMIDT. Kraków: Impuls.
- HEYWOOD A., 2007: *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*. Przeł. M. HABURA, N. ORŁOWSKA, D. STASIAK. Warszawa: PWN.
- HINDESS B., 1999: *Filozofie władzy. Od Hobbesa do Foucaulta*. Przeł. D. LESZCZYŃSKI, L. RASIŃSKI. Warszawa–Wrocław: PWN.
- HO K.C., BABER Z., KHONDKER H., 2002: *'Sites' of Resistance: Alternative Websites and State-Society Relations*. „British Journal of Sociology”, no 53.
- HOBFOLE S.E., PALMIERI P.A., JOHNSON R.J., CANETTI-NISIM D., HALL B.J., GALEA S., 2009: *Trajectories of Resilience, Resistance, and Distress During Ongoing Terrorism: The Case of Jews and Arabs in Israel*. „Journal of Consulting and Clinical Psychology”, Vol. 77, no 1.

- HOLLANDER J.A., EINWOHNER R.L., 2004: *Conceptualizing Resistance*. „Sociological Forum”, Vol. 19, no 4.
- HONNETH A., 2005: *Reification: A Recognition-Theoretical View. The Tanner Lectures on Human Values*. Berkeley: University of California.
- HOOKS B., 1990: *Yearning race, gender, and cultural politics*. Boston, Massachusetts: South End Press.
- HOWARTH C., 2004: *Re-presentation and Resistance in the Context of School Exclusion: Reasons to Be Critical*. „Journal of Community and Applied Social Psychology”, Vol. 14.
- HOY D.C., 2005: *Critical Resistance. From Post-Structuralism to Post-Critique*. Cambridge, Massachusetts–London: The MIT Press.
- HUNT D.M., 1997: *Screening the Los Angeles „Riots“. Race, seeing and resistance*. Cambridge–New York–Melbourne: Cambridge University Press.
- INESS M., 2003: *Understanding Social Control. Deviance, Crime and Social Order*. Berkshire: Open University Press.
- JABŁOŃSKA B., 2012: Władza i wiedza w krytycznych studiach nad dyskursem – rys teoretyczny. „Studia Socjologiczne”, nr 1.
- JACYNO M., 2011: *Dekonstrukcja i plenienie się podmiotu. Nowe tryby upodmiotowienia w zwyczajnej kulturze*. „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1.
- JAŁOWIECKI B., MAJER A. SZCZEPAŃSKI M.S., red., 2005: *Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa*. Warszawa: Scholar.
- JAROSZ E., WYSOCKA E., 2006: *Diagnoza psychopedagogiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- JAROSZ M., red., 2005: *Polska. Ale jaka?* Warszawa: Oficyna Wydawnicza, ISP PAN.
- JARYMOWICZ M., 2008: *Psychologiczne podstawy podmiotowości*. Warszawa: PWN.
- JASIŃSKA-KANIA A., NIJAKOWSKI, L.M., SZACKI J., ZIÓŁKOWSKI M., wybór i oprac., 2006: *Współczesne teorie socjologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- JÜRGENS U., WALSCH T., DOHSE K., 1993: *Breaking From Taylorism. Changing Forms of Work in the Automobile Industry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KAMIŃSKI A., 1972: *Funkcje pedagogiki społecznej*. Warszawa: PWN.
- KAMIŃSKI Ł., MAŁKIEWICZ A., RUCHNIEWICZ K., 2004: *Opór społeczny w Europie Środkowej w latach 1948–1953 na przykładzie Polski, NRD i Czechosłowacji*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut.
- KANTOWICZ E., 2008: *Teorie pracy socjalnej wobec społecznego wykluczenia*. W: *Praca socjalna i polityka społeczna. Obszary współdziałania wobec wykluczenia społecznego*. Red. K. MARZEC-HOLKA, A. RUTKOWSKA, M. JOACHIMOWSKA. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- KĄZMIERCZAK T., 2006: *Praca socjalna. Między upośledzeniem społecznym a obywatelskością*. Katowice: Śląsk.
- KOCHANOWSKI J., 2004: *Fantazmat różnicowany. Socjologiczne studium przemian tożsamości gejów*. Kraków: Universitas.
- KOCHANOWSKI J., 2007: *Wiedza jako władza i wiedza jako opór. Wokół koncepcji Marka Olssena, Johna Codda a Anne-Marie O'Neill*. http://www.kochanowski.edu.pl/files/1230451793/file/teksty_polrocznik1.pdf [data dostępu 21.07.2009].
- KOCHANOWSKI J., 2008: *Dusza więzieniem ciała. Perspektywa społecznej teorii queer*. W: *Ucieleśnienia II. Płeć między ciałem a tekstem*. Red. J. BATOR, A. WIECZORKIEWICZ. Warszawa: IFiS PAN.

- KOHLER RIESSMAN K., 2000: *Stigma and Everyday Resistance Practices: Childless Women in South India*. „Gender and Society”, Vol. 14.
- KOJDER A., 1999: *Norma społeczna*. W: *Encyklopedia socjologii*. T. 2. Red. H. DOMAŃSKI, A. KOJDER, K. KOSEŁA, K. KOWALEWICZ. Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- KOTTLER J.A., 2007: *Opór w psychoterapii. Jak pracować z trudnym klientem?* Przeł. A. ROZWADOWSKA. Gdańsk: GWP.
- KOWALEWSKI, W. PIASEK, W., red., 2007: *Zaangażowanie czy izolacja? Współczesne strategie społecznej egzystencji humanistów*. Olsztyn: Instytut Filozofii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.
- KOWALSKI S., 1979: *Socjologia wychowania w zarysie*. Warszawa: PWN.
- KOWALSKI S., 1980: *Pedagogika społeczna Heleny Radlińskiej a socjologia wychowania*. „Studia Socjologiczne”, nr 3.
- KOZIELECKI J., 2004: *Społeczeństwo transgresyjne. Szansa i ryzyko*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- KOZŁOWSKI J., 1995: *Obywatelski twórca wobec twórczego obywatela*. W: *Człowiek jako obywatel*. Red. M. SZYSZKOWSKA. Warszawa: ISP PAN.
- KOZŁOWSKI M., 2009: *Wstęp*. W: L. WACQUANT: *Więzienia nędzy*. Przeł. M. KOZŁOWSKI. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- KRAAYKAMP G., VAN EIJCK K., 2010: *The Intergenerational Reproduction of Cultural Capital: A Threefold Perspective*. „Social Forces”, no 1.
- KRASNODĘBSKI Z., 1986: *Rozumienie ludzkiego zachowania*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- KROMOLICKA B., RADZIEWICZ-WINNICKI A. NOSZCZYK-BERNASIEWICZ M., red., 2007: *Pedagogika społeczna w Polsce po 1989 roku. Przemiany w nauce, obecność międzynarodowa, kręgi tematyczne prac badawczych*. Katowice: Zespół Pedagogiki Społecznej KNP PAN, PWSZ w Gorzowie Wielkopolskim, ŚWSzZ im. gen. J. Ziętki w Katowicach.
- KROMOLICKA B., red., 2008: *Pedagog społeczny w meandrach środowiska lokalnego*. Poznań: Ars Atelier.
- KRZEMIŃSKI I., 2009: *Stefan Nowak. Odwaga i perswazja, czyli socjologia w czasach ideologicznej opresji*. „Kultura i Społeczeństwo”, nr 4.
- KUHN T.S., 2001: *Struktura rewolucji naukowych*. Przeł. H. OSTROMĘCKA, J. NOWOTNIAK. Warszawa: Fundacja Aletheia.
- KURCZEWSKI J., 1999: *Kontrola społeczna*. W: *Encyklopedia socjologii*. T. 2. Red. H. DOMAŃSKI, A. KOJDER, K. KOSEŁA [i in.]. Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- KUŹNIARZ B., 2011: *Goodbye Mr. Postmodernism. Teorie społeczne myślicieli późnej lewicy*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- KWAŚNIEWICZ W., 2000: *Procesy żywiołowe*. W: *Encyklopedia socjologii*. T. 3. Red. H. DOMAŃSKI, W. MORAWSKI, J. MUCHA [i in.]. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- KWAŚNIEWSKI J., wybór, oprac., 1998: *Praca socjalna. Pomoc społeczna*. Katowice: Śląsk.
- KWIECIŃSKI Z., 2007: *Między patosem a dekadencją. Studia i szkice socjopedagogiczne*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe DSWE TWP.
- KWIECIŃSKI Z., red., 1991: *Nieobecne dyskursy*. Cz. 1. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- LADUKE A., 2009: *Resistance and Renegotiation. Preservice Teacher Interactions with and Reactions to Multicultural Education Course Content*. „Multicultural Education”, Vol. 16, issue 3.

- LANGHOUT R.D., 2005: *Acts of Resistance: Student (In)visibility*. „Culture and Psychology”, Vol. 11(2).
- LAPLANCHE J., PONTALIS J.B., 1996: *Słownik psychoanalizy*. Przeł. E. MODZELEWSKA, E. WOJCIECHOWSKA. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.
- LAPPING C., 2007: *Interpreting „Resistance” Sociologically: A Reflection on the Recontextualization of Psychoanalytic Concepts into Sociological Analysis*. „Sociology”, Vol. 41 (4).
- LEBLANC L., 2006: *Pretty in Punk. Girls’ Gender Resistance in a Boys’ Subculture*. New Brunswick–New Jersey–London: Rutgers University Press.
- LEMKE T., 2010: *Biopolityka*. Przeł. T. DOMINIAK. Warszawa: Sic!
- LESZCZYŃSKI D., RASIŃSKI L., 1999: *Nowy Lewiatan*. W: B. HINDES: *Filozofie władzy od Hobbesa do Foucaulta*. Tłum. D. LESZCZYŃSKI, L. RASIŃSKI. Warszawa–Wrocław: PWN.
- LÉVINAS E., 1982: *Etyka i nieskończony. Rozmowy z Philippem Nemo*. Przeł. B. OPOLSKA-KOKOSZKA. Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT.
- LÉVI-STRAUSS C., 2000: *Antropologia strukturalna*. Przeł. K. POMIAN. Warszawa: Wydawnictwo KR.
- LEW-STAROWICZ Z., V. SKRZYPULEC V., red., 2010: *Podstawy seksuologii*. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
- LIM J., BROWNE K., 2009: *Senses of Gender*. „Sociological Research Online”, Vol. 14, issue 1 [<http://www.socresonline.org.uk/14/1/6.html>].
- LIPIETZ A., 2006: *Fordism and Postfordism*. In: *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*. Ed. W. OUTHWAITE. Malden–Oxford: Carlton, Blackwell Publishing.
- LIPMAN P., 2010: *Etnografia edukacyjna i polityka globalizacji, wojny i oporu*. Przeł. A. KOŚCIAŃSKA, M. PETRYK. W: *Badania w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowane*. Red. H. ČERVINKOVÁ, B.D. GOŁĘBNIAK. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.
- LISKA A.E., 1992: *Introduction to the Study of Social Control*. In: *Social Threat and Social Control*. Ed. A.E. LISKA. Albany: State University Press.
- LORENTZ W., 2008: *Paradigms and Politics: Understanding Methods Paradigms in an Historical Context: The Case of Social Pedagogy*. „British Journal of Social Work”, Vol. 38.
- ŁOSIAK W., 2005a: *Opór*. W: *Słownik psychologii*. Red. J. SIUTA. Kraków: Zielona Sowa.
- ŁOSIAK W., 2005b: *Wyparcie*. W: *Słownik psychologii*. Red. J. SIUTA. Kraków: Zielona Sowa.
- LYOTARD J.F., 1997: *Kondycja ponowoczesna. Raport o stanie wiedzy*. Przeł. M. KOWALSKA, J. MIGASIŃSKI. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- MAAG J.W., 2000: *Managing Resistance*. „Intervention in School and Clinic”, Vol. 35.
- MAFFESOLI M., 2008: *Czas plemion*. Przeł. M. BUCHOLC. Warszawa: PWN.
- MANNHEIM K., 1992: *Ideologia i utopia*. Przeł. J. MIZIŃSKI. Lublin: Wydawnictwo Test.
- MANTERYS A., MUCHA J., 2009: *Nowe perspektywy teorii socjologicznej. Punkt widzenia 2009 r.* W: *Nowe perspektywy teorii socjologicznej*. Red. A. MANTERYS, J. MUCHA, M. KACZMARCZYK. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- MARCUSE H., 2000: *An Essay on Liberation*. Boston: Beacon Press.
- MARYNOWICZ-HETKA E., 2007: *Uwagi na zakończenie – w kierunku transversalności pedagogiki społecznej*. W: *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*. T. 2. Red. E. MARYNOWICZ-HETKA. Warszawa: PWN.
- MARYNOWICZ-HETKA E., red., 2008: *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*. T. 2. Warszawa: PWN.

- MARZEC-HOLKA K., RUTKOWSKA A., JOACHIMOWSKA M., red., 2008: *Praca socjalna i polityka społeczna. Obszary współdziałania wobec wykluczenia społecznego*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- MASŁOW A., 2006: *Motywacja i osobowość*. Tłum. J. RADZICKI. Warszawa: PWN.
- MAYER PH., 1970: *Introduction*. In: *Socialization: The Approach From Social Anthropology*. Ed. PH. MAYER. London: Butler & Tanner Ltd.
- MAYER Ph., ed., 1970: *Socialization: The Approach From Social Anthropology*. London: Butler & Tanner Ltd.
- MCADAM D., TARROW S., TILLY CH., 2007: *Dynamics of Contention*. Cambridge–New York–Melbourne–Madrid–Cape Town–São Paulo: Cambridge University Press.
- MCLAREN P., 1985: *The Ritual Dimensions of Resistance: Clowning and Symbolic Inversion*. „Journal of Education”, Vol. 167, no 2.
- MCLAREN P., 1991a: *Język, struktura społeczna i tworzenie podmiotowości*. Przeł. H. ZIELIŃSKA. W: *Nieobecne dyskursy*. Cz. 1. Red. Z. KWIECIŃSKI. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- MCLAREN P., 1991b: *Rytualne wymiary oporu – błaznowanie i symboliczna inwersja*. Przeł. P. KWIECIŃSKI. W: *Nieobecne dyskursy*. Cz. 1. Red. Z. KWIECIŃSKI. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- MCLAREN P., 1994: *Multiculturalism and the Postmodern Critique: Toward a Pedagogy of Resistance and Transformation*. In: *Between Borders. Pedagogy and the Politics of Cultural Studies*. Eds. H.A. GIROUX, P. MCLAREN. New York–London: Routledge.
- MEICHENBAUM D., GILMORE B.J., 1982: *Resistance From A Cognitive – Behavioral Perspective*. In: *Resistance. Psychodynamic and Behavioral Approaches*. Ed. P.L. WACHTEL PAUL. New York: Plenum Press.
- MEIGHAN R., 1993: *Socjologia edukacji*. Tłum. E. KISZKURNO-KOZIEJ, Z. KNUTSEN, P. KWIECIŃSKI. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- MEŁOSIK Z., 1994: *Współczesne amerykańskie spory edukacyjne (między socjologią edukacji a pedagogiką postmodernistyczną)*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- MEŁOSIK Z., 1995: *Postmodernistyczne kontrowersje wokół edukacji*. Toruń–Poznań: Edytor.
- MEŁOSIK Z., 2002a: *Kultura instant: paradoksy pop-tożsamości*. W: *Edukacja w czasach popkultury*. Red. W. BURSZTA, A. DE TCHORZEWSKI. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- MEŁOSIK Z., 2002b: *Uniwersytet i społeczeństwo. Dyskursy wolności, wiedzy i władzy*. Poznań: Wolumin.
- MEŁOSIK Z., 2007a: *Ciało jako przedmiot studiów kulturowych*. W: *Kultura popularna i (re)konstrukcje tożsamości*. Red. A. GROMKOWSKA-MEŁOSIK. Poznań–Leszno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistycznej w Lesznie.
- MEŁOSIK Z., 2007b: *Kultura popularna, walka o znaczenia i pedagogika*. W: *Kultura popularna i (re)konstrukcje tożsamości*. Red. A. GROMKOWSKA-MEŁOSIK. Poznań–Leszno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistycznej w Lesznie.
- MEŁOSIK Z., 2007c: *Teoria i praktyka edukacji wielokulturowej*. Kraków: Impuls.
- MEŁOSIK Z., 2010: *Tożsamość, ciało i władza w kulturze instant*. Kraków: Impuls.
- MEŁOSIK Z., SZKUDŁAREK T., 1998: *Kultura, tożsamość i edukacja: migotanie znaczeń*. Kraków: Impuls.
- MELUCCI A., 1996: *Challenging Codes. Collective Action in the Information Age*. Cambridge–New York–Melbourne: Cambridge University Press.

- MENDES P., 2009: *Tracing the Origins of Critical Social Work Practice*. In: *Critical Social Work*. Eds. A. JUNE, L. BRISKMAN, B. PEASE. Crowns Nest: Allen & Unwin.
- MERTON R.K., 1982: *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Przeł. E. MORAWSKA, J. WERTENSTEIN-ŻUŁAWSKI. Warszawa: PWN.
- MEYER D.S., KRETSCHMER K., 2007: *Social Movements*. In: *21st Century Sociology*. http://sage-ereference.com/sociology/Article_n54.html [data dostępu: 9.07.].
- MIKUSIŃSKA A., wyd., 2008: *Socjologia. Przewodnik encyklopedyczny*. Warszawa: PWN.
- MILLS C.W., 2007: *Wyobrażenia socjologiczne*. Przeł. M. BUCHOLC. Warszawa: PWN.
- MISZTAŁ B., 2000: *Teoria socjologiczna a praktyka społeczna*. Kraków: Universitas.
- MITTELMAN J.H., 2000: *The Globalization Syndrome. Transformation and Resistance*. Princeton–New Jersey: Princeton University Press.
- MITTELMAN J.H., CHIN B.N., 2000: *Conceptualizing Resistance to Globalization*. In: *The Globalization Syndrome. Transformation and Resistance*. MITTELMAN J.H. Princeton–New Jersey: Princeton University Press.
- MODRZEWSKI J. 2004: *Socjalizacja i uczestnictwo społeczne. Studium socjopedagogiczne*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- MODRZEWSKI J., 2008: *Antynomia społecznej partycypacji i ekskluzji (w doświadczeniu społeczeństw postkomunistycznych)*. W: *Pedagog społeczny w meandrach środowiska lokalnego*. Red. B. KROMOLICKA. Szczecin: Ars Atelier.
- MOORE R., 2007: *Education and Society. Issues and Explanations in the Sociology of Education*. Cambridge–Malden: Polity Press.
- MORROW R.A., TORRES C.A., 1995: *Social Theory and Education. A Critique of Theories of Social and Cultural Reproduction*. New York: State University of New York Press.
- MORROW R.A., TORRES C.A., 1998a: *Education and the Reproduction of Class, Gender and Race: Responding to the Postmodern Challenge*. In: *Sociology of Education. Emerging Perspectives*. Eds. C.A. TORRES, T.R. MITCHELL. New York: State University of New York Press.
- MORROW R.A., TORRES C.A., 1998b: *Social Closure, Professional Domination and the New Middle Strata: Rethinking Credentialist Theories of Education*. In: *Sociology of Education. Emerging Perspectives*. Eds. C.A. TORRES, T.R. MITCHELL. New York: State University of New York Press.
- MULLANEY J., 2001: *Like a Virgin: Temptation, Resistance and the Construction of Identities Based on „Non Doings”*. „Qualitative Sociology”, Vol. 24, no 1.
- MUÑOZ J.E., 1999: *Disidentifications. Queers of Color and the Performance of Politics*. Minneapolis–London: University of Minnesota Press.
- MYERS G., 2007: *Resistance*. In: *Encyclopedia of Human Geography*. Sage Publications 2007. http://sage-ereference.com/humangeography/Article_n251.html [data dostępu: 24.06.2008].
- NAKHAIE M.R., SILVERMAN R.A., LAGRANGE T.C., 2000: *Self-Control and Resistance to School*. „Canadian Review of Sociology”, Vol. 37, issue 4.
- NIESPOREK A., 2007: *Czy koniec socjologii jaką znamy?* Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- NIJAKOWSKI L., 2006: *O wyjaśnianiu ludobójstwa i czystek etnicznych za pomocą kategorii mitów i emocji*. „Kultura i Społeczeństwo”, nr 1–2.

- NORDSTROM C., MARTIN J., 1992: *The Culture of Conflict: Field Reality and Theory*. In: *The Paths to Domination, Resistance and Terror*. Eds. C. NORDSTROM, J. MARTIN. Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press.
- NOWAK K., 2007: *Emancypacja bez rewolucji. O formach oporu pracowniczego w perspektywie współczesnej teorii emancypacji*. W: *O rewolucji. Obrazy radykalnej zmiany społecznej*. Red. K. BRZECHCZYSZYN, M. NOWAK. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii.
- NOWAK S., wybór, oprac., 1965: *Metody badań socjologicznych*. Warszawa: PWN.
- OLECHNICKI K., ZAŁĘCKI P., 2004: *Słownik socjologiczny*. Toruń: Graffiti BC.
- OPP K.-D., 2009: *Theories of Political Protest and Social Movements. A Multidisciplinary Introduction, Critique and Synthesis*. London–New York: Routledge.
- ORR-BROWN D.E., SIEBERT D.C., 2007: *Resistance in Adolescent Substance Abuse Treatment: A Literature Synthesis*. „Journal of Social Work Practice in the Addictions”, Vol. 7.
- ORTNER S.B., 1995: *Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal*. „Comparative Studies in Society and History”, Vol. 37.
- OSMAN S.L., 2007: *Predicting Perceptions of Sexual Harassment Based on Type of Resistance and Belief in Token Resistance*. „Journal of Sex Research”, Vol. 44, no 4.
- OSSOWSKA M., 1992: *Wzór demokracji*. Lublin: Daimonion.
- OSSOWSKI S., 1967: *O osobliwościach nauk społecznych*. W: IDEM: *Dzieła T. 4: O nauce*. Warszawa: PWN.
- OSSOWSKI S., 1986: *O strukturze społecznej*. Warszawa: PWN.
- OUTHWAITE W., 2006: *Emancipation*. In: *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*. Ed. W. OUTHWAITE. Malden–Oxford–Victoria: Blackwell Publishing.
- OUTHWAITE W., ed., 2006: *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*. Malden–Oxford–Carlton: Blackwell Publishing.
- PACHOLSKI M., SŁABOŃ A., 2001: *Słownik pojęć socjologicznych*. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie.
- PAŁECHNY T., 1997: *Kontestacja. Formy buntu we współczesnym społeczeństwie*. Kraków: Nomos.
- PAŁECHNY T., 2010: *Nowe ruchy społeczne*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- PARSONS T., 1969: *Struktura społeczna a osobowość*. Przeł. M. TABIN. Warszawa: PWN.
- PARSONS T., 2009: *System społeczny*. Przeł. M. KACZMARCZYK. Kraków: Nomos.
- PERÄKYLÄ A., 2009: *Analiza rozmów i tekstów*. Tłum. A. FIGIEL. W: *Metody badań jakościowych*. Red. N.K. DENZIN, Y.S. LINCOLN. Red. nauk. wyd. pol. K. PODEMSKI. T. 2. Warszawa: PWN.
- PIEKARSKI J., 2007a: *U podstaw pedagogiki społecznej. Zagadnienia teoretyczno-metodologiczne*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- PIEKARSKI J., 2007b: *Warunki uczestnictwa społecznego – pytanie o perspektywę pedagogiki społecznej*. W: *Pedagogika społeczna w Polsce po 1989 roku. Przemiany w nauce, obecność międzynarodowa, kręgi tematyczne prac badawczych*. Red. B. KROMOLICKA, A. RADZIEWICZ-WINNICKI, M. NOSZCZYK-BERNASIEWICZ. Katowice: ZPS KNP PAN, PWSZ w Gorzowie Wielkopolskim, ŚWSzZ im. gen. Jerzego Ziętka w Katowicach.
- PIEKARSKI J., URBANIAK-ZAJĄC D., SZMIDT K.J., red., 2010: *Metodologiczne problemy tworzenia wiedzy w pedagogice. Oblicza akademickiej praktyki*. Kraków: Impuls.
- PILCH T., 1995: *Metoda organizowania środowiska*. W: *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*. Red. T. PILCH, I. LEPAŁCZYK. Warszawa: Wydawnictwo „Żak”.

- PILE S., 1997: *Introduction. Opposition, Political Identities and Spaces of Resistance*. In: *Geographies of Resistance*. Eds. S. PILE, M. KEITH. London: Routledge.
- PIRVELLI M., RYKIEL Z., 2007: *Getto a nowoczesność*. W: *Gettoizacja polskiej przestrzeni miejskiej*. Red. B. JAŁOWIECKI, W. ŁUKOWSKI. Warszawa: Wydawnictwo SWPS Academia, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- PITKIN H.F. 1987, *Rethinking Reification*. „Theory and Society”, Vol. 16.
- PLUMMER K., 2009: *Krytyczny humanizm i teoria queer. Nieuniknione napięcia*. Przeł. M. BOBAKO. W: *Metody badań jakościowych*. Red. N.K. DENZIN, Y.S. LINCOLN. Red. nauk. wyd. pol. K. PODEMSKI. T. 1. Warszawa: PWN.
- PLUCIENNICZAK P., A. SZCZEPAN, W. SZYMAŃSKI, red., 2008: *Nie/konsekwencje ponowoczesności. Wybór tekstów*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- PORTA D. DELLA, DIANI M., 2009: *Ruchy społeczne*. Tłum. A. SADZA. Wprowadzenie, tłum. A. SADZA. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- POSPISZYL I., 2008: *Patologie społeczne*. Warszawa: PWN.
- PROKOPIUK W., 2010: *Hermeneutyka jako metodologia rozumienia i interpretacji wiedzy pedagogicznej*. W: *Metodologiczne problemy tworzenia wiedzy w pedagogice. Oblicza akademickiej praktyki*. Red. J. PIEKARSKI, D. URBANIAK-ZAJĄC, K.J. SZMIDT. Kraków: Impuls.
- PRZYBYŁA-BASISTA H., 2006: *Mediacje rodzinne w konflikcie rozwodowym. Gotowość i opór małżonków a efektywność procesu mediacji*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- RABY R., 2005: *What Is Resistance?* „Journal of Youth Studies”, Vol. 8, no 2.
- RADLIŃSKA H., 1961: *Pedagogika społeczna*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- RADZIEWICZ-WINNICKI A., 1979: *Identyfikacja z zawodem, grupą robotniczą i zakładem pracy*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- RADZIEWICZ-WINNICKI A., 1995: *Modernizacja niedostrzeganych obszarów rodzimej edukacji*. Katowice: Śląsk.
- RADZIEWICZ-WINNICKI A., 1997: *Emeryci i renciści wobec sytuacji społecznego ubóstwa (w świetle ocen badanych zamieszkałych na terenie Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego w województwie katowickim)*. Katowice: Śląsk.
- RADZIEWICZ-WINNICKI A., 2007: *Pedagogika społeczna w społeczeństwie postmonocentrycznym – problemy i perspektywy rozwoju*. W: *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*. T. 2: *Debata*. Red. E. MARYNOWICZ-HETKA. Warszawa: PWN.
- RADZIEWICZ-WINNICKI A., 2008: *Pedagogika społeczna*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- RADZIEWICZ-WINNICKI A., BIELSKA E., 2008: *Opór i strategie oporu społecznego (przydatność wiedzy ogólnej w modernizowaniu środowisk lokalnych)*. W: *Pedagog społeczny w meandrach środowiska lokalnego*. Red. B. KROMOLICKA. Poznań: Ars Atelier.
- RADZIEWICZ-WINNICKI A., ROTHER A., 2004: *Ryzyko transformacyjne nowego ładu społeczno-edukacyjnego*. Katowice: Wydawnictwo Śląskiej Wyższej Szkoły Zarządzania w Katowicach im. gen. J. Ziętka.
- RAINS S.A., TURNER M.M., 2007: *Psychological Reactance and Persuasive Health Communication: A Test and Extension of the Intertwined Model*. „Human Communication Research”, Vol. 33.
- REASON P., TORBERT W.R., 2010: *Zwrot działaniowy. Ku transformacyjnej nauce społecznej*. Przeł. M. LAVERGNE. W: *Badania w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowane*. Red. H. ČERVINKOVÁ, B.D. GOŁĘBIAK. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.

- RENON K., 2006: *Social Movement*. In: *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*. Ed. W. OUTHWAITE. Malden–Oxford–Victoria: Blackwell Publishing.
- REWERS E., 2005: *Miasto jako przestrzeń kulturowa*. W: *Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa*. Red. JAŁOWIECKI B., MAJER A. SZCZEPAŃSKI M.S. Warszawa: Scholar.
- REZA M.N., SILVERMAN R.A., LAGRANCE T.C., 2000: *Self-Control and Resistance to School*. „CSRA/RCSA”, Vol. 37.
- RIGAKOS G.S., LAW A., 2009: *Risk, Realism and the Politics of Resistance*. „Critical Sociology”, Vol. 35 (1).
- ROBBINS CH.G., ed., 2006: *The Giroux Reader*. Boulder–London: Paradigm Publishers.
- ROMANISZYN K., 2007: *Rzecz o pracy i konsumpcji. Analiza antropologiczna*. Kraków: Nomos.
- RORTY R., 2000: *Edukacja i wyzwania ponowoczesności*. Przeł. L. WITKOWSKI. W: *Alternatywy myślenia o/dla edukacji*. Red. Z. KWIECIŃSKI. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- RORTY R., 2009: *Przygodność, ironia i solidarność*. Przeł. W.J. POPOWSKI. Warszawa: Wydawnictwo WAB.
- ROSENEIL S., 2002: *The Heterosexual/Homosexual Binary: Past, Present and Future*. In: *Handbook of Lesbian and Gay Studies*. Eds. D. RICHARDSON, S. SEIDMAN. London–Thousand Oaks–New Delhi: SAGE Publications Ltd. [http://sage-ereference.com/hdbk_lgs/Article_n3.html].
- RUSSEL G.M., BOHAN J.S., 2006: *The Case of Internalized Homophobia: Theory and/as Practice*. „Theory and Psychology”, Vol. 16.
- RZYMELKA-FRĄCKIEWICZ A., 2008: *Rola pedagogiki społecznej w kształtowaniu aktywnych postaw obywatelskich i demokratycznych w środowisku lokalnym*. W: *Pedagog społeczny w meandrach środowiska lokalnego*. Red. B. KROMOLICKA. Szczecin: Ars Atelier.
- SAHA L.J., 1978: *The „New” Sociology of Education and the Study of Learning Environments: Prospects and Problems*. „Acta Sociologica”, Vol. 21.
- SAMBERG E., 2004: *Resistance: How to Think of it in the Twenty-First Century?* „Journal of the American Psychoanalytic Association”, Vol. 52.
- SCHAFF A., 1999: *Alienacja jako zjawisko społeczne*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- SCHELER M., 1985: *Problemy socjologii wiedzy*. Tłum. ST. CZERNIAK, M. SKWIERCIŃSKI. W: *Problemy socjologii wiedzy*. Wybór CHMIELECKI A., CZERNIAK S., NIŻNIK J., RAINKO S. Warszawa: PWN.
- SCOTT J.C., 1985: *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven–London: Yale University Press.
- SCOTT J.C., 1990: *Domination and the Art of Resistance. Hidden Transcripts*. New Haven–London: Yale University Press.
- SEIDMAN S., 1996: *Introduction*. In: *Queer Theory/Sociology*. Ed. S. SEIDMAN. Cambridge, Massachusetts–Oxford: Blackwell Publishers.
- SEYMOUR S., 2006: *Resistance*. „Anthropological Theory”, Vol. 6.
- SHETH J.N., 1981: *Psychology of Innovation Resistance: The Less Developed Concept (LDC) in Diffusion Research*. „Research in Marketing”, Vol. 4.
- SHIFMAN L., KATZ E., 2005: *„Just Call Me Adonai”: A Case Study of Ethnic Humor and Immigrant Assimilation*. „American Sociological Review”, Vol. 70.
- SICZEK J., 1994: *Narkonauci. Od uzależnienia do dobrego życia*. Warszawa: Jacek Santorski & Co Agencja Wydawnicza.

- SIEMASZKO A., 1993: *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*. Warszawa: PWN.
- SIUTA J., red., 2005: *Słownik psychologii*. Kraków: Zielona Sowa.
- SKĄPSKA G., 2005: *Społeczeństwo obywatelskie*. W: *Encyklopedia socjologii. Suplement*. Red. H. KUBIAK, G. LISSOWSKI, W. MORAWSKI, J. SZACKI. Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- SKIDMORE R. A., THACKERAY M.G.: 1998, *Wprowadzenie do pracy socjalnej*. Przeł. T. STANEK. Katowice: Śląsk.
- SLAGLE P.A., SILVER D.S., 1972: „Turning On” the Tuned Off: Active Techniques with Depressed Drug Users in a County Free Clinic. In: *Adolescents Grow in Groups. Experiences in Adolescent Group Therapy*. Ed. I.H. BERKOVITZ. New York–London: Brunner/Mazel, Butterworths.
- SLUKA J.A., 1992: *The Politics of Painting: Political Murals in Northern Ireland*. In: *The Paths to Domination, Resistance and Terror*. Eds. C. NORDSTROM, J. MARTIN. Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press.
- Socjologia. Przewodnik encyklopedyczny*, 2008. Warszawa: PWN.
- SOLÓRZANO D.G., DELGADO BERNAL D., 2001: *Examining Transformational Resistance Through a Critical Race and LatCrit Theory Framework*. „Urban Education”, Vol. 36.
- SOLÓRZANO D.G., VILLALPANDO O., 1998: *Critical Race Theory, Marginality, and the Experience of Students of Color in Higher Education*. In: *Sociology of Education. Emerging Perspectives*. Eds. C.A. TORRES, T.R. MITCHELL. Albany: State University of New York Press.
- SONGIN M., 2007: *Etnografia feministyczna i problem zaangażowania*. W: *Zaangażowanie czy izolacja? Współczesne strategie społecznej egzystencji humanistów*. Red. J. KOWALEWSKI, W. PIASEK. Olsztyn: Instytut Filozofii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.
- SPADE D., 2007: *Methodologies of Trans Resistance*. In: *A Companion to Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender, and Queer Studies*. Eds. G.E. HAGGERTY, M. MCGARRY. Malden–Oxford: Blackwell Publishing.
- STAHLER-SHOLK R., VANDEN H.E., KUECKER G.D., 2007: *Globalizing Resistance: The New Politics of Social Movements in Latin America*. „Latin American Perspectives”, Vol. 34, no 2.
- STANDING G., 2000: *Modes of Control: A Labour-Status Approach to Decent Work*. Geneva: International Labour Office. (www.ilo.org/public/english/protection/ses/download/docs/modes_of_control.pdf) [data dostępu: 7.04.].
- STEPHAN M.J., CHENOWETH E., 2008: *Why Civil Resistance Works The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. „International Security”, Vol. 33, no 1.
- STREIB J., 2011: *Class Reproduction by four Years Old*. „Qualitative Sociology”, Vol. 34.
- SUDBURY J., 2007: *Critical Resistance*. In: *Encyclopedia of Prison and Correctional Facilities*. SAGE Publications [http://sage-ereference.com/prisons/Article_n81.html].
- SYREK E., 1987: *Wychowanie jako przedmiot analiz pedagogiki społecznej i socjologii wychowania*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- SYREK E., 1995: *Wzór demokracji jako wyzwanie dla pedagogów. Demokracja potrzebuje obywateli*. „Chowanna”, nr 2.
- SYREK E., 2000: *Zdrowie w aspekcie pedagogiki społecznej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- ŚLIWERSKI B., 1993: *Wyspy oporu edukacyjnego*. Kraków: Impuls.
- SZACKA B., 2003: *Wprowadzenie do socjologii*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- SZACKI J., 2002: *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa: PWN.

- SZACKI J., 2007: *Socjologia jako wieża Babel*. „Studia Socjologiczne”, nr 1.
- SZAHAJ A., 2012: *Ironia i miłość*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- SZKUDLAREK T., 1993: *Wiedza i wolność w pedagogice amerykańskiego postmodernizmu*. Kraków: Impuls.
- SZKUDLAREK T., 2009: *Media. Szkic z filozofii i pedagogiki dystansu*. Kraków: Impuls.
- SZTOMPKA P., 2005: *Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda badawcza*. Warszawa: PWN.
- SZTOMPKA P., 2007: *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*. Kraków: Znak.
- SZUMLEWICZ K., 2011: *Emancypacja przez wychowanie. Edukacja do wolności, równości i szczęścia*. Gdańsk: GWP.
- SZYMAŃSKI M.J., 2004: *Studia i szkice z socjologii edukacji*. Warszawa: IBE.
- SZYMAŃSKI W., 2008: *Marksizm i queer*. W: *Nie/konsekwencje ponowoczesności. Wybór tekstów*. Red. P. PŁUCIENNICZAK, A. SZCZEPAN, W. SZYMAŃSKI. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- TANNER J., ASBRIDGE M., WORTLEY S., 2009: *Listening to Rap: Cultures of Crime, Cultures of Resistance*. „Social Forces”, Vol. 88, no 2.
- THEISS M., 2009: *Kapitał społeczny – znaczenie i wybrane funkcje w sferze edukacji, perspektywa polityki społecznej*. W: *Oblicza współczesności w perspektywie pedagogiki społecznej*. Red. W. DANILEWICZ. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- THOMAS R., DAVIES A., 2005: *What Have the Feminists Done for Us? Feminist Theory and Organizational Resistance*. „Organization”, Vol. 12(5).
- THOREAU H.D., 2006: *Obywatelskie nieposłuszeństwo*. Przeł. A. ŁAGODZKA, W. MADEJ. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- THREADGOLD S., NILAN P., 2009: *Reflexivity of Contemporary Youth, Risk and Cultural Capital*. „Current Sociology”, Vol. 57, no 1.
- TILLMANN K.-J., 1996: *Teorie socjalizacji. Społeczność, instytucja, upodmiotowienie*. Tłum. G. BŁUSZCZ, B. MIRACKI. Warszawa: PWN.
- TISCHNER J., 1981: *Etyka solidarności*. Kraków: Znak.
- TOFFEY S.S., COOK J., HORLITZ E. [et al.], 1999: *Courageous Resistance: A Special Case of Altruism*. „Theory and Psychology”, Vol. 9 (6).
- TONG E.M.W., TAN C.R.M., LATHEEF N.A. [et al.], 2008: *Conformity: Moods Mater*. „European Journal of Social Psychology”, Vol. 38.
- TORMEY S., 2007: *Consumption, Resistance and Everyday Life: Ruptures and Continuities*. „Journal of Consumer Policy”, Vol. 30, issue 3.
- TORRES C.A., MITCHELL T.R., eds., 1998: *Sociology of Education. Emerging Perspectives*. Albany: State University of New York Press.
- TORRES C.A.; MITCHELL T.R., 1998: *Introduction*. In: *Sociology of Education. Emerging Perspectives*. Eds. C.A. TORRES, T.R. MITCHELL. New York: State University of New York Press.
- TOURAINÉ A., 1992: *Beyond Social Movements?* „Theory, Culture and Society”, Vol. 9.
- TOURAINÉ A., 2001: *Beyond Neoliberalism*. Cambridge–Oxford–Malden: Polity-Press.
- TOURAINÉ A., 2007: *A New Paradigm for Understanding Today's World*. Cambridge–Malden: Polity Press.
- TOURAINÉ A., 2009: *Thinking Differently*. Cambridge–Malden: Polity.
- TOURAINÉ A., 2010: *Samotworzenie się społeczeństwa*. Przeł. A. KARPOWICZ. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- TOURAINÉ A., 2013: *Po kryzysie*. Tłum. M. FRYBES. Warszawa: Oficyna Naukowa.

- TRAWIŃSKA M., ANTONIEWICZ P., 2010: *Ciało w przestrzeni globalnych ruchów społecznych. W: Corpus delicti. Rozkosze ciała. Szkice nie tylko z socjologii ciała.* Red. E. BANASZAK, P. CZAJKOWSKI. Warszawa: Engram, Difin.
- TRYJARSKA B., 2006: *Postępowanie psychoterapeuty w trudnych sytuacjach.* W: *Psychoterapia. Praktyka.* Red. L. GRZESIUŁ. Warszawa: Eneteia.
- TURNER J.H., 2004: *Struktura teorii socjologicznej.* Przeł. G. WORONIECKA, J. SZMATKA, A. MANTERYS [i in.]. Warszawa: PWN.
- URBANIAK-ZAJĄC D., 2003: *Pedagogika społeczna w Niemczech. Stanowiska teoretyczne i problemy praktyki.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- URBANIAK-ZAJĄC D., 2007: *Praktyczne odniesienia pedagogiki społecznej – refleksje nad działaniem zawodowym.* W: *Pedagogika społeczna w Polsce po 1989 roku. przemiany w nauce, obecność międzynarodowa, kręgi tematyczne prac badawczych.* Red. B. KROMOLICKA, A. RADZIEWICZ-WINNICKI, M. NOSZCZYK-BERNASIEWICZ. Katowice: Zespół Pedagogiki Społecznej KNP PAN, PWSZ w Gorzowie Wielkopolskim, ŚWSzZ im. gen. J. Ziętka w Katowicach.
- VAN HORN C.E., SCHAFFNER H.A., 2003: *Work in America. An Encyclopedia of History, Policy and Society.* Santa Barbara: ABC-CLIO Inc.
- VANN R.E., 2011: *Language and Ideology.* In: *Bourdieu, Language and Linguistics.* Red. M. GRENFELL, A. BLACKLEDGE, CH. HARD [et al.]. London–New York: Continuum International Publishing Group.
- VINTHAGEN S., LILJA M., 2007: *Resistance.* In: *Encyclopedia of Activism and Social Justice.* Sage Publications [http://sage-ereference.com/activism/Article_n735.html].
- VOPEL K.W., 2003: *Poradnik dla prowadzących grupy.* Przeł. M. JAŁOWIEC. Kielce: Wydawnictwo Jedność.
- WACHTEL PAUL P.L., ed., 1982: *Resistance. Psychodynamic and Behavioral Approaches.* New York: Plenum Press.
- WACQUANT L., 2009: *Więzienia nędzy.* Przeł. M. KOZŁOWSKI. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- WAGNER A., 2007: *Edukacja do obywatelskości. Od pedagogiki socjalnej do pedagogiki społecznej.* Przeł. A. GULCZYŃSKA. W: *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki.* T. 2. Red. E. MARYNOWICZ-HETKA. Warszawa: PWN.
- WATSON G., 1971: *Resistance to Change.* „American Behavioral Scientist”, Vol. 14.
- WEBER M., 2002: *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej.* Przeł. D. LACHOWSKA. Warszawa: PWN.
- WĘGLEŃSKI J., 2002: *Urbanizacja.* W: *Encyklopedia socjologii.* T. 4. Red. K.W. FRIESKE, KUBIAK H., LISSOWSKI G. [i in.]. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- WESOŁOWSKI W., WŁODAREK J., red., 2005: *Kręgi integracji i rodzaje tożsamości. Polska, Europa, Świat.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- WEST C., ZIMMERMAN D.H., 1987: *Doing Gender.* „Gender and Society”, Vol. 1.
- WIEVIORKA M., 2011: *Dziewięć wykładów z socjologii.* Przeł. A. TRĄBKA. Kraków: Nomos.
- WILK T., 2010: *Rewitalizacja społeczna poprzez współczesną sztukę teatralną w ocenie reprezentantów (twórców i odbiorców) sztuki dramatycznej Legnicy, Nowej Huty i Wałbrzycha.* Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- WILLIAMS G., 2008: *Cultivating Autonomy: Power, Resistance and the French Alterglobalization Movement.* „Critique of Anthropology”, Vol. 28.

- WILSON J., STAPLETON K., 2007: *The Discours of Resistance: Social Change and Policing in Northern Ireland*. „Language in Society”, Vol. 36.
- WINDSOR L.C., BENOIT E., DUNLAP E., 2008: *Dimensions of Opression in the Lives of Impoverished Black Women Who Use Drugs*. „Journal of Black Studies OnlineFirst”: 10.1177/0021934708326875, <http://jbs.sagepub.com/cgi/rapidpdf/0021934708326875v1> [data dostępu: 25.03.2009].
- WŁODAREK J., 1998: *Wychowanie jako przedmiot badań socjologicznych*. W: *Problematyka wychowania w twórczości polskich socjologów*. T. 1. Wybór W. AMBROZIK, J. MODRZEWSKI. Koszalin: BWSH w Koszalinie.
- WNUK-LIPIŃSKI E., 2004: *Świat międzyepoki. Globalizacja, demokracja, państwo narodowe*. Kraków: Znak, ISP PAN.
- WOODS T., 1999: *Beginning Postmodernism*. Manchester: Manchester University Press.
- WOTHERSPOON T., 2004: *The Sociology of Education in Canada. Critical Perspectives*. Ontario: Oxford University Press.
- WROCZYŃSKI R., 1966: *Wprowadzenie do pedagogiki społecznej*. Warszawa: PWN.
- WROCZYŃSKI R., 1974: *Pedagogika społeczna*. Warszawa: PWN.
- WYSOCKA E., 1996: *Poziom i typ religijności a niektóre wyznaczniki funkcjonowania społecznego*. (Na przykładzie badań nad młodzieżą akademicką i licealną). [Koncepcja rozprawy doktorskiej przygotowana pod kierunkiem Prof. dr. hab. Andrzeja Radziejewicza-Winnickiego]. Katowice.
- WYSOCKA E., 2008: *Diagnoza w resocjalizacji*. Warszawa: PWN.
- ZAKRZEWSKA-MANTERYŚ E., 2010: *Upośledzeni umysłowo. Poza granicami człowieczeństwa*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- ZIELIŃSKA-KOSTYŁO H., 2004: *Pedagogika emancypacyjna*. W: *Pedagogika*. Red. Z. KWIECIŃSKI, B. ŚLIWERSKI. Warszawa: PWN.
- ZIÓŁKOWSKI M., 2006: *Teoria socjologiczna początku XXI wieku*. W: *Współczesne teorie socjologiczne*. Wybór i oprac. A. JASIŃSKA-KANIA, L.M. NIJAKOWSKI, J. SZACKI, M. ZIÓŁKOWSKI. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- ZNANIECKI F., 1971: *Nauki o kulturze*. Przeł. J. SZACKI. Warszawa: PWN.
- ZNANIECKI F., 1984: *Społeczne role uczonych*. Warszawa: PWN.
- ZNANIECKI F., 1988: *Wstęp do socjologii*. Warszawa: PWN.
- ZNANIECKI F., 1991a: *Pisma filozoficzne*. T. 2. Warszawa: PWN.
- ZNANIECKI F., 1991b: *Prawa psychologii społecznej*. Warszawa: PWN.
- ZNANIECKI F., 1991c: *Zagadnienie wartości w filozofii*. W: IDEM: *Pisma filozoficzne*. T. 2. Warszawa: PWN.
- ZNANIECKI F., 2001a: *Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości*. Warszawa: PWN.
- ZNANIECKI F., 2001b: *Socjologia wychowania*. T. 1–2. Warszawa: PWN.
- ŻUK P., 2007: *Struktura a kultura. O uwarunkowaniach orientacji emancypacyjnych w społeczeństwie polskim*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- ŻUK P., 2012: *Między reprodukcją a emancypacją. O wiedzy akademickiej w społeczeństwie półperiferyjnego kapitalizmu*. W: *Wiedza. Ideologia. Władza. O społecznej funkcji uniwersytetu w społeczeństwie rynkowym*. Red. P. ŻUK. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- ŻUK P., red., 2012: *Wiedza. Ideologia. Władza. O społecznej funkcji uniwersytetu w społeczeństwie rynkowym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.

Ewa Bielska

Conceptions of resistance in modern social sciences (Main problems, notions and solutions)

Summary

The subject of analyses made in the work is the category of social resistance. The explorations in question used an interdisciplinary perspective, pointing to specific (and not specific) contexts of understanding the category of resistance in philosophy, psychology, sociology and pedagogy. The category of resistance was presented from the perspective referring to the elements of the theory of subjectivity, transgression, and a reflective construction of identity. The analysis covered interpretative perspectives concerning key notions in terms of the studies on resistance such as rebellion, disobedience, contestation, power, oppression, hegemony, emancipation, transgression and counter power. Selected methodological perspectives connected with the exploration of social facts of resistance nature were presented. The main theoretical perspectives defining subject, social and cultural context stimulating the existence of resistance strategies were shown, as well as theoretical approaches where the category of resistance is being ascribed an important role were exposed (e.g. the theory of new social movements, feminist theory, queer theory and LGBT theory). Selected perspectives of the studies on resistance in relation to the theory of social deviation (both in its positive and negative dimension), and the theory of social control were elaborated on. The importance of resistance strategies in the space of a citizenship society (referring to both its classic and modern perspectives) was described. The main resistance strategies appearing in this context, pointing to the conditions related to late modernism, post-industrialism and globalization were pointed out and analysed. Showing particular theoretical perspectives of resistance explaining the context of their appearance, social role and form of expression, the attempt was made to point to the perspectives of using this category in the studies within the scope of social pedagogy.

Ewa Bielska

Les conceptions de la résistance dans les sciences sociales modernes (Problèmes majeurs, notions, conclusions)

Résumé

L'objectif des recherches entreprises dans le livre est la catégorie de résistance sociale. Dans les explorations présentées, l'auteur admet la perspective interdisciplinaire en définissant des contextes spécifiques (et non spécifiques) de la compréhension de la catégorie de résistance dans la philosophie, la psychologie, la sociologie et la pédagogique. La catégorie de résistance a été présentée dans la perspective évoquant la théorie de subjectivité, la transgression, la construction réflexive de l'identité. L'auteur analyse des perspectives d'interprétation, concernant des notions-clés du point de vue des études sur la résistance, comme : rébellion, désobéissance, contestation, pouvoir, oppression, hégémonie, émancipation, transgression, contre-pouvoir. Elle présente des perspectives méthodologiques choisies liées avec l'exploration des faits sociaux comprenant la résistance. L'auteur démontre de principales perspectives théoriques désignant des contextes subjectifs, sociaux et culturels stimulant la manifestation des stratégies de résistance; elle expose également des approches théoriques dans lesquelles la catégorie de résistance comprend un statut important (p.ex. la théorie des nouveaux mouvements sociaux, la théorie féministe, la théorie queer, la théorie LGBT). L'auteur décrit des perspectives choisies des études sur la résistance en rapport avec la théorie de la déviance sociale (de même dans son aspect positif que négatif) et de la théorie du contrôle sociale. Elle affirme la signification des stratégies de résistance dans l'espace de la société civile (en se référant à son modèle classique ainsi qu'aux modèles modernes). L'auteur indique et soumet à l'analyse de principales stratégies de résistance, présentes dans ce contexte, en pointant les conditions liées à la modernité tardive, au post industrialisme et à la globalisation. Par l'exposition des perspectives théoriques de la résistance, qui expliquent les contextes de sa genèse, sa signification sociale et ses formes d'expression, elle cherche à désigner des perspectives de l'application de cette catégorie dans les études du domaine de pédagogie sociale.

Na okładce wykorzystano graffiti autorstwa Jerzego Rojkowskiego

Redaktor
Katarzyna Więckowska

Projektant okładki
Edward Wilk

Redaktor techniczny
Barbara Arenhövel

Korektor
Mirosława Żłobińska

Łamanie
Beata Klyta

Copyright © 2013 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-2196-7

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 20,0 Ark. wyd. 25,5
Papier offset. kl. III, 90 g Cena 38 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: PPHU TOTEM s.c.
M. Rejnowski, J. Zamiara
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Ewa Bielska jest adiunktem w Katedrze Pedagogiki Społecznej Uniwersytetu Śląskiego oraz w Katedrze Pedagogiki Śląskiej Wyższej Szkoły Zarządzania im. gen. J. Ziętka w Katowicach. Jej zainteresowania naukowe związane są z nurtami krytycznymi w teorii nauk społecznych, teorią oporu społecznego, teorią władzy opresyjnej, problematyką podmiotowości, transgresji i emancypacji społecznej. Jest autorką dwóch prac zwartych (*Studenci a liberalny system wartości w Polsce i Danii*. Gdańsk: GWP, 2006; *Ponowoczesne konteksty liberalizmu a preferencje młodzieży akademickiej wobec wybranych aspektów stylów życia*. Katowice: Wydawnictwo ŚWSzZ im. gen. J. Ziętka, 2006), współautorką (wraz z A. Radziejewicz-Winnickim i A. Roterem) pracy zwartej (*Social and Educational Problems in Poland. (Essays and Chosen Conceptions at the Background of the EU Accession)*. Katowice: Wydawnictwo ŚWSzZ im. gen. J. Ziętka, 2005) oraz autorką i współautorką kilkudziesięciu artykułów naukowych z zakresu pedagogiki społecznej i socjologii wychowania.

